

Till Carl-Michael Edenborg

Sine te nihil

Makadam förlag
Göteborg · Stockholm
www.makadambok.se

Tryckt med stöd från
Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål

Kopiering eller annat mångfaldigande kräver förlagets särskilda tillstånd.

Giftets värde: Apotekares förståelse av opium i Sverige 1870–1925
Avhandling för filosofie doktorsexamen i ekonomisk historia vid
Stockholms universitet med disputation den 2 december 2016

© Daniel Berg och Makadam förlag 2016

Formgivning Josefin Janson

Författarfoto Aurora Bergh Edénborg

Tryck Bulls Graphics, Halmstad 2016

ISBN 978-91-7061-239-8

GIFTETS VÄRDE

Apotekares förståelse av opium i Sverige 1870–1925

DANIEL BERG

MAKADAM

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

- 9 • *Tack!*
- 11 • 1. INLEDNING – EN UNDRAN UNDAN
- 12 • Den kulturella kemin
- 15 • Det femtioåriga kriget
- 19 • Det westfaliska apoteket
- 23 • 2. FRÅGANS FÖRUTSÄTTNINGAR
- 25 • REGLERINGEN AV APOTEKENS FRIA
OPIATHANDEL I SVERIGE FÖRE 1925
- 27 • Apoteksprivilegierna
- 29 • Farmakopéer och medicinaltaxor
- 32 • Giftregleringen
- 34 • Regleringarnas riktning –
Apoteksvarustadgan och
utbildningsväsendet
- 36 • UPPKOMSTEN AV ETT PROBLEM:
INTERNATIONELL DROGHISTORISK FORSKNING
- 36 • Den amerikanska sjukan
- 37 • Omfattningens opiumhistoria
- 41 • Droghistoriska teorier om framväxten
av det moderna narkotikaproblemet
- 47 • JAKTEN PÅ ETT PROBLEM: SVENSK DROGHISTORISK
FORSKNING RÖRANDE OPIUM INNAN 1925
- 48 • Medicinsk tillgång, medicinskt
problem
- 50 • Medicinens utmarker i modernismens
problem: degeneration och artificiella
njutningar
- 55 • MEDICINHISTORIEN MELLAN MAKT OCH FRAMSTEG
- 56 • Medikaliserings historiografi och teori
- 61 • Den kliniska blicken och den
tidiga kampen om vetenskapen
- 73 • Den banala glömskan
- 77 • 3. ATT MÄRKA MENINGEN:
MATERIAL, TEORI OCH METOD
- 77 • TIDEN I STUDIEN ELLER
HISTORIENS TIDER
- 79 • Epoker i drogernas ekonomiska
farmaci- och medicinhistoria
- 79 • Periodiseringen av tiden kring
det droghistoriska epokskiftet
- 81 • Tidpunkterna för fallstudierna
- 83 • FALLSTUDIERN OCH DERAS MATERIAL
- 84 • Svensk Farmaceutisk Tidskrift
- 87 • DISKURSANALYS
- 88 • Ontologiska anteckningar
- 92 • Teoretiska begrepp och ett grepp om
teorin
- 97 • Operationalisering av diskursteorin
– avhandlingens metodbegrepp
- 109 • 4. MELLAN ARSENIK OCH ETER:
1870–1875
- 112 • OPIUM SOM UNDANTAG
- 114 • Tillgänglighetens rätt och plikt
- 117 • Opium som folkmedel
- 120 • Homogeniseringens rätta recept
- 124 • FÖRGIFTNING – FARMACINS
MENSKLIGHET OCH MÖJLIGHET
- 125 • Förgiftning som apotekens
problem – åtal och anklagelser
- 127 • Normalisering – misstagets mänsklighet
- 130 • Kundernas ansvar – blick och straff
- 134 • Det vida vetandet och
förgiftningens möjlighet
- 138 • VETANDETS GRÄNSER I EXEMPLET ARSENIKEN –
BENÄMNINGAR, BEGÄR, BOKFÖRING

- 139 • Giftet som en benämning
av opiaterna
- 140 • Arseniken som för giftig
- 146 • DET UTOMMEDICINSKA BRUKET OCH DET
KULTURELLA VETANDET
- 147 • Rus i utlandet, ruscultur i Asien
- 150 • Västerlandets nyktra självbedrägeri
- 153 • VETANDETS GRÄNSER KRING ETERN –
DRYCKENSKAPEN SOM KULTUR ELLER
LAST?
- 154 • Rus på svenska apotek – kravet på
särslagstiftning
- 157 • Apotekshandeln i lä bakom alkoholkulturen
- 161 • In summa – Rusets inartikulering i SFT:s
signifikantkedja
- 162 • MARKNADEN OCH VETENSKAPEN
- 163 • Vetandet på marknaden
- 172 • Det farmaceutiska vetandet –
snillrik framtid och smak
- 179 • MELLAN ARSENIK OCH ETER –
SAMMANFATTANDE KOMMENTARER

- 183 • 5. MELLAN DET FABRICERADE OCH
DET ARTIFICIELLA: 1900–1905
- 185 • DEN NYA FARMAKOPÉN
- 187 • Tillgänglighetens kedja ställd inför
den höga opiumkonsumtionen
- 190 • Den analytiska vändningen och farmakopén
- 194 • MORFINISMUS OCH
BEROENDET AV GIFTETS GIFTIGHET
- 195 • Ovana benämningar av en
vana – kronisk morfinism?
- 195 • *Framtidens farmac-in*
- 196 • Morfin (ism) fritt opium?
- 197 • Giftets värde och arkeologi
- 201 • HUMBUG OCH DEN FÖRLEDDA PATIENTEN
- 203 • Att synas utan att verka
- 203 • Opium som varumärke
- 204 • Potent placebo
- 206 • Reklamkritiken och att vinna vettet åter

- 210 • PROFESSIONENS VETANDE
- 210 • Analysens upplösande – inbördeskrig
om vetenskapligheten
- 212 • Ekonomiskt vetande och
vetenskapliga rum
- 214 • Borta bra men svenska bäst
- 218 • MELLAN DET FABRICERADE OCH DET
ARTIFICIELLA – SAMMANFATTANDE
KOMMENTARER

- 221 • 6. MELLAN MONOPOL
OCH TOTALFÖRBUD–
1920–1925
- 224 • TILLGÄNGLIGHETENS NYA ARTIKULERING
- 224 • Samma dos (med lite denaturering)
- 225 • Rubba inte mina apoteksglas!
- 225 • Utbildningens gift
- 227 • OPIUMKONVENTIONEN
- 228 • Mötet med Medicinalstyrelsen
- 229 • Nationell rockad
- 230 • Vetenskapen vrids
- 231 • De demokratiska droghandlarna
- 234 • Apotekarnas positionering –
från Centrallaboratorium till
traditionens rätt
- 239 • Arkeologiska anteckningar
kring rus och reklam
- 240 • OPIUMETS BENÄMNINGAR –
AV AKADEMISKT INTRESSE?
- 241 • Narkotikan som ingrediens
- 242 • Det extraherade giftet
- 243 • Ett gift par skiljer sig
- 246 • EXKURS OM TOTALFÖRBUDET
- 247 • Nykterhetens utmaning
- 255 • *Ruset måste försvaras*
- 262 • MELLAN MONOPOL OCH TOTALFÖRBUD –
SAMMANFATTANDE KOMMENTARER

267 • 7. GIFTETS VÄRDE – HISTORIEN OM DEN
FRIA APOTEKSHANDELN MED OPIUM I
SVERIGE, 1870-1925

267 • GIFTETS DISKURS

268 • Det förgiftade apoteket

269 • Vetandet och känslorna

270 • Det förgiftade apotekets
berusande terapeutiska index

272 • Apotekarnas marknad och
farmacins vetande

275 • Den farmaceutiska blicken

276 • FARMACINS PROCESSANDE MOTSÄGELSE

281 • THE VALUE OF POISON: *The
Understanding of Opium among Swedish
Pharmacists, 1870–1925. Summary*

297 • BILAGA 1. OPIUMPRISER I MEDICINALTAXAN,
1827–1923

267 • Källkritiska kommentarer

267 • Specifikation av prisserien

302 • Endospriser renat opium, kronor per gram,
1827–1923

306 • Bilaga 2. Kvantiteter i den svenska
opiumhandeln

306 • Negativa resultat – talande tystnader

308 • Handelsstatistik –
preliminära uppgifter

311 • Kilogram opium, exporterat
till Sverige från

313 • Bilaga 3. Apoteksutvecklingen
i Sverige, 1851–1925

317 • Bilaga 4 – Artikelurval i
Svensk farmaceutisk tidskrift

325 • Bilaga 5 – Mall för tidskriftsanalysen

329 • REFERENSER

Tack!

Få doktorander kan ha haft lika goda förutsättningar som jag. Heltidsanställning med hög lön, social trygghet, kärleksfulla relationer. Omgiven av kollegor på Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet som ständigt stått beredda att dela med sig av sina stora kunskaper. Därtill farmakologiska och informations-teknologiska hjälpmedel som är unika för vår tid. Inga brister i resultatet av mina ansträngningar kan skyllas på mina förutsättningar. Jag vill tacka allt och alla som känner sig träffade i beskrivningen av vad som gjort mitt arbete möjligt. Jag vill också med namn särskilt tacka några få av alla som hjälpt mig.

Förutom att ge viktiga teoretiska bidrag har min handledare Paulina de los Reyes varit avgörande för att jag alls slutförde mitt arbete. Utan hennes uppskattning av min förmåga hade jag besegrats av mina tvivel på texten. Ronny Pettersson har varit min handledare alldeles för länge, aldrig har han klagat, alltid har han bistått med tålamod, kunskaper och prövande kritik. Från farmaceutenskapligt håll räddade Björn Lindeke en humanist i nöd, om och om igen. Om språket flyter på i texten är det mycket min bästa vän Carl-Michael Edenborgs förtjänst. Ulf Jonsson har (antagligen helt ovetande om saken) varit viktig för avhandlingsarbetet genom att (till och med i underkyllt regn i november) insistera på det himlastormande och lyckliga i att tänka ekonomisk historia (också för den som saknar Ulf's bildning). Bland alla fetischer håller jag boken högst och Josefin Jansons formgivning av min avhandling har uppfyllt alla mina mest förbjudna drömmar om en trådbunden gnosis. Utan ett stort stöd från Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål hade denna dröm inte kunnat materialiseras.

Jag vill också särskilt tacka Matilda Baraibar, David Courtwright, Johan Edman, Magnus Eklund, Rasmus Fleischer, Ted Goldberg, Mats Morell, Bo Ohlson, Yvonne Svanström, Ulla Wikander, alla på Apotekarsocieteten's bibliotek och doktorand-kollektivet på Ekonomisk-historiska institutionen. Tack!

Hammarbyhöjden i september 2016

Daniel Berg

Papaver somniferum – opiumvallmo. Illustration ur boken *De historia stirpium commentarii insignes*, 1542, författad av Leonhart Fuchs och med illustrationer av Albrecht Meyer, Heinricus Füllmaurer och Veit Rudolph Speckle.

1. Inledning: en undran undan

II

Det var en gång ett land där människorna kunde köpa hur mycket narkotika de ville och hade råd med, från privatägda och vinstdrivna butiker. Så hade det varit mycket länge och ändå uppstod inte någon missbruksepidemi av modernt slag. Landet var Sverige, narkotikan var opium, tiden var seklen före 1900-talets två världskrig.

Denna avhandling utgår från en undran om *hur man förstod denna fria opiumhandel*.

Opium var internationellt en stor och mycket viktig handelsvara vid förra sekelskiftet och det odlades, skördades, torkades, insamlades, preparerades, såldes i gross och skeppades; det importerades, lagrades, registrerades, märktes, fördelades och prissattes; det exporterades, proverades, laborerades, bereddes, smaksattes, rekommenderades och såldes; det behövdes, begärdes och brukades som läkemedel och som njutningsmedel – i varje led i varukedjan ofta orört, okänt och okontrollerat av läkare.

Under 1900-talet kom opiumhanteringen mestadels att hamna under antingen läkarnas eller polisens kontroll. Men i Sverige såväl som i de flesta andra delar av världen före första världskriget var en annan yrkesgrupp mer central: apotekarna. Denna yrkesgrupp spelade sedan länge en viktig roll i opiumets handelskedja. Deras privilegier gav dem ensamrätt till många av de viktigaste länkarna, däribland detaljhandelsledet. Fri opiumhandel var friheten att inhandla det opium man ville ha på apoteken i så kallade »handköp«, utan läkarrecept. Apotekarnas stora roll varade och deras privilegier sträckte sig fram till efter sekelskiftet 1900. För den som undrar hur den fria opiumhandeln kunde förstås vid denna tid synes det mig som om apotekarna sitter inne med många ännu okända svar.

Mycket av den forskning som ägnats opiumet vid denna tid har ägnats den framväxande medicinska problemförståelsen. Läkarnas blick på ämnet är viktig för att deras problembild gör ett stort avtryck på det moderna narkotikaproblemet som växer fram kring opiumet och dess olika derivat – »opiater« som morfin och heroin vilka jag inbegriper i min fråga om »opium« – under 1900-talet och leder till den läkarkontroll över alla opiater som vi idag tar för given. Här avviker denna avhandling då dess undran gäller hur det talades om opium *innan* detta problem uppstod

och nära *handeln*, där icke-medicinska brukare blandas med de medicinska.

Undran om vilka apotekarna var är central i avhandlingen, liksom lite tillspetsat undran om *vad opium var*. En utgångspunkt i studien är nämligen att opium är ett i hög grad kulturellt fenomen, öppet för förändring i takt med tiden och i händerna på dem som erkänns rätten att definiera det. Likaså utgår jag från att apotekarna själva konstituerade sig på unika sätt genom sitt tal om och sina tystnader rörande opium. Vad som står att upptäcka i en historisk studie över *apotekarnas tal om opium* är då inte bara helt andra yrkesmän, utan en helt annan drog.

Den kulturella kemin

Min utgångspunkt i antagandet om opium som ett kulturellt föränderligt drogämne vinner sin legitimitet ur flertalet historier om drogers kulturhistoria.¹ I min läsning av dessa historier framträder ett enhetligt tema: de beskriver alla hur en stabil kemi i mötet med kulturernas föränderlighet blir till levande molekyler. I denna läsning står föränderligheten fram som vore den skriven med rödpenna över geografernas kartor och sociologernas diagram.

Droger har använts på förvillande många olika sätt inom olika kulturer. Ibland upptas de som njutningsmedel och ibland som mat, ofta som medicin och stundom som gift. Inte sällan återfinner vi dem i centrum av det religiösa livet som vägen till sanning, guden som dryck och gudarnas mat: nattvardsvinet och Teonanácatl. Kanske än viktigare att påpeka är att drogernas kulturella bruk vanligen överskrider dessa gränsdragningar mellan funktioner. Frågan om för vilket av dessa ändamål en drog brukas blir anakronistisk; njutningen och näringsvärdet, uppenbarelsen och uppbyggelsen av hälsan kan förenas i ett och samma bruk.

Ölet – det flytande brödet – var ofta kryddat med medicinska örter så att medicin, mat och psykoaktiv drog flöt samman; bruket hade alla dessa effekter som intention och effekterna själva behövde inte medvetandegöras som särskilda från varandra. I Europa börjar man inte skilja kryddorna från medicinen förrän under tidigmodern tid, och då i långdragna strider mellan kryddkrämare och apotekare.

I min läsning av de olika drogernas historia, där de blandas och förvandlas kulturellt, verkar deras enda universella egenskap vara att de alltid finns närvarande, någonstans, i något uttryck, i alla kända kulturer. Möjligen undantaget eskimåernas,

1. Drogernas allestädesnärvaro och breda kulturella bruk är ofta den dominerande berättelsen i många av de översiktsverk och antologier som finns om drogernas historia, se t.ex. Jordan Goodman, Paul E. Lovejoy och Andrew Sherratt, *Consuming Habits: Global and Historical Perspectives on How Cultures Define Drugs* (1995), London, 2007. Se även Roy Porter och Mikuláš Tiech (red.), *Drugs and Narcotics in History*, Cambridge, 1995. På svenska finns två översiktsverk av denna typ och med denna berättelse om den kulturella kemin översatta: Wolfgang Schivelbusch, *Paradiset, smaken och förnuftet: Njutningsmedlens historia*, Stockholm, 1982 och David Courtwright, *Drogernas historia*, Lund, 2005.

då dessa aldrig kom över växtdroger i sin ekonomi.²

Droger är överallt och överallt används analoga psykoaktiva ämnen på helt olika sätt, för att smakkulturerna utvecklas eller för att kulturerna gör smaken till en skillnad mellan folk och folk. Vin som alkoholbruk hos Sveriges medelklass, öl hos dess arbetarklass. Kaffe i USA, te i England, choklad i de gamla Habsburgländerna. Opiumrökningen omgärdades i Kina och stora delar av Ostasien, där drogen intagits i tusen år, med en smakkultur av lika stor finess som den som växte fram kring vinet i Europa.³

Läsningen av droghistorien som en berättelse om en kulturell kemi innebär inte att de psykoaktiva effekterna förnekas, bara att effekterna förstås som kulturellt överdeterminerade. I min läsning av drogernas kulturella kemi ser de psykoaktiva ämnena faktiskt ibland ut att tända på kulturen.

Upplysningen ägde rum på de nya kaffehusen och i de litterära tesalongerna. I traktaterna om frihet och förnuft kan jag med lätthet se koffeinets effekter – lika delar rastlös oro och höjt skarpsinne – med russkrift hasta fram och spetsa till formuleringarna.

Romantikens reaktion i form av Coleridges *Kubla Khan* i Xanadu och *En opium-ätares bekännelser* av de Quincey: de opiumrusiga drömmarna kan förstås som avslöjande det allsmäktiga Förnuftet, plötsligt kan man tänka världen som vilja och föreställning. Idén om drogerna som ett eget historiskt subjekt är lockande, nästan beroendeskapande, när man börjar tänka på det.⁴

Men exempel på motsatsen är heller inte svåra att finna i droghistorien, tillfällen när kulturen verkar fullständigt övermäktig varje kemisk påverkan. Kärleksdrogen par excellence, empatogenen MDMA, upptäcktes i Tyskland 1912 men dess överväldigande, euforiserande effekter förbisågs då helt. Det skulle dröja ända till

2. Droger är farmaceutiska råämnen, från början nästan uteslutande från växtriket. Växtdroger och droger kan i det närmaste ses som synonymer före Paracelsus. »Växtvärlden har givit oss de viktigaste drogerna. De läkemedel som hämtades från djurvärlden (ormar, daggmaskar, mumiekött...) och mineralriket var lätt räknade, och av apotekarna fordrades främst goda kunskaper i botanik.« Matts Bergmark, *Lust och lidande: Läkemedel, giftdroger och kärleksdrycker* (1956), Stockholm, 1966, s. 15.

Drogämnen förklaras evolutionärt först och främst som växternas kemiska vapen i kampen mot djuren, gifter vilka skyddar mot alltför stor djurisk aptit på växtdelarna. Vissa av dessa gifter har dock kommit att bilda grunden också för symbiotiska förhållanden mellan vissa djur och växter. Opiumvallmon skulle troligen inte ha blivit så framgångsrik evolutionärt utan en sådan vidareutveckling av sitt kemiska vapen i symbios med däggdjurens nervsystem. Med den paracelsiska medicinen, som är betydelsefull inte minst i Sverige, ökar vissa mineraldroger i betydelse. Arseniken är en av dessa som spelar en viktig roll i min studie.

3. »Rundt opiumsbruken utviklet det sig en kult som likner på det man finner i den industrialiserte verden når det gjelder vin. De ulike kvalitetene av opium – som ble bedømt ut fra kjennetegn som farge, form, konsistens, aroma og styrke – var avgjørende for prisen og for hvilke samfunnslag som brukte dem.« Ragnar Hauge, *Rus og rusmidler gjennom tidene*, Oslo, 2009, s. 42.

4. Sadie Plant driver tesen att det inte är möjligt att föreställa sig vårt tankeliv nu som nyktert i någon strikt bemärkelse. Så mycket av detta har sin genealogi i drogrus – idéer och handlingar, geniala genombrott och katastrofala misstag som gjorts och tänkts i drogrus – att också IOGT:s ordförande förstär världen genom rusiga tankar. Sadie Plant, *Writing on Drugs*, London, 1999.

1980-talets ravekultur innan denna substans fick detta som jag kan tycka självklara kulturella uttryck av några timmars överväldigande gemenskap och universalkärlek i dansen. MDMA:s empatogena effekter förbigås 1912, men effekterna av andra analoga fenetylaminer tas samtidigt snabbt upp under mellankrigstiden i kulturen och i ekonomin: amfetaminernas hetsande militära rus.

Förvandlingen av kulturen genom drogerna, eller drogernas förvandlade kulturella betydelser, är enligt denna läsning av historien allt annat än självklara. Droger är kulturella, droghistorien är en kulturhistoria, den saknar enkla bestämningar.

Det som gäller för drogernas njutningsbruk, medicinska bruk, religiösa och vardagliga bruk, tycks mig även gälla för *drogernas problematiska bruk*. En drog som haft en stabil kulturell mening kan rätt plötsligt, om också rätt sällan, börja uppfattas som ett samhällsproblem i en ny historisk kontext. Brännvinet blir både populärt och samhällsproblemiskt i Nordeuropa under 1700-talet, men alls inte i samma utsträckning i Sydeuropa. Ändå är det där destillerings tekniken utvecklas först, i Italien redan under högmedeltiden.

Alkohol är med stor sannolikhet både den mest problematiserade och den mest skadliga drogen, historiskt såväl som idag. Men i ett långt perspektiv, som ser till många fler kulturer än den nordeuropeiska som jag själv är hemmablind för, är till och med denna drogs historia möjlig att beskriva som i huvudsak oproblematiserad.⁵

Mot bakgrund av detta breda perspektiv på den kulturella kemin blir opiumets förvandlingar under 1900-talet fascinerande. Om drogernas kemi är kulturell, om kemins inverkan på en kultur beror på dess historiska förutsättningar, då är vår tids narkotikaproblem en första parkett-biljett till modernismen.

Min undran om apotekarnas tal om opium under den tid när det var fritt tillgängligt i handeln är en undran *undan* narkotikaproblemet av idag. Jag gör inte anspråk på att kunna förklara dess uppkomst. Kausalsambanden bakom dagens problem har redan andra utrett. Likväl hämtar min undran ändå mycket av sin *mening* i detta problem. Därför vill jag kort ge en bild av de delar av det moderna problemet som jag menar är mest relevanta för denna studie.

5. Mary Douglas, »A Distinctive Anthropological Perspective«, i Mary Douglas (red.), *Constructive Drinking: Perspectives on Drink from Anthropology*, New York, 1987.

Det femtioåriga kriget

Vid mitten av 1960-talet uppstår det »moderna« narkotikaproblemet.⁶ Vad man väljer att betona som det moderna i detta problem varierar, men en häftigt stegrad rädsla för en på samma gång snabbt ökande icke-medicinsk användning av narkotika är centrala aspekter.

Det politiska svaret på det uppblossande problemet har varit mycket olika i olika länder. I USA hade redan före första världskriget en polisiär och militär kontroll som lösning på narkotikaproblemet kommit samman med läkares sjukdomsförklaring av narkotikabrukets olika aspekter till en sorts militär-medicinsk diskurs.⁷ Med 1960-talet utvecklades denna syn vidare och ligger till grund för Nixons berömda »krig mot drogerna« som han utropar 1971.

I Sverige hade läkarna sedan länge intresserat sig för narkotikaproblem och när rädslan och bruket båda ökar på 1960-talet blir ett av svaren politiskt att sjukdomsförklara allt icke-medicinskt bruk.⁸ Tillsammans med andra etablerade problembeskrivningar av droganvändare med moraliskt, ekonomiskt eller religiöst innehåll, formuleras ett samhällsproblem i Sverige som med sina politiska verkningar är unikt internationellt sett.

I detta globala samhällsproblem ryms naturligtvis rätt olika förståelser av missbruket av droger. Den medicinska synen tar i hög grad samhället ur narkotikan.⁹

6. Jag hänvisar gärna redan här till den forskare som återkommer allra mest i den här boken, Börje Olsson. Redan på första sidan i sin avhandling från 1994 beskriver Olsson hur narkotikaproblemet sedan mitten av 1960-talet är att betrakta som ett nytt problem, ett *modernt* sådant, som just genom sina egenskaper tas för givet som ett väldigt problem: »När vi i vardagslag talar om narkotikaproblemet förefaller dess karaktär ofta oproblematiserad och självklar. [...] Så har det varit under större delen av de omkring trettio år som det moderna narkotikaproblemet existerat.» Börje Olsson, *Narkotikaproblemet bakgrund: Användningen av och uppfattningen om narkotika inom svensk medicin 1839–1965*, Stockholm, 1994, s. 1. I länder som Sverige och Storbritannien kan det moderna narkotikaproblemet dateras just till mitten av 1960-talet, till tidpunkten när de ditintills läkardominerade problembeskrivningarna med liberala praktiker i bemötandet och behandlingen av narkotikabrukare utanför medicinen får dela plats med andra problembeskrivningar av dessa brukare. Därmed avbryts också de liberala förskrivningsregimerna, 1965 i England och lite senare i Sverige från 1967, när försöken med legalförskrivning av narkotika till missbrukare avbryts. Leif Lenke och Börje Olsson, »Drugs on Prescription: The Swedish Experiment of 1965–1967 in Retrospect«, *European Addiction Research*, vol. 4, 1998, s. 183–189.

7. Giftermålet mellan medicinen och polisen i en repressiv, absolutistisk förbudspolitik sker först i USA, redan under 1910-talet, se Arnold S. Trebach, *The Heroin Solution*, New Haven, 1982, kap. 3. Det blir sedan en ständigt närvarande dynamik i det globala narkotikaproblemet när kriget mot narkotikan blir ett militärt krig mot yttre fiender till USA.

8. Johan Edman beskriver hur denna sjukdomsbeskrivning kommer till och hur svårt den har att etablera en tydlig patologi: blir man sjuk av narkotikan eller är man sjuk innan och är det därför man faller ner i narkotikamissbruket? Bristen på medicinsk kunskap öppnar för ständig kritik mot vården och andra problembeskrivningar än de medicinska ingår hela tiden i synen på narkotika(miss)bruk. Johan Edman, »En sjukdom? Narkotikamissbrukarna och den politiska diagnosen 1967–1981«, i Börje Olsson (red.), *Narkotika: Om problem och politik*, Stockholm, 2011.

9. Jofen Kihlström beskriver uppdelningen väl i sin avhandling om det medicinska beroendebegreppet: »Det är möjligt att dela in mycket av den forskning som finns kring missbruk och beroende i två läger

Missbrukaren är drabbad av narkomani, narkotikan är närmast lik en bakterie som kan sprida sig mer eller mindre urskillningslöst som en epidemi i befolkningen. Missbruk är en försätlig sjukdom som särskilt kan anas hos dem som inte har sjukdomsinsikt.¹⁰ Men denna avkultivering av kemin delar plats i problembeskrivningen med mer kulturellt bestämda synsätt på missbrukaren som viljesvag eller lättsinnig där ungdomskulturen gärna gavs stort förklaringsvärde under det moderna narkotikaproblemets framväxt.¹¹

Vad som politiskt kan förena dessa problembilder är vad som på samma gång gör utvecklingen av detta problem under 1900-talet så meningsfull för den här avhandlingen: den prohibitionistiska narkotikapolitiken. Som jag förstår det är det särskilt i denna gemensamma lösning på ett motsägelsefullt formulerat problem som de två synsätten kan förenas i en prohibitionismens diskurs.

Prohibitionismens lösning är att begränsa den *tillgänglighet* på narkotika i samhället som ligger utanför läkarnas kontroll. Enligt denna förbudspolitik leder en hög tillgänglighet av narkotika oundvikligen till ett stort narkotikaproblem. Polis och militär blir då den naturliga vapenbrodern till läkarna, i USA som i Sverige. Hur kritiska de två yrkesgrupperna än må vara till varandras narkotikasyn i övrigt blir de mycket kompatibla element i den prohibitionistiska kontrollen av narkotikans tillgänglighet.

Narkotikahandeln i Sverige dominerades alltså under 1800-talet av apotekarna

där det ena kan beskrivas som substanscentrerat i den meningen att forskare inom fältet ser missbruket som knutet till en kemisk agent och ett mer holistiskt eller livsstils-centrerat perspektiv där forskare inom fältet fokuserar på individens meningsskapande och upplevelser av att missbruka utan att koppla samman detta med en specifik drog eller substans.« Jofen Kihlström, *Böjelser & begär: En kritik av medicinens beroendebegrepp*, diss., Örebro, 2007, s. 58. Här vill jag nämna hur Ted Goldbergs böcker, särskilt *Samhället i narkotikan*, Solna, 2005, väckte min tidiga undran om samhällets – den föränderliga kulturens – betydelse för den ahistoriskt förstådda narkotikan.

10. »[...] denial has become the defining trait of alcoholism«, Stanton Peele, *The Meaning of Addiction: An Unconventional View* (1985), San Francisco, 1998, s. 147. Peele går i denna bok igenom olika teorier om beroende under tiden fram till och med det moderna narkotikaproblemet där sjukdomsteorierna delar plats med exponeringsteorier med ofta högre kulturellt specifikt innehåll. Under 1980-talet kom virulensen i den moderna drogproblematiseringen att synas i ytterligare vidgningar av beroendesjukdomens försätliga integrering i de sjuka – genom att också finnas hos de icke-accepterande sjukas icke-accepterande vänner: »In recent years family members of alcoholics have been partly medicalized as enablers, codependents, and 'adult children of alcoholics' (Lichtenstein 1988).« Peter Conrad, »Medicalization and Social Control«, *Annual Review of Sociology*, vol. 18, 1992, s. 221.

11. Johan Edman har i sin stora bok om narkomanvårdens historia för denna tid noga kartlagt också hur problembilden i Sverige såg ut. Den epidemiska, medicinska aspekten av problemet och försöken till vårdlösningar är från 1960-talet uppblandade med mängder av andra diskurser och vårdförsök på helt annan grund. Socialläkaren Nils Bejerot personifierar väl denna blandning av medicin och överdeterminerad moralisk panik där faran (och rädslan) för ungdomen var mycket central: »Narkotikaproblemet betraktat som ett *ungdomsproblem* var kanske den tydligaste bilden i problembeskrivningen.« Johan Edman, *Vård & ideologi: Narkomanvården som politiskt slagfält*, Umeå, 2012, s. 92. Edman beskriver också Bejerots dubbla roll som både medicinsk expert och förgrundsfigur för en polisiär kontrollösning på narkotikaproblemet i Edman 2011, s. 144.

och på apoteken åtnjöt allmänheten en stor tillgänglighet av opium utan någon större kontroll från dessa två yrkesgrupper. Det finns goda skäl att undra hur denna handel kunde förstås av en annan yrkesgrupp än de som kommit att närmast associeras med förbudspolitik och under tiden före det moderna narkotikaproblemets framväxt, *särskilt i ljuset av förbudspolitikens resultat*.

Det snart femtioåriga kriget mot narkotikan har varken minskat tillgången på, bruket av eller faran med narkotika jämfört med hur situationen var före krigsförklaringen. Den årliga rapporten från FN rörande den globala drogpolitiken uppskattar att den illegala opiumskörden 2014 var den näst största sedan kriget inleddes, med den allra högsta skörden också på 2000-talet.¹²

Svårigheten att hindra handeln med narkotika illustreras kanske bäst av att 1,5 procent av svenska fångar testar positivt för narkotika.¹³ Det innebär att en ungefär lika stor andel av befolkningen brukar – olaglig – narkotika inne i ett fängelse som utanför. Det är därför tveksamt om förbudspolitik skulle lyckas nå sitt självvalda mål med ett narkotikafritt samhälle ens om dess polisiära logik fick löpa hela linan ut och resa fängelsemurar runt landets gränser.

I Sverige uppskattas antalet tunga missbrukare ha dubblats under det femtioåriga kriget. Värre är att dödsfallen bland missbrukarna i landet har ökat långt mer, det har i runda slängar tiodubblats. Socialstyrelsen förklarar att »en stor del av de narkotikarelaterade dödsfallen består av *förgifningar* med substanser som upptäcks vid rättsmedicinsk undersökning».¹⁴ Det har alltså under prohibitionismen blivit långt farligare att missbruka narkotika.

Men kriget har inte varit ett misslyckande. Inte heller idén om narkotikabruket som en sjukdom. Detta är viktigt att se.

Genom att förklara krig mot kemin själv kan kriget alltid expandera: såväl när kriget periodvis lyckas minska bruket av en viss kemikalie som när det misslyckas med samma sak kan det föreviga sig självt genom att gripa sig an en annan molekyl: »Gode fiender er de som aldri dør.»¹⁵ När förbudstidens krig mot alkohol i USA

12. »World Drug Report 2015«, UNODC, 2015, s. 42.

13. Detta vid de mest omfattande undersökningarna som exkluderar prov i samband med permission och som således bäst fångar bruket inne på fängelserna. »2014 National Report (2013 data) to the EMCDDA«, Folkhälsomyndigheten, 2014, s. 86.

14. Sveriges officiella statistik, Hälso- och sjukvård, »Dödsorsaker 2014«, Socialstyrelsen, 2015, s. 40. Min kursivering. Även uppgifter om ökningen av bruket från »Folkhälsorapport 2005«, Socialstyrelsen, 2005, s. 315–318 och »Folkhälsan i Sverige, årsrapport 2014«, Folkhälsomyndigheten, 2015, s. 106.

15. Krig kan samla ett folk politiskt, få det att glömma sina inbördes slitningar. Den »gode fiende« för ett sådant förenande krig, skriver Kjetil Bruun och Nils Christie i sin klassiska kritik av prohibitionismens narkotikapolitik i de nordiska länderna, ska uppfylla några viktiga krav: den ska inte rikta kriget mot viktiga intressen eller individer i samhället; den ska kunna framställas som omänsklig och farlig för alla, förkroppsligad i en liten minoritet i samhället; den ska kunna framställas som så farlig att rättspraxis kan åsidosättas tills kriget är vunnet; den ska aldrig dö utan med sin resiliens ständigt motivera allt större militära resurser till generalerna; den ska vara tydligt nog definierad för att kunna bekrigas men

misslyckats förklarades genast krig mot marijuana. När kriget mot oxycontin i samma land lyckas under 2000-talet upptäcker man ett nytt problem med heroinet. Nya ämnen läggs ständigt till listorna över narkotikaklassade medel: under 2015 narkotikaklassades ytterligare över hundra ämnen i Sverige. På samma sätt som olika droger ersätter varandra i kriget ersätter olika producenter och konsumenter varandra; jakten går alltid vidare.¹⁶

Kriget mot drogerna verkar dock svårare att avgränsa. Det kan inte förstås som ett krig mot vanemässigt bruk av psykoaktiva substanser per se.

Prozac är exempelvis en kraftig psykoaktiv substans som brukas dagligen. Opium är synnerligen verksamt mot nedstämdhet och kan till och med vara euforiserande. Den medicinska vetenskapen botar således inte depressioner eller förhindrar inte van bruk med vilka medel som helst. Kriget *mot* narkotikan verkar på samma gång vara kriget *för* vissa sinnesstämningar och *för* vissa särskilda droger.

De övriga problemformuleringarna som när förbudspolitiken ser i min förståelse ut att i hög grad bestämma dessa krigets kulturella former. Medicinare, också sådana som nått toppen av samhällspyramiden, kan finna att det är mycket riskabelt att på medicinsk grund ifrågasätta den kulturella bestämningen av kriget.¹⁷

Medicinen ägnar sig istället oftast åt sökandet efter missbrukets sjukdom, ett sökande som tagit den allt djupare in i kroppens biokemi. Det som började med en förståelse av endorfinerna i kroppen – det endogena morfinet – ledde till en förståelse av de sjukliga beteendenas biokemi överhuvudtaget. I *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM), den USA-bestämda men även i Sverige använda psykiatrihandboken, började från och med 2013 beteenden som helt beror av *kroppsegna* signalsubstanser klassas på lika fot med ett exogent substansbruk.

vagt nog identifierad för att man alltid ska kunna se en ny fiende i skuggorna bakom den första; den måste ha en kärna av uppenbar sanningshalt, dess verkningar måste kunna erfaras av alla om än inte just så som krigets generaler framställer det. Narkotikan prickar i många av dessa rutor: dess karaktär som universellt verkande kemi, både orsak och verkan i en svärldiagnosticerad både psykisk och fysisk sjukdom, gör den till »den gode fiende«. Kettil Bruun och Nils Christie, *Den gode fiende* (1984), 3. rev. uppl., Oslo, 2003, s. 56–59.

16. Förbudspolitikens ständiga jakt efter gubben i lådan har beskrivits väl vad opium under 1900-talet beträffar av Alfred W. McCoy, »The Stimulus of Prohibition: A Critical History of the Global Narcotics Trade«, i M.K. Steinberg, J.J. Hobbs och K. Mathewson (red.), *Dangerous Harvest: Drug Plants and the Transformation of Indigenous Landscapes*, Oxford, 2004, s. 24–111.

17. En forskare som erfarit hur oacceptabelt det är att vetenskapligt jämföra olaglig narkotika med lagliga droger är förre ordföranden i Storbritanniens statliga Advisory Council on the Misuse of Drugs, neurofarmakologen David Nutt. Han blev avskedad efter att han i en artikel i *The Lancet* jämförde skaderiskerna mellan olika droger och fann att de lagliga drogerna var mer skadliga för samhället i stort, och senare i ett föredrag också påpekade att ridning statistiskt hade långt fler rapporterade »serious adverse events« än ecstasy per tillfällen av bruk. Om detta debacle, se David Nutt, *Drugs Without the Hot Air: Minimising the Harms of Legal and Illegal Drugs*, Cambridge, 2012. Jag har tidigare skrivit om hans arbete som ordförande för ACMD och hur vetenskapliga uppskattningar av skadorna med droger stod mot kulturella, politiska hänsyn inom den hegemoniska prohibitionistiska diskursen, se »Klassificeringskriget«, *Glänta*, nr 2–3, 2007.

Den medicinska *viljan att veta* om missbrukets biokemi har lett till väldiga vetenskapliga och terapeutiska framsteg. 1900-talets historia är samtidigt fylld av exempel på hur avvikande kroppar och beteenden genom medicinen blivit förstådda som biologiska anomalier eller som sjukdomar som därigenom lättare har kunnat bli ämne för förföljelse, förbud och förintelse på ryggen av andra, allierade kulturella problemformuleringar.

Som jag ser det är det framför allt med synen på missbruk(are) som ett biokemiskt fenomen som medicinen bidrar till prohibitionismens överlevnad och ur ett historiskt perspektiv är det samtidigt detta som gör dess bidrag farligt. Med- eller motvilligt deltar medicinen aktivt i jakten på »den goda fienden«. Denna medicinska syn utvecklades först under den tid jag själv valt att studera apotekarnas tal om opium. Apotekarna verkade inom det medicinska fältet. Svaret på frågan om hur de förstod sin fria försäljning av opium belyser också deras roll i sammanhanget.

Det westfaliska apoteket

Trots prohibitionismens framgångar för att förstå problemet under det femtioåriga kriget har den förbudspolitiska lösningen med sitt fokus på tillgängligheten börjat ifrågasättas och frångås i flera nationella regleringar under det nya millenniet. En avkriminalisering av tungt narkotikabruk har genomförts i länder som Portugal och Schweiz, och legaliseringen av cannabis med licensierad handel i holländska *coffee shops* har spridit sig till så olika länder som Uruguay och USA.

Det finns dock många sätt att sluta fred. Man kan se alla dessa typer av legalisering av cannabis och avkriminalisering av rekreationellt bruk av andra droger världen över som en och samma narkotikapolitiska vändning. Men det finns små skillnader mellan de politiska programmen som kan visa sig vara helt avgörande: legaliseringen av cannabis som gjorts i Uruguay licensierar ut försäljningen till apoteken.¹⁸

Apotekarnas marknad är en ambivalent plats. De verkar i vinstdrivande syfte, de är underkastade särskilda statliga regleringar, de intar en strategisk plats i sjukvården, de ansvarar för en nationell säkerhet. De har en relation till brukarna av apoteksvarorna som skiljer sig från läkarnas patientrelation, grundad i (den allra helst seriella) försäljningen av varor, inte tjänster. Apotekarna står tryggt på en egen vetenskap, avskilda från medicinens omedelbara kunskapsdomäner. Deras vetenskap handlar om farmaka, droger i bred bemärkelse, inte minst som gift.¹⁹

18. Lagen i fråga är *Ley N° 19.172, Marihuana y sus derivados*. På hemsidan för den myndighet som inrättats för att sköta regleringen kan man läsa att apoteken vunnit ensamrätten för handeln: »La comercialización y dispensación de Cannabis psicoactivo serán realizadas únicamente por Farmacias de primera categoría y comunitarias [...]». Instituto de Regulación y Control del Cannabis (IRCCA), www.ircca.gub.uy/farmacias/.

19. Begreppets väldiga bredd framträder kanske allra mest intressant i Jacques Derridas fascinerande läsning av Platons *Faidros*. *Farmakon* beskrivs på vanligt vis som en drog vilken kan vara antingen

Apotekens farmaceutiska vetandeobjekt är inte varumärken, och Uruguays politik legaliserar inte cannabis rakt av: man är strikt med att cannabis på apoteken inte ska saluföras med någon som helst reklam.²⁰ Vidare deltar man i försöken att ta varumärket ur drogen tobak genom »plain packaging« – cigaretter sålda utan varumärkeslogotyper. Detta har lett till att Uruguay stäms av USA:s tobaksbolag i WTO och krävs på skadestånd för förlorade varumärkesvärden.

Det potentiellt epokgörande är kort sagt att droger varken förbjuds eller legaliseras i enlighet med den mer binära modell som ställer upp droger utanför medicinen antingen som illegal narkotika eller varumärkesskyddade konsumtionsvaror. I Uruguay ska drogerna säljas utan varumärken, gärna fritt, på apoteken.

Ambivalensen på apotekarnas marknad har inte minskat under 2000-talet. Idag står farmaceuterna mer än för hundra år sedan inför ett hot om att deprofessionaliseras. Den väldiga kunskap om droger som apotekare idag besitter är ofta överflödigt för den rena distributionsroll de fått. I USA har apotek med helt automatiserad distribution redan prövats.²¹ Den professionella (legala) farmaceutiska vetenskapen utanför läkemedelsindustrin står inför utmaningen att finna en ny uppgift i samhällets hantering av farmaka.

Apoteken i Uruguay glimmar både av något gammalt förlorat och något verkligt nytt, något som varken fortsatta förbud med allt strängare straff eller licensierade butiker med varumärkta och reklamförda droger i mina ögon förmår frambringe: de glimmar av ett radikalt annat sätt att tala om droger. Också detta väcker undran.

Ur detta undrande – inför framtidens farmaci, samtidens krig och historiens annorlunda apotek; inför MDMA, kaffe och opium; inför vetandets former, medicinens mirakel och maktens natur – växer en fråga om en annan sorts tal om opium, ett tal som fanns innan opium blev knark. En fråga som är forskningsbar:

ett gift eller ett botemedel. Men det kan också (som *farmakós*) vara en magiker, en förgiftare och en syndabock eller mer allmänt det onda som ska fördrivas. Farmakon intar och förorenar eller förvandlar kroppen, och som sådan likställs den med text vilken ju också ofta på ett förödande sätt förgiftar och förändrar en människa. Jacques Derrida, *Apoteket*, Lund, 2007, hela boken men tydligt utlagt om mångtydigheten i begreppet på s. 20 och 96.

20. På samma sida som ovan från IRCCA står i kursiv följande reklamförbud uttryckt: »*Se recuerda que se encuentra prohibida toda forma de publicidad, directa o indirecta, promoción, auspicio o patrocinio de los productos de Cannabis psicoactivo y por cualesquiera de los diversos medios de comunicación!*» Instituto de Regulación y Control del Cannabis, www.ircca.gub.uy/farmacias/.

21. »Pharmacists in urban areas can make more than \$ 130,000 a year. Their job is stressful, detail-oriented, and can be, unfortunately for pharmacists, easily quantified. That means the profession begs for a bot invasion, and it's imminent. In 2011, the University of California at San Francisco opened a pharmacy staffed by nobody except a single robot.« Christopher Steiner, *Automate This: How Algorithms Came to Rule our World*, New York, 2012, s. 217.

- Hur förstod de svenska apotekarna handeln med opium före det moderna narkotikaproblemet, mellan åren 1870 och 1925?

Min undersökning presenteras i sex kapitel. Efter min undrans vandring till en forskningsfråga i detta inledande kapitel ägnas kapitel 2 en bred kontextualisering och forskningsöversikt. Här närmar jag mig frågan från flera olika forskningsfält för att både ge mitt analysarbete stadiga förutsättningar i tidigare kunskap och ringa in de områden där min fråga kan tänkas bidra med nya kunskaper.

Kapitel 3 presenterar min metod och mitt material. Båda motiveras utifrån en grundlig genomgång av min vetenskapssyn och mina teoretiska begrepp.

Kapitel 4, 5 och 6 är mina empiriska kapitel. De ligger i kronologisk ordning, med en undersökning för åren 1870–1875, en för 1900–1905 och en för åren 1920–1925.

I kapitel 7 samlas resultaten från de empiriska kapitlen ihop och används för att skriva en teoretiskt syntetiserande historia om *Giftets värde*.

»Merkuriustecknet« användes som gifttecken på svenska apotek.

2. Frågans förutsättningar

23

an kan närma sig frågan om apotekarnas tal om opium från många håll. Jag har utifrån inledningens presenterade intressen i frågan valt att utgå från tre historiska fält: apotekshistoria, droghistoria och medicinhistoria. Det här kapitlet griper sig an vart och ett av dessa fält, i nämnd ordning.

Läsningen av forskningen på dessa fält söker både efter konsensualiserade fakta om opiumhandeln vid denna tid och efter olika perspektiv inom forskningsfälten. Jag har inte försökt åstadkomma en uppdelning i presentationen av fälten med först rena fakta och sedan forskningsöversikter kring de olika sakförhållandena.²² Varje historiskt fält presenteras istället med ambitionen att på samma gång skriva fram en historisk kontext till apotekarnas tal om opium och de forskningsperspektiv som anlagts på dessa sakförhållanden.

Genom att förlägga läsningen av det apotekshistoriska fältet först i kapitlet försöker jag ändå gå en uppdelning i kontext och forskningsöversikt halvvägs till mötes. Jag förhåller mig nämligen till den apotekshistoriska forskningens fält nästan helt och fullt som till konsensualiserade fakta, medan framställningen av de två nästföljande fälten är mer sammansatt.

Frågans förutsättningar vinner som jag ska visa stor stadga tack vare den tidigare forskningen på de tre angränsande historiska fälten. Men inläsningen av dessa fält har också visat för mig hur frågan om apotekarnas tal om opium 1870–1925 från ett ekonomisk-historiskt perspektiv kan berika vårt nuvarande forskningsläge:

- Det juridiska ramverket är grundligt undersökt och systematiserat men dess svenska historik, fångad inom svensk apotekshistoria, har inte beaktat opium som rusmedel eller i vanebruk utan medicinska syften, som en konsumtionsvara.

22. Kunskapsteoretiskt har jag inte sett någon särskild fördel med en sådan ambition. Gränsen mellan konsensualiserade fakta och forskningens olika perspektiv kan ändå inte fastställas. Framställningen måste hela tiden förhålla sig till detta epistemologiska spänningsförhållande genom att framhålla det egna perspektivet så tydligt som möjligt i varje framställning av fakta och forskning. Det är det förhållningssättet jag själv förlitar mig på i min mer sammansatta framställning.

- På det droghistoriska fältet internationellt har apotekarnas opiumhandel undersökts på spännande sätt. I svensk forskning har deras verksamhetsområde fångats väl och deras olika positioner i den svenska regleringen av opium har diskuterats. Vad som återstår inom svensk forskning är i första hand att ta apotekarnas opiumhandel ut ur den skugga som läkarna och den efterföljande moderna narkotikaproblematiken hitintills kastat över den.
- Den generella trenden mot medikalisering av sociala problem har setts som avgörande i mängder av sociala problemförståelser under denna tid, både för att förstå opiumets historia och den medicinhistoria som apotekarna vanligen förstås inom. Ett ensamt fokus på apotekarna *inom* den större medikaliseringsprocessen kan vara ett bidrag med den fråga jag ställer.

I strävan att förbereda undersökningen med så mycket som möjligt av den relevanta kunskap som finns om apotekens opiumhandel och tidens förståelser och problematiseringar av drogen på dessa fält blir läsningen rätt så bred, med aningen amorfa gränser.

Gränserna för vad som i varje historiskt fält ska ses som en förutsättning för frågan om opiumhandeln på apoteken bestäms självfallet av mig som forskare, och ifrågasätts lika självklart av varje kritisk läsare. I texttolkande historisk forskning är samma förhållande tydligt också i de enskilda analyserna som görs: gränserna för vad som kan utläsas ur materialet sätts av den uttolkande forskaren, och ifrågasätts av läsaren. I presentationen av de historiskafälten, liksom i presentationen av mina analyser i de empiriska kapitlen, argumenterar jag för mina val och tolkningar i brödtexten och refererar till litteratur och källmaterial i noterna. Men däremellan finns en gråzon, en jag valt att använda.

Jag har också använt notsystemet för att exemplifiera, inte bara referera, hur tidigare forskning uttrycker och diskuterar det jag hänvisar till i brödtexten. Jag har stundtals vidareutvecklat tankar och tolkningar i noterna som är perifera till besvaret av forskningsfrågan, men inte helt oviktiga. Gränserna häremellan är svåra att dra, avvägningarna rör sig i en gråzon – det är därför jag inte haft ambitionen att göra gränserna alltför skarpa.

Om presentationen av de historiskafälten nedan av inte minst dessa anledningar i förstone kan tyckas röra sig in i perifera eller redundanta områden för en apoteks-specifik svensk undersökning, har jag ytterligare en sak att anföra. För att förstå apotekarnas tal om opium behöver de angränsande historiska fälten vara så pass genomvandrade att också de tystnader som är specifika för det svenska apoteks-fältet kan anas. Utan en föreställning också om det som apotekarna inte nämner, men som figurerar i tidens tal om opium i övrigt, riskerar analysen och förståelsen att bli rumphuggna. Hellre en för bred än för smal läsning har varit mottot för detta kapitel. Därtill är apotekarnas opium på dessa fält en fascinerande historia i sig.

REGLERINGEN AV APOTEKENS FRIA OPIUMHANDEL I SVERIGE FÖRE 1925

25

Utifrån vår tids krig mot narkotikan, vars konturer tecknades i inledningen, är det lätt att finna stöd för en syn på det europeiska 1800-talet som den mest »drogliberala« tid som världen någonsin känt.²³

Benämningen kan dock lätt leda fel, tror jag, just för att »drogliberal« mer än många andra beskrivningar tar med sig en vokabulär från vår tids krig mot narkotikan för att förstå regleringar i en tid som inte bara var mer »liberal«, utan som reglerade helt andra drogproblem. Det är dessa andra problem som jag undrar över.

Den rusiga rökens regleringar: de första internationella opiumöverenskommelserna
De opiumregleringar som tar sikte på det rekreationella, icke-medicinska bruket och som når Sverige 1923 med den så kallade Opiumkungörelsen, *Kungl. Maj:ts kungörelse angående handeln med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar*, spårar alla sina genealogier tillbaka till Kina.²⁴

Den första internationella överenskommelsen med ruset i sikte undertecknas efter påtryckningar från USA i Shanghai 1909 och gäller endast opiumrökningen, en nästan uteslutande asiatisk opiumkultur. Denna överenskommelse är inte juridiskt bindande och för att stärka samarbetet i denna riktning undertecknas 1912 Opiumkonventionen i Haag.

Haagkonventionen utvidgas under 1913 och 1914 till ett dokument där staterna förbinder sig att kontrollera export och import av opium och dess derivat, opiat som morfin och heroin. Vidare förbinder man sig att motarbeta allt bruk av rökopium. I övrigt syftar konventionen till att reglera den inhemska, medicinska handeln med narkotiska ämnen genom recepttvång, där användningssätt, datum, köpare och säljare tydligt ska noteras och kunna redovisas.

Efter första världskriget tar Nationernas förbund över ansvaret för Opiumkonventionen. Kontrollambitionerna ökar: fler droger likställs med rökopium som »narkotika« vars rus- och beroendeeffekter är kärnan i deras problematisering; särslagstiftning mot narkotikahandel med fängelsestraff genomdrivs med Dangerous Drugs Act i Storbritannien 1920 och liknande strafflagar i Frankrike 1922; en permanent Centralkommitté för övervakning av konventionens efterlevnad och för arbetet med

23. Det är så exempelvis Peter Englund beskriver 1800-talet i *Stridens skönhet och sorg*, Stockholm, 2009, kap. 82. Han har gott stöd för denna bild i den internationella opiumhistoria jag själv följer. Tiden före 1870 har där benämnts som »The Great Victorian Drug Bazaar, 1820–1870« i Terry M. Parssinen, *Secret Passions, Secret Remedies: Narcotic Drugs in British Society 1820–1930*, Philadelphia, 1983, del 1.

24. Den internationella regleringen av opium 1909–1925 beskrivs väl i nära nog alla de verk som jag använder i avsnitten nedan om internationell och svensk droghistoria. För styckena nedan har jag utgått från Melissa Bull, *Governing the Heroin Trade: From Treaties to Treatment*, Aldershot, 2008, s. 63–84; Jan-Willem Gerritsen, *The Control of Fuddle and Flash: A Sociological History of the Regulation of Alcohol and Opiates*, Leiden, 2000, s. 82–85; Howard Padwa, *Social Poison: The Culture and Politics of Opiate Control in Britain and France 1821–1926*, Baltimore, 2012.

att harmoniera de nationella narkotikalagarna kommer till; allt fler stater skriver under. Däribland Sverige, 1923, med Opiumkungörelsen som följd.

Det är utifrån dessa internationella regleringar som det moderna narkotikaproblem som beskrevs i inledningen kodifieras och sprids över världen från 1960-talet, nu genom Förenta Nationernas försorg.

En giftigare tid

Andra typer av opiumregleringar föregick dock rusregleringarna – den liberala opiumhandeln var inte fri för vem som helst. Under 1800-talets gång vann Europas apotekare och läkare efter hand ensamrätt till opiumhanteringen. Regleringarna som infördes i denna riktning var giftregleringar där opium fördes samman med andra giftiga ämnen. I båda dessa avseenden var de svenska opiumregleringarna (långt) före de europeiska.²⁵ När jag så tar mig an ett paket svenska regler för opiumhanteringen gör jag på samma gång en beskrivning av det allmänna europeiska läget under min undersökningstid och en beskrivning av dess tidigaste former.²⁶

Fem huvudsakliga regleringar av den svenska handeln kringgårdade tillgängligheten för den kund som vid denna tid gick och köpte sitt opium fritt i handköp:

(1) apotekens privilegium på denna handel, inskrivet i landets medicinalordningar;

25. Giftregleringar av opium som knöt handeln tätt till apoteken införs i Europa runt mitten av 1800-talet. De svenska sträcker sig som vi ska se tillbaka till sekelskiftet 1700. Englands reglering 1868 ses i litteraturen som ett uttryck för apotekarnas professionalisering och därmed högre status visavi kemister och andra på deras marknad, och regleringen faller väl in i giftets ramverk för tidens försök till kontroll. Redan under 1850-talet hade giftregleringar utsträckts och apotekarprofessionen organiserat sig och vunnit segrar på regleringens område. Apotekarna lyckades också hindra läkarnas fulla kontroll över handeln under tiden före första världskrigets vändning. Se Virginia Berridge, *Opium and the People: Opiate Use and Drug Control Policy in Nineteenth and Early Twentieth Century England* (1981, 1987), London, 1999, s. 113–122. Handeln med opium som giftigt ämne reglerades och koncentrerades till apotek (och personer med särskild licens) redan under 1840-talet i Frankrike. Padwa 2012, s. 67. I Nederländerna infördes liknande regleringar 1865 medan, intressant nog, USA inte får regleringar av denna typ förrän man redan tagit de första stegen mot att reglera också det rekreationella bruket. Gerritsen 2000, s. 124–125.

26. Flera historiker har utrett och från olika perspektiv belyst de svenska apoteksregleringarna på spännande sätt och ingår i min mer specifika beskrivning av just opiumets reglering nedan. Klas Öberg har skrivit om apoteksregleringarna från ett institutionellt perspektiv i sin avhandling *Pharmacy Regulation in Sweden: A New Institutional Economic Perspective*, Stockholm, 2003, men också i rapporten *Svensk läkemedelsförsörjning ur ett ekonomisk-historiskt perspektiv*, Lund, 1996. Han och Maria Stanfors har också beskrivit regleringarna i ljuset av en feminisering av yrket under 1900-talet i artikeln »Apotek som arbetsmarknad: Institutionell förändring och feminisering av apotek i Sverige«, *Historisk tidskrift*, vol. 127, nr 2, 2007. De kan sägas bygga vidare på det arbete som påbörjades med Cecilia Claessons avhandling *Apotekaryrke i förändring: En socialfarmaceutisk studie av apotekarnas yrkesutveckling och professionella status*, Uppsala, 1989, där en deprofessionalisering beskrivs tillsammans med en förlorad status under det senaste seklet. Denna historieskrivning om yrkets reglering vilar i sin tur mycket på Ahlbergs, Kocks och Hjelts arbeten, som även för mig varit klippan på vilken jag byggt stora delar av denna översikt. Se Karl Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia*, Stockholm, 1908; Wolfram Kock (red.), *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962*, Stockholm, 1963; Otto E. A. Hjelt, *Svenska och finska Medicinalverkets historia, 1663–1812*, band 1–3, Helsingfors, 1891–1893.

(2) farmakopéernas receptformler för apoteksvarornas sammansättning och dosering; (3) taxepreisernas begränsning av priskonkurrensens mekanismer på marknaden; (4) giftregleringarna med särskilda krav på märkning, förvaring och bokföring; samt (5) visitations- och senare inspektionsväsendet som kontrollerade apoteken. Därtill måste något tillfogas om (6) utbildningen som låg till grund för yrket under denna tid.

Apoteksprivilegierna

De första apotekarna hade anlänt till Sverige som hovmän under tidigt 1500-tal – exempelvis till Svante Nilsson Sture 1510 och till Gustav I:s hov, där de bryggde mycket glögg.²⁷ Det första opiumet i svensk medicin som källorna veterligen förtäljer om expedierades av hovapotekaren till tyrannen Gustavs galne son, hertig Magnus.²⁸ Detta skedde just efter att det första *privilegiebrevet* utfärdats av hertigens såte broder, Johan III. Brevet gavs år 1575 till hovets apotekare för att dennes »materialia och medicamenta icke måtte derigenom blifva förderfwade att de länge ligga».²⁹ För detta ändamål fick apotek upprättas i staden, och på samma basis av privilegiebrev tillsattes apotekare i fyrahundra år, fram till och med förstatligandet av apoteksväsendet 1970.³⁰

Genom dessa privilegiebrev fick apotekarna exklusiv rätt att preparera och sälja medicinalier i landet, medan deras namnkunniga konkurrenter, »materialister, qvacksalvare, empiricis och andre, som stryka kring landet», trängdes undan från handeln av nationalstatens gunstlingar.³¹ Apotekarna hade med sina privilegier skatte- och tullfrihet och räknades inte till borgerskapet.³² Till skillnad från

27. Ahlberg 1908, kap. 1: »De äldsta apotekarne och de första anlagda apoteken till år 1800».

28. Uppteckningen finns i en räkning till hovet 1595 för bl.a. laudanum som givits »till hertig Magnus behof» i Östergötland. Handskrift på Riksarkivet: Kammarkollegiet, Medicinalväsendet 4:3, Apotekens register. Om Gustav Vasa som »tyrann» istället för »landsfader», se Vilhelm Moberg, *Min svenska historia, berättad för folket: Del 2, Från Engelbrekt till och med Dacke*, Stockholm, 1971.

29. Ahlberg 1908, kap. 1.

30. Rune Lönngren, *Svensk farmaci under 1900-talet, Band 1: Utvecklingen över tiden*, Helsingborg, 1999, s. 122.

31. »Wi hafve [...] väl och krafteligen privilegierat alle Wåre uti denne Wår K. residensstad bofaste apotekare, emot allt ingrepp, förfång, och prejudice af materialister, qvacksalvare, empiricis och andre, som stryka kring landet [...] icke allenast de i Stockholm boende apotekare, utan ock andre deras medbröder, som sig i städerna nedsatt hafva [...]». Kunglig förordning den 28 juni 1683, citerad från Karl Ahlberg och C. F. V. Schimmelpfennig, *Författningar m. m. angående Apoteksväsendet i Sverige*, Stockholm, 1903. Läkare fortsatte sälja egna medicinalier under lång tid, delvis skyddade undan privilegierna när de var på resa eller höll praktik på platser med sämre tillgång på apotek.

32. Städernas skattmasar tog igen detta med särskilda skatter, som dubbla »våg- och mätarpennningar. Detta stadfästes i Kungl. Brev den 21 september 1715.» Först mot mitten av 1800-talet reformerades apotekarnas skatteplikter så att de därefter inte längre var befriade från kommunalskatt (eller underkastade den dubbla vågpenningen). Margareta Modig, »Svenska medicinaltaxor», *Svensk farmaceutisk tidskrift*, vol. 74, nr 31, 1970, s. 1061. Tullfriheten är en sorglig detalj i sammanhanget då den avhandling jag först tänkt skriva var opiumets kvantitativa historia. Utan tulluppteckningar blev mina försök väldigt tungrodda och många månaders arbete föll inte ut som jag hoppats.

läkarna var de aldrig ett skrä. Privilegiebrevens monopolrätt samordnades för alla Stockholmsapotekare från 1675 och innefattade då bland annat opium, ett monopol som överlevt ända till idag.³³

En viktig reform skedde dock i Sverige vad gällde dessa privilegiebrev under min undersökningstid: det gradvisa avskaffandet av rätten att ärva och sälja vidare privilegiebrev. De säljbara privilegierna ökade kraftigt i värde under 1800-talet, och detta ansågs i sin tur driva upp konsumentpriserna på apoteken.³⁴ 1834 infördes de *personliga* privilegierna. Dessa fick inte säljas, utan vid apotekarens fränfalle gavs apoteket en ny föreståndare med nytt privilegium efter att ansökningar prövats av Kungl. Maj:t. Fram till 1873 existerade båda formerna av apoteksprivilegier; därefter omvandlades alla privilegier till personliga, och en amorteringsfond med inlösning av de säljbara privilegierna ordnades.³⁵ Resultatet har angetts som fördelaktigt för meritokratin generellt inom apoteksväsendet på bekostnad av utrymmet för ekonomisk spekulation, samtidigt som det innebar en större statlig översyn i tillsättningen av apotekare.³⁶

För regleringen av opiumhandeln i sig är det dock inte tydligt hur reformen slog ut. Rättigheterna att sälja opium förändrades inte, och incitamenten är svåra att bedöma. Då andra delar av opiumregleringarna höll priserna kontrollerade och sammansättningen i varorna reglerad är det osäkert om den prissäknning som jag tentativt kan se under 1870-talet har med privilegieändringen att göra.³⁷ Och detta för mig in på just denna andra del av opiumregleringarna.

33. Monopolet gällde tillverkning och försäljning av medicinalier med opium; import och grosshandel ingick inte i privilegierna. Apotekarna kom dock att helt dominera också dessa delar av opiumets varukedja. Läkarna fortsatte emellertid länge att själva dispensera och sälja läkemedel till sina patienter, ett ämne för sekellång professionsstrid med apotekarna.

34. Just här är *Bidrag till Sveriges officiella statistik* (BISOS) till god hjälp för den hågade. Jag har själv sammanställt uppgifterna för överlåtelsesummorna, vilka finns upptecknade för årtiondet före reformen och i viss mån kan styrka bilden av ett femdubblat värde på privilegierna över fyrtio år som togs upp i riksdagsdebatten vid mitten av 1800-talet och som återges i Lönngren 1999, s. 62. Genomsnittet i värdeökningen på femton år är cirka 40 % i landet och en tredubbling i Stockholm, mycket grovt räknat. BISOS, K, Hälso- och sjukvården, 1861–1875.

35. För dessa förändringar, se t.ex. Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia*, s. 70, 105; Lönngren 1999, s. 61–66. Även själva förordningen, SFS 1873:5. För förändringen av antalet apotek med de olika privilegiebrev, se bilaga 3.

36. Stanfors och Öberg beskriver det som att de säljbara privilegierna skapade »osäkerhet och problem såväl som spekulation» medan reformerna 1873 »innebar en kvalitetssäkring och ett säkerställande av apoteksinnehavarnas kompetens samtidigt som statens inflytande över apoteksväsendet ökade». Stanfors & Öberg 2007, s. 228.

37. För trender i opiumpriset, se bilaga 1. Betydelsen av prisernas trender liksom privilegiebrevens omreglering diskuteras en aning mer i min diskussion om avhandlingens periodisering och tidsbegrepp.

Farmakopéer och medicinaltaxor

Om du idag oförmodat skulle finna dig ta fram böcker på måfå ur Apotekarsocietets bibliotek på Wallingatan 26 i Stockholm, är chansen att du får en farmakopé i handen mycket stor. Dessa apotekarnas receptböcker var en grundbult sedan gammalt i praktiseringen av farmacin och i spridandet av kunskaperna inom yrket. Farmakopéer från Italien och Tyskland, från 1600-talet fram till 1800-talet, tynger ner träskåpens hyllor. Men ofta när *Farmakopén* nämns i apotekshistorien eller när jag i avhandlingen diskuterar Farmakopén som en del av regleringarna av opiumhandeln handlar det om en särskild bok i dessa överlastade skåp: den recept- och regelsamling som institutionaliserades av de svenska läkarnas Collegium medicum. I den aktuella officiella farmakopén upptecknades alla *officinella* medel (också kallade farmakopémedel), de varor som apotekarna enligt medicinalordningarna var förpliktigade att hålla i lager och alltid kunna bereda till ett visst pris och i ett visst utförande.

Den första utgåvan var *Pharmacopoeja Holmiensis*, 1688.³⁸ Genom de officiella farmakopéerna kom läkarna att vinna inflytande över de farmaceutiska butikerna. Först därmed kan man se det som att de med juridiska medel uppnådde en sorts länge eftersträvad maktbalans med apotekarna. Läkarna fick nu en garanti för att deras recept (åtminstone vissa av dem) expedierades på ett bekant sätt, själva förutsättningen för att de skulle kunna bedriva sitt yrke.³⁹ Farmakopéerna utarbetades under tillsyn av läkarnas myndigheter men i arbetet deltog apotekarrepresentanter.⁴⁰

Idag är världens farmakopéer internationellt samordnade genom WHO.⁴¹ Under min undersökningstid var farmakopéerna nationsspecifika och försöken från apotekarnas sida att genom egna internationella kongresser samordna receptens nomenklatur och sammansättning lyckades inte.⁴² Det var nationella regeringar som med hjälp av sina medicinska reglerande myndigheter först kom att besluta om en dylik

38. Farmakopén utlyses av kungen redan 1686: »[...] den 3 december 1686, offentligjöres i Sverige på uppdrag av Carl XI genom dåvarande Collegium Medicum den första svenska farmakopén, *Pharmacopoeja Holmiensis Galaeno-Chymica*.« Louis E. Backman, *Om den äldsta svenska farmakopén, dess medicinskt-historiska bakgrund och dess ställning till folkmedicinen*, Uppsala, 1923, s. 64.

39. Detta är den spännande och väl underbyggda tesen i Hjalmar Fors, »Medicine and the Making of a City: Spaces of Pharmacy and Scholarly Medicine in Seventeenth-Century Stockholm«, *Isis*, vol. 107, nr 3 (September), 2016.

40. Liksom vid tillfälle representanter för kirurgin eller med hjälp av »den store Carl von Linné« som Ahlberg skriver i sin historia om farmakopéernas tillkomst och utveckling. Ahlberg 1908, s. 396.

41. *The International Pharmacopoeia*, World Health Organisation, Geneva, 2006.

42. Edward Kremers och George Urdang, *History of Pharmacy: A Guide and a Survey* (1940), Philadelphia, London, Montreal, 1951, s. 170–172. Den första internationella apotekarkongressen hölls i Brunswick 1865 och den sista under min undersökningstid, den elfte i ordningen, hölls precis före kriget, 1913 i Leyden. Den första kongressen att diskutera en samordning av ländernas farmakopéer var den fjärde, som hölls i S:t Petersburg 1874. Dessa apotekarkongresser ledde dock till grundandet av Fédération Internationale Pharmaceutique i Haag 1912 – alltså precis samtidigt med framarbetandet av Opiumkonventionen i samma stad. Jag har inte stött på några omnämnanden av detta sammanträffande i litteraturen.

internationell homogenisering. Förhandlingar i Bryssel 1902 leder till ratificerandet av ett avtal 1906 som uteslutande behandlar de häftigt verkande ämnena i ländernas officiella farmakopéer.⁴³

Genom att de bestämde grundsortimentet och tillredningssättet – utöver alltmer ingående bestämmelser av hanteringen i övrigt – kom dessa officiella farmakopéer att bli viktiga för forandet av den farmaceutiska kunskapen på apoteken. När exempelvis fler kemiska testmetoder introducerades i den åttonde upplagan 1901, ställde det apotekarna inför kravet på att behärska dessa; på samma sätt kan beslutet att behålla latinet i den sjunde upplagan 1869 sägas ha skapat ramar för det farmaceutiska vetandet på apoteken.

Om farmakopéerna ställde krav på apotekens vetande och hantering, kom de reglerade priserna att fungera både som statsmaktens medel att hålla nere de väsentliga medicinalpriserna och som ett tydliggörande av gränserna för apotekarnas monopol. En tidig grundregel var att om en vara fanns upptagen i medicinaltaxan var den också en apoteksvara.⁴⁴ Den första statligt sanktionerade tryckta medicinaltaxan, som även omfattade prisbestämmelser för de övriga medicinska professionerna, nådde apoteken samtidigt som den första farmakopén trycktes, 1688.⁴⁵ Redan i denna återfinns opium.

Taxornas pris var ett maxpris, och i praktiken kunde apotekarna konkurrera under detta tak, något som apotekaren och apotekshistorikern Karl Ahlberg under det tidiga 1900-talet skildrade som både ovanligt och ett utslag av »osund affärs-moral«.⁴⁶ Under 1700-talet och det tidiga 1800-talet framhölls oftare andra problem med taxepiserna, särskilt prishöjningar på den internationella drogmarknaden vilka

43. *Agreement Respecting the Unification of Pharmacopoeial Formulas for Potent Drugs*, Brussels, 29th November 1906. Sverige är en av nitton ratificerande nationer. Spännande nog är de svenska framförhandlade undantagen till överenskommelsen de mest omfattande och specifika. Detta behandlas i min undersökning i kap. 5.

44. Efter eviga klagomål till Collegium på kryddkrämare och andra som säljer sådant som de inte anser vara mediciner svarade läkarna 1732 att bl.a. »alla de specier och materialier, som funnos upptagna i apotekaretaxan« borde räknas som läkemedel. Ahlberg 1908, s. 67.

45. Hjelt 1891, band 1, s. 556ff.

46. Ahlberg 1908, s. 94. Ahlbergs historia är tendentiös i sitt försvar av apotekarnas rättigheter mot läkarna och i sina uppfattningar om vad som är rätt och riktig apoteksordning. Hans väldiga källgenomgång och minutösa redogörelse av varje skeende i regleringarnas utveckling gör dock hans arbete mycket användbart så länge man vaktar på hans mer osakliga utläggningar. Ahlberg beskriver vidare hur det främst var när staten 1819 påbjöd att offentliga upphandlingar av läkemedel skulle auktioneras ut till apotekarna i Stockholm som bitter priskonkurrens kunde utbryta. Som värst verkar konkurrensen ha varit mot slutet av 1830-talet (alltså samtidigt med första opiumkrigets utbrott i Kina) med rabatter på runt 40 %. 1843 kunde apotekarna slutligen stänga denna fråga med ett beslut om att inga rabatter överstigande 15 % skulle ges i stora upphandlingar. Priskonkurrens om privatkunder verkar enligt Ahlberg inte ha förekommit i någon större utsträckning. 10 % rabatt för köp under 125 R:dr och 15 % över denna summa är också det som påbjuds explicit i 1827 års taxa, *Kongl. Maj:ts Nådiga kungörelse, angående ändringar och tillägg uti 1819 års Medicinal-Taxa; Gifven Stockholms Slott den 23 Januarii 1827*, Stockholm, 1827, s. 21.

medicinaltaxan gör det omöjligt att kompensera för med inhemska prisökningar.⁴⁷

Diskrepansen mellan marknadspris och taxepreis drev på en allt tätare utgivning av taxorna. Från 1827 utkom de varje år och beräknades mestadels efter priskuranter i Hamburg.⁴⁸ På Hamburgpriset medgavs sedan en handelsvinst utöver laborationskostnaderna.⁴⁹ För mer än bara försäljningspriset på själva apoteksvaran reglerades med taxan. De komplicerade taxereglerna gav utrymme för helt olika åsikter om effekterna av en ny taxa, något som genererar mycket källmaterial också i talet om opium.

Klagomålen från apotekarnas håll på taxans underbjudande av marknadspriset kvarstod framemot mitten av 1800-talet, då just opiumprisernas snabba stegring drev fram en halvårstaxa 1869.⁵⁰ Historien om apotekarnas relation till taxan är i hög grad en historia om klagomål på för låga taxepreiser.

Men vad som också verkar ha varit möjligt med taxorna och som framträder som betydelsefullt i fallet med opium under min undersökningstid är möjligheten att springa före de reglerade priserna. Denna möjlighet synes ha varit god, åtminstone för storstädernas apotekare som hade goda kontakter och allra mest för de apotekare som var djupt engagerade i importhandeln från Hamburg. När jag i analysen av talet

47. Hjelt 1893, band 3, s. 514 ff.; Modig 1970.

48. Redan 1827 börjar en årlig publikation med det enda hålet i serien för åren 1836–1838.

49. Uträkningen av taxepiserna var förstås föremål för förhandling med stora intressen inblandade. En särskilt upplysande text om hur priset beräknades och om förändringar i marknaden och i apoteksväsendet är *Farmaceutisk tidskrift*, Supplement, 1869, *Handlingar angående förändringar i grunderna för medicinaltaxan, föranledda af den nya farmakopéns införande. Till Kongl. Sundhets-Collegium* (inbunden, Apotekar societetens samlingar). Efter att ha noterat men sedan förbigått förslaget att helt släppa priserna fria – vilket ändå ger en bild av tidens näringsfrihetsvindar – kommer kommittén som utreder taxeringen fram till sju åtgärder för att förenkla den nya taxan som kommer att behövas i och med den nya farmakopén. Man föreslår (1) bibehållen 100 % ersättning för själva varan till apotekaren vid försäljning i minut, med en ökning av prispåslaget för omkostnader från $66 \frac{2}{3}$ till 70 % för att förenkla uträkningarna. Sedan föreslås (2) »[a]tt den priskurant å utländska läkemedel, som skall läggas till grund för medicinaltaxans uträkning, bör vara från Hamburg eller annan handelsplats, der svenska apotekare vanligen hemta sina varor, samt utfärdad omkring den 15:e Augusti; hvilken tidpunkt, i anseende till den vid denna årstid redan kända årsskörden af åtskilliga vegetabiliska ämnen, ansetts mera lämplig än den för Juni månad». Därefter föreslås (3) en fast valutakurs i beräkningarna mot mark Hamb. b:co, (4) en fast assurans på 1 % av varans värde samt standardisering av fraktkostnadens beräkning från Hamburg till Stockholm till 12 öre per »en half kilogram (1 skålpund Hamb.)» från det tidigare 12 $\frac{1}{2}$, (5) att utländska läkemedel ska prisförändras i taxan när de varierat med 10 %, (6) att taxan ska granska varje år och sist (7) att taxan trycks tidigt så den kommer ut till 1 januari. Här syns alla de möjligheter till »front running» och alla de komplexa frågor av förändrade omständigheter kring fixerade priser som taxekommittéerna ställdes inför i över tvåhundra år.

50. »Kongl. Sundhets-Collegium gör weterligt: att som Kongl. Maj:t, genom nådigt bref d. 23 nästlidne April, uppå af Collegium gjord underdånig hemställan, med anledning af den under sednaste halfår inträffade, betydliga prisstegringen på artiklarna Opium och Chinasalt, lemnat nådigt bifall till omtaxering efter nu gällande priscurant [...].» SFS 1869:16, s. 1. Man återgår genast till helårstaxor efter 1869. Det dröjer till första världskriget innan liknande åtgärder ses som nödvändiga igen. Från 1917 till 1922 utkommer åter två taxor per år (1919 utkommer till och med tre taxor).

om opium under denna tid kommer in på skillnader mellan små och stora apotekare är denna asymmetri vad gäller prisinformation något jag har som förförståelse, även om materialet tiger still om saken.

Opiumregleringarnas tre huvudsakliga första delar är därmed på plats: privilegierna, maxprisregleringen och kontrollen av tillverkningen och recepten. Dessutom överensstämmer dessa kronologiskt. Det viktigaste som kvarstår för en förståelse av regelverket kring opium vid denna tid är giftregleringen.

Giftregleringen

Apotekens ensamrätt på gifthanteringen i landet är av något senare datum än medicinalordningarnas privilegier, taxor och farmakopébestämmelser. Mot bakgrund av faran med vissa gifter och svårigheten att dosera dessa förtydligades och förstärktes 1756 apotekarnas särställning inom gifthanteringen i vad som kan betraktas som den första giftstadgan.⁵¹ Med hänvisning till den mängd förgiftningar som ändå skedde, stärktes apotekarnas monopol på gifthantering 1786.⁵² Det var på denna grund som giftstadgorna av år 1876 och 1906 vilade.

Ett viktigt resultat av giftregleringen genom de tidiga stadgorna var att apoteken blev centrala i gifthandeln, inte bara för privatkunderna utan för alla de vetenskapliga institutioner, industrier, jordbrukare och företagare som använde gifter. Glasbrukens arsenikanvändning var exempelvis stor och beroende av import med apoteken som mellanhänder. Färgtillverkningens olika beståndsdelar och jordbrukets bekämpningsmedel, liksom smink och giftiga läkemedel som opium, delade allihop plats på apotekens hyllor genom giftregleringen. Apoteken sålde inte bara läkemedel (och schampo) som idag; de var breda giftbutiker, försäljare av farmaka.

Det var utifrån industrins problematisering av apotekens ensamrätt, tillsammans med läkarnas problematisering av de fortsatta förgiftningsfallen, som giftstadgorna av år 1876 och 1906 drevs igenom.⁵³ Det var på grund av läkarnas problematisering som inspektionsväsendet för kontroll av apoteken kom till 1855. Läkarrisitationer på apoteken hade pågått sedan 1600-talet, de var inskrivna i de första medicinalordningarna och kom långsamt att under första hälften av 1800-talet göras enhetliga för hela riket, standardiserade till sin form och obligatoriska.⁵⁴ Visitationerna får sällskap av inspektioner; att få komma på visit har genom gift-

51. Ahlberg 1908, s. 69; Kock (red.) 1963, s. 603.

52. I Ahlbergs historik över giftförsäljningen förklaras att med dessa förordningar »kan handeln med gifter i Sverige sägas hafa blifvit definitivt ordnad [...] under det att handeln med gifter till allmänhetens båtad slutligen blef helt och hållet förbehållen apoteken«. Ahlberg 1908, s. 70.

53. Christer Jakobson, *Arsenikfrågan 1900–1906: En studie i svensk kemikaliekontroll under tidigt 1900-tal*, diss., Uppsala, 1990, särskilt s. 23–35 informerar om giftregleringens utvecklingshistoria här.

54. Det var inte ovanligt att apotekare vägrade visitationer före 1800-talet. Ahlberg 1908, kap. 5, avsnitt 1; Kock (red.) 1963, s. 594–595.

problematiseringen också blivit ett krav på att inspektera.

För opiumets del var dessa regleringsändringar under min undersökningstid 1870–1925 inte av någon radikal betydelse på grund av dess dubbla klassificering som både gift och läkemedel.

När arsenikbok införs 1876, där viss giftförsäljning måste bokföras, undantas ämnen som huvudsakligen säljs som läkemedel.⁵⁵ Med den nya Giftstadgan 1906 införs en allmän giftbok där också opiumhandeln ska registreras. Detta krav gäller dock inte den dagliga försäljningen av opium till kund utan syftar endast till att kontrollera grosshandeln.⁵⁶

Apoteken hade inte fullständigt monopol på gifthanteringen genom giftstadgorna. I 1876 års stadga var importen fri för vetenskapliga institutioner, konstnärer och industrin, men, nota bene, inte för vidare försäljning vare sig i grossist- eller i detaljistledet. Denna handel förbehålls apotekarna ända fram till 1943.⁵⁷

Apotekens dubbla roll som både läkemedelsförsäljare och en bredare form av allmän gifthandel framträder även i den giftreglering som sker genom farmakopéerna, parallellt med giftstadgorna. Farmakopéernas giftreglering är nämligen av två typer, endera med sina rötter i var sin del av apotekens hantering: noteringen av maximaldos på etiketten och giftmärkningen.

Reglerna för utsättande av maximaldos emanerade ur förgiftningsproblematiken kring läkemedel. Uppgifter om maximaldos vid varje recept infördes med femte upplagan 1817 och i egen lista med sjunde upplagan 1869.⁵⁸

Giftmärkningen med merkuriustecknet hade istället sina rötter, passande nog, i taxans prismärkning och utvecklades därifrån till märkningen av gifter för färg- och industriändamål och så slutligen också till ett tecken för giftiga läkemedel i farmakopén.⁵⁹ Giftmärkta ämnen skulle hållas åtskilda från andra ämnen under avhandling-

55. Se §§ 9, 13 i SFS 1876:3, Kongl. Maj:ts nådiga förordning den 7 januari 1876 angående vård och försäljning af arsenik samt af andra giftiga ämnen och varor; gifven Stockholms slott den 7 januari 1876. Av vikt för de kvantitativa serierna över opiumhandeln i Sverige som jag sammanställt i bilaga 2 är dock att giftstadgan 1906 ålägger apoteken att bokföra den årliga opiumomsättningen i gross.

56. § 48 i SFS 1906:114, Kungl. Maj:ts nådiga giftstadga; gifven Stockholms slott den 7 december 1906.

57. Det är först med 1943 års giftstadga som grosshandeln med gifter undantas från apotekares ensamrätt. (Tillverkare fick naturligtvis sälja till apotek i gross.) Lönngren 1999, s. 96, 112.

58. En lista över särskilt doseringskänsliga medel, »emeticorum, Mercurialium, Opii et Pugantium«, trycks med första upplagan av farmakopén, *Pharmacopoea Svecica*, Stockholm, 1775.

59. Passande med tanke på att Mercurius både var handelsmännens och tjuvarnas gud i Rom. Merkuriustecknet, som hämtas oblygt från alkemins tecken för planeten, kvicksilvret och guden, har sin första roll i apotekartaxan från 1739 där det markerade snabbt prisrörliga apoteksvaror. Giftmärkningen med merkuriustecknet i farmakopéerna kommer med den femte upplagens utgivning år 1817 och ges bara till två medel, Auripigmentum (»guldfärgämne«, sammansatt malm av arsenik och svavel som brukades som färgmedel) och Pruni Lauro-Cerasi (lagerkirs). Giftmärkningen vidgas till arsenik, belladonna och digitalis i andra tryckningen av denna farmakopé till opium 1826. Kviksilvret självt blev merkuriusmärkt först 1846. Per Boström och Torgil Hallböök, »Det giftiga kvicksilvret ett arv från guden Mercurius«, *Läkartidningen*, vol. 101, nr 28–29, 2004.

ens undersökningstid, för att undvika förväxling. Och i de flesta fall skulle de vara placerade i låsta giftskåp. Fram till 1906 var även hyllorna färgmarkerade för olika klasser av gift. Där fanns opiaterna i klass I, de allra giftigaste medlen.

Regleringarnas riktning: apoteksvarustadgan och utbildningsväsendet

I historieskrivningen om apotekarna i Sverige är stridigheterna kring vad som ska särskilja apotekaryrket helt dominerande som tema. Särskiljandet sker genom att hävda en särskild kunskap, men som än viktigare framstår bestämmandet av de varor apotekarna har ensamrätt på att sälja på grund av denna kunskap. »Apoteksvaror« är benämningen på dessa, och de var som vi sett inte bara läkemedel. Giftregleringen gav utrymme åt ett säkrande av apotekens ensamrätt till handel också med andra varor. Vad som var att betrakta som gift och läkemedel var dock inte heller alltid så lätt att bestämma och det är i denna osäkerhet vi finner opiumet under min undersökningstid.

Osäkerheten varade fram till apoteksvarustadgan 1913, då definitionen av apoteksvaror tydliggjordes. För opiumet spelade denna stadga ingen roll, just för att det redan var ett gift av första klassen och därför ändå reglerades som apoteksvara. För apoteksväsendet, inom vilket opiumet handlades, blev apoteksvarustadgan däremot radikalt omstötpande.⁶⁰

I och med apoteksvarustadgan stadfästes att alla varor som i huvudsak användes som läkemedel, utan hänsyn tagen till medlets egentliga verkan i själva definitionen, skulle betraktas som apoteksvaror. Detta var också apotekarnas huvudsakliga mål med att lyfta frågan. Men en mängd varor gjordes samtidigt uttalat fria från apoteksmonopolet genom denna definitionsstrid som främst fördes mellan apotekarna och den nu välorganiserade kemisk-tekniska industrin i Sverige. Apoteksvarustadgan, denna apotekarnas segerbägare, rymde således en inte så oansenlig mängd industri-tillverkat smolk. Den släppte nämligen tillverkningen av läkemedel fri för industrin. Så kom apoteken att snabbt förlora stora delar av produktionsledet, och i och med detta även mycket av såväl importen av droger som den kemiska kontrollen av dessa. Min sist undersökta tidpunkt 1920–1925 skälver av dessa stundande omvälvningar – de som ännu inte hänt men redan bestämts ska hända.

Denna förvandling av apotekens handel runt tiden för första världskriget berör de kunskapsanspråk som närmare fyrahundra år tidigare hade legitimerat privilegierna. I och med omstöpningsen av varukedjans handel, tillverkning och kontrollfunktioner kom apotekaryrket med nödvändighet att snabbt förändras även på vetandets

60. För beskrivningen av apoteksvarustadgans rågång och tolkningen av dess effekter på svenskt apoteksväsende, se Lönngren 1999, s. 102–113. Besluten med bilagorna över vilka varutyper som släpptes fria står att läsa i själva stadgan, SFS 1913:308.

område – vilket framför allt blir tydligt inom den farmaceutiska utbildningen.⁶¹

Sedan 1600-talet hade läkarna haft ansvaret för examinationen av apotekare, trots att själva utbildningen bedrevs genom praktik på apoteken. Vad som dominerar berättelsen om apoteksutbildningen under 1800-talets opiumregleringar är olika försök att försvara och utöka det farmaceutiska vetandets autonomi.

Apotekarsocieteten som bildats 1778 tog sig genom sin styrgrupp – Apotekarsocietetens Direktion, i mitt material ofta bara benämnd »Direktionen« – an uppgiften att ordna en mer organiserad utbildning av farmacistudenter som skulle ta apotekarexamen. Det första resultatet var inrättandet av ett instruktionsapotek 1816 – sedermera Nordstjernan på Drottninggatan i Stockholm. Där gavs farmacistudenter undervisning av mer specifikt utbildningsinriktade apotekare. I samma anda bildade societeten 1837 det som skulle bli *Farmaceutiska institutet*, där det tämligen nystartade *Kongl. Carolinska medico-chirurgiska institutets* akademiska föreläsningar utnyttjades, tillsammans med en egenfinansierad utbildning med anställd lärare.

Ur historien om apotekarutbildningens alltmer akademiska och formella karaktär – med ämnen som kemi, botanik, latin och tyska liksom farmaci och *materia medica* – framträder ett spännande växelförhållande. Allteftersom utbildningen vann större autonomi från läkarskrået, med egen examination av apotekare från 1867 och av farmacistudenter från 1881, minskade den delfinansiering som Apotekarsocieteten stått för. Staten tog över ansvaret och kostnaderna, en reform som också genomfördes året 1881.

Därefter vidtog en »revolution« av farmacin i Sverige, där kvinnor först tilläts bli apotekare (första examen 1897) och därefter, inom loppet av en generation, började dominera yrket. Samtidigt ökade antalet utexaminerade farmaceuter kraftigt, parallellt med att högre utbildning i allmänhet blev vanligare. Det är just i begynnelsen av denna omvandling vi finner striden om apoteksvarustadgan och den med denna i grunden omstöpta yrkesrollen. Som av en händelse sammanfaller denna utveckling med en sjunkande yrkesstatus.

Också i min historia om handköpet av opium på apoteken kommer spänningsfältet mellan kunskapsutvecklingen inom farmacin och apotekarnas marknad att utgöra teaterscenen. Men pjäsen är en annan.

61. I det följande vilar min redogörelse på Stig Ekström och Bengt Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia i Sverige*, Uppsala, 1987; Ahlberg 1908, s. 257–276; sammanfattningen av samma historia i Lönngren 1999, s. 66–69; Stanfors och Öberg 2007.

UPPKOMSTEN AV ETT PROBLEM: INTERNATIONELL DROGHISTORISK FORSKNING

Den rusproblematisering av opium som saknas i de svenska regleringarna av opium såväl som i svensk apotekshistoria före 1925 behandlas desto utförligare i den internationella drogforskningen för denna tid.

Som beskrivits i inledningen knöts något modernt till narkotikaproblemet efter 1965. Det avslöjar sig också i själva historieskrivningens utveckling kring opiaterna på det droghistoriska fältet. Det går i historieskrivningen att se ett före och ett efter denna tidpunkt.

Drogernas historiografi skiftar vid denna tid från en klassisk, fackmannalett historieskrivning till en professionell, akademisk dito. Den följer där i sin utveckling samma bana som medicinhistorien, som beskrivs i detta kapitel under rubriken »Medicinhistorien mellan makt och framsteg«. Men droghistoriens skifte blir tydligare och om möjligt än mer politiserat. Med krigsförklaringen mot narkotika inleds en intensiv historieforskning kring drogerna, med opiaterna i centrum.

Den amerikanska sjukan

Jag skulle historiografiskt vilja likna den droghistoriska frågan om hur det moderna narkotikaproblemet växte fram vid den ekonomisk-historiska frågan om hur den industriella revolutionen kom till. Båda frågorna har på respektive fält länge stått i centrum för forskningen och, som i mitt fall, skänkt en mening också åt frågor som rör tiden före dessa händelser. På så sätt är narkotikaproblemet en sorts urfråga och dess första utforskare utgick från dess kärnämnen: USA och brukets omfattning.

Prohibitionismens enkla modell för narkotikaproblemet och dess lösning – att stor tillgänglighet på narkotika ger stor omfattning på bruket, vilket direkt, överallt, oavsett kulturell inramning leder till ett modernt missbruksproblem – hamnar tidigt i elden från psykologiskt och samhällsvetenskapligt håll. Idén om att drogberoende uppstår oavsett »setting« angrips med samtida exempel, som att heroinister ofta kan sluta av sig själva när deras omständigheter förändras.⁶² Vissa argumenterar istället för att hela narkotikaproblemet är konstruerat efter USA:s särskilda politiska förutsättningar: det är själva prohibitionismens militär-medicinska vilja till kontroll som

62. Från psykologiskt håll var Norman Zinbergs arbeten under 1970-talet inflytelserika, och tillsammans med den i inledningen nämnda Stanton Peele kom Zinberg att få ett visst inflytande på den kliniska förståelsen av beroende, bort från enkeldeterminerade biofysiska modeller. Mest berömd blev studien av heroinister i den amerikanska armén i Vietnam. Dessa soldater brukade stora mängder heroin kontinuerligt under lång tid, de var heroinmissbrukare enligt alla definitioner. Ändå slutade 88 % av dem helt med alla opiaterna när de kom hem till USA, utan hjälp från medicinen. Detta stred förstås mot sjukdomsbeskrivningen av narkomani. Självt har jag bara läst Zinbergs mest inflytelserika verk, *Drug, Set and Setting: The Basis for Controlled Intoxicant Use*, New Haven, 1984.

är orsaken till narkotikaepidemiens diskursiva former av panik.⁶³ Tillgänglighetens direktkopplingar till omfattningen på missbruket ifrågasätts.

Det är i ljuset av denna debatt de historiska studierna från denna tid bäst förstås. David F. Musto kan i sin historia från 1973 om det icke-medicinska narkotikabruket sägas *kulturisera* detta som en aktivitet vilken är *typisk* för USA: »The American Disease« – *den amerikanska sjukan*.⁶⁴ Denna USA-exceptionalism undersöks i form av en kartläggning av regleringarnas institutionella former. USA:s tidiga problem står fram i bjärt kontrast till jämförbara europeiska länder vilka fick narkotika-problem långt senare och i mindre skala.

Men uppgifterna om dessa problems förhistoria och opiumbrukets tidiga omfattning var ringa, för USA såväl som för de europeiska jämförelseländerna. Utan en klar bild över omfattningen innan problemet uppstod, var relationen mellan narkotikaproblem och tillgängligheten på droger otydlig. Frågan om omfattningen skulle därmed i hög grad hamna i fokus för den gryende historiska forskningen på fältet.

Omfattningens opiumhistoria

Under några korta år efter 1980 publiceras vad som än idag utgör standardverken om opiumets historia för tiden före det moderna narkotikaproblemet. Här undersöks främst omfattningens olika delfrågor: hur mycket, på vilka sätt och av vem opiaterna konsumerades under tiden fram till 1925.

För USA:s historia görs med Arnold Trebachs och David Courtwrights arbeten (båda från 1982) en vidgning av Mustos kulturisering på samma gång som de markerar en större distans till de mer extrema formerna av psykiatrikritik mot prohibitionismens beroendeförståelse. Här byggs statistik över narkotikaproblemet upp, vanebruket av opiaterna ses som nära knutet till missbruk med accepterade kopplingar till ökad brottslighet. Courtwright söker narkotikaproblemets rötter och finner dem

63. Här var Thomas Szasz med sin *Ceremonial Chemistry: The Ritual Persecution of Drugs, Addicts, and Pushers* (1974), Syracuse, 2003, den mest långtgående kritiken i denna riktning. Hela idén om »beroende« som patologi förklaras falsk och skapad i syfte att kontrollera snarare än hjälpa drogbrukaren. Ett annat viktigt verk var Edward Jay Epsteins bok *Agency of Fear: Opiates and Political Power in America*, New York, 1977. Här beskrivs heroinepidemin som ett statistiskt fuskbygge, skapat utifrån Nixons politiska behov av att verka hård mot brott. Samtidigt höjs också kriminologiska invändningar mot påståendena att heroinmissbruket ligger bakom en brottsvåg.

64. David F. Musto, *The American Disease: The Origin of Narcotics Control*, New Haven, 1973. Om vi bortser från den irriterande användningen av »amerikansk« för att beskriva ett problem i USA så bär denna geografiska lokalisering ännu mycket långt för att förstå det moderna narkotikaproblemets framväxt och utveckling i världen. När USA nyser blir världen förkyld, som man säger inom finanshistorien. (Naturligtvis skiljer sig däremot problemen med narkotika kraftigt åt mellan olika länder. Det svenska fallet har många egenheter och går inte att likställa med situationen i USA. Jag föreslår här bara att USA:s problemformulering gjort ett mycket stort avtryck på världens narkotikaproblem och -politik generellt sett.)

för USA:s del redan 1830, med en kris utvecklad och klar 1860.⁶⁵ Den amerikanska sjukan – det som gjort USA så tidigt och långt framme med prohibitionismen – förklaras av Trebach främst med hur medgörliga eller till och med drivande läkarna varit där.⁶⁶

Jämförelsepunkten för Trebach var Storbritannien, som ända fram till 1965 hade haft underhållsbehandling av heroinister under de så kallade Rollerstone-regleringarna. Narkotikaproblemet var också långt mindre, så en brittisk måttlighet i politiska åtgärder under 1900-talet kunde erbjuda en alternativ opiumhistoria för en omläggning av USA:s narkotikapolitik.⁶⁷ Det brittiska alternativet fick passande nog sin historia skriven just samtidigt, av Terry Parssinen och Virginia Berridge.⁶⁸ Denna bekräftade på många sätt synen på det moderna narkotikaproblemet som en mycket kulturellt specifik företeelse. Särskilt intressant var denna skillnad mellan länderna då forskningen kunde uppvisa ett flertal liknande trender vad gäller själva opiatbrukets omfattning.

Som nämnts var försäljningen av opiater i såväl USA som Storbritannien under första hälften av 1800-talet till skillnad från i Sverige nära nog oreglerad. I båda länderna syns en liknande trend i opiatbruket: en stark ökning av bruket från 1850-talet; en lång plåtå med stort opiatbruk från 1870 fram till sekelskiftet 1900; från

65. David T. Courtwright, *Dark Paradise: A History of Opiate Addiction in America* (1982), Cambridge, Massachusetts & London, 2001. Jag följer här opiumets historiografi, men samtidigt med Courtwright publiceras också en omfattningens historia för droger i bredare bemärkelse av Howard Wayne Morgan, *Drugs in America: A Social History, 1800–1980*, Syracuse, 1981. Tillsammans med opiaterna skildras här kokainets, barbituraternas, amfetaminets och marijuanans samtidiga utveckling mot att inkluderas i det moderna narkotikaproblemet.

66. Giftermålet mellan narkomaniövertygade läkare och religiöst fanatiska poliser som Harry Anslinger på amerikanska Federal Bureau of Narcotics sammanföll med USA:s vändning från isolationism till interventionism i det internationella statssystemet och ur denna sammanställning av faktorer kan prohibitionismen huvudsakligen förklaras. Historien fram till Nixon beskrivs i Trebach 1982. Politiken sedan dess har beskrivits i Arnold S. Trebach, *The Great Drug War* (1987), Nashville, Indiana, 2005.

67. Den amerikanska sjukan som historiografisk figur blir i detta brittiska kontrastljus särskilt underhållande (och avslöjar 1900-talets nationella karikatyränkande): »Among the most civilized traits of English culture are a distaste of excess of any kind, on the one hand, and a vast tolerance for a rich variety of individual habits, on the other. American behavior toward drugs in the years following World War I somehow managed to offend both of these seemingly contradictory traits.« Trebach 1982, s. 88. Den brittiska politiken var således lik den liberala svenska vågen under 1960-talet och skiftet kring 1965–1968 sammanfaller också med den.

68. Beskrivningen av den engelska omfattningens historia skrivs så översiktligt nedan att jag nöjer mig med att referera till titlarna i sin helhet: Parssinen 1983 och Berridge 1999. Efter första utgåvan 1981 har historikern Virginia Berridges bok tryckts om flera gånger i reviderade utgåvor, inte det vanligaste för akademiska droghistorier. De första utgåvorna gavs också talande nog ut som skrivna gemensamt av henne och psykiatern Griffith Edwards, medan den reviderade utgåvan 1999 endast har henne själv som författare. Där ges också den närmare upplysningen att bokens kap. 1–17 var skrivna av henne medan Edwards skrev kap. 18 och delar av introduktionen (»Preface«, s. xii). Det tog tid innan historiker (och kvinnor) gjorde sina självständiga röster tydliga på ett fält där (manliga) naturgivna, biofysiska kemiska effekter inledningsvis hade ett så stort förklaringsvärde.

denna tid sjunker konsumtionen tillbaka; i båda länderna förlorar gradvis konsumtionen av opiumpreparat i popularitet till förmån för morfin under 1800-talets sista decennier.

I båda ländernas opiumhistoria framträder också viktiga skeenden kring opiumbrukets omfattning som svårligen kan passas in i en alltför enkel prohibitionistisk förståelse av narkotikaproblemets genesis. Två viktiga exempel från Berridge och Courtwright kan ges.

Opiumbruket i våtmarkerna i the Fens i England är under en stor del av 1800-talet en etablerad och väldig kultur. Den är heller inte skyddad av en överklasskonnotation: bönder och arbetare är storkonsumenter av opiumstinna piller och tinkturer.

Likasa är de något senare medicinskt initierade morfinisternas skara i USA omfattande. Här är istället brukargruppen mestadels vit, rik, kvinnlig och boende på landsbygden i södra USA. De dagliga doserna är så höga att de i vissa fall skulle kunna vara dödliga för somliga av dagens heroinister.

Båda brukargrupperna tynar bort av sig själva utan politiska förbud mot tillgängligheten och utan att sprida en eskalerande narkotikaepidemi till resten av samhället. Opiatbruket i dessa fall, oavsett om det ska ses som beroendebruk eller kulturellt vanebruk, ökar och minskar i takt med att generationen brukare av respektive slag åldras. Kulturen som formade deras bruk förändras omkring dem, deras barn och barnbarn har andra sedvanor och intressen. Opiaternas kulturella kemi är omiskännlig i båda dessa historier om omfattningens konjunkturer på båda sidor om Atlanten.

Den omfattande handeln med opiater var såväl i USA som i Storbritannien präglad av professionsstrider och inom-medicinska problematiseringar som läkarna inte helt dominerade förrän framemot 1900-talets inbrott. Läkarna var fram till 1800-talets sista kvartssekel lika entusiastiska spridare av den nya morfinvanan som de dessförinnan hade varit av opium. Men i omfattningens historia är också skillnaderna tydliga i professionernas roller i de två länderna. Dessa ger samtidigt en god bild av apotekarnas marknad och den skiftande innebörd denna kan tillskrivas.

Courtwright ser för USA långt tidigare både problematiseringen av vanebruket och sjukdomsteorierna som läkare applicerar på detta, redan med en viss John Brown vid mitten av seklet. I hans historia om omfattningen ingår förutom importsiffror två andra viktiga källor: läkares behandling av morfinister och apotekares försäljning. En dikotomi mellan dessa källor märks på flera ställen i framställningen, där apotekarnas professionella intresse i mycket jämsställs med handelsmännens, inte medicinarnas – de står tidigt i skottgluggen för läkares försök att reglera handeln efter sina egna alltmer övertygande sjukdomsteorier.

Farmaceuterna intar i historiografin över opiaterna en stark ställning i båda länderna. Men i de engelska opiumätarnas kulturhistoria visar de sig framträda i en något annan gestalt. I Storbritannien låg fokus i regleringsförsöken av opiaterna

i handeln till en början på apotekarnas kamp visavi den allmänna handelns män. Försöken att begränsa handeln till apoteken genom giftregleringar får kraft vid mitten av seklet och vinner en stor seger med Pharmacy Act 1868.⁶⁹ Till skillnad från i USA blir apotekarna därigenom redan från seklets mitt i denna bemärkelse en del av de problematiserande och handelsreglerande krafterna.

I beskrivningen av det brittiska opiumbruket ges stort utrymme åt en annan sorts problematisering vid denna tid, innan patologiseringen av vanebruket sker och läkarna träder fram som egenmäktiga i frågan, vilket dröjer till sekelskiftet. Problemen som dominerade i debatten i England under 1800-talet var de akuta förgiftningarna, utblandningarna och fusket i handeln liksom självmorden och allehanda moraliska problem som knöts till allt rusbruk av droger vid denna tid.

Apotekarnas fria handel med opium problematiseras som det verkar på två olika sätt. Det ena, som är tidigt framträdande i USA, fokuserar på deras delaktighet i tillgängliggörandet av narkotika och därmed i skapandet av det moderna narkotikaproblemet. Det andra är mer komplext: apotekarnas tillgängliggörande blir också en fråga om att kringskära handeln och kontrollera den utifrån den egna professionens intressen och vetandeformer. Talet om, liksom problematiseringen av, opium är här annorlunda;⁷⁰ det är något som formas med större avstånd till det moderna narkotikaproblemet.

Vägen vidare från omfattningens historia

Omfattningens historia skrevs nära nog klart för USA och Storbritannien med dessa verk i början av 1980-talet. Den amerikanska sjukan gavs en tydligare kontur och fler faktorer bakom dess uppkomst kunde nu lyftas in i historien. Men ambivalensen kring hur omfattningens trender skulle tolkas var stor.

Den *i absoluta tal* större omfattningen av USA:s opiatbruk under 1800-talet visade enligt Parssinen en förklaringsvariant till den av Musto postulerade amerikanska sjukan. Trebach hade pekat ut USA:s läkare som mer prohibitionistiska; Parssinen föreslog nu att dessa läkare hade ett större antal självdestruktiva opiatbrukare att

69. Apotekarna segrar i denna lagstiftning inte bara mot den allmänna handeln utan också mot många läkares vilja att reglera försäljningen av opiater än hårdare. Yrkeskåren vinner härmed professionsstriden i den bemärkelsen att opium från och med denna tid förstås som ett ämne endast farmaceutiskt utbildade handlare kan hantera. Själva handeln med opium förblir mycket fri, även om den koncentreras till apoteken. Berridge ser en viss effekt på dödsfallen orsakade av akut förgiftning i och med denna lagstiftning. Berridge 1999, kap. 10.

70. Skillnaden mellan den brittiska och amerikanska historieskrivningen är svår att skilja från skillnaden mellan brittiska och amerikanska historikers eventuellt olika tolkningsramar. Parssinen skriver om den *brittiska* opiumhistorien, precis som Berridge. Men i likhet med Courtwright är han från och verkar i USA. Detta kan tänkas spela in i hur han liksom sin landsman tenderar att likställa seriellt bruk, vanebruk eller vardagligt bruk av opiater under 1800-talet med beroende och missbruk. (Anakronistiskt eller inte är frågan.) Berridge skriver, ofta utifrån samma källor som Parssinen, om opiatbrukets omfattning men likställer inte samma bruk hon finner i Storbritannien vid denna tid med den amerikanska sjukans form av missbruk som Parssinen gör.

betrakta än kollegorna i Storbritannien. Gruppens storlek uppfattades därmed som mer alarmerande, vilket var en bidragande orsak till att läkarna i USA i så stor utsträckning gick med på de polisiära och militära lösningarna under 1910-talet.

Parssinen lyfte också tillsammans med Courtwright fram andra faktorer bakom alarmismen över omfattningen. Ju fler som lyftes fram, desto mer öppnade omfattningens historia för allt bredare förklaringar till problematiseringarna av opiater för varje land vid denna tid. Kemin blev alltmer kultur, kvantiteterna övergick i nya kvaliteter. Det är till denna historia jag nu övergår.

Droghistoriska teorier om framväxten av det moderna narkotikaproblemet

På några korta sidor vill jag nedan presentera de många olika spretande teorier som rymdes i 1980-talets opiumhistoria och som sedan dess vidareutvecklats rörande hur det moderna narkotikaproblemet växte fram ur rätt olika kulturella omständigheter och historiskt specifika problematiseringar av opiater.

Från denna presentation kan den svenska opiumhistoria som skrivits för 1870-1925 läsas med en breddad förståelse för vilka problem, frågor och förklaringar som dominerat i Sverige. Liksom för vilka tystnader som ger djup åt detta lands särskilda opiumhistoria.

Stat, marknad och stormaktspolitik

Urvecklingslinjer på det medicinska och farmakologiska fältet var som vi ska se i det sist liggande avsnittet i detta kapitel mycket viktiga för opiaternas problematisering. Men krafter på historiska fält långt vidare än dessa har använts för att belysa opiumets historia. Det framgår av Andrew Sherratts syn på forskningsläget i den i inledningskapitlet refererade antologin från 2007:

While opiate preparations such as laudanum were displaced in everyday use by new analgesics such as Aspirin, changes in recreational or hedonistic usage owed more to social conventions. It was the increasing social tensions and consequent imposition of discipline (aimed initially at munitions workers) at the time of the First World War and its aftermath, that produced first the UK licensing laws and then the Dangerous Drugs Act (1924) that put an end to the socially acceptable use of these drugs.⁷¹

Vi finner här de sociala konventionerna i bred bemärkelse, spänningen i samhället i stort och så statens våldsamma inbrott i droghistorien. Från detta citat är det möjligt att nysta oss ut mot alla de faktorer som gjort litteraturen om opiumbrukets

71. Goodman, Lovejoy och Sherratt 2007, s. 5.

problematisering under 1800-talet och fram till 1925 till en rafflande kulturhistoria.

De realpolitiska intressena att finansiera staten och att projicera våldsmakt, internt såväl som externt, har oavvisligen spelat en avgörande roll för hur opium förstås och gjorts till ett problem. Dessa intressen kommer alla till fullt uttryck i krigen och dessa intar ofta en katalysators roll i delar av litteraturen.⁷²

Särskilt första världskriget spelar en sådan roll för drogproblemen i Europa, där medicinskt perifera problem dras in i den existentiella kampen mellan stormakterna. Det börjar därmed också förstås som ett allvarligt samhällsproblem. I en jämförelse mellan Storbritanniens och Frankrikes opiatregleringar förklaras hur opiatproblematiseringarna alltmer bestäms av militären vid tiden för det Stora kriget.⁷³ Rädslan för att folkets stridsduglighet, eller vilja att slåss, skulle försvagas av opiatbruk ses som den direkta anledningen till militärens ingripande.

Kriget utgör enligt denna syn bara fulländningen på de tendenser mot ökad disciplinering som det nya industrisamhället sedan en längre tid utvecklat. Behovet av skötsamma arbetare är lika stort som det av lydiga soldater. Med industrialismen ställs helt nya krav på disciplin och massorganisering av arbetet. Tesen är mycket vanlig i den alkoholhistoriska forskningen. Men samma förklaring lyfts också fram i den bredare droghistoriska litteratur där opiaterna figurerar.⁷⁴ Utlevelser av alla slag

72. Opiumkrigen i Kina liksom USA:s inbördeskrig driver krigets statspolitiska krafter in i hjärtat av förklaringarna om opiumproblematiseringarnas förändringar. Men i det senare fallet är det som katalysator för förändringarna på det *medicinska fältet*, med ökningen av injektionssprutans popularitet, som kriget tas upp. Courtwright förklarar t.ex. mycket av de medicinska och reella morfinsproblemen i USA med inbördeskriget 1861–1864: »Problem became crisis during 1860–1880. Two events, the Civil War and the spread of hypodermic medication, triggered a massive increase in iatrogenic opium and especially morphine addiction.« Courtwright 2001, s. 46. I fallet med opiumkrigen i Kina beskrivs sällan förändringarna av opiumproblematiseringarna som direkt beroende av dessa krig. Påverkan är snarare indirekt och dröjer i sin verkan för USA och Europa till sekelskiftet 1900 där de spelar en genealogisk roll för stormaktspolitikens utformning kring Shanghai- och Haagkonventionen.

73. »Little came of the medical community's efforts to cut down on the availability of opiates, but the concerns of another institution – the military – resulted in more direct action. [...] Unlike doctors, who blamed wholesalers and pharmacists for distributing drugs too liberally, military authorities suspected that other individuals – smugglers, prostitutes, and even soldiers – were supplying opium dens in French port cities.« Padwa 2012, s. 111. Både i Storbritannien och i Frankrike, menar Padwa, kom militära hänsyn att spela en stor roll i de drogpolitiska vändningarna i samband med första världskriget. Efter kriget vände Storbritannien på klacken och den mer medicinska, liberala diskursen tog vid, som Musto och Trebach med flera alltså lyfte som jämförelsepunkt för att förstå den amerikanska sjukan. Men i Frankrike består de militärt initierade problematiseringarna och politiken kommer där att likna den amerikanska. Förklaringarna som Padwa ger till denna skillnad inom Europa liknar också delvis den som getts för den mellan Storbritannien och USA – en demografiskt »reell« skillnad som lättare kan knytas diskursivt till mer marginaliserade grupper. Men också de två ländernas olika syn på medborgarskapet ges stort förklaringsvärde hos Padwa.

74. För opiaternas särskilda roll i disciplineringen är den bästa skildringen jag läst den i Padwa 2012. För den allmänna droghistoriens förhållande till disciplineringen i denna bemärkelse, se Courtwright 2005, s. 231. Gerritsen har ett helt kapitel om frågan, men fokuserar på alkohol. Hans samläsning av opiaternas och alkoholens regleringar gör dock en samförståelse av denna disciplineringsprocess möjlig för båda drogerna. Gerritsen 2000, kap. 7: »Industrialization and the war on alcohol«. Discipline-

blir allt större problem, och drogbruk blir bland de värsta av dessa som allt värre upplevda disciplinproblem.

Disciplineringen utvecklas jämsides och i gemensamt intresse med andra statspolitiska tendenser. Kanske viktigast som delförklaring till den nya formen av drogproblematiseringar kring sekelskiftet 1900, av opiater såväl som alkohol, är skiftet i staternas fiskala struktur. Fram till denna tid var direkta konsumtionsskatter vid sidan av tullar mycket viktiga källor till statsintäkter. Drogerna utgjorde en stor del av summan som anskaffades på detta sätt, en tredjedel ser ut att vara regeln oavsett vilket land eller imperium eller vilka droger det gäller.⁷⁵

Skiftet mot direkt beskattning av arbets- och kapitalinkomster tar fart några år in på det nya seklet och proportionerna blir de helt ombytta i och med krigs-

ringen blir i hög grad en självdisciplinering genom nykterheten, så som Ronny Ambjörnsson menar sker i hans fall. Det är också så Per Frånberg tolkar nykterhetskampen, som en reaktion mot kapitalismen från arbetares sida. Se Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*, Stockholm, 1988 och Per Frånberg, *Umeåsystemet: En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915–1945*, diss., Umeå, 1983. I den svenska alkoholhistoriska forskningen betonas i högre grad inslagen av tvång och repression, särskilt när alkoholproblemet hos arbetarklassen skulle bemötas. Debatten inom forskningen rör inte så mycket tvånget och arbetarklassen som frågan om huruvida vården ska förstås som en medikalisering av problemet eller ej. Se Anna Prestjån, *Att bota en drinkare: Idéer och praktik i svensk alkoholistvård 1885–1916*, diss., Örebro, 2004 och Johan Edman, *Torken. Tvångsvården av alkoholmissbrukare 1940–1981*, diss., Stockholm, 2004.

75. För USA, Storbritannien och Nederländerna uppskattas att »excise on alcohol accounted for a large proportion of total state revenue – varying from 25 % to little over 40 % – throughout the 19th century». Gerritsen 2000, s. 244. »Beskattningen av droger utgjorde den moderna statens fiskala hörnsten, och den främsta ekonomiska tillgången för de europeiska koloniala imperierna», sammanfattar Courtwright i sin översikt över forskningen i Courtwright 2005, s. 14, och han får gehör i ekonomisk-historiska studier av den tidigmoderna tidens stormakter: »Colonial empires were built on the foundation of drug trades. So were many domestic bureaucracies and armies. Tariffs on tea, sugar, and tobacco accounted for a significant part of the revenue of numerous seventeenth- and eighteenth-century states.» Kenneth Pommeranz och Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy 1400 to the Present*, New York, 1999, s. 78. Carl A. Trocki konstaterar i den bästa ekonomisk-historiska studien över den asiatiska opiumhandeln: »Opium came to be an essential element, indeed the cash cow, in the finances of every Asian state structure during the nineteenth century and even during the first part of the twentieth.» Carl A. Trocki, *Opium, Empire and the Global Political Economy: A Study of the Asian Opium Trade 1750–1950*, London, 1999, s. 9. För Sveriges del motsvarade alkoholskatterna, sammanräknat för stat, städer och kommuner, uppemot en tredjedel av intäkterna fram till 1900-talets början. Det är först från sekelskiftet 1900 som det fiskala skiftet undan brännvinet verkligen sker i Sverige, att döma av framställningen hos Peter Gårestad, *Industrialisering och beskattning i Sverige 1861–1914*, diss., Uppsala, 1987, sammanräkning av uppgifterna i diagrammen, kap. 3. Per Frånberg ger liknande uppgifter om de svenska brännvinsskatternas betydelse såväl för städer under Göteborgssystemet som för landstingen. Frånberg 1983. Se även en bra utläggning om detta i Lars Båtefalks avhandling, där 1850 förtydligas som startpunkt för den verkligt brännvinsfinansierade, från denna tid men framför allt kring 1880 snabbt växande statsmakten i Sverige. Lars Båtefalk, *Staten, samhället och superiet: Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1770–1900*, diss., Uppsala, 2000, särskilt s. 365–369. Nykterhetsrörelsen skjuter tidigt in sig på framför allt städernas beroende av inkomsterna från systembolagen och detta spelar säkerligen in i den tydliga uppdelning av stad/land i nykterhetskampen som sedan spelar så stor roll i dess utgång 1922.

ansträngningarna 1914. När staterna förlorar fiskalt intresse i drogerna kan de latent liggande moderna narkotikaproblematiseringarna få mer plats inom statens politik, såväl inrikes som utrikes.

Sist bland de statspolitiska faktorer som diskuteras i litteraturen är det höga politiska spelet mellan olika statsmakter. I fallet med opiumkrigen i Kina under 1800-talet är dessa direkt kopplade till de fiskala frågorna.⁷⁶ Dessa figurerar, men mer i bakgrunden, i förklaringarna till hur USA driver på för en ny internationell reglering av opiumhandeln i Kina.

USA:s förlust av sin opiumhandel på Kina efter det andra opiumkriget och de fallerande försöken att få igång den igen sedan landet från 1898 fått en ny imperialistisk maktposition i Asien, leder USA mot ett annat sätt att hävda sig som stormakt i regionen – nämligen genom samarbete i opiumfrågan med Manchu-regimen i Kina mot de gamla europeiska stormakterna.⁷⁷ Dessa motarbetar inledningsvis initiativen och Shanghai- och Haagkonventionerna blir i huvudsak papperstigrar, men åter kommer första världskriget in som katalysator.⁷⁸ Från 1920-talet är det amerikanska århundradet ett faktum och den amerikanska sjukan etablerad som ett globalt narkotikaproblem genom internationella organ som Nationernas Förbund och sedan FN. Opiumregleringarna förstås som medlet, inte målet, för USA:s stormaktspolitik i Asien.

USA:s initiativ i opiumfrågan formulerades som humanistiska insatser, grundade i kristen kärlek till alla folk. De stora staternas politiska historier om opiumets 1800-tal ekar hela tiden av det »folk« ur vilket staternas makt mynnar och mot vilket de ytterst riktar samma makt. Detta folk som ska räddas har nästa samling historier och teorier – den sista som jag funnit i litteraturen – satt fokus på.

76. Behovet att vinna någon sorts handelsbalans i Kinahandeln vilken allvarligt hotade den fiskala grunden för den tidigmoderna staten, särskilt när man i Europa blivit beroende av teimporten därifrån, drev de europeiska makterna mot opiumhandeln. Detta är en trop och sanning utan avvikelse i litteraturen som helhet, dock bäst beskriven – och kopplad till avhandlingens grå eminens Fernand Braudel – i Trocki 1999, kap. 1. Vad som kan tilläggas är att senare forskning framhållit hur opiumhandeln och opiumkrigen använts som syndabock inom den nationalistiska historieskrivningen i Kina, för att rikta uppmärksamheten bort från de endogena svagheter staten hade att hantera opiumet förutan. Lejonparten av det opium som konsumerades i Kina odlades inom landet, och också höga beräkningar av det destruktiva bruket av opium gör det inte mer omfattande än alkoholbruket i Europa vid samma tid. Denna historiografiska vändning i synen på det kinesiska bruket och opiumproblemet inleddes så vitt jag vet av R. K. Newman i »Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration«, *Modern Asian Studies*, vol. 29, nr 4, 1995, s. 765–794.

77. Gerritsen 2000, s. 79, 82–85.

78. Särskilt betydelsefullt för hur problematiseringen av opiater ändras i England, efter tidigare miss-tankar inom den brittiska administrationen om hur USA:s stormaktsintressen ligger bakom denna under de närmast föregående decennierna. Berridge 1999, s. 239–242.

Ras, genus och klass

Omfattningens historia visade, exempelvis med morfinisternas relativt oproblematiska fortlevnad i södra USA, att stort beroendebruk och en fri tillgång inte enkelbestämde en samhällsproblematisering av narkotika.

Men bland Courtwrights och Parssinens alternativa förklaringar återfinns vi också andra exempel på USA:s opiumbruk.⁷⁹ En stor grupp brukare var fattiga kinesiska kontraktsarbetare. Dessa bodde segregat från majoritetssamhället och deras opiumbruk skilde sig också markant i sin kulturella form genom att de rökte sitt opium istället för att dricka eller äta det, som de med europeisk bakgrund var vana vid. Kring kinesernas opiumbarer samlades andra marginaliserade grupper – prostituerade, kriminella, allmänna utsvävare – som väckte oro hos samhällets dominerande grupper. Det är just mot opiumrökningen de första lagarna stiftas mot rusbruk av opium. Det är det kinesiska rus-och-rök-opiumbruket som först tas upp som problematiskt i den internationella debatten.

Skillnaderna i vanebudet av opiat, från en välsituerad, vit, kvinnlig och lantlig brukare till rasifierade, fattiga manliga arbetargrupper är en grundläggande förutsättning för det nya narkotikaproblemets former i USA. Det självklara antagandet bakom förklaringen är att det var de vita och rika som styrde över vad som skulle betraktas som amerikanska samhällsproblem och de tenderade att formulera problem som primärt var anknytna till andra grupper än de själva, vanligen de grupper som av dem uppfattades som de mest hotfulla för maktordningen. Uttryckt mer generellt än bara vad gäller opiumproblematiseringen i USA på 1800-talet finner vi här teorin att droger blir ett problem genom rasifierade, genuskodade och klassanknytta hotbilder.

Olika historiker lägger dock olika vikt vid denna kulturella förklarings olika aspekter. Betoningen av hur verklig social misär driver på ett destruktivt drogbruk hos dessa marginaliserade grupper ger en annan vinkel än den som betonar hur bruket i sig är mindre viktigt än de rasifierande, genus- och klasskodande maktordningar som gör det begripligt för de härskande samhällsskikten.

Courtwright tenderar här att betona den sociala misärens betydelse för allt problematiskt drogbruk: verklig social misär uppstår och driver brukare mot en tröst som inte går att få på andra sätt; opium konkurrerar med religionen som opium för folket.⁸⁰ Misär och utstötning efter socialt konstruerade identiteter som ras, genus och klass leder till opiatbruket, men bruket är i sin tur ett reellt existerande

79. För nedanstående utläggning, se särskilt Courtwright 2001, s. 82; Parssinen 1983, s. 104–105.

80. Hos Courtwright är kanske misären den främsta förklaringen till drogbruk överhuvudtaget: »De som var födda 1590 och lyckades överleva till 1660 (något som de flesta européer förvisso inte gjorde) hade fått vara med om en period av inflation, arbetslöshet, pestsjukdomar, köldår, missväxt, upplopp. Massaker och krig utan motsvarighet sedan 1300-talets ohyggligheter. Helt klart var de människor i behov av både ett bloss och en sup.» Courtwright 2005, s. 81. Ett citat får räcka, men liknande generella misärkopplingar finns på s. 120, 179.

problem som på ett naturligt sätt leder in i och förklarar det moderna narkotika-problemets alarmism. Courtwright har en mer biofysisk förståelse av missbruk än många andra historiker.

I betoningen av själva problemformuleringen från samhällsdominerande grupper lättas förankringen i förståelsen av hur ett reellt existerande problematiskt bruk naturligt leder in i narkotikaproblemet.⁸¹ I denna historia kan man säga att de med makt i samhället är fyllda av olika rädslor: de räds arbetarklassen och den gula faran, de när en kastrationsångest inför kvinnornas annalkande emancipation och de drivs av oroliga idéer om vit makt och överlägsenhet. Det är dessa rädslor och idéer som vid förra sekelskiftet inordnade opiumbruket i den diskursiva ordningen och på så sätt bestämde det moderna narkotikaproblemets former för det nya seklet. Bäst sammanfattas kanske denna opiumhistoria av Mike Jay:

We can scour the statistical markers of nineteenth century opium use looking for anything which might indicate a reason for the transformation in attitudes towards it, but the truth is that it was not opium that changed, nor the way it was being used, but the world around it.⁸²

I snart femtio år har opiumets historieskrivning seglat fram. Fartyget lade kanske ut för att mäta omfattningen av opiumbruket, diametern på opiumkulan. På vägen fylldes loggboken av brukets kulturella mångfald. Vi har genom denna resa blivit klokare utan att få svaret på urfrågan. Rustade med den mångfald av uttryck som omfattningen kan ta sig vänder vi oss så mot den svenska droghistoriska forskningen. Vilka av uttrycken har beskrivits för detta land? Vilka är min frågas förutsättningar här i hemmahamn?

81. Här skulle jag snarare placera in Berridges beskrivning av synen på arbetarnas bruk av opium i England. Berridge 1999, s. 108–109. Men skillnaden är inte lätt att upprätthålla mellan de två delförklaringarna till hur sociala kategoriseringar av brukarna spelar in i konstruktionen av problemet med opiatbruk. Båda delförklaringarna figurerar hos många författare.

82. Mike Jay, *Emperors of Dreams: Drugs in the Nineteenth Century*, Sawtry 2000, s. 69. Barry Milligans historia över opiumet lutar också åt detta håll, där eliternas och medelklassernas diskurser om kris och civilisationens undergång finner en fast referenspunkt i opiumbruket. Opium blir symbolen för en orientalisk invasion av England och en underminering av dess styrka. Barry Milligan, *Pleasures and Pains: Opium and the Orient in 19th Century British Culture*, Charlottesville, 1995, särskilt s. 84, 89–93. Också hos Schivelbusch är denna delförklaring rätt framträdande, se Schivelbusch 1982, s. 218. I en studie över tidens kontaktannonser dyker moralpaniken kring »vitt slaveri« upp om och om igen, där opiaterna används för att få kvinnor viljelösa och medgörliga. Trots att fenomenet inte förekom levde skräcken länge vidare och ingick i NF:s diskussioner. H.G. Cocks, *Classified: The Secret History of the Personal Column*, London, 2009, s. 76. Just denna skräck tar Courtwright upp som betydelsefull för hur narkotikaproblemet och den internationella regleringen formeras. Courtwright 2001, s. 29.

JAKTEN PÅ ETT PROBLEM: SVENSK DROGHISTORISK FORSKNING RÖRANDE OPIUM FÖRE 1925

47

Från apotekshistoriens beskrivningar ovan av de svenska opiumregleringarna innan 1925 framträder inget egentligt problem med opium. Inget särskilt intresse för drogen heller. Den internationella droghistoriska forskningens olika berättelser om hur ett modernt narkotikaproblem gryr under denna tid saknas. För att få syn på dessa berättelsers avtryck i Sverige måste vi vända oss till de historier som skrivits utanför apotekshistorien, av forskare som just gett sig ut i jakten på det moderna narkotikaproblemet.⁸³

De historier som jag främst lutar mig mot är de två avhandlingarna på området av Börje Olsson och Sven-Åke Lindgren.⁸⁴ Förutom dessa drar jag även nytta av en artikel skriven av Johan Edman rörande narkomanvårdslagstiftningens historia med särskilda bidrag till begreppsanvändningen.⁸⁵ Olsson och Edman har dessutom båda medverkat i en antologi som sammanfattar den svenska forskningen inom dessa ramar fram till 2011.⁸⁶

Tillsammans täcker de mycket källmaterial. Olsson undersöker läkartidskrifter från 1839 till 1965 med fokus på hur missbruket av medlen som idag är narkotikaklassade uppträder. Lindgrens undersökning av den tidens rusproblem lutar sig mot tryckta läkardominerade men varierade källor från 1890 och fram till och med 1970 (läroböcker, informationsmaterial, tidskrifter och utredningar). Edman har läst 43 offentliga utredningar mellan åren 1882 och 1982 på jakt efter narkotikans däri skiftande begrepp.

Det är självklart så att endast delar av det internationella forskningslägets teman har undersökts i detalj på svensk botten. Det som tydligast saknas i den svenska forskning som jag läst är någon motsvarighet till omfattningens historia. (Jag har därför ägnat viss möda åt att inleda en sådan svensk ekonomisk-historisk forskning om omfattningen genom att sammanställa vissa serier över priser och kvantiteter i

83. Jag förbigår här två typer av historiografi kring droger i Sverige. Den första typen är de journalistiska historier som började skrivas redan vid narkotikaproblemets epidemiska utbrott rent diskursivt omkring 1965 och som sedan dess publicerats i rätt strid ström. Den andra typen är den lärda »Alf Henrikson-historia» som dominerade historiografin fram till andra världskriget. Denna skrevs av fackmän som, med mången anekdot för att knyta an till läsarnas förmodade latinkunskaper och klassiska bildning, beskrev opiumvallmons långa mytomspunna historia som läkemedel och rusdrog. Båda dessa typer av historiografi är förstås otroligt intressanta i sig, särskilt för att förstå drogproblematiseringarnas utveckling i modern tid. Jag förbigår dem här av den enkla anledningen att de inte är vetenskapliga.

84. Olsson 1994; Sven-Åke Lindgren, *Den hotfulla njutningen: Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*, diss., Stockholm & Stehag, 1993.

85. Johan Edman, »Swedish Drug Treatment and the Political Use of Conceptual Innovation 1882–1982», *Contemporary Drug Problems*, vol. 39, Fall, 2012. (Edmans stora bok om narkomanvårdens historia som refererades till i inledningen är fokuserad på vårdlösningarna som kommer till som svar på det moderna narkotikaproblemet på 1960-talet och är inte direkt behjälplig för tiden 1870–1925. Dess omfattande diskussioner om medikalisering och vård har dock hjälpt mig att nyansera och fördjupa min förståelse i dessa avseenden rent generellt.)

86. Olsson (red.) 2011.

handeln, bifogade i bilagorna och diskuterade i teorikapitlet.)

Den svenska forskningen består liksom den internationella i huvudsak av historiska studier av det moderna narkotikaproblemets rötter i 1800-talets olika problemställningar. Med delvis olika definitioner av »offentliga problem« eller »samhällsproblem« undersöker dessa studier hur drogproblem växer fram och utvecklas till frågor som kräver omfattande samhälleliga lösningar.⁸⁷

I Sverige framträder två krafter eller grupper som bestämmer opiatproblemets former 1870–1925: (1) läkarna och (2) de som styr den internationella regleringen av opium, då det är denna som mer eller mindre ensam förklarar särlagstiftningen av narkotika 1925.⁸⁸ Den svenska forskningen har här tydliga kopplingar till delförklaringar på det internationella fältet, även om de storstatspolitiska delförklaringarna kommer in som en mer extern faktor än i USA:s eller Storbritanniens historia och därmed också får en annan karaktär.

Medicinsk tillgång, medicinskt problem

Olsson och Edman söker efter narkotikamissbruket i sina källtexter och finner i huvudsak negativa resultat för 1800-talet. Särskilt Olsson betonar att opium under 1800-talet och fram till sekelskiftet framträder i den medicinska pressen som en medicinsk tillgång; det tillskrivs framför allt positiva egenskaper när det brukas inom den medicinska praktiken.⁸⁹

87. Lindgren, som fokuserar just på »etablerandet av samhällsproblem«, likställer dessa med det verkligt omfattande begreppet »sociala problem« i den sociologiska litteraturen. Dessa problem skiljer sig från privata problem i det att de pockar på en samhällelig lösning. För att få status som samhällsproblem måste en framgångsrik anspråksformering till. En sådan är hos Lindgren i hög grad avhängig en röststark grupp, med en viss intressebildning, som på olika »arenor« (mediala, politiska, myndighetsdominerade) »institutionaliserar« problemet som samhällsproblem. Institutioner ska då förstås på ett mycket brett sätt, som Mary Douglas »kognitiva nätverk« och som Peter Bergers och Thomas Luckmanns objektifierade subjekt. Lindgren 1993, s. 37–39, 204, 207, 219–220. Olsson använder för samhällsproblem begreppet »offentliga problem«. Ett offentligt problem har fem dimensioner: *lokalisering av ansvar, den kognitiva innebörden, moralisk konnotation, empirisk grund och institutionalisering*. Olsson 1994, s. 18–22. Intrycket är en snävare förståelse av institutionalisering hos Olsson än hos Lindgren, mer organisationsbestämd. Vidare är Lindgrens bestämning mer fast i en diskursiv förståelse av problemen, medan denna aspekt hos Olsson begränsas till kategorierna »den kognitiva innebörden« och den »moraliska konnotationen«. Likheterna är dock de viktiga här, sprungna ur delvis gemensam teoretisk litteratur där deras gemensamma användning av Joseph R. Gusfields begreppsapparat är särskilt tydlig: samhällsproblem är sociala, offentliga problem, inte privata, individuella; de är institutionaliserade i samhällets centrala organ och förstådda som delar av välkända, moraliskt konnoterade kausalförlopp med lika kända, samhälleliga lösningar.

88. Regleringen av opium genom särlagstiftning 1923 (i kraft 1925) beskrivs i kap. 6 hos Olsson som nästan helt styrd av undertecknandet av Haagkonventionen ett årtionde tidigare. Därefter var det bara att rulla vidare på samma utlagda spår: »De förändringar som infördes i den svenska narkotikalagstiftningen under de följande tjugo åren [efter narkotikakungörelsen] var också i stort sett helt betingade av nya internationella överenskommelser.« Olsson 1994, s. 164.

89. Ibid., s. 50–52, 59.

När Edman undersöker alla utredningar om fenomen som kan tänkas ta upp narkotika som samhällsproblem under denna tid – däribland utredningar om fatiga, om lösdrivare eller om sinnessjuka – finner han opium (och annan narkotika) endast sporadiskt och osystematiskt upptaget i materialet och aldrig i fokus som moralobjekt.⁹⁰ Edmans negativa resultat är mycket upplysande då de visar att just det som anges som bestämmande för en samhällsproblematisering internationellt såväl som för Sverige frammot 1960-talet – anknytningen till socialt marginaliserade eller avvikande grupper – under denna tid inte gäller vad opium anbelangar i det statliga utredningsmaterialet.⁹¹

Utifrån deras forskning kan opiumproblemet i Sverige före andra världskriget förstås som begränsat till den medicinska sfären och missbrukaren identifieras som en individuell patient. (Storbritanniens Rollerstone snarare än USA:s Anslinger som internationell analogi således.) Olsson föreslår att problemet inom denna sfär består av tre delar, alla omfattade av begreppet missbruk: (1) tillfälligt missbruk med förgiftningsföljder eller i självmordssyfte, (2) medicinskt initierat missbruk och (3) missbruk av patentmediciner.⁹² Av dessa verkar läkarna främst fokusera på det medicinskt initierade beroendebudet, det som ofta betecknas som morfinism. Missbruket av patentmedicin diskuteras inte som kopplat till beroendeproblemet.⁹³ Problemet med förgiftning och självmord tycks knappt alls intressera läkarna, och om detta får vi inte mycket veta.⁹⁴

90. Edman 2012, s. 434.

91. I det svenska fallet hävdas den sociala bestämningen av narkotikamissbrukarna kring 1965 vara särskilt stark och förklaras dels av en kvalitativ förändring i själva bruket, dels utifrån en förändring i synen hos dem som styr problemformuleringen. Särskilt tydligt framträder detta i Olssons avslutande diskussioner om den »nya cykeln» av narkotikaproblematisering kring 1960. Här framträder dels den »empiriska grunden» med utbrett »missbruk» av centralstimulantia vid denna tid, men framför allt att bruket kopplas till redan »kriminella» avvikare av olika »subkulturella» slag som ersätter de »socialt etablerade patienter inom sjukvården» som tidigare varit de vanligaste narkotikamissbrukarna. Olsson 1994, s. 123, 176–179. Se även Börje Olsson, »Reflexioner om narkotika som problem och politik – från vad till vad?» i Börje Olsson (red.), *Narkotika: Om problem och politik*, Stockholm, 2011. Lindgren menar att »[f]rågan om social lokalisering handlar i hög grad om klassmässig anknytning» och en sådan lokalisering är en särskilt viktig aspekt av de »kvalitativa förändringar» i företeelsen som ska problematiseras. Lindgren 1993, s. 208–210.

92. »Under 1800-talet dominerar beskrivningarna av tre typer av narkotikamissbruk; 1) ett tillfälligt missbruk som lett till svår förgiftning 2) missbruk som har sin upprinnelse i ett medicinskt bruk av narkotika och 3) missbruk av lättillgängliga och ofta receptfria kombinationspreparat och s.k. arkanapreparat, dvs. preparat med hemlig sammansättning där den verksamma substansen oftast bestod av opium eller kokain. Oavsett typ av missbruk rör beskrivningarna mestadels opiater.» Olsson 1994, s. 98.

93. Beroendet förklarar Olsson som »narkotikamissbruk» tidigare i texten, och detta var av underordnad betydelse i problematiseringen av det folkliga bruket ända in på 1920-talet: »Det bör påpekas att riskerna för narkotikamissbruk spelade en liten roll i den kritik som såväl apotekare som läkare anförde mot den framväxande läkemedelsindustrins marknadsföring av patentmediciner. I en serie artiklar i ämnet i början av 1920-talet anför missbruksriskerna vid endast ett tillfälle.» Ibid., s. 119.

94. Olsson ägnar sina strukturerade diskussioner nästan uteslutande åt beroendebudet och i de inledande delarna med excerperade exempel ägnas bara en kort kommentar åt de »tillfälliga missbruket» som lett till förgiftningar, ibid., s. 98 och 112–113 för respektive period.

Bilden av morfinismen som det huvudsakliga opiumproblemet och morfinisten som en individuell patient med vissa fysiska och psykiska predispositioner är vad som mest ingående beskrivs i forskningen.⁹⁵ Det ensamma och socialt ofarliga skiljer morfinisten från andra av tidens problematiserade missbrukare; till skillnad från dessa leder morfinistens bruk inte till någon *social* skada.⁹⁶

Tillsammans med Edman ser Lindgren i beskrivningarna av morfinisten en narkotikamissbrukare som är »slav« under drogen och på så sätt skiljer sig från andra missbrukare vid denna tid, vilkas bruk snarare knyts till vana och därmed till en förmåga att välja. Morfinisterna kan således inte i lika hög grad avkrävas ett moraliskt ansvar.⁹⁷ Opiatproblemet under tiden före andra världskriget som den svenska forskningen har funnit kan sammanfattas i bilden av den ensamma och ofarliga missbrukaren som rör sig inom den medicinska problemförståelsen.

Medicinens utmarker i modernismens problem: degeneration och artificiella njutningar

Hos Lindgren ges också en annan bild av opiatproblemet vid denna tid. Genom hans vidare val av källor uppfångar han en mer pejorativ beskrivning av morfinisten.⁹⁸ Här kommer den svenska forskningen närmare de delar av den internationella forskningen som teoretiserade om drogproblematiseringen under decennierna kring förra sekelskiftet som en måltavla för en bred modernismkritik från det samhällseliga fältet i stort. I detta möte kommer man samtidigt nära den konsumtionshistoriska forskningen i Sverige för denna tid.

Lindgren ser hur problembilden för morfinister är gemensam med den för

95. Edman 2012, s. 447–450; Lindgren 1993, s. 70; Olsson 1994, s. 109–110.

96. Edman skrev i sin avhandling tydligt fram hur den tidiga svenska tvångsvårdslagstiftningen för alkoholister var en social lagstiftning som knöt samman alkoholproblemen med fattigvård, bettleri och lösdriveri. Edman 2004. När man i utredningarna om denna lagstiftning (*Fattigvårdslagstiftningskommittén 1911 och Alkoholen och samhället 1912*, senare även SOU 1929:29) diskuterar tvångsvård för morfinister ser man just den avgörande skillnaden mellan drogerna i den *sociala skada* som alkoholen, men inte opiumet, orsakar. Denna iakttagelse gör både Edman och Lindgren i sina läsningar av utredningsmaterialet. Lindgren 1993, s. 70, 86–87; Edman 2012, s. 447.

97. Edman ser i utredningarna 1929 och 1951 hur slaveri förbehålls opium medan vana tillskrivs alkohol och kokain. Här diskuteras 1951 års utredning i linje med de föregående utredningarna där beroende begreppsliggörs i de två olika begreppen *vänjning* och *tillvänjning*. Vänjning knyts till vana, viljefrihet och eufori medan tillvänjning ses som knutet till sinnessjukdom. Vänjning förbehålls alkoholmissbrukare medan tillvänjning anses ske bland morfinisterna. Det löper alltså en lång linje av åtskillnad mellan olika droger i förståelsen av »beroende«. Lindgren gör å sin sida en stor sak av slaverimetatforen vad gäller just opiumproblematiseringen 1890–1930. Edman 2012, s. 435–437; Lindgren 1993, s. 66–67.

98. Lindgren (ibid.) redovisar inte sina källor särskilt tätt i sin text utan hänvisar ofta till en bred allmän läsning. I not 18, kap. 3, redogör han för »exempel på« de källor han använt i form av »läroböcker och småskrifter om hälsolära och farmakologi; upplysande och rådgivande skrifter för familj och hem; läroböcker och andra publikationer inom psykiatri«. Det är detta kapitel som berör opiumproblemet.

andra drogers omåttliga bruk eller beroendeproblem; opium och morfin tänks dela problembild med kaffe, kokain och tobak. I alla fallen är viljelivet det hotade och njutningen det hotande.⁹⁹ Ett sätt på vilket de olika njutningsmedlens problematiseringar vid denna tid sattes samman, var enligt Lindgren genom begreppet *kronisk förgiftning*. Detta betecknade dels »ett utvecklat beroende«, dels ett förgiftningstillstånd som uppstått till följd av »att någon exponerats för gifter, t.ex. arsenik i hemmet».¹⁰⁰ Det är i betydelsen av beroende som den kroniska förgiftningen sedan diskuterar av honom och associeras med synen på morfinism och andra beroenden.¹⁰¹ Här får så också de internationellt omstridda teorierna om statistikens konstituerande roll för drogproblemen en svensk ingång.

Vid sidan av det tekniska samlingsbegreppet kronisk förgiftning knyts de olika drogproblemen ihop med en mycket vid samhällsproblematisering av *artificiella* njutningar. Dessa njutningar är alla delar av ett förfall och en *degeneration* i samhällskroppen. Morfinismen och kaffedrickandet, smutslitteraturens njutningar och brännvinsdrickandet flyter allihop samman i en enda problembild, enligt Lindgren: en bred antimodernistisk stämning.¹⁰² Genom dessa vidare diskursiva kopplingar i ett

99. »Den karaktärsdefekt som särskilt uppmärksammades var det hänsynslösa tillfredsställandet av omedelbara själviska drifter.« Ibid., s. 65. »Förgiftningens moraliska kännetecken gällde primärt den enskildes njutningslystnad, det viljemässiga nederlaget mot driftslivets pockande behov och riskerna för ett samhälle med ett växande antal odågor och lättingar.« Ibid., s. 66. Njutning som del av problemet förekommer också i förfibarten hos Olsson, i beskrivningen av missbruket av medel »utanför den medicinska praktiken«, dvs. av de arkana/arcana preparat och kombinationspreparat som han beskriver som föremål för den tredje typen av missbruk vid denna tid. »Ofta talade läkarna om det folkliga bruket eller missbruket i förklenande ordalag, det hela sågs ofta som ett 'ofog' som understöddes av kvacksalvare och bedrevs av vissa 'njutare'«. Olsson 1994, s. 191.

100. Lindgren 1993, s. 64.

101. Lindgren anför t.ex. hur statistiken vid denna tid har en gemensam problemförståelse för de olika drogerna: »Statistiken visar också att så olikartade preparat som morfin och tobak, kokain och kaffe, problematiserades inom ramen för en och samma formel. [...] i kombination med en omfattande utgivning av upplysande och rådgivande böcker och skrifter, innebar det att frågor om omåttligt bruk och beroende, samt därtill förknippade samhällsfaror blev föremål för en stundtals intensiv uppmärksamhet.« Ibid., s. 70–71. Jag har själv gått igenom BISOS för hela min undersökningstid och sett hur »Narcotismus«, »Morphinismus« och »Caffeinismus« etc. är kategorier som används i sjukvårdsstatistiken under huvudrubriker som »Förgiftningssjukdomar«, »Kroniska förgiftningar« och »Förgiftningar«. Detta är »ramen för en och samma formel« som Lindgren tar fasta på. Men jag lägger också märke till hur »Giftet« träder fram som förenande för de problem som blir synliga i statistiken som de beroendekonnotationer Lindgren ser. Ormbett ingår t.ex. i tabellerna från 1921, liksom merkuralismen stått där under 1800-talet. Denna giftets roll i statistiken har liksom de tillfälliga förgiftningarnas missbruk hos Olsson ännu inte undersökts inom den svenska droghistoriska forskningen. Statistiken jag följt är främst tabeller över sjukhusens intagna. Dessa byter ständigt namn och plats i volymerna, med än fler byten av klassificeringar. Alla tabeller jag dragit fram material ur vad gäller morfinism och opium är samlade i följande volymer: Sveriges officiella statistik (SOS). Allmän hälso- och sjukvård. Vol./nr 1861–1865; 1866–1870; 1871–1877; 1885–1894; 1895–1902; 1903–1910; 1911–1914; 1915–1918; 1919–1925: 64 Bb. Olika sjukhustabeller får slås ihop med tabeller över hälsobrunnar och badanstalter under denna långa period.

102. Lindgren har en ganska lång diskussion om hur alla drogproblematiseringar 1890–1930 hänger

material som domineras av läkare men riktar sig utåt mot samhället när han sin slutsats att opiaterna ingick i ett samhällsproblem i Sverige redan vid sekelskiftet 1900.

Om Lindgren lyckas knyta samman olika droger kring detta problem med modernismen så koppar svensk konsumtionshistorisk forskning samma kritik till andra konsumtionsbeteenden vid samma tid. Vi har här kritiken mot jazzmusiken, sminket och biograferna, konsumtionens nya moderna rum i varuhuset och de nya klass- och genusblandade konsumenterna.¹⁰³ De diskursiva uttrycken för denna antimodernism som samlas kring *artificiellt* och *degenererat*, kan mycket lätt kopplas samman med den internationella droghistoriska forskningens bilder. »Negern« som njutningslystet djur och den njutningsförslavade kinesen figurerar båda två i det svenska materialet, där nykterhet konstrueras som *nationellt* projekt i relation till bland annat dessa rasifierande element.¹⁰⁴

Kokain, cigaretter och kaffe kan utifrån en sidoblick på det ekonomisk-historiska fältets forskning placeras i en diskurs kring det artificiella, degenerativa och moderna. Opiatproblemet kopplas i denna diskurs ihop med morfinet, men inte med andra opiumberedningar vad Lindgren kan se.¹⁰⁵

Apotekarnas dagliga handel med opium fritt i handköp tycks inte beröras sär-

samman i »en överensstämmande kognitiv och moralisk strukturering av dessa företeelser«. Över fem sidor sammanfattas denna struktur som knuten till de artificiella njutningarnas oroande roll och hur dessa (»dans, 'smutslitteratur', njutningsmedel, film, kaféer, restauranger och andra former av artificiella eggelser») ska förstås som en reaktion mot modernismen under min period. Lindgren 1993, s. 193–197. Det artificiella som samlande begrepp för de moderna (drog)njutningarnas problem fortsätter att vara betydelsefullt också efter andra världskriget, menar han på s. 198 ff.

103. Denna svenska forskning har samlats på ett utomordentligt sätt i antologin Peder Aléx och Johan Söderberg (red.), *Förbjudna njutningar: Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, Stockholm, 2001. Fascinerande skildringar av dans- och biografikritiken finns just i den droghistoriskt relevanta studien av nykterhetsrörelsen, Ambjörnsson 1988. Här är det djuriska särskilt använt som hotbild för alla farorna (medan man tvärtom drömmer om kaffe på var och varannan sida i mötesprotokollen). I en nyare antologi kring begreppet »moralpanik« dras linjerna från denna tids kritik av biografen vidare fram under 1900-talet, och passerar lämpligt nog serietidningskritik som bekantingen Bejerot var tidigt engagerad i innan han växlade spår mot narkotikan. Tommy Gustafsson och Klara Arnberg (red.), *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012*, Stockholm, 2013. Att sätta samman kritiken mot drogerna med dessa andra konsumtionsmönster i en enhetlig diskurs ser mycket görligt ut, också över långa tidsperioder.

104. Det nationella, svenska lyfts särskilt fram i Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, diss., Uppsala, 2001. Man kan se hur det nationella inte bara fortsätter vara viktigt i kampen mot droger i Sverige utan också *samlar* så stridbara motståndare som Moderaterna och den yttersta vänstern under 1980-talet i ett kraftigt nationalistiskt kodat *nationellt* projekt. Henrik Tham, *Drug Control as a National Project: The Case of Sweden*, Department of Criminology, Reprint series No. 7, Reprinted from *The Journal of Drug Issues*, vol. 25, no. 1, Winter 1995, s. 113–128.

105. I den avslutande diskussionen i kap. 3 påpekar Lindgren att narkotikabekämpningen under perioden 1890–1930 helt förbigick opiumberedningarna på apoteken och endast riktades mot morfinismen, kokainismen och de skador som knöts till dessa patologier, till urartning och beroendebbruk. Lindgren 1993, s. 88 ff.

skilt av detta problem; beskrivningarna av de negativa resultaten i denna bemärkelse och de tillfälliga förgiftningarna lämnas ännu mindre beskrivna i den svenska än i den internationella forskningen. Där framstår apotekarnas marknad som vägande mellan två sidor, en där apotekarna var del av den fria handel läkarnas nya problematisering riktades mot och en annan, brittisk, där apotekarna länge själva hade problemformuleringsmöjligheter. Frågan om hur denna handel förstods i Sverige och av apotekarna själva kvarstår att besvara.

Patentmedicinerna och professionaliseringen som del av en medikalisering

I forskningen som letat efter narkotikamissbruket och opiatproblemen under denna tid framträder en viktig bild, som tar oss så nära vi kan komma apotekarnas handel utifrån det nuvarande forskningsläget: det tycks i hög grad vara under kampen mot patentmedicinerna som de inhemska drivkrafterna till regleringsändringar så som Apoteksvarustadgan återfinns och apotekarnas röster framträder som tydligast i historien.

Liksom morfinismens problem vid denna tid helt får medicinska lösningar, diskuteras missbruket med patentmediciner och humbug inom en medicinsk reglering. Vad denna inom-medicinska lösning på humbugproblemet innebär (där opiumhandeln utanför apoteken utgör en del) avtecknas inom ramen för *professionsstrider*:

Patentmedicinerna skulle trängas tillbaka med hjälp av upplysningsverksamhet och tillämpningen av internationellt överenskomna regler om standardiserade beredningar. Reglering och kontroll anpassades efter den naturvetenskapliga forskningens snabba framsteg, och framför allt genom en tydlig gränsdragning mot allehanda kvacksalvare speglade regleringen framväxten av en vetenskapsbaserad, modern, sjukvårdsverksamhet. Därigenom var den också i stor utsträckning ett uttryck för de expansiva medicinska yrkesgruppernas professionsintressen.¹⁰⁶

Olsson stödjer denna Lindgrens bild av en professionsstrid som drivkraft för talet om olika nya regleringar eller reformer.¹⁰⁷ Och han utvidgar idén om denna läkarledda professionsstrid till att kunna förklara problemformuleringen kring opium som en del av en *medikaliseringsprocess*.

Medicinen är både kunskapsintensiv och extensiv, den är intensiv i mängden av använda fakta men extensiv i sin problemformulering. Det är denna senare aspekt som Olsson förklarar vara professionaliseringens uttryck i läkarnas fall, i form av en medikalisering av samhället:

106. Ibid., s. 63.

107. Olsson 1994, s. 119.

Den kunskapsextensiva sidan skulle man också kunna benämna samhällets medikalisering, dvs inkorporerandet av allt fler områden i den medicinska sfären. Företeelser och problem ges medicinska förklaringar och avhjälpande eller botande blir förbehållet medicinen. Till dessa inkorporerade områden hör – åtminstone periodvis – missbruket eller beroendet av olika psykoaktiva substanser.¹⁰⁸

Precis som i den internationella forskningen är medikaliseringen och professionsstriderna centrala delförklaringar till framväxten av nya opiatproblem i Sverige under min undersökningstid. Men de medicinska professionernas roller i denna process – särskilt när det gäller handeln – är otydliga.

Precis innan Lindgren skriver om de alltmer professionella yrkeskårerna och den läkarledda kampen mot »självmedicineringen med opiumbaserade medikament»,¹⁰⁹ nämner han hur samma yrkesmän säljer dessa medel fritt:

Trots en reglering med gamla anor och trots att Sverige tidigt biträdde internationella överenskommelser som syftade till framställning av mindre skadliga läkemedel, så var läkemedelskontrollen långt ifrån effektiv. Rutinmässigt förnyad expediering av recept på opium- och morfinpreparat tycks ha hört till vardagen, antingen på grund av okunnighet om utfärdade rundskrivelser eller av ekonomiska skäl. En apoteksinnehavare ville ogärna gå miste om inkomsterna från ett morfinrecept som han visste skulle expedieras i ett annat apotek, ifall han vägrade.¹¹⁰

I Courtwrights historia står apotekarnas ekonomiska intressen fram i relief, men så detaljerat skildras inte handeln med opium på apoteken i tidigare svensk forskning. Apotekens uppenbara motstridiga professionsintressen – i fråga om medikalisering och narkotikakontroll i modern betydelse – berörs i passager som de ovan.¹¹¹ Även i hänvisningar till en omfattningens historia i Sverige förekommer de, när en minskad apotekstillverkning föreslås delförklara en minskning av det folkliga opiatbruket.¹¹² Men då omfattningen inte undersöks som i den internationella forskningen och apotekens egna material och tal om opium endast sporadiskt hunnit beforskas, står vi ännu utan en helt klar bild av hur professions-

108. Ibid., s. 152.

109. Lindgren 1993, s. 63.

110. Ibid., s. 62.

111. I rörelsen mot den alltmer »specialiserade» medicinen som Lindgren skriver fram påpekar Olsson hur både läkare och apotekare fann sig hotade av utvecklingen: »Apotekarna svarade i sin tur för komposition eller tillverkning av de läkarordinerade medlen, vilket innebar att apotekarna i detalj kontrollerade själva tillverkningen av läkemedel. Läkemedelsindustrins framväxt innebar att såväl läkare som apotekare började förlora kontrollen över delar av sitt traditionella 'hantverk'». Olsson 1994, s. 119.

112. Olsson (red.) 2011, s. 26. Om den minskade apotekstillverkningen förklarar minskningen av det folkliga opiumbruket följer det ganska direkt av detta att den gamla apoteksordningen där medicinalådor och egenägande småföretagare till apotekare försåg folk med opiumberedningar främjade samma folkliga bruk.

intressen och medikalisering tog sig ut på apoteken. Detta kan också göra att vissa beskrivningar av problemutvecklingen springer för fort.

I jakten på ett problem beskrivs den fria apotekshandeln med opium och den lättsamma expedieringen av morfin från apoteken i Lindgrencitaten ovan med ett »Trots en reglering med gamla anor« och kontrollen under denna tid som »långt ifrån effektiv«, för att därefter lämnas därhän som en *kvarleva* redan *innan* det nya har uppträtt.

En fri apotekshandel, med (Trots) en i ett internationellt perspektiv relativt sträng reglering med gamla anor som kontrollerade opium inom sitt regelverk (*långt ifrån effektiv*) utan att det moderna narkotikaproblemet knöts till opiumet, bestod ändå länge i Sverige. Det är lämningarna av denna historiska situation som undersöks i den här avhandlingen. Men innan dessa kan spåras måste den medicinska utveckling som gradvis fångade upp denna handel och den läkarprofession som alltmer kom att bestämma problemet först begripas närmare.

MEDICINHISTORIEN MELLAN MAKT OCH FRAMSTEG

I Sverige har apotekarnas tal om opium placerats helt inom det medicinska fältet. Då apotekarnas plats på detta fält är mycket stor – den spänner över hälsans alla möjliga varuformer och rymmer professionsstrider med allt från läkare till kvacksalvare och kemister – har jag, ledd av internationell och i synnerhet svensk droghistoria, valt att fokusera på medikaliseringsbegreppet. I historieskrivningen om detta begrepp ger den »kliniska blicken« på ett väl sammanhållet sätt kött och blod åt medikaliseringsbegreppet så som det utvecklas vid tiden för min undersökning. Ett viktigt syfte med denna orienterande läsning har varit att lyfta fram farmacins roll i medikaliseringen, särskilt vad gäller opiaterna.

För att åstadkomma en bred kontextuell skildring och en teoretisk lokalisering av apotekarna i medikaliseringsbegreppet har avsnittet nedan följande upplägg: läsningens ingång är en historiografi över medikaliseringsbegreppet där några konfliktlinjer urskiljs i synen på aktörskap hos läkare och patienter. Med dessa aspekter av begreppets användning frilagda övergår läsningen till hur man i medicinhistoriska skildringar av den tid som studerats i denna avhandling beskrivit utvecklingen av den kliniska blicken. Det är kring just denna blick jag samlar kontextbeskrivningen från det medicinska fältet och det är kring denna jag sist och slutligen försöker lokalisera apotekarna och farmacin i stort.

Jag utgår från en tes om att medikaliseringen har olika funktionella delar vilka rör sig i olika takt, och jag föreslår att det med rörelsen uppstår sprickor mellan medikaliseringens olika delar. Här lokaliserar jag farmacins egen plats i historien om den kliniska blickens vandringar in i kroppen. Här, i ljuset mellan sprickorna, finner jag så den sista förutsättningen för min fråga i tidigare forskning.

Medikaliseringens historiografi och teori

Medikaliseringen som begrepp skapar inom medicinhistorien under 1960-talet en fraktur som löper parallellt med förändringen i den drogernas historiografi som behandlats ovan. Före denna tid delade en klassisk historiografi plats med en social medicinhistoria som hade sina rötter i 1920-talet. Den klassiska medicinhistorien har oftast skrivits av läkare.¹¹³ Den samlade sina narrativ tydligt kring några teman: det medicinska framsteget, männen som bidrog mest till utvecklingen, detaljerade beskrivningar av de texter, tekniker och institutioner som gjorde framsteget möjligt.

Den sociala medicinhistorien behöll den huvudsakliga forskningsfrågan »hur har medicinska problem lösts och av vem?» och fortsatte att ta för givet att den enda med kompetens att skriva en sådan medicinhistoria var läkaren. Lika självklart var huvudnarrativet om Framsteget. Vad som ändrades med denna historieskrivning var det vidgade perspektivet som bland annat handlade om sociala orsaker till sjukdomar, medicinens sociala inbäddning och samhällseliga effekter. På denna förändring följde en ökad känsla av historieskrivningens egen betydelse för själva det medicinska framsteget.¹¹⁴

När medicinhistorien under efterkrigstiden började skrivas av icke-medicinare som dessutom bröt med framstegets narrativ blev effekten närmast chockartad inom fältet. Mer provocativa frågor som »hur och varför uppstår medicinska problem?» behåller förvisso historiens fokus på läkaren – men nu som en utövare av »makt – i bemärkelsen politisk makt, inte makten som kommer från medicinsk expertis eller teknik«.¹¹⁵

113. Den historiografiska litteratur jag här förlitar mig på talar om »physicians» och låter denna grupp ensamma stå för denna typ av historieskrivning från hela den medicinska professionens sida. Apotekshistorien som skrivs på alla sätt analogt med denna läkarledda historia skrivs dock av apotekare, inte läkare. Den apotekshistoria som skrivits i Sverige och som mycket av den drogforskning jag just presenterat förlitar sig på, likaväl som jag själv i mitt avsnitt om regleringsverket kring opium före 1925, är av denna klassiska typ. Den ägnar dock mer utrymme åt regleringarna och striderna än åt Framsteget. Apotekarnas utveckling från sin maktställning över läkarna under 1600-talet till en alltmer hotad profession framemot min period är här tydlig. Verken jag särskilt tänker på för Sveriges apotekshistoria inom denna klassiska tradition är Ahlberg 1908; Alfred Ahlqvist, *Författningar m. m. angående apoteksväsendet i Sverige omfattande tiden till och med 1924 års utgång: Samlade, kommenterade och utgivna av Alfred Ahlqvist, legitimerad apotekare, laborator vid Kungl. Farmaceutiska institutet*, Stockholm, 1925; Uno Nordholm, *Om Apotekarsocietetens uppkomst och utveckling*, Stockholm, 1976.

114. Medicinhistorien kan till och med ses ha som uppgift att skriva fram hur medicinen förbättrat samhället, för att själv kunna förbättra samhället genom att medvetandegöra det om medicinens roll och vikt. Sökandet efter sociala orsaker till sjukdomar, liksom patienternas sociala kategorier som påverkansfaktorer till patologier, gav anledning (eller möjlighet) att inbädda medicinen i det sociala i allt högre grad under mellankrigstiden. Då samma socialisering skedde inom den generella historieskrivningen var det inte underligt att medicinhistorien utvecklade en stark social medvetenhet vid denna tid. Charles R. King, »The Historiography of Medical History: From Great Men to Archaeology», *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, vol. 67, nr 5, September–October, 1991, hela artikeln, men vad gäller den sociala medicinhistoriens »mission» särskilt s. 416.

115. John C. Burnham, *How the Idea of Profession Changed the Writing of Medical History*, Medical History, suppl. no. 18, London, 1998, s. 2. (Min översättning.)

I och med denna vändning i frågeställningar och narrativ kastades ett helt nytt ljus över läkarnas välbeskrivna profession, baserad på lika delar expertkunskap och ett altruistiskt yrkeskall. Professionsbegreppet blev ett medicinhistoriskt forskningsfält i sig, som om det krävdes icke-medicinare, professionella historiker, för att kunna urskilja den medicinska professionen i historien.¹¹⁶ Professionen förstods nu som grundad i mer än kunskap och välvilja. I fokus hamnade läkarnas makt att bestämma problem, avgöra deras behandling och exkludera alla motståndare. Såväl den internationella som den svenska droghistoria som tecknades ovan ingår i den kritiska medicinhistoriens förståelse. Det som här uppdagades som läkarnas *modus operandi* var stundom våldsamt (massterilisering, massarrestering på livstid, grymma experiment), ofta subtilt (uteslutning från samtal, degradering av anspråk, disciplinering genom välmenande ordination). Medicinhistoriens »klassiska konfiguration« beteckade sig ofta för detta narrativ, men kunde omöjligen förtiga det.¹¹⁷

Det är i och med denna kritiska medicinhistoria som begreppet *medikalisering* kommer in. Olssons definition, som citerats i avsnittet om den svenska droghistorien ovan, stämmer överens med huvudfåran inom såväl den internationella medicinhistorien som den internationella droghistoriska forskningen, och det är den jag förhåller mig till i avhandlingen.¹¹⁸ Medikaliseringen betraktades tidigt som

116. Den fraktur som ännu är synlig mellan den klassiska och den akademiska historieskrivningen är i öppen dager och kan tydliggöras med den nästan urskuldande inledningen till den av Karolinska institutet beställda historieboken med anledning av institutets 200-årsdag. Här kan man se historikerna (alla klart möjliga att samla inom den moderna, sociala, icke-medicinskt skolade akademiska medicinhistorien) tydligt förklara sin uppenbara avvikelse från den klassiska historieskrivning som beställarna av verket kanske är mer vana vid: »När vi skriver Karolinska institutets vetenskapshistoria har vi velat göra det med tydlig anknytning till den medicinska vetenskapshistoriens internationella nuläge. [...] De centrala forskningsinsatserna görs idag av professionella (akademiska) historiker och andra human- och samhällsvetare. [...] historia kan se ut på många olika sätt. Man kan skriva den som en ren framstegshistoria, lyfta fram de enskilda upptäckterna och innovationerna, genombrottsforskningen och de mest framgångsrika vetenskapsmännen, nobelprisen och institutets allt högre internationella status. Men institutionshistoria kan också handla om vetenskap som verksamhet, om praktiker, rutiner och rumsliga förhållanden, om spänningar, konflikter och samarbeten, om begrepp, strategier och resurser.« Karin Johansson, Ingemar Nilsson och Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Stockholm, 2010, s. 6–7.

117. Burnham samlar den tidiga medicinhistoriens biografiska, bibliografiska och idéhistoriska forskning under denna beteckning. Burnham 1998.

118. Olsson följde P. Conrad och J. W. Schneider i deras definition av medikaliseringen som inkorporerandet av allt fler områden i den medicinska sfären. *Deviance and Medicalization*, St. Louis, 1980; Olsson 1994. Ungefär på liknande sätt sammanfattar Roger Qvarsell medikaliseringens begreppet (så som det användes tidigt) i boken ovan som KI beställde och som jag använder nedan för vissa historiska kontextuella bilder: Roger Qvarsell, »Samhället: Medicinen och det publika«, i Karin Johansson, Ingemar Nilsson och Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Stockholm, 2010, s. 123. Robert A. Nye identifierar i sin historiografi över begreppet mer av ett spann användningar, där det som Olsson använder skulle kvala in i den smalare delen av spannet. En användning definierades av Thomas Szasz när han »narrowly construed [the] notion of medicalization as a straightforward conversion of a social and moral problem into a disease«. Den bredare definitionen

en historisk process som ingick i den statliga maktens allmänna expansion. En specifik funktion hos medikaliseringen som del av denna expansion var övervakningen av befolkningen – genom vilken subjekten objektifieras med vetenskapliga kategorier och metoder, där sjukdomen närmast uppfinns för att vidga maktens domäner.¹¹⁹ Denna syn på patienterna som uppfunna och maktlösa väckte starkt motstånd inom andra delar av medicinhistorien, inte minst i Roy Porters arbeten om den tidigmoderna tiden där patientens aktörskap framhävs starkt.¹²⁰

Den kritik som Porter slungade mot medikaliseringsbegreppets användning träffade bland annat Michael Foucaults medicinhistoriska exkursioner under 1970-talet. Till en början hade dennes användning av medikaliseringsbegreppet haft tydliga vertikala maktriktningar, centrerade kring statsmakten. Men han vidareutvecklade medikaliseringsbegreppet till att överskrida kritiken som framhävde »patienten som aktör». Det är i denna process som den Foucault vi känner idag, med teorierna om makt och vetande, diskurser och kroppen som inskriptionsplats, formeras.¹²¹

Hos den senare Foucault är medikaliseringen ett av uttrycken för det han kallar *biomakt*, en maktform som skiljer sig från suveränens makt att döda som dominerat

ser medikalisering också i en »extension of rational, scientific values in medicine to a wide range of social activities» och är i mina ögon svårare att isolera som medikalisering från samtida diskurser om ordning och reda, vetenskaplighet eller renhet. (Det rör sig här dock om porösa begrepp och en sådan användning, om den görs stringent metodologiskt, är säkert fruktsam den med.) Robert A. Nye, »The Evolution of the Concept of Medicalization in the late Twentieth Century», *Journal of History of the Behavioral Sciences*, vol. 39, nr 2 (Spring), 2003, s. 115–129, här s. 116.

119. Allra mest radikal blev denna medikaliseringshistoria inom kritiken mot psykiatri med namn som Ivan Illich och Thomas Szasz. Den senare »argued that institutions create the pathology they pretend to cure». Flurin Condrau, »The Patient's View Meets the Clinical Gaze», *Social History of Medicine*, vol. 20, 2007, s. 529. Condrau beskriver här flera olika forskares syn på den tidiga medikaliseringen, bl.a. Nicholas Jewsons (i »Disappearance of the Sick-Man from Medical Cosmology, 1770–1870», *Sociology*, nr 10, 1976, s. 225–244), som uttrycker just detta människans borttynande när patienten uppstår: »the modern medical world has implied a disappearance of the sick person's voice from the medical bargaining table». D. Armstrong, »The Patient's View», *Social Science and Medicine*, vol. 18, 1984, s. 737–744 är ett annat av Condraus exempel där medikaliseringen har en av sina få anglosaxiska företrädare; medikalisering var annars ett begrepp som mest togs upp på den så kallade kontinenten. Robert A. Nye ser framför allt den ständigt pockande kopplingen till statens maktexpansion som de tidiga medikaliseringsteoretikerna tenderade att glida in i: »[T]here was a constant temptation to veer off into unqualified damnation of a 'medical Leviathan' (Illich's term) and to interpret the history of medicalization as an aspect of the growth of state power.» Nye 2003, s. 115–129, här s. 117.

120. I en artikel 1985 lade Porter ut en alternativ strategi för medicinhistorien där patientens roll som aktiv och skapande i det medicinska »mötet» skulle vara ledande för förståelsen av hur medicinen utvecklats. »Rereading Porter today reveals how much emphasis he placed on the patient's agency.» Condrau 2007, s. 532. Detta perspektiv skulle nu bli lättare att utveckla när nya arkiv med patientberättelser skulle kunna användas. Udden i artikeln var riktad mot medikaliseringsbegreppets användning just i förståelsen av patienten som en tystad skapelse av den vetenskapliga medicinen. Porter fick stort genomslag och mycket av de följande tio årens medicinhistoriska forskning lade sitt krut på att täcka in denna medikaliseringens blinda fläck, patientens aktörskap.

121. Nye 2003; om denna Foucaults gradvisa omarbetning och utveckling, se särskilt s. 117–118.

tortyrkammarna.¹²² Biomaktens tekniker är dels disciplinering av individuella kroppar, dels reglering av livsprocesserna hos människan som art.¹²³ Såväl disciplineringen och regleringen består i hög grad av inlärd självtekniker, där disciplinerandet av kropparna internaliseras i kropparna själva genom sätten att tolka världen och handla i den.

Biomakten, som medikaliseringsprocessen är ett uttryck för hos den sene Foucault, är inte i första hand lokaliserad på enskilda punkter i systemet, som exempelvis hos läkare eller i statens funktionärer. Den är istället decentraliserad till ett genomflödande system av ordningar i språk och handlingar såväl som i regleringens materiella uttryck. Den demonisering av läkaren och staten som medikaliseringsbegreppet tenderat mot förflyktigas så; plats lämnas för patientens aktörskap. Men det är en patient impregnerad av självtekniker – en docil, medgörlig kropp.¹²⁴

Foucaults medikaliseringsbegrepp innebär således en upplösning av den tydliga uppdelningen i individualiserade subjekt som implicerades med den äldre användningen (där enskilda läkare driver processen mot enskilda patienter). Detta möjliggör en multipel agens i medikaliseringsprocessen: fler grupper än läkarna medikaliserar.

I fråga om narkotikamissbruk är det vanligt att stigmatiserade brukare utvecklar en patientstrategi: hellre vara sjuk än svag eller ond. De delförklaringar till det moderna narkotikaproblemet som tog fasta på det ekonomiska och statliga behovet av disciplinerade arbetare och soldater knyts här samman med sjukdomsteoriernas delförklaringar. Medikaliseringen av morfinsismen ger en utväg för de brukare som inte vill konfrontera den straffande militära makten. Det militär-medicinska sam-

122. Om suveränens makt låg i »rätten att döda eller låta leva« så består biomakten i rätten att »skapa liv eller låta döda«. Michel Foucault, *Samhället måste försvaras: Collège de France 1975–1976*, Högskolan, 2008, XI: Föreläsning 17 mars 1976, s. 218.

123. Den svenska utgåvan av Foucault visar prov på hur hans tankar om aktörskap och maktens natur utvecklas under det sena 1970-talet. Begreppet biomakt blandas vad det verkar ibland ihop med begreppet biopolitik under denna process. »Biomakten« ses alltid i kontrast till den arkaiska rätt suveränen har att döda. Denna suveränens rätt rämnar med början under 1600-talet och en »disciplinerande makt« är först att ta vid, eller rättare sagt kompletterar denna. Målet för disciplinen är att ur mångfalden urskilja enskilda kroppar för att kunna övervaka dem, kontrollera dem och maximera prestationen som vinnas ur dem. Under sent 1700-tal, menar Foucault, uppstår en reglerandets maktteknik som inte disciplinerar den enskilda kroppen. Istället inriktar den sig på livsprocesserna bortom individen och ser framför allt till de nya problemen kring nyckelelementet »befolkningen«. Demografi, statistik, sanitetsprogram. Det är i relationen mellan maktteknikerna disciplinering och reglering som viss förvirring består. I föreläsningen om biomakt i *Samhället måste försvaras* hålls från och till den disciplinära makten utanför »biomakten« som en egen maktteknik, även om regeln är att läsa samman reglering och disciplinering som biomaktens två konstituerande delar. I *Sexualitetens historia, band 1*, publicerad samma år, är denna disciplinens del av biomakten mer tydlig, där den maktteknik som inriktar sig på arten förbehålls begreppet biopolitik, ett begrepp som också men mer förvirrande blandat används i föreläsningen. Jämför t.ex. s. 229, 232 och 233 i Foucault 2008, XI: Föreläsning 17 mars 1976, och s. 141–147 i Michel Foucault, *Sexualitetens historia, Band 1: Viljan att veta* (1976), Göteborg, 2002.

124. Roger Cooter, »The Social History of Medicine in Post-Postmodernity«, *Social History of Medicine*, vol. 20, 2007, s. 441–464.

spelet i prohibitionismen blir här framskrivet på ett klaustrofobiskt sätt.

Om andra än läkarna tar till sjukdomsbeskrivningar och medicinska lösningar för att stärka sin position och undkomma andra, mer hotfulla problematiseringar så öppnar det för spännande variationer i detta avseende också på andra platser på det medicinska fältet. Farmacins medikalisering måste inte nödvändigtvis vara densamma som läkarprofessionens: det kan finnas ett apotekarnas glömda rum att återupptäcka *inom* medikaliseringen av drogbruket.

Medikaliseringens skilda delar

Det är inte svårt att föreställa sig hur medikaliseringen tog sig olika uttryck för apotekare och läkare: båda professionerna var inbegripna i specifika och långt ifrån alltid gemensamma strider. För att komma åt dessa skillnader kan man dela upp medikaliseringens grova definition i mer hanterbara funktionella delar.

Sociologen Peter Conrad skiljer på medikaliseringens nivåer och dess verksamhetsfält. Nivåerna betecknar tre separata platser där processen utspelar sig: (1) begreppsliggörandet av medikaliseringen, (2) institutionaliserandet i regler och i beslutsordningar inom organisationer och (3) den interaktionella intensiteten mellan aktörer. Den begreppsliga nivån förstår Conrad som den i särklass viktigaste och det är också den som jag fokuserar på nedan.¹²⁵ Verksamhetsfälten betecknar relationen till de viktigaste fält som medikaliseringen expanderar ut mot eller konkurrerar med i sin problembestämmning. Enligt Conrad är dessa närmast moraliska problemformuleringar av fenomen som drogbruk och hälsans vidare fält, där människor inte är sjuka utan ohälsosamma, inte friska utan hälsan själv.¹²⁶

Medikaliseringens begreppsliga expansion ut över dessa fält kan dock läsas som disparata utfall i olika riktningar, ofta i otakt. I medikaliseringslitteraturen kan jag spåra processen i minst fyra riktningar: (1) upptäckten av nya sjukdomar och namngivandet av dessa, (2) upptäckten av nya platser för sjukdom, (3) nya orsaks-

125. »The key to medicalization is the definitional issue.« Conrad 1992, s. 211. Samma tryckande på begreppsliggörandet som avgörande för social kontroll på s. 216.

126. Conrad diskuterar i detta sammanhang inte bara hur medikalisering expanderar in på hälsans fält historiskt utan också vikten av att i analysen skilja på medikalisering och »hälsosifiering«, där processen oftast går mot allt fler sjukdomar men även kan vara reversibel. Ett förtydligande exempel skulle kunna vara begreppsliggörandet av tobaksrökning de senaste decennierna. Hälsosifieringsprocessen av den sociala aktivitet som var rökningen är mycket gammal och går ut på att koppla beteendet till olika hälsoproblem, inklusive sjukdomar. Att sluta röka blir en föreslagen livsstilsändring för att bli mer hälsosam, och rökningen ses som ett moraliskt problem när folk inte gör dessa livsstilsändringar. Medikaliseringen av rökningen är istället att förklara själva beteendet att röka som sjukt, som ett sjukt beroende vilket kan avhjälpas med medicinska ingrepp som farmacins nikotintuggummi och psykologins samtalsterapi. Rökningens bevisade koppling till sjukdomen lungcancer räcker enligt Conrads definition inte för att göra själva rökningen medikaliserad. »A key aspect of medicalization refers to the emergence of medical definitions for previously nonmedical problems. Thus when social or behavioral activities are deemed medical risks for well-established biomedical conditions, as is becoming common, we cannot say that it is a case of medicalization.« Ibid., s. 223.

förklaringar till sjukdomarna och (4) upptäckten av nya botemedel.

Drogernas plats i medikaliseringsprocessen är särskilt prekär då patologiseringen av deras bruk på samma gång kan medikalisera dem i en riktning och avmedikalisera dem i en annan: medikaliseringen av vanan att ta opium eller viljan att njuta sitt opium kan innebära att opiumet självt avmedikaliseras som bot i bemärkelsen palliativ husmedicin. Förklaringen att medikaliseringen av opiumbruket leder till det moderna narkotikaproblemet innefattar dessa och liknande begreppslika motsägelser.

Läkarnas medicinska problem expanderade i och med patologiseringen av opiumbruket, men både på bekostnad av och med hjälp av en annan medicinsk praktik – den där apoteken och den vidare farmacin var verksamma. Den kontextuella läsningen nedan används för att visa hur dessa spänningar i medikaliseringsbegreppet som forskningsöversikten identifierat kan lyftas fram ur medicinhistorien. Jag gör det med ett fokus på ett ledande tema i denna: den kliniska blicken.

Den kliniska blicken och den tidiga kampen om vetenskapen

Den kliniska blicken gör sitt inträde på scenen under 1800-talets början och vinner kraft vid dess mitt som en del av en ny, fysikalisk diagnostik. Läkaren tränas att bli lyhörd genom alla sinnen (även om smaken nu trängs ut från den mer centrala roll den hade innan). Bröstkorgens resonans, hjärtljud, puls och temperatur, buktningar på kroppen, smärtor, våtskor, utslag – allt iakttas och förstås i en länge inövad men svår-standardiserad *tolkningens* medicin, med läkaren som hantverkare och analytiker.¹²⁷

Under denna tid lämnas ännu utrymme för individuella diagnostiseringar, där patientens särskilda biografi spelar stor roll och febrarna med sin väldiga flora ännu dominerar bland patologierna.¹²⁸ Den blick som i och med de nya instrumenten kunde se djupare in i kropparna kom dock att gradvis föra patologiseringen – upp-

127. Jag följer här löst Pickstones beskrivningar av vetenskapshistorien. Han ser hur vetandet under modern tid är av olika typer, vilka följer på men inte ersätter varandra. Vetandet är parat med olika sätt att göra, att praktisera sitt vetande. Ett naturhistoriskt vetande under 1600-talet förlitade sig på tumregler och hantverkskunnande med ett fokus på klassificerande. Det analytiska vetande jag här nämner är typiskt för exempelvis den kliniska medicinen, där sönderdelandet av ett fenomen i sina delar är sättet att veta och göra. Den analytiska medicinen växer fram mycket våldsamt, i *medikaliseringen* av fattighusen i Paris 1789. Fattighusen hade fram till dess sköts av nunnor, som vägrat kirurger att använda de fattigas kroppar för ett analytiskt vetande, ett dissekerande letande. Med revolutionen kastas religionen ut, kirurgen får sin vilja igenom och är genast »able to arrange the patients according to their diseases and conduct autopsies on the dead paupers. It was in and around these 'medicalised' poorhouses that analytical medicine was invented and tissues became the new elements of the body.« John V. Pickstone, *Ways of Knowing: A New History of Science, Technology, and Medicine*, Chicago, 2001, s. 109.

128. »Man hävdade att bara den erfarna läkarblicken kunde se relativiteten i det normala 'som att den blekhet som är naturlig för en kontorist, är sjuklig hos en jordbruksarbetare'«. Karin Johannisson, »Kliniken, medicinens praktik«, i Karin Johannisson, Ingemar Nilsson och Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Stockholm, 2010, s. 75.

täckten och namngivandet, beskrivningen av och teoretiserandet om nya sjukdomar – allt djupare in i och förbi något individuellt och personligt.

Under århundradena dessförinnan hade en sorts omkastning i njutningens och smärtans moraliska betydelser gjort det möjligt att medikalisera delar av tidigare religiöst ägda problem.¹²⁹ Den kliniska blicken grundas vidare på de genombrott i anatomi, fysiologi och experimentell farmakologi som gjorts under föregående trehundra år.¹³⁰ Mest berömt är väl fallet med hur Andreas Vesalius ritade om anatomin och möjliggjorde nya förståelser av nerver, kärl och muskler i strid med Galenos. Därmed öppnades vägen för Harveys blodcirkulation och Lavoisiers förståelse av andningen. Det som anatomiskt slås fast under denna tidigmoderna epok förvandlas till fältet för fysiologins patologisering under det långa 1800-talet, ja det tvingar *den kliniska blicken att ta sig djupare in i kroppen*.¹³¹

Medikaliseringen under denna tid handlar framför allt om att den kliniska blicken upptäcker ständigt nya fysiologiska patologier – så utmärks tiden också av en stark diskrepans mellan antalet nya sjukdomar och antalet verksamma behand-

129. Att dämpa smärta, och så behandla den som symptom på sjukdom, hamnade i konflikt med en religiös problematisering där smärtan var meningsbärande, värderad och uppförande. Att fly från den med hjälp av farmacins opium var i någon mån att fly från Gud. »It seems then, that in early modern society, the cultural work of interpreting pain was done to a large extent *outside* the realm of medicine. [...] The identification with the Passion had been a way of enlisting the body as a spiritual tool – of attaching meaning to bodily sensation and integrating it into an overarching theology. In disparaging this, reformers ran the risk of robbing the faithful of a crucial aspect of religious experience.« Jan Frans van Dijkhuisen och Karl A. E. Enenkel (red.), *The Sense of Suffering: Construction of Physical Pain in Early Modern Culture*, Leiden & Boston, 2009, s. 11. Njutningen får å sin sida en helt ny plats och roll under tidigmodern tid. Hobbes och Mandeville konstruerar liksom Descartes en människomaskin där smärta och njutning på sätt och vis normativt inverteras mot tidigare. Människan drivs undan smärta, mot njutning. Egoismen är lika framskriven som de enkeldeterminerade mekaniska metaforerna. I detta sammanhang är opium som apoteksvara plötsligt fri inte bara från en religiöst pejorativ utan också från en uteslutande medicinsk inramning. (Njutningens återkomst under tidigmodern tid slår naturligtvis in över alla fält och religionen akterseglas knappast av denna vind per automatik. Den omformas snarare, undan från den straffande guden i Gamla testamentet och mot en allgod och vis Skapare. Likaså överlevde som vi vet misstänksamheten mot njutningen detta utilitarismens och liberalismens värväder.) Roy Porter och Mulvey Roberts (red.), *Pleasure in the Eighteenth Century*, London, 1996, inledningen.

130. Den humanistiska medicinens problem med att harmoniera Galenos och Dioskorides beskrivning av drogernas kvaliteter med sin humorologiska medicin gör att farmakologin är tidig med att visa på sprickorna i hela denna medicinska kanon. Här är opiumet framträdande; dess bittra, skarpa smak borde göra att det skulle klassificeras som en »het« drog, men detta motsäger opiumets beskrivning hos Galenos där det ges en »kall« kvalitet. Saskia Klerk, »The Trouble with Opium: Taste, Reason and Experience in Late Galenic Pharmacology with Special Regard to the University of Leiden (1575–1625)«, *Early Science and Medicine*, vol. 19, 2014, s. 287–316.

131. Anatomins upptäckt av att kroppen består av vävnader, som inflammeras, kan ses som tvingande för en ny medikalisering inom skolmedicinen: »When diseases were but disturbances of equilibrium, searching for them in the body was no more rational than searching for the site of hyperinflation in a present-day economy. But if diseases were lesions – inflammation of tissues, say – they could in principle be found.« Pickstone 2001, s. 111.

lingar.¹³² Medicinen kan med fog sägas ha sämre anseende än många andra vetanden under stora delar av 1800-talet, och man har beskrivit denna den kliniska blickens upptäckt av sjukdomar i organ och vävnader som mer av ett mekaniskt och ekonomiskt vetandes erövring av medicinen än ett medicinens erövrande av mekanikens och ekonomins problem.¹³³ Det tar tid för medicinen och den kliniska blicken att genomtränga polisiära och religiösa vetanden och problemformuleringar på moralens och hälsans fält.¹³⁴

Vad som blir uppenbart i en läsning av den kliniska blickens vandringar genom 1800-talets första hälft är hur denna vetandeform konkurrerar med andra vetanden. Framför allt handlar denna strid alltmer om att denna blick vill vinna en segrande men

132. Medicinen styrs av ett klassiskt hälsobegrepp under hela denna tid, ett livsideal kring balans och jämnvikt som uppnås genom arbete, kamp och individuellt ansvar. Utan botemedel för sina patologier söker den en lösning i moralisk bot och det är vidhållandet av ett allmänt hälsobegrepp bortom dikotomin sjuk/frisk som utmärker medikaliseringens problemformuleringsprocess. Karin Johannisson, »Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget« i *Lychnos*, 1991, s. 150.

133. Man kan eventuellt se detta medikaliseringens snäva utrymme i hur de nya platser som den kliniska blicken upptäcker hämtar sina begreppsliga bestämmningar från andra vetandens områden. *Organet*, så centralt för den nya medicinen, bär det nya med sig att introducera självregleringen i kroppen, »organiseringen« helt enkelt. Denna förståelse ligger i linje med tidens mekanistiska förståelse som föregår dess inträde i medicinen. Man har vidare menat att organet i medicinen gör att kroppen inträder i en ekonomisk ordning, en ekonomisering av kroppen snarare än en medikalisering. Det har föreslagits att »själen« därmed opereras bort och kroppen som ekonomisk mekanik också blir opolitiskt naturlig. Den ekonomiska förståelsen av kroppen vilar på organens självorganisering, som samtidigt grundas i en fysiologisk arbetsdelning i harmoni, vilken om den rubbas är att betrakta som sjuk. En revolution av arbetsdelningen blir så inte bara revolution, utan sjuklig. Georges Canguilhem, »Life as organization«, i *A Vital Rationalist: Selected Writings from Georges Canguilhem*, François Delaporte (red.), New York, 1994, s. 81–92. Eva Palmblad bidrar här med svenskt material i beskrivningen av fysiologins framväxt i början av 1800-talet som just en sådan kring organet ordnad diskurs, där medikaliseringen »naturaliserar« inte bara kroppen utan samhällsordningen: »Organismbegreppet med alla dess konnotationer – framsteg, tillväxt, funktion, harmoni, ordning – var centralt och bar inom sig antaganden av social och politisk art.« Eva Palmblad, *Medicinen som samhällslära*, diss., Göteborg, 1990, s. 162. Också nervmodellen av kroppen, där överklassen är överspänd och de arbetande är avtrubbade, är en modell som medicinen under denna tid får sig tilldelad av starkare samhälleliga problemställningar från andra vetenskapliga områden, snarare än något medicinen använder för att medikalisera det sociala. »Tillspetsat kan det hävdas att det inte är läkarna som överför ny kunskap om nervsystemet på samhället, utan det är samhället med sina spänningar som tvingar vetenskapen att producera en ny kropp åt den nya människan [...].« Karin Johannisson, *Melankoliska rum: Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm, 2009, s. 120.

134. »Näringsväsendet, polis- och rättsväsendet och den i samtiden omdiskuterade fångvården uppfattades liksom skolor, fattigtugor och sjukhus som en del av den offentliga vården.« Qvarsell 2010, s. 90. Vård som tvång är huvudtema redan i den tidigaste lagstiftningen om vård i Sverige, i 1812 års cirkulär angående veneriska sjukdomar och lagen om obligatorisk vaccinering 1816. Det som står klart om vården från denna tid och fram till senare delen av 1800-talet är att dels är kontroll av rörelse och inspektion av kroppen medelst tvång centralt, dels är läkare bara en av många professioner (präster och poliser liksom husbönder inbegrips kanske än mer) som utför denna kontroll samt står för problematiseringarnas innehåll vad gäller denna tvångsvård. Moralisk hänsyn kan ibland ensam motivera kontrollen och vården genom »ansvaret att bli frisk« och inte ligga det allmänna till last. Anna Lundberg, *Läkarnas blanka vapen: Svensk smittskyddslagstiftning i historiskt perspektiv*, Lund, 2008, s. 49 (hela kap. 2 f.ö.).

sändigt mer krävande så kallad Vetenskaplighet till sin egen förståelse. Medicinen lyckas knyta sin diagnostik – blicken på den sjuka kroppen – på ett trovärdigt sätt till vetenskapen, och dess övervakande och klassificerande funktioner är tidsenliga i detta avseende.¹³⁵ Fram till mitten av 1800-talet dominerar sjukdomsteorier som förklarar patologierna som störningar i enskilda delar av kroppen, genomskådade av den kliniska blicken. Detta ger samtidigt teoretiskt allt mindre plats för farmaceutiska lösningar då farmaka administreras till kroppen som helhet.¹³⁶

Men samtidigt misslyckas medicinen i stort med att genom vetenskapliga metoder förbättra hälsan under samma tid. Åtminstone fram till 1850 blev denna snarare värre på grund av de särskilda hälsoproblem som uppstod ur kombinationen av urbanisering och uppsnabbade kommunikationer.¹³⁷

Medikaliseringen av botemedlen och orsaksförklaringarna släpade efter de andra

135. Som historiker är det förföriskt att finna fixpunkter kronologiskt såväl som geografiskt i det flöde av kontingens man vadar genom till vardags. Paris, 1820: vi ser här stetoskopet såväl som febertermometern introduceras, liksom den första statistiska undersökningen av diagnosticerade symptom till sjukdomar. Också en behandlingsmetod, blodtappningen, börjar nu undersökas statistiskt och avslöjar tidens medicinska impotens på behandlingsområdet. Gunnar Eriksson, *Västerlandets idéhistoria 1800–1950* (1983), Hedemora, 1996, s. 192. Fransk medicinsk statistik kommer från denna punkt under 1830-talet att expandera vidare, ut mot att medikalisera den yttre miljön som sjukdomsalstrande och på så sätt börja lägga socialmedicinens grund. Johannisson 1991, s. 141.

136. Kremers och Urdang 1951, s. 57–58.

137. Till tidens hälsoproblem bidrog mycket de tätare kommunikationerna till havs och till lands från 1820-talet. Också för städer som knappt växte, som Stockholm, var dödligheten långt mycket tätare korrelerad med endemiska och epidemiska sjukdomar som importerats genom den högre rörligheten än med ekonomiska, malthusianska faktorer som reallönenivåer och spannmålspriser. Johan Söderberg, Ulf Jonsson, Christer Persson, *Stagnating Metropolis: Economy and Demography in Stockholm, 1750–1850*, Research report No. 4, Department of Economic History, University of Stockholm, December 1984, särskilt snyggt fångat i figur 5, s. 15. Risken att en sjukdom sprider sig mellan befolkningscentra beror mycket på dess virulens och dödlighet. Alltför dödliga sjukdomar hinner inte ta sig långa sträckor utan att värddjuret dör. Farliga sjukdomar som koleran, vilka varit endemiska i Indien till nu, kunde med dessa kommunikationer äntligen (!) hoppa till Europa genom London som nod. Det är i detta sammanhang av en ekonomisk-historisk avhandling om medicinska frågor viktigt att skilja »kommunikationer» från »handel» för att göra kronologin i beskrivningen förstådd. Det verkar från handelshistorien rimligt att mena att det är från 1870 bulkvaror globaliseras och faktorpriser utjämnas. Tåg och oceangående ångtrafik för denna handel förtätar inte kommunikationerna i hälsoavseende för tiden dessförinnan. Men redan från den första industriella revolutionens klassiska avstamp 1780 förbättras landkommunikationerna för persontrafik, styckevaror och post högst avsevärt med kanaler och den gode McAdams (eller snarare hans straffångars) vägbeläggningar. Ångfartyg används i denna trafik över Atlanten redan 1830 efter att under tidigare decennier ha verkat på såväl kanalerna och floderna som innanhaven i Europa. Dessa kommunikationers nya täthet räckte gott och väl för att utjämna sjukdomarna över världen, långt innan Heckschers och Ohlins faktorpriser började utjämnas genom *handeln*. Det är dessa kommunikationer som för kolera- och tuberkelbakterierna är de intressanta. För teknik- och handelsutvecklingen, se t.ex. Ronald Findley och Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton, 2007, s. 378–381. En underbar beskrivning av kolerans förhållande till ekonomins ökade entropiska flöde vid denna tid görs i Steven Johnsons *The Ghost Map*, London, 2006.

funktionella delarna av medikaliseringen, ända in på 1900-talet.¹³⁸ Skolmedicinen kunde inte göra starkare vetenskapliga anspråk än de andra professionerna inom medicinen vid denna tid (så hade den inte heller alltid högre status än de under tiden fram till den kliniska blickens genombrott).¹³⁹ Under 1800-talet kommer tvärtom kemisterna (av vilka de svenska är enormt framstående) att utöva ett växande tryck på skolmedicinen i fråga om vetenskaplighet – och detta alltmer ju längre 1800-talet framskrider och ju mer mark »laboratorierevolutionen« vinner.¹⁴⁰

Apotekarna kan inte ensamma ta åt sig äran för kemins århundrade, men i detta sammanhang är det värt att påpeka hur de, ridande på kemins rygg, deltar i

138. Koleran som når Europa på 1830-talet i flera epidemier och sedan blir en endemisk sjukdom under århundradet är kanske det mest samlande exemplet på alla dessa trender i medikaliseringen. Läkarna kan inte förstå spridningen av denna vattenburna bakterie utan splittras i olika övergripande teorier, kontagion mot miasma, spridning genom beröring eller smittning som följd av skämd atmosfär. Man har heller ingen bot utan föreslår en hel uppsjö behandlingar. Opium uppges internationellt ha varit ett av de mer använda och faktiskt det för de akuta diarrésymptomen klart mest verksamma medlet, men i Stockholm tycks de ansvariga läkarna mestadels ha föredragit olika badkurer, isbehandlingar och den så lockande spirituösa kamfern. Brita Zacke, Koleraepidemien i Stockholm 1834, diss., Stockholm, 1971, s. 9–18 och 102–103 särskilt.

139. Kirurgerna, de gamla bensättarna och barberarna, hade med anatomins och fysiologins vetenskapliga centralitet kommit att under tiden fram till och med 1700-talet professionaliseras och ställas på lika fot med skolmedicinen statusmässigt, för att först under första hälften av 1800-talet trängas ner i hierarkin igen och helt uppgå i skolmedicinen. Fram till denna tid måste kirurgerna ha setts som minst lika banbrytande och vetenskapliga som skolmedicinen; minns exempelvis att läkaren Vesalius fick gå bensättarnas och barberarnas väg för att bli anatom, utstött av sin egen profession. Deras praktiska nytta för militären och ytterst, för den kliniska blicken, kan misstänkas driva på denna anatomins professionalisering till kirurgi: »By the later eighteenth century, anatomy had become the science of surgeons. [...] In most European countries, leading surgeons were approaching the status of physicians – not just by anatomising, but by using public hospitals for surgical operations, by proving useful to military authorities, and generally by appealing as 'practical men' to the expanding bourgeoisie. [...] Old power structures, including the Paris Faculty of Medicine, were swept away, and with them the support for classical medicine of a literary and biographical form.« Pickstone 2001, s. 108. I Sverige upplöses Chirurgiska societeten 1797 och läkarna i Collegium Medicum får »en odelad styrelse och tillsyn över medicinalverket i riket«, men kirurgin består som egen profession också därefter. Kock (red.) 1963, s. 15–16. Karolinska institutet grundas 1810 för att förlika de två professionernas intressen, något som kan sägas vara avgjort 1861 med den kirurgiska examens uppgående i den medicinska. Ingemar Nilsson, »Vetenskapen: Medicinens teori«, i Karin Johannisson, Ingemar Nilsson och Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Stockholm, 2010, s. 14–16.

140. Svensk kemi är som vi vet ovanligt framstående; så t.ex. hade 40 % av alla kända grundämnen 1886 upptäckts av svenska kemister. Mineralogin och det statliga stödet genom bergsbruket är förstätt som drivkraft bakom denna utveckling i Sverige. David Goodman & Colin A. Russell (red.), *The Rise of Scientific Europe 1500–1800* (1991), London 1999, s. 323. Ingemar Nilsson ser hur en spricka uppstår mellan kemisterna på KIs laboratorium och de praktiserande läkarna på kliniken där de allt som oftast inte förstod varandra. Under åren före 1850-talet kunde Uppsala-professorn Hwasser i en debatt med KIs Berzelius (den berömda *kemisten*) mena att medicinen klarar sig utan »naturvetenskaplig och teknisk kunskap«. Naturvetenskaparna drog här dock gradvis det längsta sträet vad gäller kopplingen till vetenskap. De kliniska avhandlingarna nedvärderas, forskningsmedel fördelas till kemister och laboratorier. Klyftan är som värst från 1900 till andra världskriget varefter omorganiseringar närmar praktik och laboratorium igen. Nilsson 2010, hela kapitlet, citat från s. 41.

utforskandet av medel för att vetenskapligt lösa medicinens patologier på lika fot med, om inte ett steg före, läkarna.¹⁴¹ Men de verkade i andra funktionella delar av medikaliseringen än den kliniska blicken.

Farmacin bidrar under denna tid på ett väsentligt sätt till utvecklingen av tidens få vetenskapligt informerade behandlingshjälpmedel: narkosen och alkaloidernas isolering. Alkaloider är en kemisk beteckning på en grupp kvävehaltiga organiska ämnen. Apotekaren Sertürners isolering av alkaloiden morfin ur opium 1804 – publicerad 1806 och erkänd 1816 – inleder en omfattande jakt på dessa organiska ämnen och ett väldigt analytiskt genombrott för den farmaceutiska kemin.¹⁴² För kirurgins del är farmacin experimenterande med revolutionerande bedövningsmedel avgörande – först lustgas och därefter kloroform och eter vid mitten av seklet.¹⁴³

Den farmaceutiska utvecklingen under 1800-talet fram till min undersöknings-tids början har särskilt med isoleringen av morfinet kopplats samman med framväxten av de nya formerna av beroende och missbruk av opiater vid denna tid. Orsakerna till denna koppling är av olika art.

Viktigast är helt säkert att med förfiningen av injektionssprutan vid mitten av seklet kom morfinet att administreras terapeutiskt både i ren form och mycket hastigare. Den rena kemiska formen tillsammans med det hundrafalt snabbare upptaget i kroppen skapar radikalt annorlunda effekter, trots att mängden morfin inte ändras.

I den droghistoriska litteraturen förklaras hur denna nya effekt lättare utgör grunden för ett fysiskt beroende.¹⁴⁴ En annan aspekt som lyfts fram i denna lit-

141. Som profession har de en god förmåga att hävda sin vetenskaplighet vid sidan av läkarna. 1800-talet har kallats *kemins århundrade*, och kemisterna rekryterades ofta ur apotekarnas profession. Av den nya kemins förgrundsfigurer står svenske apotekaren Scheele fram på samma nivå som autodidakten Humphrey Davy och allmänna savanten Lavoisier som inleder den »kemiska revolutionen« med publikationen av sitt verk *Traité élémentaire de chimie*, 1789. När Justus Liebig inom ramen för de tyska universitetsreformerna (som just syftar till ett närmande av vetenskapens metoder med bl.a. medicine) ska plantera den franska kemin på tysk botten är det apotekare och inte läkare han utbildar i Giessen. Apotekarna var dessutom mycket viktiga som finansiärer av denna kemiska revolution, vid sidan av statens mineralogiska och militära projekt. Pickstone 2001, s. 90–92. Apotekare som Parmentier och Marggraf är centrala inom livsmedelskemins framväxt, liksom apotekare står såväl för halogenernas upptäckt som för mycket av arbetet med isolerandet av alkaloiderna. Lönngren 1999, kap. 1.

142. Apotekaren Sertürners isolering av morfinet 1804 nämns inte i de medicinhistoriska översiktsverken jag använt här annat än i den strikt farmacihistoriska medicinhistorien i Lönngren 1999, kap. 1, s. 46 ff. Underligt nog kan tyckas, då vi där har tidens medicinska *zeitgeist* väl samlad i ett och samma fenomen, från den praktiska kemins analytiska vetenskapliga arbete komna behandlingshjälpmedel och inte läkemedel i egentlig bemärkelse.

143. Ibid., s. 46; Eriksson 1996, s. 196.

144. Exempel på denna syn finns i Schivelbusch 1982, s. 219. De allt renare drogerna med alltmer potenta reella effekter och därpå följande narkotika- eller drogberoendeproblem av modernt slag är genomgående i Courtwrights syn på den limbiska kapitalismens utveckling över drogmarknaderna. Exempel härpå vad gäller sprutan, se Courtwright 2005, s. 25, 104, 148. Courtwright är som sagt samtidigt väldigt öppen för alla de kulturella aspekter som motverkar missbruk och som bäddar in drogbruk socialt och får problem att modereras.

teratur är hur sprutan gjorde doseringen lättare att kontrollera. Det gjorde läkarnas bruk mindre riskabelt, och de ökade därför användningen till fler fall och patienter. Det gjorde det samtidigt lättare och mindre riskabelt att höja doseringen till en rusnivå för opiatbrukarna själva.¹⁴⁵ Brukarna fick nu också en större förståelse för exakt vad som skapade ruseffekten, något som hjälpligt dolts av tinkturens invecklade innehållsförteckningar på latin.¹⁴⁶

Där medicinens många nya sjukdomar, sjuka rum och orsaksförklaringar avancerade under 1800-talet, kunde farmacin främst svara med renandet och isolerandet av alkaloider. Som ett av få verkligt verksamma palliativa läkemedel kom det läkarna väl till pass och de massmedicinerade med det. Deras blick föll dock snabbt och rastlöst också på detta rara ämne; också i bruket av detta ämne såg de oroande nya sjukdomar. 1877 kan *morfinismen* läggas till listan av nya patologier.¹⁴⁷

Under hela min undersökningstid kvarstår glipan inom medikaliseringen mellan den kliniska blickens ökade förmåga att se nya delar av fysiologin och upptäcka nya patologier å ena sidan och bristen på verksamma botemedel å den andra.

Glipan fylls först med en sanitetsrörelse där en sanitär lösning blir central för tidens (icke-medicinskt dominerade) uttryck »den sociala frågan».¹⁴⁸ Efter den kli-

145. Parssinen 1983, s. 99; Jay 2000, s. 75; samma delförklaringar utläggs också i Lester Grinspoon och James B. Bakalar, *Marihuana: The Forbidden Medicine*, New Haven, 1993, s. 7–8.

146. Parssinen 1983, kap. 7, »Morphia and the Morbid Craving»; Courtwright 2001, s. 47–48.

147. »Morfism» växer fram gradvis som sjukdomsbeskrivning, från en läkare Allbutts iakttagelse 1864 att behandling av opiumätarna med morfin skapade liknande symptom av »artificial want» hos patienterna, till dr E. Levinstein i Berlin, som 1877 publicerar *Die Morphiumsucht nach Eigen Beobachtungen* där morfinism som egen sjukdom systematiskt för första gången läggs fram: »As Levinstein himself remarked, others had seen it as 'Morphinismus', 'Morphia-delirium' or 'Morphia evil'. He was the first to define it as a disease with similarity to dipsomania, although not a mental illness. Levinstein still saw addiction as a human passion such as smoking, gambling, greediness for profit, sexual excess, etc. [...]» Berridge 1999, s. 142–143.

148. Kring 1840 har en allmän liberalisering drivits långt nog för att flytta den medicinska blicken mer ut mot samhället, sjukdomsorsaker börjar sökas mer i miljön: »Framför allt handlade det om en intresseförskjutning från den enskildes levnadsvanor till de förutsättningar och levnadsvillkor som påverkade människors hälsa.» Qvarsell 2010, s. 91. Värt att notera med den sanitetsrörelse som växer sig stark runt 1850 är att de beteenden och miljöer man problematiserar inte är sjukdomar i sig utan sjukdomsalstrande rum och ytterst ännu hänger på personlig moral. Ett utmärkt exempel på detta gradvisa skifte från en polisiärt dominerad kontroll i vårdsyfte med fokus på individens uppförande mot en medicinskt dominerad kontroll i epidemiologiskt syfte, med minskat fokus på enskild moral, är regleringen av prostitution i Stockholm. Från att ha reglerats som hor och lösdriveri vinner medicinen mark i problemformuleringen mot polisen under just den liberala vågen från 1840-talet. Men när man först får igenom en medicinsk kontroll av kvinnorna 1847 och sedan en registrering 1859, saknas ännu andra botemedel än att kontrollera, iakta och klassificera just som på klinikerna vid samma tid. Resultatet är att vi dels får en prostitutionspolis som framför allt övervakar beteenden, dels en professionalisering av kvinnorna med det »artiga» begreppet prostituerade (först inofficiellt kring 1858–1860, sedan i den reviderade lagen om registrering 1875), för att passa den medicinsk-polisiära regleringen och verklighetsuppfattningen. Yvonne Svanström, *Policing Public Women: The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, diss., Stockholm, s. 255–256 sammanfattar bra, annars åtminstone hela kap. 7; även utlagt i *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1812–1918*, Stockholm, 2006, s. 81–92.

niska blickens upptäckt av först cellerna och sedan bakterierna, vidgas glipan ännu mer.¹⁴⁹ Det går nu att *se* själva sjukdomen i form av en bakterie invadera själva livets atom, cellen. Man kan *förklara* febrarnas utveckling med en tydligt avgränsad och med mikroskopin avslöjad orsak. Men bakterien kan fortfarande inte bekämpas när den väl inträtt i kroppen och invaderat cellen.

Boten som man griper efter blir hygienismen, vilken nästan av nödvändighet måste ha ett mer omfattande program och högre vetenskapliga ambitioner än sanitetsrörelsen. Blickens avslöjande av att vem som helst kan invaderas av bakterier drar undan mattan under fötterna på den mer moraliskt konnoterade boten inom sanitetsrörelsen.¹⁵⁰ Sjukdomen sprids inte bara med smuts, den kan inte bara bekämpas med renhet. Luften, vattnet, marken – godtyckligheten i vetenskapens medicinska implikationer gör glipan ständigt mer akut och manar till alltmer omfattande samhällsplanering.

Det är från denna tid de stora hälsovårdsreformerna i Sverige stammar.¹⁵¹ Hygienismen lovar stort: medicinhistorikerna talar om en medikalisering av hälsan själv.¹⁵² Medicinen blir vid denna tid om inte en samhällslära så ändå den tydligaste

149. Det brukar hållas fram i medicinhistorien att Virchows cellularpatologi, publicerad 1858, slår spiken i kistan för den anrika humoralpatologin. Genom mikroskopövningar kunde den gode preussaren förklara sjukdomarna utan en holistisk störning av hela organismen: istället såg han en störning av de enskilda cellernas funktioner. Han kan sägas ha tagit Bichats vävnader, vars patologier hade inneburit samma vandring bort från den personliga kroppens helhet ner till en allmänmänsklig anatomisk nivå, vidare ner till en mikroskopisk nivå. Störningar av normaltillstånd, avvikelser, blev patologins grundförståelse i en språkdräkt som under denna tid började fyllas av politiska metaforer som »social kropp» eller som i Virchows fall kroppen förstörd som en cellstat. Lelland Rathers, »Harvey, Virchow, Bernard, and the Methodology of Science» i *Disease, Life, and Man: Selected Essays*, Stanford, 1958, s. 1–25. Patologin vandrar från organ, via vävnad till cell genom flera genombrott där Virchow är den som mest berömt samlar denna rörelse. Inte minst är naturligtvis Theodor Swanns upptäckt med mikroskopin av cellen presenterad 1839 helt avgörande. Eva Åhrén, »Museerna: Vetenskap i tre dimensioner», i Karin Johannisson, Ingemar Nilsson och Roger Qvarsell (red.), *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Stockholm, 2010, hela kapitlet, citat från s. 149. Mary Poovey lyfts fram i flera medicinhistoriska verk för sitt lokalisering av framväxten av den sociala kroppen i England till tiden runt 1830, där det sociala konstitueras som politiskt begrepp för samhället för första gången. Mary Poovey, *Making a Social Body: British Cultural Formations, 1830–1864*, Chicago, 1995.

Samtidigt innebar den laborerande blicken att invasionen av denna cellstat började förstås och bilda grunden för det som skulle bli den i särklass mest omvälvande och för medikaliseringen avgörande patologin, mikroorganismerna. Svampar var de första invaderande mikroorganismerna att kopplas till sjukdomar. Detta genombrott kom redan på 1830-talet och följdes upp med början på 1860-talet av en sorts kapprustning på kontinenten mellan Koch i Berlin och Pasteur i Paris i jakten på bakterier och virus, särskilt ett decennium efter tyska kejsardömet utropande i Versailles.

150. »The microbes seemed too arbitrary in their attacks on humans. When cleanliness had meant health and dirt meant disease, then the science of hygiene had taught morals; but the lesson weakened the more that anyone was at risk of bacterial invasion [...]» Pickstone 2001, s. 50.

151. »[...] hälsovårdstadgan och inrättandet av hälsovårdsnämnderna 1874. [...] Vatten- och avloppssystem, avfallshantering och livsmedelsskontroll var införda i de flesta svenska städer. Dödligheten, i första hand spädbarnsdödligheten, sjönk mellan 1850 och 1900 till hälften.» Johannisson 1991, s. 151.

152. »Den medicinvetenskapliga utvecklingen och specialiseringen under 1800-talet ledde till nya sjuk-

formen av allmänt vetenskapliggörande av livet.¹⁵³ Men avancerandet genom hygienismen in på 1900-talet lyckas ändå inte föra botemedlen närmare de andra delarna av medikaliseringen.

Glipan mellan å ena sidan bristen på botemedel och å den andra blickens uppdagande av patologier blir större än någonsin i och med att blicken rusar vidare, vidare. Med röntgen kan medicinen nu fånga det som gramfonen och biograf-filmen fångar utanför medicinen – döden själv.¹⁵⁴ Alltmer precisa bilder av kroppen produceras, nya förklaringsmodeller till sjukdomarnas uppkomst inom medicinen konsensualiseras – ringa bot. Detta bidrar till att förklara den väldiga betydelse som biologin och degenerationsbegreppet fick inom hygienismen.

Degenerationsbegreppet – introducerat för medicinen på 1850-talet men stående på sin höjdpunkt från 1880 varifrån det dominerar långt fler årtal än det medicinska – är centralt för denna expansion, där såväl hela folk som enskilda individer underkastats en vetenskaplig bedömning.¹⁵⁵ Degenerationsteorierna gör beteenden

domsdefinitioner och hälsa började alltmer betraktas som frånvaro av sjukdom. Detta vare sig sjukdomen definierades som fysiologiska störningar, statistiska avvikelser från en norm eller främmande materia som trängt in i kroppen. Inte minst bakteriologins genomslag i slutet av 1800-talet ledde till en uppfattning om hälsa och sjukdom som varandras motsatser.« Annika Berg, *Den gränslösa hälsan: Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*, diss., Uppsala, 2009, s. 22–23.

153. Palmblad ser detta vetenskapliggörande av livet genom medicinen som etablerandet av en borgerlig livsordning: »Vetenskapliga argument – t.ex. medicinska och hygieniska – kunde användas för att underbygga krav på förändringar, allt under hänvisning till ett allmänt kunskapsintresse. När det gäller hygienismen är det mer specifikt en hegemonisering på läkareinitiativ vi har att göra med. [...] Hygienpropagandan och hälsokampanjerna är exempel på den process varmed det borgerliga livsmönstret spreds till breda befolkningslager. Processen kallas av Ehn och Löfgren för 'vetenskapliggörande av vardagen'. Detta innebar att argumenten för det goda och riktiga livet allt oftare hämtades från vetenskapen istället för, som tidigare varit fallet, från moral och religion.« Palmblad 1989, s. 153.

154. Tekniken som står den kliniska blicken till buds under årtiondena runt sekelskiftet 1900 gör kroppen *genomskinlig*. José van Dijck skriver om detta och sätter det samman med Friedrich Kittlers historia över tidens andra *nedskrivningssystem* generellt. Såväl en vetenskaplig objektivism som en förstärkt ambition närdes av dessa nya mäktiga tekniker som syntes kunna inte bara fånga kroppens innersta utan bevara något odödligt, människors röster och rörliga bilder av dem. José van Dijck, *The Transparent Body: A Cultural Analysis of Medical Imaging*, Seattle, 2005.

155. Hygienismen i sin mångformighet var på många sätt botten för degenerationen, där båda begreppen förde en katt-och-råtta-lek ut över det sociala under denna tid: »Degenerationen måste alltså bekämpas och det moderna samhället erbjöd en rad motmedel: socialhygien, sexuell hygien, rashygen, nykterhetsrörelse, idrottsrörelse, moralisk upprustning.« Johannisson 1991, s. 146. Palmblad är ense med Johannisson om att degenerationsbegreppet är ett hegemoniskt begrepp, långt större än medicinen. Hon knyter det till en annan av tidens stora diskursiva uppdelningar, den mellan natur och kultur. »Under återopande av naturliga lagars upptäckt formuleras krav på förändringar som täcker in allt från den enskildes sexuella uppförande (preventivmedelsanvändning, val av partner etc) till samhälls- eliga ingripanden för att reglera den medborgerliga fortplantningen. Motivet var att, som man sade, motverka degenerering och urartning, vilken primärt ansågs vara förorsakad av 'brott' mot naturens lagar (individuella eller kollektiva).« Palmblad 1989, s. 162. Palmblad går noga i Foucaults fotspår här, som menar att biologin och evolutionsteorin slår igenom mycket tvärt och koloniserar alla diskurser om imperier, krig, vansinne, kriminalitet, sjukdomar, samhällsklasser osv. »inom loppet av några år under 1800-talet«. Han är också väldigt tydlig beträffande denna diskurs dominans vid denna tid: »Varje gång

till sjukdomsorsaker som kan ärvas, och tidigt i fokus i Lombrosos studier av de kriminellas fysionomi är aristokraterna.¹⁵⁶ På så sätt förvandlas dessa beteenden själva till sjukdomar vilket skapar en expansiv, genialisk biologisk rundgång mellan det sociala och det biofysiska.¹⁵⁷ Det borgerliga samhället kan naturalisera klasskonflikterna både uppåt och nedåt.

Denna degenerationens expansion kräver en hygienens expansion. Vi får socialhygien, som arbetar för att utrota både sjukdomar som smittar biofysiskt och sjuka beteenden så som alkoholism, homosexualitet och onani – enligt den svenska drogforskningen också morfinism. För att hantera nedärvda aspekter av dessa sjukdomar, beteenden eller biofysiska anomalier, får vi rashygien.

Decennierna efter 1900 medikaliseras hälsobegreppet genom hygienismen, och det är stort och viktigt nog att formuleras i hegemoniska termer som politikens mål: folkhälsan.¹⁵⁸ Under denna folkrörelsernas tid kan kampen för folkhälsa genom nykterhet och mot alkoholismens degeneration till och med ses som »hygienismens massrörelse« där konstruktionen av det nationella, det svenska, är mycket betydelsefull.¹⁵⁹

Det är här, slutligen, som jag enklast tror mig kunna placera patologiseringen av drogbruket under denna tid. Istället för att förstå denna endast som ett uttryck för medikaliseringsen vill jag istället förstå den som hängande över en avgrund inom medikaliseringsen. Bristen på botemedel parad med vetenskapliga förklaringar och en blick som är närmast magisk skapar denna avgrund. Det är på båda sidor om denna som

det uppstod konflikter, dödande, kamp eller dödsrisker var man [...] bokstavligen tvungen att tänka dem i evolutionsteorins form.« Foucault 2008, s. 232.

156. Foucault gör en viktig sak av att Lombroso föreställde sig de degenererade som aristokraterna och inte pöbeln. Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, New York, 1980, s. 223.

157. Degenerationen biologiserade således beteenden i enlighet med en lamarckism som också Darwin snart gick med på (i strid med sin första hårda formulering mot Lamarck 1859), vilket skänkte degenerationsteorierna extra vetenskaplig tyngd. Socialt uppövat beteende gick i arv, och socialt beteende kunde »monokausalt« förklaras biologiskt. Social avvikelse – som alkoholism – kunde med degenerationen förstås dels helt som en inneboende biofysisk egenskap, dels som patologi, dessutom en som hotade hela *nationen*. Från 1885 till 1914 härskar degenerationsbegreppet allsmäktigt över diskurser kring patologi. Stephen Kern, *A Cultural History of Causality*, Princeton, 2004, s. 31–38.

158. »[...] formulerat under 1900-talets första decennier och fr.o.m. 1930-talet gestaltat i det svenska folkhemmets välfärdsbygge. Det var då ett nytt begrepp institutionaliserades: folkhälsa.« Johannisson 1991, s. 139.

159. »Nykterhetsrörelsen kan alltså sägas ha varit en del av den hygienistiska rörelsen, man kan nästan våga hävda att den var hygienismens massrörelse.« Edquist 2001, s. 199. Edquist skriver vidare i sin analys på s. 198–200 hur alkohol kopplades till denna hegemoniska diskurs om degeneration och vetenskap där hela mänsklighetens framtid stod på spel. Denna hygienism kopplades »kort in på 1900-talet« också ofta till rashygien (s. 199). Hygien var nykterhetsrörelsens koppling till vetenskapen och det var något man fäste vikt vid. Staden knöts till icke-hygien, motsatsen till hygienens element av luft, renhet, sundhet, ljus och frid (ibid., s. 225–226, 232, sammanfattning från s. 264). Som Johannisson skriver görs från läkarnas och expertsamhällets håll runt 1930 en rockad så att hygien omkopplas till det moderna, och genom det moderna till staden. Landsbygden kastas plötsligt om till att ta stadens förra plats med smuts, ohygien och mörker. Johannisson 1991, s. 188.

farmacin utvecklar sitt vetande och sin marknad under min undersökningstid.

Professionsstriderna i Storbritannien är fram till sista kvartssekllet av 1800-talet närmast riktade mot självmedicineringen med opiatier från försäljare utanför läkarnas och apotekarnas krets. Kvacksalvare, kemistbutiker och traditionell folkmedicin kan då angripas gemensamt av läkare och apotekare. Men allteftersom denna kamp vidareutvecklas mot slutet av 1800-talet blir sjukdomsteorierna kring bruket självt viktigare, abstinensbesvär blottläggs och får yrkena att strida sinsemellan om regleringar och receptkrav. När detta sker och för vilka läkare och apotekare är dock inte tydligt i litteraturen jag läst. Många läkare hade länge morfinet som främsta vapen i kampen mot kloka gummor och var längre än andra motvilliga att patologisera vanebruk.¹⁶⁰

Glipan mellan den kliniska blickens upptäckter av faror och möjliga förklaringar och medicinens ringa bot på desamma förklarar säkerligen mycket av såväl degenerationsbegreppets som hygienismens betydelse under denna deflationens och masspolitikens period. Den kan därtill ha förklaringskraft för att kasta ljus över den samtidigt uppblomstrande publika medicinmarknaden.

Under denna period expanderar *reklamen* generellt i Sverige, framburen av industrialiseringen i allmänhet och av lagen om varumärkesskydd 1884 i synnerhet.¹⁶¹ Reklamen för patentmediciner var i Sverige mindre som andel av den totala reklamen än i USA – rimligt, då apoteken här som vi sett hade äldre och mer omfattande skydd för handeln med mediciner. Hemliga läkemedel, så kallade *arcana* vars ingredienser var okända för andra än tillverkaren, var förbjudna att importera och sälja redan i den första Medicinalordningen från 1688. Mindre reklam i Sverige kanske, men apotekarna kom otvivelaktigt att under perioden utsättas för – och själva gå in i en – intensiv, reklamdriven konkurrens om allmänhetens snabbt ökande konsumtion av allehanda läkemedel, om »den sjukes skärv».¹⁶²

På den publika medicinmarknaden konkurrerar stundom opiatstinna humbugmedel med homeopatins alltmer populära varor, med de gamla badkurernas nylan-

160. Milligan 1995, s. 22–24; Parssinen 1983, s. 24, 90–92, 100, 138; Berridge 1999, kap. 10–11.

161. I Ahlqvists sammanställning av gällande apoteksregleringar för 1925 är lagen om varumärkesskydd från 1884 medtagen i hela sin längd (med ändringarna av paragraferna 4 och 5 som gjordes). Den gällde alltså under båda mina sist liggande tidpunkter. Ahlqvist 1925, s. 41–46. Apoteksvarustadgan som klargör apoteksmonopolets gränser 1913 omintetgör således inte denna nya rätt att äga själva tecknen till ett medel – ett medel som apotekarna tidigare kan ha sålt i liknande varianter efter egen tillverkning. Dessa generiska apotekstillverkade beredningar blir med varumärkeslagen både omstridda som varumärkesintrång, som i det berömda Salubrinmålet under tidigt 1900-tal, och sätta i konkurrens från medel sålda utanför apoteken, då deras status som apoteksvaror ifrågasatts genom varumärkningen.

162. Kampen om »den sjukes skärv» är vad Qvarsell skriver om i sin artikel med samma namn om denna tids reklam för mediciner. Där uppvisar han en långt större förståelse för den »publika medicinens» kamp om denna skärv än vad vi i min undersökning av *Svensk farmaceutisk tidskrift* ska se apotekarna göra vid denna tid. Roger Qvarsell, »Den sjukes skärv: Medicinsk reklam på en växande marknad före 1900», i Roger Qvarsell och Ulrika Torell (red.), *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm, 2005.

serade hälsoeffekter och de elektriska och magnetiska medicinska apparaterna.¹⁶³ Apotekarna säljer allt fler reklamförda, varumärkesskyddade och industritillverkade medel vid denna tid. I glipan som uppstått mellan patologierna och deras botemedel hade man att konkurrera mot reklamförd publik medicin, ofta humbug utan vidare verkan och industritillverkade nya medel, likaså reklamförda, av stora firmor fjärran farmacin i landet.

Som visats hade apotekarna i Sverige ensamrätten till de verkligt verksamma äldre botemedlen (som opiumet). Men i likhet med läkarvetenskapen var deras verksamhetsfält stätt i snabb förändring genom de växande gliporna i medikaliseringsprocessen.

Under 1880-talet började de första farmaceutiska fabriker bolma i England och särskilt i Tyskland. Bland medlen som lanseras är de febernedsättande preparaten framträdande. 1874 syntetiseras salicylsyra av den tyske kemisten Hermann Kolbe, därpå följer antipyryn (1884), antifebrin och acetanilid (1886), fenacetin (1887), pyramidon (1896) och slutligen det stora genombrottet Aspirin (1899).¹⁶⁴ Förflyttningen av tillverkningen bort från apoteken är av oöverskådlig betydelse för apotekarnas marknad.

De nya fabriksmedlen kan också ses vara viktiga för tidens ökande medikalisering av vanebruket. Aspirinet har tillskrivits en central betydelse i denna bemärkelse. Smärtstillande utan beroende- eller njutningstendenser, billigt och lätt att massproducera, kom det att bli den perfekta (om än mindre potenta) konkurrenten till opium som smärtlindrande medel. Det öppnade för möjligheten att problematisera opium på bred front.¹⁶⁵

Vid sidan av aspirinet lanseras andra medel som konkurrenter till opiaterna eller som nya varianter på dessa, med samma löfte om frihet från morfins beroende-

163. Homeopatin lovar stort och ser ut att frodas (särskilt mellan 1900 och 1950) i samma glipa inom medikaliseringen som jag lyft fram som viktig för degenerationsbegreppet och hygienismen ovan: Motzi Eklöf, »Läkekunst i motvind: Reklam för homeopati under svenskt 1900-tal« i Roger Qvarsell och Ulrika Torell (red.), *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm, 2005. I bl.a. en kartläggning av källmaterialet kring Torsten Thunbergs upplysningsbyrå över humbug under tiden kring sekelskiftet ges en klar bild av bredden på den publika medicinens marknad, Karin Johannisson, »Bot för en nervtrött generation: Ett läkemedel i idéhistorisk belysning«, i Tore Frängsmyr (red.), *Vetenskap och läkemedel: Ett historiskt perspektiv*, Lychnos-bibliotek 36, Uppsala, 1987. Att opiaters stundom ingår i patentmedicinen tilldrar sig i dessa undersökningar inte mer än anmärkningar i förbigående; intresset är fäst vid andra frågor i svensk medicinhistoria.

164. Lönngren 1999, kap. 1, s. 47–48. I detta standardverk om farmaciens historia lyfts endast febernedsättande medel fram för denna tids läkemedelsutveckling, trots att samma fabriker lanserade försäljningssuccéer som kokain och heroin samtidigt. Jag menar att detta är ett belysande exempel på apotekshistoriens ointresse för opiaterna som ambivalent apoteksvara.

165. Berridge 1999, inledningen, s. xx; Courtwright 2005, s. 231–232. Eric Hobsbawm kanske tar i lite när han skriver att Aspirin är »det enda universalläkemedel som någonsin uppfunnits«, i *Imperiernas tidsålder* (1987), Stockholm, 1994, s. 74. Men att det får plats i ett översiktsverk för hela det social- och ekonomisk-historiska fältet belyser ändå dess väldiga inflytande på sin samtid.

problem, men utan att infria detta.¹⁶⁶ Lanseringen av dessa nya produkter kom att domineras av fabrikernas och varumärkenas nya farmaceutiska ekonomi. Den mest berömda patentmedicinen under 1800-talet var Chlorodyne, en blandning av sprit, morfin, kloroform och cannabis som sålde i väldiga kvantiteter under hela min undersökningstid.¹⁶⁷ Det mest notoriska varumärket kom väl att bli Heroin, lanserat 1898. Lanseringen av dessa medel kom även de att öppna för medikaliseringen av opiatbruk, både genom att peka ut problemet med de gamla medlen och genom att efter några år bekräfta sjukdomen på ytterligare ett område, för ännu ett nytt ämne. Smärtstillande medel som aspirin, kokain och heroin blir framgångsrika fabriksvaror vid denna tid, men läkemedelsindustrins löften om verkliga universalbotemedel infrias aldrig. De symptomlindrande medlen dominerar fram till andra världskriget. Farmacin lever fram till dess i och av medikaliseringens glipa – men också i och av en glipa mellan den egna vetenskaplighetens utveckling och den dagliga handeln med symptomlindrande medel.

Det är här som apotekens tal om opium kan återupptäckas.

Den banala glömskan

Poängen med denna beskrivning av den kliniska blicken och medikaliseringens delar är inte att frånta teorin förklaringsvärde i hur drogernas problem formas. Tvärtom: internationell och svensk droghistoria visar hur läkarna spelade en mycket viktig roll för hur det moderna narkotikaproblemet växer fram under min undersökningstid. Medikaliseringen beskriver den process med vilken läkarna problematiserar opiaterna. Den medicinhistoriska läsningen ovan visar däremot på den rika historia som ännu är möjlig att leta efter inom dess ramar. Det jag söker är kort sagt en apotekarnas egna, särskilda del i medikaliseringens historiska process, en glömd del som inte är den kliniska blickens medikalisering och som inte är driven av läkarnas professionsstrider.

Jag tänker gärna att jag lägger ihop två frågor om *glömska* i min forskningsfråga. Jag letar efter det glömda tal om opium som föregick det medikaliserade talet om opiumbrukaren som sjuk och jag letar efter apotekens egna glömda del i medikaliseringen av opiumbruket. Att skriva historia handlar lika mycket om att reducera som att inkludera. Nietzsche uttrycker det som förståndet att glömma för att bli till:

166. Opiaternas många användningsområden, som smärtstillare, hostdämpare och magmedicin, hade garanterat deras vida användning. Lansering av cannabis, sedan kloralhydrat och Chlorodyne som alternativ på dessa områden följer en nu rätt lång tradition av mediciner som löser problemet med de tidigare medicinernas beroende- eller ruseffekter. Vid sekelskiftet lanseras de första syntetiska lugnande medlen, barbituraterna, med Barbiton (Veronal) först ut 1903. Se t.ex. Griffith Edwards, *Matters of Substance: Drugs – Is Legalization the Right Answer or the Wrong Question?* (2004), London, 2005, s. 232ff., och Stephen Snelders, Charles Kaplan och Toine Pieters, »On Cannabis, Chloral Hydrate, and Career Cycles of Psychotropic Drugs in Medicine«, *Bulletin of Medical History*, vol. 80, 2006, s. 95–114.

167. Parssinen 1983, s. 35 och Appendix, tabell 4.

Ju starkare rötter en människas innersta natur har, desto mer kommer hon också att tillägna eller tilltvinga sig från det förgångna [...] Det som en sådan natur inte betvingar förstår den att glömma.¹⁶⁸

Om glömskan är nödvändig för skrivandet av historia så expanderar de medicinska problemen in över fenomen vars tidigare problem tynar bort som hågkomst. Tiden läker varje sår – genom upprivandet av nya. Medikaliserings förutsätter alltså en *avmoralisering*, *avteologisering*, eller i fallet med opiumet på apoteken en *av-vad-isering*?

Om glömskan är nödvändig är den också löftesrik. Bland alla de fenomen som medikaliserats har vissa senare också avmedikaliserats. Fenomen som fallit in i en polisiär, moralisk eller militär problembild kring nationell säkerhet har förlorat sin plats där, har glömts som ett säkerhetsproblem och blivit ett problem om mänskliga rättigheter eller individuell frihet. Onani och homosexualitet, kriminalitet i sig liksom mer udda fenomen som insemination vid infertilitet, har i olika grad avmedikaliserats under senare tid.¹⁶⁹ Jag vill som slutord i denna orientering av min frågeställning i tidigare forskning ta fasta på detta, att medikaliserings, liksom andra problemformuleringar, är reversibel.

De alternativa problematiseringar som på ett produktivt sätt glömts för att ge plats åt nya, annorlunda problem kan i vissa fall grävas fram ur de ruiner »Historiens ängel« lämnar bakom sig.¹⁷⁰ De problem vi nu lever med kan alla komma att trampas under

168. Friedrich Nietzsche, »Om historiens nytta och skada för livet«, i Friedrich Nietzsche, *Samlade skrifter*, Band 2, Eslöv, 2005, s. 85–86. Jag ser Nietzsches påpekande här som en av de rikaste formuleringarna av banalitet man kan finna. För att historien ska bli nationell måste enorma mängder historia glömmas och bara några få marmorblock med stiliserade inskriptioner av typen 800, 1789, 1815, 1848 och 1871 resas till ett minnets nationella tempel ovanpå det glömda klotet av kolväteföreningar, sten och glödande lava – den *body without organs* – som vältrar sig oroligt därunder. Samma sak med subjektivitetens andra delar, samma sak med människan. Banalt, alltför banalt.

169. Conrad syntetiserar gärna från sin forskningsgenomgång medikaliserings som en del av en allmän rationalisering, där religiösa problem först sekulariserades och sedan medikaliserades: »Many conditions have become transformed from sin to crime to sickness. In Weberian terms, this is of a piece with the rationalization of society.« Men han är också tydlig med att beskriva medikaliserings som en historisk process som rör sig åt båda håll och aldrig är fullgången, så som fallet med droger tydligt visar: »new clinical perspectives cannot be expected to fully supplement earlier modes of social control; for example, drug addiction remains within the purview of the criminal justice system despite medicalization [...] While evidence suggests that medicalization has significantly outpaced demedicalization, it is important to see it as a bidirectional process.« Conrad 1992, s. 213, 218, 226.

170. »Det finns en bild av Klee som heter Angelus Novus. Den framställer en ängel, som ser ut som om han stod i begrepp att avlägsna sig från någon som han stelt betraktar. Hans ögon är uppspärrade, hans mun står öppen, och hans vingar är utspända. Historiens ängel måste se ut på det sättet. Han har sitt anlete vänt mot det förgångna. Där en kedja av händelser träder fram inför våra ögon, där ser han en enda katastrof som oavslutligt hopar ruiner på ruiner och slungar dem för hans fötter. Han ville nog gärna dröja kvar, uppväcka de döda och sammanfoga det som slagits i stycken. Men en storm blåser från paradiset, som gripit tag i hans vingar och är så stark att ängeln inte längre kan sänka dem. Denna storm driver honom oemotståndligt in i framtiden, som han vänder ryggen, alltmedan ruinhögen framför honom växer upp till himlen. Det vi kallar framåtskridande är denna storm.« Walter Benjamin, *Bild och dialektik*, 1. uppl., Göteborg, 1969, s. 181–182.

hans fötter, till nya ruiner, till glömska. Ett nytt förgånget är möjligt att minnas och historien är den enda nyckel som kan släppa framtiden fri ur samtidens fängelsehålor.

3. Att märka meningen: material, teori och metod

Min inledande undran undan, den om ett annat tal om droger i allmänhet kunde tänkas när de var fritt tillgängliga i historien, har nu formats till en frågeställning. Det som började gro i mig utifrån lika delar intresse för drogernas föränderlighet historiskt och trötthet inför krigens beständighet har från en förståelse av drogernas tidiga reglering och en genomgång av angränsande forskningsfält fått en fastare form.

Avhandlingen har funnit sitt ämne i opiaterna, sin tidsliga utsträckning från det sena 1800-talet fram till att Haagkonventionens regleringar når Sverige, och sina subjekt i de främsta företagen i drogbranschen, apotekarna. Allteftersom avhandlingens olika verktyg presenteras i detta kapitel kommer också avhandlingens ämne, tid och subjekt att specificeras ytterligare.

I fokus för kapitlet står diskursanalysens teoretiska förankring i en ontologi och dess operationalisering i en metodik. Men här kommer också ytterligare några teoretiska ramar att avslöjas som viktiga för avhandlingen. Dessa teorier är som gräminenser vars inflytande kan skönjas på var och varannan sida i avhandlingen men som, till skillnad från vanliga medborgare i referenslistan, sällan låter sig avkrävas identitetshandlingar (boktitlar och sidnummer, förlagsort och utgivningsår). I kapitlets första avsnitt om mitt val av undersökningstid avslöjas den första medlemmen av denna skuggregering, Fernand Braudel.

TIDEN I STUDIEN ELLER HISTORIENS TIDER

Historien om hur Braudel utvecklade sin teori om de olika historiska tidernas takt och flödesriktningar är välkänd. I arbetet med en historia om Filip II:s valde kom han alltmer att se hur denne enväldige mans frihet närmast var »som en liten ö, nästan som ett fängelse».¹⁷¹

171. Fernand Braudel, *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid* (1949), Furulund, 1997, s. 1057. Följande beskrivning av Braudels tidsbegrepp utgår från detta verks avslutande kommentarer på s. 1053–1058.

Braudel förstod att de faktorer som avgjorde Medelhavsvärldens relativa tillbakagång under 1600-talet inte stod att finna i Filip II:s handlingar under det föregående århundradet. Istället avgjordes detta skeende av samspelet mellan strukturer på olika nivåer. Å ena sidan »oföränderliga« och »tidlösa realiteter« och å den andra sidan de mångfaldiga sociala och ekonomiska strukturer som ingår i *social historia* »i ordets vidaste mening«. När jag nedan talar om *social tid* hänvisar jag till dessa senare tidsligheter som Braudel använder, vunna ur strukturerna på ett brett socialt fält där ekonomi, politik och levnadsmönster alla samsas.

Braudel insåg också att dessa olika tider rörde sig i *olika takt*. För att förstå Medelhavsvärldens utveckling behövde han skriva en »total historia«, där största möjliga uppmärksamhet ägnades samspelet mellan dessa sociala tider på bekostnad av individernas och händelsernas tid, som prioriterats i tidigare historiografi. Även om Braudel själv lyfte fram tre tider för sin Medelhavshistoria bekräftade han att det finns många fler, »var och en knuten till ett särskilt slags historia«. Den totala historia som är målet måste sättas samman av olika historiers olika tider, och det ankommer på varje historiker att välja ut sina egna.

Jag har arbetat med tre tidsbegrepp på ett systematiserat sätt för att välja ut tiderna som undersöks i studien om apotekarnas uppfattning om opium i Sverige: *epoker*, *perioder* och *tidpunkter*. Epokenas tid kan räknas i sekler medan de perioder jag lyft fram räknas i decennier. Tidpunkterna har ett omfång på bara fem-sex år.

Själva strukturerna som avgjort min indelning har jag hämtat ur historieskrivningen på de fält som avhandlingen och dess frågeställning utgår från och är tänkt att bidra till.¹⁷² Dessa är då ekonomisk historia, droghistoria och en farmaci- och medicinhistoria.

Sammansättningen av gemensamma strukturella tider utifrån de olika historiska fälten till en »drogernas och opiumets ekonomiska farmaci- och medicinhistoria« måste tillåta sig en viss frihet i relation till var och en av de enskilda fältens respektive kronologier. Allra mest gäller detta epokenas gränser, med en högre precision i perioderna och tidpunkterna.

172. Här följer jag så Braudels råd från *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid* om att sätta samman de viktigaste »tiderna« av de historier som utgör forskningens fält. Men i sammansättningen av en drogernas ekonomiska medicinhistoria beaktar jag också den vikt han ger de olika strukturerna i den ekonomiska historien i sitt magnum opus i tre volymer över temat civilisation och kapitalism. I detta bestämmer han prekapitalismens nivå, med sin förmåga att *medvetet välja* sin verksamhets område, till »signal« för och yttersta drivkraft för de förändringar som sker på det ekonomiska och det materiella livets lägre nivåer. Från denna syn blir övergången mellan två kapitalackumulationssätt på drogernas område särskilt viktig för min epokindelning. Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life: Civilization and Capitalism 15th–18th Century* (1979), vol. 1, New York, 1985, s. 562–563.

Epoker i drogernas ekonomiska farmaci- och medicinhistoria

Den djupliggande historiska struktur som jag ger störst inflytande för epokindelningen är formerna för kapitalackumulationen med särskilt fokus på drogernas roll i densamma. Från forskningsöversikterna i kapitel 2 vill jag – om än tidsmässigt grovt uppskattat – mena att ett epokskifte kan bestämmas till övergången mellan ett långt 1800-tal och ett kort 1900-tal: vid tiden för första världskriget.

Epokgränsen går mellan å ena sidan en epok där en fri handel med relativt oarbetade drogämnen utgör en viktig del av den fiskala basen för de mäktigaste statsmakterna och å andra sidan en epok där en strängt reglerad eller förbjuden handel med dessa ämnen för annat än medicinskt bruk också karaktäriseras av en alltmer industrialiserad framställning av samma ämnen i stater som på liknande sätt flyttat över mer av sin beskattning till industriarbete och industrikapital. Detta är vad jag betecknar som övergången mellan en handelskapitalistisk och en industrikapitalistisk epok inom drogernas ekonomiska farmaci- och medicinhistoria.

Frågeställningen kan så allra först placeras vid tiden för detta epokskifte. Vi har då för avhandlingens undersökningstid ringat in en övergångsfas som breder ut sig över decennierna på båda sidor 1914. En vidare precisering delar in denna tid i på varandra följande perioder.

Periodiseringen av tiden kring det droghistoriska epokskiftet

Man kan se ett dubbelt mönster för periodiseringen i Olssons och Lindgrens respektive droghistoria kring opiaterna. Först och främst för undersökningstiden själv vilken hos de båda motiveras av det jag själv kallar epokskiftet, tiden innan det moderna narkotikaproblemet går i full blomning i Sverige 1965. Det är för att undersöka detta skifte de förlägger sina undersökningar där de gör.¹⁷³ Jag följer således efter dem med min egen undersökningstid vad gäller såväl motiv som ungefärlig placering kronologiskt.

När det handlar om periodiseringarna inom undersökningstiden skiljer jag mig dock från denna tidigare droghistoria en liten aning. För Olsson och Lindgren är de olika drogernas medicinska introduktion, liksom problematiseringarnas övergångar och likheter drogerna emellan, ledande för periodiseringen.¹⁷⁴ Periodindelningen jag

173. Detta motiv skrivs fram i själva titlarna på deras respektive avhandlingar, »narkotikaproblemet bakgrund» och »att etablera drogbruk som samhällsproblem». Att tiden 1960–1970 är den tid när narkotikaproblemet är som mest fullgånget anser de båda och det ges som förklaring mer explicit till undersökningstiderna som valts, av Olsson 1994, s. 6, Lindgren 1993, s. 23.

174. Den undersökningstid Olsson använder för att se hur det moderna narkotikaproblemet växte fram, 1839–1965, är mycket lång, särskilt som han imponerande nog undersöker sitt material löpande över hela denna tid. Hans indelning av denna långa tid i tre perioder, 1839–1899, 1900–1945 och 1946–1965, motiveras inte så ingående, kanske just på grund av denna väldiga kontinuerliga genomläsning. Men de motiv han ändå nämner är just hur olika droger introduceras och blir viktiga inom medicinen, hur medicinen förändras i förhållande till dessa droger och hur problematiseringen av drogerna

gör skiljer sig från denna tidigare forskning av det enkla skälet att jag utgår från en annan »total historia«.

Den sociala tid som jag valt för periodindelningen utgår från droghistoriens politiska skiften i allmänhet och den ekonomiska hänsynen bakom denna politik med fokus på opiumdrogen i synnerhet. Djupstrukturerna är här precis som de för kapitalackumulationens dito mångdeterminerade och perioderna behöver således inte uppvisa någon symmetrisk frekvens sinsemellan.¹⁷⁵ Avhandlingens fallstudier, vilka beskrivs i avsnittet nedan i samband med en presentation av materialet de använder, har placerats med hänsyn till periodernas tidslighet snarare än till en symmetrisk frekvens.¹⁷⁶

Min undersökningstid 1870–1925 sönderfaller i tre perioder. I kronologisk ordning indelar jag tiden i en »frihandels och näringsfrihetens period, 1840–1873«, en »deflationens och masspolitikens period, 1874–1912« och en »handelskontraktionens och den totaliserande politikens period, 1913–1945«.

Den första av dessa perioder motiveras utifrån att det inom droghistorien så viktiga frihandelskriget mellan Storbritannien och Kina utbryter 1839 och att 1840 mycket grovt kan sägas inleda en frihandelstid såväl i Sverige som i dess nära omvärld, med reformerna 1846 som signum.

1873–1874 som en brytpunkt där deflationen och masspolitiken inleds tillsammans med en stegrande protektionism är på liknande sätt en samläsning av fälten till droghistoriens övervikt. Denna förlägger prisfallet (i min kvantitativa prisundersökning åtminstone) till 1874, medan den ekonomiska historien förlägger deflationsperioden något längre fram. Politisk historia daterar nog en masspolitikens period ännu lite senare, till 1880-talets radikaliserings av folkrörelserna.

Det är i den avslutande perioden som jag vill placera det internationella genombrottet för det moderna narkotikaproblemet inom en total historia för mina fält. Här återfinns vi medikaliseringen och prohibitionismen för första gången sammankomna politiskt i USA. Vi finner industrialiseringens slutgiltiga seger över

förändras. Se Olsson 1994, s. 6, 30, 96–97. Lindgrens periodval motiveras, förutom av skiftena och likheterna i problematiseringen mellan olika droger, också av när den politiska debatten om drogerna dyker upp i olika material. Lindgren 1993, s. 23.

175. Lennart Schöns cykliska förlopp om »40–50 år«, knutna till infrastrukturell utbyggnad och investeringsfaser i nya utvecklingsblock, har som största svaghet i mina ögon att de lyfter teknikens roll för hela samhällsutvecklingen till sådan överväldigande betydelse. Det gör att en plausibel periodicitet för en *enskild social tid* (för teknikens historiska fält) tenderar mot en enkeldeterminerad totalhistoria. Samma brister uppvisar förstås Immanuel Wallersteins Kondratieffcykler »på omkring 50–60 år«. Det spännande med deras forskning och cykliska tidsbegrepp står ändå fram som användbart för mig, så länge de periodiciteter som används förstås som bestämda av olika sociala tider, vilka sammantagna omöjligt kan bilda en fast periodicitet för en verkligt total historia. Se Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel* (2000), Stockholm, 2012, s. 23, respektive Immanuel Wallerstein, *Världssystemanalysen: En introduktion*, Hägersten, 2005, s. 57, för citaten.

176. Tidsavståndet mellan den första gruppen fallstudier och den mellersta är trettio år, medan avståndet mellan den mellersta gruppen och den sista gruppen är tjugo år.

apoteksfarmacin. Som startpunkt på denna period har jag valt Haagkonventionens undertecknande 1912, vilket behändigt nog sammanfaller med instiftandet av Apoteksvarustadgan. Spridningen och vidareutvecklingen av konventionen inom det internationella systemet liksom Apoteksvarustadgans öppnande för industritillverkade sammansatta läkemedel är ledtema för hela perioden. Den totaliserande politikens period kan anses nå sin svampmolnsformade kulmen 1945.¹⁷⁷ Därefter får en nybildning av masspolitikens och narkotikaproblemets former sägas ske.

För att ha en tydlig jämförelsepunkt för min frågeställning om förståelsen *innan*, så har mina sista fallstudier förlagts i denna sista period, närmare bestämt till tiden för Haagkonventionens implementering i Sverige (1920–1925). De resterande fallstudierna är sedan utplacerade så att de först täcker in övergången mellan frihandels period och deflationens och masspolitikens period (1870–1875) och sedan sträcker sig dit där den mellersta periodens mest fullgångna uttryck kan förväntas ligga (1900–1905). Detta sexåriga tidsomfång utgör det sista av mina tre tidsbegrepp, tidpunkternas sociala tid.

Tidpunkterna för fallstudierna

Anledningen till att separera min studie till olika tidpunkter snarare än att skildra hela perioder med ett sammanhängande material har med metodoalet att göra. En avgränsning horisontellt i tiden ger möjlighet att använda en metod som söker sig vertikalt djupare ner i texterna som undersöks. Metodens krav och motivering ges mer plats i avsnitten som följer efter denna utläggning om tidsbegreppen i avhandlingen.

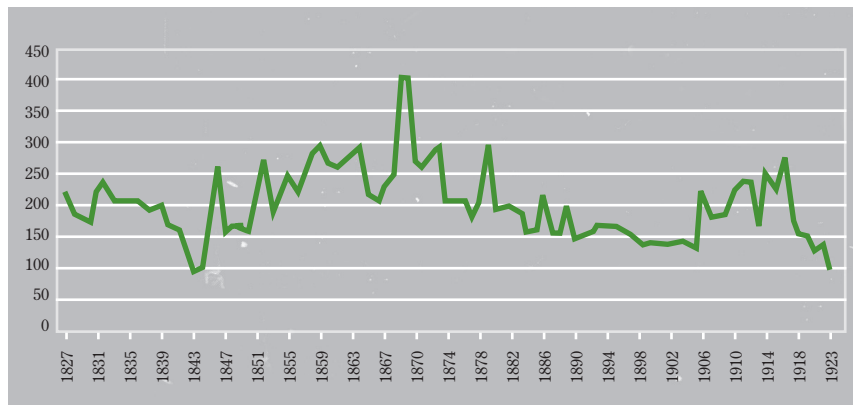
Även om avgränsningen har gjorts av arbetskonomiska skäl – jag skulle inte ha kunnat analysera material för varje år av undersökningstiden med den metod jag valt – kan en uppdelning i tre kortare tidpunkter kanske också ha en produktiv funktion. Genom att separera mina fallstudier till dessa tre tidpunkter har vissa kortare trender i handeln med opium i Sverige kunnat isoleras. Möjligen blir det lättare att knyta en viss kvantitativ trend i opiumhandeln till ett visst tal om opium när inte undersökningstiden analyseras som en kontinuerlig helhet.

De kvantitativa trender som då kommer i fråga hämtas dels från en undersökning

177. Svampmetaforen är bättre lämpad för att sätta samman mina historiska fält till en totalhistoria än vad som i förstone kan anas. Farmachistorien har nämligen sitt eget Manhattanprojekt. Det bedrivs under precis samma tid, det sena 1930-talet fram till 1945. Svampens former och konturer är för detta projekt lika mycket det maniskt föreställda målet som en slutgiltig lösning. Båda projekten, det atomfysiska och det farmaceutiska, har samma totaliserande krav på produktivkrafternas ansamling där universitet, storföretag och stat går samman för att vinna andra världskriget. Den svamp som den farmaceutiska lösningen fokuserar på är penicillinet, vilket blir tillgängligt för allmänheten 1945. I skuggan av svampmolnen över Hiroshima och Nagasaki vinner samma år Fleming et al. Nobelpriset för upptäckten. Penicillinet kommer i lika hög grad som atombomben att definiera efterkrigstiden. Jag låter dock någon mer lämpad – mykologen Paul Stammets eller deleuzianen Manuel De Landa? – döpa denna period till »rhizomets tid.»

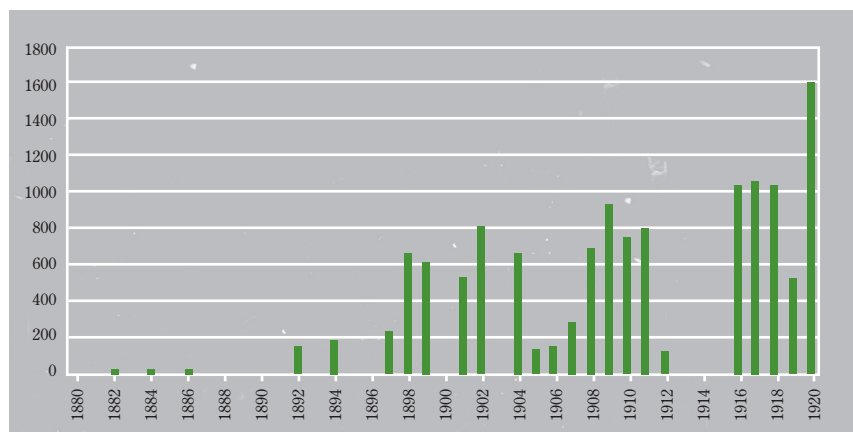
av priserna i den ovan presenterade medicinaltaxan och dels från en sammanställning av svensk och internationell handelsstatistik.¹⁷⁸

Diagram 1: Opiumpris i medicinaltaxan, 1827–1925

Källa: se bilaga 1.

Diagram 2: Svensk opiumimport, kilogram, 1880–1916

Källor: se bilaga 2.

Prisstudien visar att tidpunkten 1870–1875 ligger precis i början av den trend med ihållande fallande opiumpriser som sedan råder under deflationens och masspolitikens period. Men tidpunkten kan förväntas vara lika mycket präglad av den

178. Dessa serier och kvantitativa uppgifter redovisas i avhandlingens bilaga 1 och 2. Jag valde att gå vidare i min forskning efter sammanställningen av dessa kvantitativa serier mot mer intrikata frågor. De kan dock förhoppningsvis bilda grund för annan forskning i framtiden och då analyseras och kombineras med andra serier på ett mer fruktbart sätt än vad mitt syfte här avkräver dem.

skarpa prishöjning som 1869 föranledde införandet av en halvårstaxa som kompensation för de stegrade importpriserna.

Prisernas ramverk kan (på sin höjd) få en liten putsning av det lilla jag vet om kvantiteterna i handeln, nämligen att dessa var stabila ända fram till 1880-talet. Tidpunkten 1870–1875 har alltså en ekonomisk-kvantitativ omfattningens historia där opium är en konsumtionsvara med stor juridisk tillgänglighet, men en där den ekonomiska tillgängligheten är lägre relativt de två nästföljande tidpunkterna.

Den andra tidpunkten, 1900–1906, kontrasterar tydligt med den första. Den är just i slutet av en lång trend med sjunkande opiumpriser, både i nominella tal i taxan och i relation till övriga konsumtionspriser i landet. 1907 bryts denna konjunktur och opiumpriserna börjar gå upp. Från de kvantitativa uppgifter jag sammanställt kan tidpunkten också antas följa på en längre tid av kraftigt ökande importvolymen av opium.

De två tidpunkterna ger därmed en sorts dubbelexponering av en och samma period, deflationens och masspolitikens period 1873–1912 där den andra tidpunkten skildrar mellanperiodens mest fullgångna form, med ett visst avstånd till själva övergången till nästa period. Skildringen av den sista perioden görs med den ensamma tidpunkten 1920–1925.

Krigstidens ransonering och höga relativpriser hade redan 1920 sjunkit tillbaka till nivåerna som gällde före kriget. I de importsiffror jag funnit tyder inget på att importen till Sverige trycktes ner under kriget (jag har tyvärr inga siffror för tiden efter 1919). Tillgängligheten på opium vid denna sista tidpunkt kan inte ses minska mätt med dessa ekonomiska serier.

Med dessa tre avgränsade tidpunkter hoppas jag alltså kunna fånga den viktigaste förändringen i talet om opium 1870–1925. Inom dessa tre tidpunkter har mina fallstudier placerats. Fallstudiernas begränsning till tidpunkternas sociala tid motiveras som sagt av en övergripande hänsyn: material- och metodvalet. Nu är det tid att ge plats åt dessa frågor, liksom det är hög tid att lämna tidsbegreppet.

FALLSTUDIERNAS OCH DERAS MATERIAL

I huvudsak är denna avhandling en studie av talet om opium i *Svensk farmaceutisk tidskrift* (SFT). Detta material beskrivs närmare nedan. Men några större avvikelser från detta material har nästan tvingats på mig under arbetets gång.

För de tre tidpunkterna görs *tre ordinarie* fallstudier utifrån huvudurvalet av material i SFT som presenteras nedan. Fallstudier är således i dessa fall synonyma med studierna av SFT:s material rörande opiater för varje tidpunkt.

För den första tidpunkten 1870–1875 görs dock utöver den ordinarie fallstudien också två »extraordinära» fallstudier utifrån ett annat materialurval: en om arseniklagstiftningen och en om eternas problematisering. För den sista tidpunkten 1920–

1925 görs likaså två avvikande fallstudier som komplement till den ordinarie: en om Centrallaboratoriefrågan i SFT och en om totalförbudet mot alkohol.

Materialet för de fallstudier som kompletterar de tre ordinarie fallstudierna hämtas också det i stor utsträckning från SFT. Det som skiljer är i dessa fall att »opiat» inte varit bestämmande för urvalet av artiklar. Alla SFT-artiklar som används i fallstudierna står listade i bilaga 4. I de extraordinära fallstudierna inkluderas dock också några större ytterligare material utanför tidskriften vilka presenteras i inledningen till varje berört kapitel.

Svensk farmaceutisk tidskrift

För att operationalisera frågan och tränga in i ett annat tal om opium finns dock som jag ser det bara en verkligt välmotiverad huvudkälla att gå till för att hämta material till de tre bärande fallstudierna i avhandlingen: *Svensk farmaceutisk tidskrift*. För den som vill undersöka apotekarnas tal om opium finns förvisso fler källor. Apotekarsocieteten's huvudarkiv rymmer ett brett och spännande handskriftsmaterial.¹⁷⁹ Den officiella korrespondensen med Sundhetskollgium och senare Medicinalstyrelsen har som vi sett legat till grund för mycket av den tidigare apotekshistoriska forskningen, och i ämbetsverkens arkiv finns mycket apoteksrelaterat material.¹⁸⁰ Det skulle också vara möjligt att använda biografiskt material i den mån detta finns bevarat; det stora verket om vem som är vem i apotekshistorien talar för att det finns en hel del.¹⁸¹ Men en apotekarnära tidskrift som

179. Apotekarsocieteten's arkiv, Huvudarkivet, K26A (Wallingatan 26, källarplan). Jag har gått igenom hela detta arkiv och funnit flera verkligt intressanta uppslag till studier över opiumet på apoteken. Under »4H; Apotekarsocieteten, diverse handlingar» finns t.ex. ett specifikt material från 1888 där apotekarna insänder listor över handköpen och kommentarer kring dessa där mycket står att utvinna i synen på rus, droger och humbug, läkares receptkrav och småapotekens möjligheter på marknaden för gifter. Under »6A1« finns material för berättelsen om »Medicinalfonden» och alla de expeditioner som gjordes 1874, där en analys av opiumreceptens andel och typ skulle berätta mycket om opiumets ekonomi. Men som framgår av dessa exempel är en över tid löpande undersökning inte väl lämpad att anlägga på detta material, och inte heller är de olika materialen jämförbara när det gäller vilka som upprättat dem eller hur de är utformade. De olika apoteksarkiv jag identifierat delar dessa problem men är annars det material som lockat mig mest.

180. I min genomgång av Riksarkivets samlingar har Sundhetskollgium's arkiv (SK) 1813–1877 synt fruktbart för mängder av frågeställningar. Apoteksinspektionerna (E15B), visitationsväsendet (E15A), privilegiernas handlingar (F1A) och alla enskilda fall som dyker upp om man provläser årsprotokollen (A1A) kan alla ge en bild av talet om opium. Men endast i relation till läkarnas myndighet – just den historia som redan är skriven till viss del. I Kommittéarkiven återfinns enormt spännande utredningar: »Kaffemonopolsakkunniga», YK 938, liksom »Sakkunnige ang planmässigt bedriven nykterhetsundervisning» YK 33, 3 vol. (1914-06-27); »Kommittén ang särskild stämpelavgift för punsch m m» 1 vol. (1902-09-19); »Maltdryckssakkunnige», YK 312 (1 vol., 1920-10-15) – men opiat» lyser med sin frånvaro. Riksarkivets beståndsoversikt, Del 3: Kommittéarkiv, Stockholm 1993.

181. Alfred Levertin, *Sveriges apotekarhistoria från konung Gustaf I:s till närvarande tid*, band 1–7, Stockholm, 1910–1971.

SFT har tydliga fördelar visavi dessa alternativ för min frågeställning.

Att undersöka apotekarnas egen tidskrift erbjuder en bredd i urvalet av »apote-kare«.¹⁸² Här finns landsortsapotekare, societetens direktion och apotekare på centrallaboratoriet, och alla bidrar, via redaktionens förmedling och urval, till tid-skriftens vokabulär och ton, till dess ämnesval och problematiseringar av opium. I SFT finns ett talande om opium som är fristående från strikt juridiska doku-ment och reglerande myndigheter; detta är annars problemet med att söka talet om opium i Medicinalstyrelsens korrespondens.

Avhandlingen undersöker ju inte ett särskilt problem med opium (»missbruket« eller »beroendet«) utan hela »talet om opium« hos apotekarna. Genom studien av SFT skänks en möjlighet att få tillgång till en stor bredd i detta tal.

SFT var ett självskrivet val, om det finns något sådant.¹⁸³ Den här avhandlingen är den första större undersökning som använt tidskriften som systematiserat käll-material.¹⁸⁴ Tidskriften skänker möjligheten att studera talet om opium vid olika tidpunkter under den aktuella femtiofemåriga undersökningstiden i ett källmaterial som är likformigt framställt under dessa år: SFT ges ut från och med 1860 och består med sin redaktion på Apotekarsocieteten genom hela avhandlingens under-sökta tid, utan att inriktningen, urvalet av författare eller utformningen ändras. De två nämnvärda förändringar som sker är byte av utgivare och byte av namn. 1922 övertar Apotekarförbundet tidskriften från Apotekarsocieteten, men utan föränd-ring av redaktionen.¹⁸⁵

Från början heter tidskriften *Pharmaceutisk tidskrift*. Vid min första tidpunkt är stavningen ändrad till *Farmaceutisk tidskrift* och 1897 ändras namnet till *Svensk farma-ceutisk tidskrift*. 1995 införs det ännu idag gällande *Läkemedelsvärlden*. Jag kallar den konsekvent SFT i avhandlingen, även under den tidigare tidpunkten.

Det huvudsakliga materialet i tidningen visar att den är tänkt som ett nyhetsor-gan. Apotekarna är de tänkta läsarna, och genom tidskriften blir de uppdaterade om de senaste juridiska, farmaceutiska och ekonomiska händelserna som redaktionen

182. Jag får be läsaren bläddra vidare till avsnittet *Operationalisering av diskursteorin: avhandlingens metodbegrepp* för en närmare beskrivning av hur jag hanterar subjektet apotekare mitt i denna bredd.

183. Det utges många farmaceutiska tidskrifter vid sidan av SFT under mer än tvåhundra år i Sverige. Jag har sökt mig fram till SFT genom söktjänsten Libris och efterforskningar i Kungliga bibliotekets kataloger. Men smidigare hade varit om jag gått direkt till den goda sammanställning över farmacins periodika från 1781 till idag som farmacihistorikern Bo Ohlson på Apotekarsocieteten redan framställt, tillgänglig på <http://pharmhist.ownit.nu/Bibliografi/periodika.html>.

184. Artiklar ur tidskriften förekommer dock flitigt i apotekshistoriografin men utan tydliga urvals-kriterier.

185. Tidskriften företrädde såväl före som efter skiftet apoteksföreståndarna och inte de obehörade assistenterna, vilka hade börjat organisera sig fackligt 1903 genom grundandet av Farmaceutförbun-det. Det var detta som föranledde föreståndarnas organisering som arbetsköpare genom sagda Apo-tekareförbund 1908. De som driver tidskriften från 1860 fram till och förbi 1922 är således de som äger apoteken och som får omedelbar utdelning av verksamhetens vinst.

anser vara av värde för dem. Men förutom de nyhetsorienterade artiklarna innehåller tidskriften också mycket insänt material: läkares såväl som apotekares kommentarer och upptäckter, bekymmer och frågor. I tidskriften återfinns en livlig intern debatt som medieras av redaktionen med auktoritativa kommentarer. Sist i varje nummer finns ofta små platsannonser och kommersiella meddelanden apotekare emellan. Dessa varierar mellan små annonser för en drog som en apotekare har överskott på eller som en droghandlare har till lågt pris. De annonser som förekommer i SFT ger bilden av en branschtidskrift.

Det vore inte en alltför djärv sammanfattning av SFT att säga att den har till uppgift att skapa och förstärka en enhetlig självbild hos landets apotekarkår. Tidskriften är kort sagt apotekarnas husorgan.

Jag har för att undersöka talet om *opium* över femtiofem år på ett så omfångsrikt och av min förståelse så lite styrt sätt som möjligt inkluderat i urvalet alla artiklar som alls nämner en *opiat* eller en beredning med en opiat.¹⁸⁶ Detta är mitt enda urvalskriterium för materialet i SFT. Som »artikel« i SFT räknar jag enskilda texter med egen rubrik. Dessa är i regel en till tre sidor långa.¹⁸⁷ Artiklar som nämner opiater skiljer sig inte från andra artiklar i SFT vad gäller sidomfång. Mitt arbete inleddes med en omfångsrik första genomläsning: tidskriften utkom med 24 nummer per år under avhandlingens två första perioder (1870–1875 och 1900–1905) och 36 nummer per år under den sista perioden (1920–1925). I snitt innehåller de 213, 222 respektive 312 artiklar per år. Början på avhändlingsarbetet bestod i att jag läste 4 798 artiklar på jakt efter mina opiater.¹⁸⁸ Jag har inte läst årgångarna mellan mina tidpunkter på detta sätt.

Sammanlagt har jag identifierat och valt ut 176 opiatartiklar för en strukturerad närläsning. Fördelningen av opiatartiklarna efter samma kronologiska ordning är 78 stycken 1870–1875, 53 stycken 1900–1905 och 45 stycken 1920–1925.¹⁸⁹

186. Såväl olika sammansatta opiumberedningar som rent morfin i olika former säljs under hela perioden; den stora förändring som kan förväntas ske inom kategorin under den tid som undersöks är introduktionen av fler opiater, som heroin, på marknaden.

187. Det gör att »Diverse«, som återkommer i varje nummer och är uppteckningar av små notiser, räknas som en enda artikel. Det är ytterst sällan som två opiumnotiser blir sammanförda till en »artikel« i och med detta klassificeringssystem. Då artiklarna står listade på varje nummers titelblad underlättas kontrollen av tidskriftsgenomläsningen i efterhand om endast dessa räknas. Notiserna är också i regel mycket mindre omfattande än artiklarna och en viktning till förmån för artiklar med egen rubrik på titelbladet ser jag som motiverad av denna anledning.

188. Jag har inte kunnat förlita mig på indexuppteckningarna för varje årgång som listar ämnen och ord. Efter kontroller har jag märkt att endast en egen genomläsning av alla artiklar verkligen fångar alla artiklar om opiater.

189. Jag har också läst årgångarna 1869 och 1919. Där prövade jag mitt urval och min metod och därifrån orienterade sig min vidare läsning. Inga artiklar i årgången 1869 ingår i urvalet, men flera av årgång 1919 har tagits med, i brott med den strikta symmetris etiska/estetiska regler. Den sista tidpunkten visade sig få ett litet underskott på opiatartiklar och dessa kompenseras för det. Vidare kom jag att vilja närma mig Krigets eventuella betydelse och inget annat år syntes mig bättre för detta ändamål.

Dessa artiklar, liksom de för övriga fallstudier, står alla upptagna i bilaga 4 med titel. Där upptecknas också invid varje titel artikelns registernummer, det är detta nummer som av utrymmesskäl uppges i de empiriska kapitlens analyser och resonemang som referens. Det bör nämnas att den breda läsningen av hela årgångar av SFT naturligtvis har påverkat mina analyser, även om själva avhandlingens empiriurval mestadels utgörs av opiatartiklar.¹⁹⁰ Jag kan endast redogöra för denna påverkan när de extraordinära fallstudierna diskuteras. Denna kontextuella kunskap fungerar tillsammans med hela min bildning (eller min anakronistiska förförståelse om man så vill) som de vetenskapliga analysernas djupare mylla.

Denna presentation av källmaterialets urval – själva opiumdrogens bruna textmassa – visar den första hälften av vad som har krävts för att besvara forskningsfrågan. Den andra hälften – apparaturen och handgreppen för att analysera massan – är något mer krävande att beskriva. Jag har inte funnit ett smidigare sätt att presentera denna laborationsprocess än att börja i de teoretiska antagandena och därefter förvilliga mig i några ontologiska anteckningar innan jag slutligen kan beskriva den särskilda väg som lett fram till den här avhandlingen: min metod.

DISKURSANALYS

Avhandlingen vill undersöka hur opium förstås i en tid som föregår det moderna narkotikaproblemet. Artiklar i *Svensk farmaceutisk tidskrift* utgör källmaterialet. Detta faktum driver mig in i den större frågan: hur vinner en text sin mening? Det är nämligen just hur opiumets mening bestämdes av apotekarna som avhandlingens analyser vill frilägga ur textmaterialet.¹⁹¹ Utifrån dessa ganska självklara frågor är det dags att ställa den mer kritiska: varför diskursanalys?

En första beskrivning av analysarbetet ger också ett första, praktiskt motiverat svar på frågan som utgår från vad som händer när man läser en artikel från hundrafyrtio år sedan. En apotekare på landsbygden har skrivit en artikel om något mycket begränsat ämne, till exempel behovet av att vara noggrann i proberingen (bestämning av renhet, dosinnehåll och så vidare) av opiumdrogen på apoteken. Ämnet är mycket väl avgränsat och tydligt uttryckt.

Läsningen tycks direkt blotta sin fulla mening. En *närläsning* verkar helt onödig,

190. Men som följd av att jag under avhandlingsarbetets första år var inriktad på priser och kvantiteter liksom på »begärskonkurrensen« droger emellan så har uppteckningar av artiklar om medicinaltaxan, alkohol, kokain osv. utgjort en stor del av läsningen och rimligen påverkat analysen. Detta utmärker dock inte nämnvärt min källhantering i förhållande till annan forskning på textmaterial; samma osäkerhet kring gränserna och återkopplingarna i läsningen utgör problem såväl som förutsättningen för all textanalys.

191. »Förstå« är en synonym till »begripa«, båda med fornnordiska rötter. Det senare associeras, tror jag, mer till språket som verktyg för att utvinna meningen ur ett fenomen: begripa, begripliggöra, fånga med begrepp. Jag använder förstå synonymt med att begripa i denna mening, men för att göra vidden av att begripa något med begrepp tydlig föredrar jag förstå. *Norstedts etymologiska ordbok*, Stockholm, 2008.

motståndet är stort mot att öppna en hel diskursanalysmall för denna landsbygds-apotekare och mödosamt excerpera artikelns uppenbara innehåll, bända ut momenten, ringa in noderna, gruppera dem och skriva fram vad som undanträngs i förhållande till olika disparata forskningsresultat – allt detta kan förefalla vara ett idiotiskt merarbete. Argumenten verkar uppenbara, kategorierna som textens innehåll kan klassificeras efter glasklara. Istället för detta analysarbete skulle jag kunna läsa fler artiklar.

Men så inleds diskursanalysens hundgöra. Nästan varje gång stiger då det oväntade fram, det plötsligt *också* tydliga: det glasklara genomlyses och visar sig vara ett apoteksglas: färgat, tjockt och nyansrikt. Där bakom framträder nya mönster. I det partikulära källmaterialet från bondelandet Sverige ryms även stora berättelser om marknadens logik, vetenskapens makt och striderna mellan nationer. Analysmallens fängslande struktur frigör textens betydelser. Nedan följer en mer ingående motivering och beskrivning av analysmetoden. Jag tar vägen genom de ontologiska antagandena bakom diskursanalysens teori för att sedan, efter teorins operationalisering till metod, återkomma och förklara den analysmall som fångslat mig så de senaste åren.

Ontologiska anteckningar

Ett grundantagande i denna avhandling är att semiotiska system upprättar meningen i världen, att *verkligheten* är mening, brett tolkad. Även om jag inte vore bunden till en tidskrift som källmaterial skulle *texttolkningen* vara nödvändig för att begripliggöra opiumet under den aktuella undersökningstiden.

Låt mig exemplifiera det reala som blir meningsfull verklighet genom språket med en erfarenhet alla känner igen: en häftig hunger. Om vi bortser från att allt jag nu skriver om detta hungerns reala, denna hungerns realitet, faktiskt skrivs med tecken för att bli meningsfullt, och att du läser detta som tecken ur vilka du försöker blotta meningen med »hunger«, vilket i sig naturligtvis styrker tesen om språkets konstituerande makt, hävdar jag vidare att hungern i sig bara blir begriplig för den hungrige själv inom en språklig verklighet: vi blir till genom att sluta skrika av och börja tala om hunger. För att detta ska bli riktigt övertygande behöver dock »språklig verklighet« utvecklas.

Psykoanalysens taltolkande teori har haft oöverskådligt inflytande på diskursanalysens texttolkande dito och kanske särskilt dess lingvistiske ekvilibrist Jacques Lacan, en andra grå eminens i avhandlingen.¹⁹²

192. Inflytandet från psykoanalysen är mindre strukturerat än det från Braudel. Men genom hans avgörande betydelse för Laclau och Mouffes diskursanalytiska teori, den som jag utgår från i detta kapitel och som presenteras nedan, är hans inflytande säkerligen än större. De rudimentära förståelser av Lacans teori jag besitter kan inte lätt knytas till enskilda texter. Närmast kommer nog faktiskt – förutom Slavoj Žižeks olika texter som populariserat Lacan för hela min generation – Roudinescos stora biografi som präglade mig som ung: Elisabeth Roudinesco, *Jacques Lacan: En levnadsteckning, ett tankesys-*

Jag föreställer mig då som Lacan att spädbarnet långsamt erövrar sina sinnen och förstår sin hunger genom att långsamt skapa kategorigränser för kroppsintrycken och objektvärlden. Dessa gränser sätter verkligheten, de blir del av det undermedvetna och, som Lacan berömt uttryckte det, det undermedvetna är strukturerat som ett språk.

Men de »retningsskydd» som tidigt upprättas i det undermedvetna och som gallrar verkligheten kan överväldigas av sinnesintryck (extatisk njutning, överväldigande hunger) eller i mötet med andra verklighetsuppfattningar bli angripna i grunden (det du tänker förklaras vara psykiskt sjuka tankar).¹⁹³ Ur sådana möten med andra verkligheter än de förväntade kan *trauman* uppstå. (Jag använder alltså trauma utan på förhand bestämda negativa konnotationer.)

Om och om igen traumatiseras vår verklighet i mötet med det reala och med andra verklighetsuppfattningar, liksom varje förklaringsmodell som etablerats som »vetenskapligt faktum» genom historien alltid riskerar att traumatiseras av nya förklaringar.¹⁹⁴ Om och om igen läker dessa trauman genom nya förklaringar. Det realas inbrott i förklaringsmodellerna fungerar som en ontologisk motor i den ständiga rekonstruktionen av den språkliga verkligheten.

Språkets verklighet...

Rusets realitet har ingen bestämd mening. Det överflödar av mening och det är språket som är verktyget med vilket meningen bestäms ur denna mångfald.¹⁹⁵ Våra sinnesintryck gallras, hierarkiseras i kategorier och sätts samman med associativa och kausala kopplingar. Som sådana ges de namn och framträder för vårt medvetande som tecken. Dessa tecken kan, vilket semiotiken efter Saussure visar, förstås som sammansatta av en meningslös och godtycklig Signifikant (S) och ett meningsmättat signifikat (s): tecknet självt kan då skrivas som S/s.¹⁹⁶

tems historia, Stockholm & Stehag, 1994.

193. »Retningsskydd» är hos Freud den levande organismens mekanism för att ordna det realas kaos som traumatiskt väller emot den. En del av det organiska livet gör sig dött för att som hårt galler skydda det levande. Det fascinerande är sedan att detta skydd blir så väl utvecklat att det levande drivs av en vilja att applicera samma oorganiska skydd mot sina internt genererade intryck – dödsdriften uppstår. För en bättre förklaring, se Sigmund Freud, *Valda skrifter*, Stockholm, 1995, s. 275 för »retningsskyddet» specifikt. Lacan vänder sig berömt mot denna fysiologiska psykologi hos Freud; diskursen själv antar rollen som retningsskydd.

194. För att åtminstone närma denna diskussion till, om inte förankra den i, mer välkända vetenskapsteorier, se Ludwik Fleck, *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum: Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Stockholm & Stehag, 1997.

195. En naturvetenskaplig position – att ruset och beroendemissbruket liksom allt annat är kemi och därför objektiv verklighet – kan aldrig vara annat än ett diskursivt påstående. Det måste också alltid kompletteras med påståendet att all kemi uppträder som meningsfull verklighet först när den är poesi. För att förstå ruset måste det beskrivas för oss och så fjärras från sitt överflödande uttryck som ren erfarenhet. Kemin, liksom människan, objektifierar sig i världen som språk – som poesi.

196. I en psykos eller under vissa drogrus kan man uppleva hur dessa tecken gradvis förlorar sina dis-

Signifikanten kan till exempel vara bokstäverna i trycksvärta på en boks papper vilka bildar de i sig själva meningslösa ljuden/mönstren *morfintablett* eller *opiumvana*.

Signifikatet, å sin sida, är ett fenomen som är så rikt och mångformigt att vi inte kan förstå det på något begränsat sätt som en ensam realitet. Det kallas ibland idé eller begrepp eller tanke. Tillsammans utgör signifikanten och signifikatet ett sammansatt tecken med en bestämd mening, en mening som avgörs av signifikantens relation till andra signifikanter – inte av sin egen ensamma relation till ett i sig bestämt objekt eller idé.¹⁹⁷ Det är själva differensen mellan detta tecken och andra tecken som avgränsar och därmed konstituerar meningen.

Det är tack vare dessa relationer som meningsöverflödet i signifikatet utträngs från tecknet och morfintabletten eller opiumvanan börjar bli begriplig för oss. Språkspelet har börjat. Och vi är alltid-redan där.

Detta rent ontologiska axiom om hur en viss mening fixeras vid vissa tecken på ett relationellt – och historiskt – sätt gör att min frågeställning om hur opium förstås av apotekare före narkotikamissbruket flyttas från ett arkivariskt historiografiskt fält till att bli en fråga med intresse i att »upphäva det betecknandes makt».¹⁹⁸

... och diskursens materialitet

Innan vi ser språket som diskurs skänker vi det ett omedelbart förhållande till det betecknade, menar Foucault. Genom denna icke-diskursiva språkförståelse döljs diskursens ordning och paradoxalt nog är ett kvarvarande i denna objektivism den verkliga fångenskapen för subjektet, inte blottandet av subjektets fångenskap i diskurserna. Foucault beskriver denna betecknandes makt som sprungen ur *viljan till sanning*, en ontologiskt postulerad vilja, lik viljan till makt hos Nietzsche och viljan

kursivt bestämda relationer, S skiljt från s. Verklighetens väv trasas sönder. Man tappar talförmågan, för man kan inte längre fästa orden till någon särskild mening. Spännande nog kan denna process uppstå på två olika sätt med hjälp av två helt olika droger. Under ett mycket kraftigt LSD-rus är det, just innan man försvinner som subjekt själv, som om det man ser har tusen betydelser. Det är svårt att tala för att varje ord bär med sig för mycket mening – eller så kan en kort mening eller ett enda ord synas innehålla all mening i hela världen: sanningseffekten kan vara enorm. LSD är en associativ drog, som psilosin. Signifikanten knyts till väldiga mängder signifikat: S = sssssssss. Vid ett kraftigt doserande av ketamin försvinner så småningom också subjektet, men upplösningen är helt annorlunda. På vägen till subjektupplösning har man upplevt hur de Signifikanter man ser, hör och känner inte har en enda riktigt bestämd betydelse. Drogen är dissociativ: S ≈ s.

197. Bertrand Russell företrädde synen att mening i språket berodde på om tecknen var »proper names» med »definite descriptions», alltså om de pekade på fasta identiteter hos objekten. Gunnar Olsson gör i sitt opus *Abysmal* en för mig här mycket informativ läsning av stridslinjerna inom semiotiken under 1900-talet, läsning jag varmt rekommenderar och som jag vill referera till här som stöd för min förståelse. Gunnar Olsson, *Abysmal: A Critique of Cartographic Reason*, Chicago & London 2007. Kapitlet A=B för Russell och problemen med hans språkfilosofi, s. 87–97.

198. Michel Foucault, *Diskursens ordning*, Stockholm & Stehag, 1993, s. 36. Detta uttrycks mer insiktsfullt (men tyvärr för partikulärt för att passa in här) med avseende på könet som betecknandes fångelse i slutet av Foucault 2002, s. 158.

till liv hos Schopenhauer. Denna vilja till sanning är en vilja som vilar på en rädsla för språkets egen makt att forma sanningen.¹⁹⁹

I diskursteorin upphävs helt och hållet dikotomin mellan en materiell, objektiv verklighet och en språklig representation. Idén blir lättare att förstå om man istället för de okulära, semantiska exemplen på vad en Signifikant är istället använder ett mer taktilt exempel från vardagen på gatan: istället för exemplet med trycksvärtan ovan kan man utgå från intrycket man får av en bil som (alltid, redan) utgallrad kategori när man lutar sig mot den och känner dess konturer. Dessa utgallrade intryck är Signifikanten. Vår idé om vad en bil är, den specifika meningen med en bil, är signifikatet. Den värld vi möter som empirisk verklighet är fylld av bilar: S/s. Diskursen är materiell.²⁰⁰

Istället för att handla om hur opiumvanan och morfintabletten verkligen utvecklade sig historiskt på apoteken handlar frågan om hur verkligheten utvecklade sig kring denna vana och tablett.²⁰¹ För att undersöka hur verkligheten konstituerades språkligt

199. Sokrates och de andra sofisterna delas upp i två läger, där Platons Sokrates lider av logofobi istället för filosofi; rädslan för tänkandet regerar över kärleken till sanningen. Det är inte svårt att se hur Foucault här följer Nietzsches misstänkliggörande av det neutrala namngivandet av rena objekt i språket: »De härskandes rätt att ge namn går så långt att man kunde tillåta sig att uppfatta själva språkets ursprung som en manifestation av makt från de härskandes sida: de säger 'det här är det eller det', de förseglar varje ting, varje händelse med ett ljud och tar det därigenom så att säga i besittning.« Friedrich Nietzsche, *Till moralens genealogi: En stridsskrift* (1887), *Samlade skrifter*, Band 7, Stockholm, 2002, s. 201. Foucaults vilja till sanning är som vi vet en direkt parallell till Nietzsches vilja till makt som ontologisk grund och ivärldensvarande kraft, i sin tur en sorts antropocentrering av Schopenhauers vilja till liv: »The animal is as much more naïve than a human, as the plant is than the animal. In animals we see the will to life as it were more naked than in humans, where it is clothed in so much cognition and veiled so thoroughly by the capacity for deception that their true essence comes to light almost by accident or in isolated incidents. The will shows itself completely naked though also much weaker in the plant, as a purely blind impulse to exist, without purpose or goal.« Arthur Schopenhauer, *The World as Will and Representation* (1818), Cambridge, 2010, s. 181. Viljan till liv utvecklas sedan i bok fyra, s. 297–440. För Schopenhauer är etiken grundad i smärtan och inte i medvetandet, något som lätt följer av hans ontologiska positionering av *viljan* i livet självt, gissar jag. Denna etiska fråga ser jag som rätt svår för diskursteorin att hantera (människovärdet, som alla värden, utgår från språket). Kanske är det omedvetet orsaken till att jag postulerar traumat som så konstituerande: om det är ständigt närvarande är vuxna människor närmare icke-språkligt bestämda medvetanden (djur, spädbarn) och som av en händelse kan då också rusets mest extrema erfarenheter (där man inte längre vill tala) etiskt uppvärdas.

200. Effekten av diskursanalysens upphävande av denna dikotomi innebär också en nivellering mellan olika teckens »abstraktionsnivå«. Det blir med diskursanalysen inte mer eller mindre abstrakt, inte mer eller mindre materiellt, inte mer eller mindre sant att säga: där står »fyra« bilar, än att säga: där står fyra »bilar«. Pythagoras tecken har enligt denna syn varken högre eller lägre sanningsanspråk än andra tecken. Kvantitativ och kvalitativ analys rör sig på samma – diskursivt materiella – abstraktionsnivå.

201. Viljan till rus, som enligt inledningskapitlets korta avsnitt *Den kulturella kemin* syntes vara så allmän genom historien, kan kanske förstås också utifrån denna ontologiskt uppställda Vilja: kan det vara en allmänmänsklig vilja att nå (det icke-pejorativt menade) *traumatiska* tillståndet av sublim språklig oförståelse och kroppslig närvaro? Genom att söka sig undan diskursens ordning vill man bli fri för en stund. Genom att bryta diskursens makt över meningen vill man öppna för en omförhandling av diskursen. Viljan till nykterhet kan enligt denna syn då parallellt föreslås motsvara viljan att helt dominera diskursens ordning, analog med viljan till sanning. Viljan till nykterhet dricker djupt ur sanningseffekternas berusande bägare.

har jag utgått från den diskursteori som utförligt beskrivs i Foucaults verk i allmänhet och i Laclau och Mouffes bok *Hegemonin och den socialistiska strategin* i synnerhet.

Jag finner det lämpligt att diskutera mitt teoretiska ramverk hårt hållt till dessa referenser.²⁰² Jag diskuterar de viktigaste analytiska begreppen som jag använt i undersökningen, vilka den som redan kan Laclau och Mouffes teori kommer att känna igen. Men när jag kommer till själva operationaliseringen av dessa teorier har jag funnit mig tvungen att uppfinna hjulet på nytt i mötet med materialet.

Teoretiska begrepp och ett grepp om teorin

Laclau och Mouffe undersöker i *Hegemonin* hur arbetarklassen under 1900-talet framträdde som politiskt subjekt. I sin studie iakttar de hur »arbetarklassen« är ett tecken som hela tiden måste bestämmas till sitt innehåll, sin mening.²⁰³ Ingen ekonomisk lag bryter fram genom språket och gör klassen medveten om sig själv på samma sätt överallt.

På så sätt är dessa båda författare i sitt arbete inbegripna i en undersökning som inte saknar likheter med historieskrivningen om opiumet, där molekylens och neurobiologis lagbundet inte determinerar en universell effekt.²⁰⁴ Vad de finner istället

202. Inte minst finns det i mina ögon ett egenvärde i att *inte* uppfinna egna begrepp utan försöka skriva in sig i en större forskningsgemenskap. Genom att försöka passa in min undersökning i begreppen nedan – diskurs, diskursivt fält, signifikantkedja etc. – hoppas jag bidra till andras vetande på bekostnad av den tankens illusoriska frihet som min närmast majakovskijska begreppsinnovation ofta driver mig mot. Motivet till de följande sidornas begreppslika bombardemang är alltså själva motsatsen till den misstanke om uteslutning av allmänheten som kan väckas av akademisk prosa. Effekten kan givetvis skilja sig från motivet. (Vilket är det stora problemet med Kants etik f.ö.: det som *syftar* till det goda behöver inte vara gott.)

203. I Luxemburgs analys, där klassmedvetande framträder som samlande för alla enskilda kamper vid en revolutionär situation, finner de istället ett permanent uttryck för klassen: »Detta är emellertid inget annat än det definierande karaktärsdraget hos symbolen: signifikanten som flödar över av signifikat. Klassens enhet är därför en symbolisk enhet.« Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemonin och den socialistiska strategin*, Göteborg, 2008, s. 46.

204. Marxismens historiografi över klassbegreppet upptar första kapitlet i *Hegemonin*. Från Kautsky och Luxemburg via Bernstein över till Sorel och Gramsci följs debatten om hur arbetarklassen kan enas som politiskt subjekt. Idén om enkelbestämning mellan en föreställt objektiv materialitet och klassformeringens diskursiva former hos tänkare som Kautsky kan förstås som analog med Nils Bejerots syn på drogerna som enkelbestämda biofysiska fenomen. Objektiviteten i båda teorierna skapar objektiva – goda – fiender, vilka båda verkar finna ett och samma vapen mot: fångelset. Bara om de ses som enkelbestämda objekt kan ett krig *mot drogerna* artikuleras. Övertydligt nog vänder Nixon diskursivt på Johnsons *Great Society* just genom en sådan identitetslogik: kriget mot fattigdomen som Johnson utropar blir kriget mot drogerna hos Nixon. Drogerna som objektivt universella oavsett social och historisk kontext har skapat en fångelsestat av världens rikaste land där psykoaktiva substanser förklaras objektivt vara i världen, så som knark, *public enemy number one*, samhällets fiende. Objektiviteten har i kommunismens namn också sina samhällsfiender. De miljoner människor som dödades utan att ha begått brott i Sovjetunionen betecknades som »objektiva fiender«. Klass var inte en symbolisk enhet, inget semiotiskt element, utan en objektiv verklighet. Inga kompromisser. Objektiva lösningar. Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism*, New York, 1973, förordet, del 3.

för denna enkeldeterminerade relation är inte ett kaos, men en »regelbundenhet i spridningen« av överdeterminerade tecken.²⁰⁵ Att tecknen är överdeterminerade innebär att det inte finns en given lagbundenhet i hur de formeras – kausaliteten är mångformig och i princip oöverskådlig och strikt sett omöjlig att exakt rekonstruera – eller i hur dessa godtyckliga bilder eller ljud får sin mening.²⁰⁶

Likväl: regelbundenheten i spridningen som kan friläggas på den plats där tidigare lagen härskade är *den diskursiva ordningen*. Det är här jag försiktigt måste börja orientera mig bland de för min undersökning helt nödvändiga begreppen *diskurs*, *element*, *moment*, *artikulation*, *nod*, *signifikantkedja* och *hegemoni*, ord som läsaren kommer att få sig till livs många gånger i den här avhandlingen och som är direkt hämtade ur Laclau och Mouffes arbete.

En *diskurs* är en viss stabil regelbundenhet i spridningen av tecken. Man skulle kunna förstå diskurser som ordning. Svaret på frågan om hur apotekarna »förstod« opium under min undersökningstid står ytterst att finna i den diskursiva ordning som strukturerar källmaterialets alla olika tecken.

Denna ordning upprättas genom att språkliga *element* (som kan ses som en sorts fria, möjliga tecken) fixeras i sina inbördes relationer. Elementen förvandlas genom denna handling till *moment*. Så kan exempelvis »opiumvanan« i en källtext knytas till »folkmedicin« och »höjda priser« så att dessa var för sig obestämda element utan särskild avgränsad mening fixeras till långt mer begränsade betydelser när de hamnar i en viss relation till varandra som moment.

Den manöver som fixerar elementen till moment i diskursernas ordning benämns *artikulation*.²⁰⁷ Kort sagt kan diskurser ses som ordning, artikulationer som ordnande.

205. Denna regelbundenhet i spridningen är som vi vet Foucaults mest precisa och vanliga beskrivning av diskursernas ordning, den diskursiva formeringen. Praktiskt nog behöver inte jag jämka samman Laclau och Mouffe med Foucault från grunden utan de förra har redan gjort hästjobbet i själva utformningen av sin diskursteori, se Laclau & Mouffe 2008, s. 158 mer precist. Jag ska dock lägga större vikt vid den arkeologiska metoden än vad de gör, se nedan.

206. Överbestämning hämtas som psykoanalytiskt och lingvistiskt begrepp närmast från Althusser. Det är överbestämningen i symbolordningen som grundar ontologin i en fullt ut icke-essentialistisk förståelse av språkets meningsskapande. Denna förebådades av Althusser men han tog inte det steget själv utan behöll en ekonomins bestämning i sista instans, alltså en *enkel* bestämning av det sociala och inte en överbestämning: »De ursprungliga althusserska formuleringarna förebådar emellertid ett helt annat teoretiskt projekt som handlar om att bryta med den ortodoxa essentialismen inte genom att kategorierna splittras logiskt – vilket leder till en fixering av de splittrade elementens identiteter – utan genom att alla slags fixeringar kritiseras, genom att alla identiteters ofullständiga, öppna och politiskt förhandlingsbara karaktär bejakas. Detta är överbestämningens logik.« Ibid., s. 157; s. 148–157 om denna överbestämningens genealogi och definition i diskursteorin.

207. »Inom detta resonemang kommer vi att kalla varje praktik som etablerar en relation mellan element på ett sätt som gör att deras identitet förändras som ett resultat av den artikulatoriska praktiken för artikulering. De differentiella positionerna, i den mån som de framstår som artikulerade inom en diskurs, kommer vi att kalla *moment*. Däremot kommer vi att kalla varje differens som inte är diskursivt artikulerad för *element*.« Ibid., s. 157–158. Det är dock en viktig poäng att fixeringen aldrig är fullständig, liksom elementen aldrig är helt icke-fixerade. Fixeringens ofullständighet är det som gör

Momenten ordnas vidare kring vissa privilegierade moment som kallas *noder*. Dessa hierarkiserar relationerna och kopplar ihop dem i *signifikantkedjor*.²⁰⁸

Signifikantkedjorna som bygger upp diskursen är konstruerade kring noderna *men också* – och detta är avgörande – i förhållande till vad de *inte* är: de bestäms nämligen också genom den mening som undanträngts vid artikuleringen. Alltså: genom differensen gentemot de icke-artikulerade elementen.

Vad artikuleringen av element till moment inom en diskurs innebär är samma operation som jag beskrev ovan i avsnittet med ontologiska anteckningar: mångfalden av möjliga meningar utträns från tecknet när meningens bestäms till S och formar ett specifikt, fixerat moment S/s.

Det går att artikulera »opiumvanan« på många andra sätt än som folkmedicin: som »ett narkotikamissbruk med livshotande inverkan på de respiratoriska systemen« eller som »sköna trippar för att undkomma den idiotiska kapitallogikens instrumentalism«.

Genom att fixera opiumvanans relation till andra semiotiska element bestäms den som moment och som en del av en signifikantkedja genom att de andra möjliga meningarna hos opiumvanan utträns från kedjans moment. Men – och detta är avgörande – dessa möjliga meningar i elementet lever kvar utanför diskursen, på ett allomfattande och öppet diskursivitetens fält som överflödar av undanträngd – eller icke-artikulerad – mening.²⁰⁹ För att kunna bestå expanderar diskurserna in i dessa undanträngda betydelser, som destabiliserar deras signifikantkedjor.²¹⁰

I konkurrens med andra diskurser med samma strävan uppstår diskursiv kamp: det är genom denna *antagonism* som råder mellan olika diskursiva ordningar som ständig reartikulering är möjlig. Den antagonistiska kampen är konstituerande för diskurserna, men en lika viktig aspekt av kampen är hur den också framarbetar en

den artikulatoriska praktiken oändlig men också möjliggör flera konkurrerande fixeringar, diskursernas kamp och det socialas öppenhet.

208. »Vi kommer att kalla de privilegierade diskursiva punkterna i denna partiella fixering för *noder*. (Lacan har insisterat på dessa partiella fixeringar genom sin idé om *points de capiton*, det vill säga privilegierade signifikanter som fixerar betydelsen i en signifikantkedja. Denna begränsning av signifikantkedjans produktivitet etablerar de positioner som möjliggör utsagan – en diskurs som inte förmår skapa någon betydelsefixering är den psykotisk diskurs.)« Ibid., s. 168. LSD-ruset är då psykosens parallell i denna drogernas diskursiva kontext.

209. »Vi har hänvisat till 'diskursen' som ett system av differentiella entiteter – det vill säga moment. Men vi har just sett att ett sådant system bara existerar som en partiell begränsning av ett 'meningsöverskott' som undergräver det. Detta 'överskott' finns i alla diskursiva situationer och utgör det nödvändiga området för konstitueringen av alla sociala praktiker. Vi kallar detta *diskursivitetens fält*.« Ibid., s. 166–167. Från detta fält kan alternativa artikulationer av momentet in i andra diskurser göras och det differensflöde som är detta fältets natur undergräver ständigt alla fixeringar av moment och alla konstruerade signifikantkedjor: »alla diskurser undergrävs av diskursivitetens fält som överflödar dem«. Diskursivitetens fält är diskursernas »oändliga« slagfält. Detta slagfält förhåller sig så till differenssystemet (språkets helhet) som ett differensflöde. Differensflödet är så att säga diskursivitetens fältets natur. Ibid., s. 168.

210. »Varje diskurs upprättas som ett försök att dominera diskursivitetens fält, att hejda differensflödet, att konstruera ett centrum.« Ibid., s. 168.

samsyn. Den övergripande ordning som framträder och underordnar diskurserna är *hegemonin*.²¹¹

På diskursivitetens fält kan vi nu se hur två mot varandra stående krafter, här kallade *logiker*, verkar.

Det är skapandet av differenser moment och noder emellan i signifikantkedjorna som bestämmer tecknens positiva betydelse; detta beskrivs som en *differenslogik*. En motstående kraft kring de utträngda meningarna verkar destabiliserande på dessa differenser – en *ekvivalenslogik*.²¹²

En mortel, en opiumkula, en apotekare, två riksdaler, en kund med våta ögon, en opiumvana, glas och brännare, sprit och spruta – de är allihop moment i en signifikantkedja om opiumet på apoteken. De fixeras i sina inbördes betydelser genom en differenslogik som är en del av språkets differenssystem och ingår i en diskurs om apotekens handel.

Men alla momenten hotas konstant av att bli ekvivalenta till vad de *inte* är: kanske slaveri under opiumlasten eller en osund affärsmoral. Dessa element uttrycks inte i diskursen, de existerar bara som negativitet, som ett icke-artikulerat men lika fullt verkligt hot. Likväl kan när som helst en ekvivalenskedja skapas genom dem och reducera differenserna och därmed spränga eller åtminstone grundligt destabilisera en signifikantkedja.

Ingen av dessa två logiker har en total verkningskraft, och båda verkar samtidigt på diskursivitetens fält. Tillsammans skapar dessa diskursteorins Kain och Abel textens mening – diskursens ordning.²¹³

Genom att analysera ett material utifrån dessa två processer anser jag mig ha

211. »Sålunda utgörs de båda villkoren för en hegemonisk artikulering dels av närvaron av antagonistiska krafter, dels av instabiliteten hos de gränser som skiljer dem. Endast närvaron av ett väldigt område av flytande element och möjligheten för motsatta läger att artikulera dem – vilket innebär en ständig omdefiniering av dem – är vad som konstituerar det område som tillåter oss att definiera en praktik som hegemonisk. Utan ekvivalens och utan gränser vore det omöjligt att strikt tala om hegemoni.« Ibid., s. 197. Hegemoni är ett avgörande begrepp för Laclau och Mouffe även om det kommer till ringa användning i min avhandling. Hegemonin måste förstås som motsatsen till totalitarismen, det är väl det viktigaste att bära med sig. Hegemonin, liksom diskurser, bygger på det socialas öppenhet, består i denna öppenhet och vinner sin mening ur det som står utanför differenssystemet i dialektiken mellan ekvivalenslogiken och differenslogiken och som utvecklas i brödtexten nedan. Totalitarismen arbetar istället med en identitetslogik – upprättandet av direkta identiteter utan utsida, ett mättat rum, S=s.

212. Här får jag referera till hela avsnittet om »Ekvivalens och differens« för en full beskrivning av vad som följer i detta stycke. Ibid., s. 187–195.

213. Det är naturligtvis oerhört vanskligt att försöka beforska det som *inte* sägs eller till och med det som inte *kan* sägas. I andra texttolkande metoder jag stött på är denna del av diskursens mening lagd åt sidan och fokus istället lagt på allt det som sägs och i vilken relation detta står till allt annat sagt, med en hängiven uppmärksamhet på allt det till materialet synkrona eller genom omfattande hermeneutiska cirkelläsningar, som jag har uppfattat de textanalytiska metoderna och ambitionerna i Quentin Skinner, »Meaning and Understanding in the History of Ideas«, *History and Theory*, vol. 8, nr 1, 1969, respektive Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tiders semantik*, Göteborg, 2004. Ändå är det undanträngda nödvändigt, menar jag; det är en absolut del av meningen i varje text. Nedan förklarar jag närmare hur jag operationaliserar denna svårighet.

utvunnit ur Laclau och Mouffe det jag behöver för att förstå hur meningen konstitueras i apotekarnas texter. Och mer exakt: hur opium som säljs fritt i handeln kunde *förstås* före det moderna narkotikaproblemet.

Jag bör även säga några ord om hur Foucaults diskursteori har bidragit till min praktiska metod under färden ned i den krävande, praktiska operationaliseringen av teorin.

Foucault gör en tydlig uppdelning av diskursanalytiska praktiker där urskiljandet och närläsningen av mönstren och upprepningarna som upprättas och sprids regelbundet i källtexterna betecknas som *den genealogiska delen* av analysen – vilket motsvarar beskrivningen av hur signifikantkedjorna konstitueras i *Hegemonin*.

I det faktum att Foucault gärna uppmärksammade diskursernas tystnader, som uppstår genom antingen drastiska förbud eller helt internaliserade gallringar, finner vi *den arkeologiska delen* av analysen. Det jag tagit fasta på hos Foucault är hur det undanträngda kan grävas fram, hur även tystnaden kan analyseras och förstås.²¹⁴ Laclau och Mouffe beskriver elementen och ekvivalenslogiken som om dessa inte kan uttryckas som positivitet (ty då skulle de redan vara inskrivna i differenssystemet), och denna centrala tanke – hur höra det tysta?! – har för mig varit en stötesten när jag försökt analysera de utträngningar som jag menar att materialet kan visa.

Jag kommer i analysen av hur signifikantkedjor upprättas och uttränger mening att se hur deras moment riskerar att hamna i ekvivalens till element och även uppmärksamma hur dessa element är möjliga som moment i motsärande diskurser eller används explicit som refererad antagonist till en signifikantkedja. Med Foucaults metafor om utgrävningar av en arkeologi tillåter jag mig en större uttrycksfullhet kring vad det är som formerar signifikantkedjornas utsida och vad den undanträngda mening består i som skapar det specifika *s* i varje moments *S/s*.

214. I utläggningen om dessa två angreppssätt inom diskursanalysen i *Diskursens ordning* använder Foucault inte arkeologisk metod som begrepp utan benämner den som den kritiska delen av analysen: »Den kritiska delen av analysen ägnar sig åt systemen för inneslutande av diskursen. Den försöker lokalisera och avgränsa principerna för diskursens inordning, uteslutning och knapphet. [...] Den genealogiska delen av analysen ägnar sig däremot åt de serier som det faktiska utformandet av diskursen bildar. Den försöker få grepp om diskursens bekräftande makt [...]« Foucault 1993, s. 49. Arkeologin som metafor för denna metod och dess förhållande till »kritik« utläggs på ett bättre sätt i en föreläsning från 1976 där han skriver att »arkeologin är själva metoden för att analysera lokala [utträngda] diskursivitet, medan genealogin är taktiken för att sätta de nu frigjorda vetandena i spel«. Foucault 2008, s. 27. Arkeologin pekar på det utträngda och omfattar som jag ser det meningsöverflödet i Laclau och Mouffes diskursiva fält men kan frisättas och kan beskrivas positivt, som artikulationer vilka förekommer men utanför den undersökta diskursen.

Operationalisering av diskursteorin: avhandlingens metodbegrepp

Jag vill genast erkänna att operationaliseringen jag gjort och som presenteras nedan inte följt någon handbok och inte tagit stort positivt intryck av tidigare forskning. Jag tror jag måste ta fullt eget ansvar för metodbeskrivningen som följer nedan.²¹⁵

97

Den diskursanalytiska metoden jag använder är en texttolkande metod, precis som argumentationsanalys eller narrativanalys. Argument och narrativ saknar heller inte betydelse i min metod; men som redan gjorts tydligt ligger mitt fokus annorstädes. I mina läsningar av källtexter blandas narrativen; jag bryter upp argumenten för att komma åt den djupstruktur som förenar texterna jag undersöker, för att urskilja den diskursiva ordningen.

Vad som följer med denna typ av närläsning är också att fokus flyttar från det berättande jaget med enhetliga intentioner bakom sina argument. Det är inte dessa subjekts intentioner som är den mening som ska blottas. Detta formar synen på materialet såväl som subjekten.

I linje med Laclau och Mouffe söker jag de *subjektpositioner* vilka liksom moment beror av en artikulation för att bli meningsfulla.²¹⁶ Apotekarna konstitu-

215. För mig har det allt överskuggande problemet som mött mig i texttolkningens hantverk varit transparensen i översättningsleden: från källtext till analytiska delar; från analytiska delar till teoretiska samband; från teoretiska samband till tidigare forsknings förklarade samband; forskningens förklarade samband ner igen till denna forsknings redovisade antaganden, material, urval, metod... i alla dessa led har alltid brister gjort sikten grumlig. Jag har utgått från dessa problem i tidigare forskning såväl som i metodböckernas beskrivningar, men som produktiva problem. Från bristerna har jag mestadels försökt komma med egna lösningar grundade i Laclau och Mouffes diskursanalytiska teori. Jag tänker att en så negativt formerad metod inte är värd att redovisa till sin själva genesis. Istället ger jag två referenser till forskare som mer direkt bidragit till min operationalisering. För det första Matilda Baraibar, *Green Deserts or New Opportunities? Competing and Complementary Views on the Soybean Expansion in Uruguay, 2002–2013*, diss., Stockholm, 2014. Härifrån har betydelsen av signifikantkedjornas länkar och förhållande till ekvivalenslogiken blivit tydlig för mig. Hos Laclau och Mouffe är beskrivningen av dessa kedjor inte särskilt generös. För det andra Ulf Mörkenstam, *Om »Lapparnes privilegier»: Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, diss., Stockholm 1999. Härifrån fick jag en första, viktig teoretisk orientering inom diskursanalysens fält, med en positionering metodologiskt visavi den anglosaxiska traditionen.

216. För Laclau och Mouffe är det av yttersta vikt att placera det som artikulerar sig på samma nivå som det artikulerade, att inte blanda ontologiska nivåer. Subjektet som talar kan inte vara en svart låda som innehåller den essentiella meningen samtidigt som man vidhåller språkets konstituerande av meningen. Ett första krav är att av-essentialisera subjektet och göra språket till den enda nivån för meningen. Samtidigt måste det artikulerade vara framsprunget ur en öppenhet och inte bara utgöra en regelbunden spridning av differenser. En sådan mättnad av alla S/s är döden (differenslogiken som strävar mot detta är möjligen dödsdriften); den saknar möjlighet till rörelse, till artikulering. (Enklare uttryckt, bara det som fixerar något nytt – element på diskursivitetens fält, destabiliserar i differenssystemet som följd av flera diskursers möten – kan vara en artikulering och således sägas vara knutet till det som artikulerar, subjektet.) Det är i tillmötesgåendet av dessa två ontologiska krav som begreppet »subjektposition» har sin centrala roll hos Laclau och Mouffe. Precis som det finns många samtidiga diskurser finns det många samtidiga subjektpositioner, det är mångfalden av dem som är den artikulatoriska praktikens själva tillblivelsevillkor. Detta är väl utlagt på s. 196 i Laclau & Mouffe 2008. I deras historiografi över moderni-

eras och rekonstitueras ständigt i källmaterialet.

Då jag inte a priori hanterar apotekare som biografiska subjekt framstår det visserligen som ett konkret problem att också andra än apotekare är författare till artiklarna i SFT och alltså ger upphov till det källmaterial genom vilket apotekarnas subjektposition formeras.

Jag letar efter regelbundenheterna i hur exempelvis »opium« eller »apotekare« artikuleras i förhållande till andra moment. I min skildring av materialet ges störst plats åt gemensamma artikulationer av dessa moment och denna subjektposition. Det huvudsakliga mönstret för artikulationen av apotekare och opium i SFT beskrivs innan skillnader och avvikelser analyseras och tolkas.

Alla artiklar som i huvudsak faller in i mönstret för hela tidskriften (uppvisar en tydlig regelbundenhet i spridningen) analyserar jag som konstituerande för subjektpositionen »apotekare« i SFT.

Ett vanligt och viktigt sätt i källmaterialet att artikulera »apotekare« är att koppla det till artikelförfattarens position. Genom att efter en artikel helt utan subjektpositioner i övrigt skriva under artikeln med »apotekare« binds signifikantkedjan som artikulats i artikeln i övrigt till en bestämning också av vad apotekare är för några. Men detta är inte det *enda* sättet att skapa en subjektposition.

I materialet upprättas på samma sätt också andra subjektpositioner, oftast av apotekare artikulerade till artikelförfattarens position: i SFT bestäms vanligen läkarnas subjektposition i artiklar författade av apotekare. Anonyma insändare kan i artikeltexten diskutera »apotekare«, subjektpositionen bestäms då som vanligt, bara utan hänsyn tagen till den viktiga positionering som vanligen sker med artikelförfattarpositionen. Läkare kan skriva under en artikel som helt och fullt i övrigt när den diskuterar apotekare faller in i den regelbundna spridningen av moment kring subjektpositionen »apotekare« i SFT. Subjektpositionen är ofta artikulerad till artikelförfattarens position, men de är inte med nödvändighet sammanfallande.

Det kommer att tydligt framgå i undersökningen att det uppstod slitningar i artikulationen av apotekarnas subjektposition. (SFT är inte mer eller mindre enhetlig än rösterna i våra egna huvuden.) Också här är utgångspunkten SFT:s (relativt) enhetliga röst som sedan, när stridigheter artiklar emellan uppstår, påkallar en analys

tetens demokratiska kamper begripliggörs deras inledande fas som en där det enhetliga »subjektet« så att säga upprättas som subjektposition att strida utifrån – medborgaren kring vilken ekvivalenslogiken verkar för att göra alla lika. Men denna demokratiska likhet uppstod i det offentliga rummet, differenserna och ojämlikheten försköts till det privata. Under senare tid har dessa privata rum politiserats och de demokratiska kamperna har fört sin ekvivalenslogik också mot dessa. Det är för att förstå denna process som subjektpositioner är så värdefullt som begrepp för Laclau och Mouffe: »Det vi bevittnar är en politisering som är mycket mer radikal än någon annan i det förflutna, eftersom den tenderar att upplösa distinktionen mellan offentligt och privat, inte i den meningen att en enhetlig offentlighet gör intrång i det privata, utan i termer av ett mångfaldigande av radikalt nya och olika politiska rum. Vi konfronteras med uppkomsten av en *mångfald av subjekt*, vars konstitutionsformer och mångfald bara kan tänkas ifall vi överger kategorin 'subjekt' som en enhetlig och enande essens.« Ibid., s. 247.

och tolkning av dessa spännande slitningar. De avvikande mönstren kan i dessa fall ofta ses sammanfalla med skillnaderna mellan vilka subjektpositioner som knyts till artikelförfattarens position.

I diskursanalysens fokus på »händelser« framför »skapelser« återfinner vi Braudel som grå eminens igen, men nu via Foucault.²¹⁷ Särskilt i min analys av lagstiftningen blir anknytningen till denna historieteori tydlig i min forskning. Frågan om vilka de egentliga intentionerna var hos männen som formulerade den för min frågeställning oerhört betydelsefulla opiumkungörelsen, vilka de själva var och hur de argumenterade i lagförslagen till denna skapelse, får endast utrymme i forskningsöversikten. Istället betraktas kungörelsen som en – mycket viktig – händelse i en serie av händelser: juridiska såväl som medicinska, ekonomiska såväl som politiska, allihop tillgängliga på samma ontologiska nivå genom samma textmaterial. Dessa händelser väljs som vi nyss sett utifrån de historiska fält som bildar min totala historia. Serien av händelser avgränsas på samma grund utifrån tidpunktens sociala tid enligt ovan.

Detta gör det lättare att fokusera på mönstret för diskursen som helhet. *Juridisk händelse* är det begrepp som jag använder i min operationalisering av diskursanalysens envetna arbete med att bryta skapelseberättelsernas makt över meningen.

Jag har presenterat dessa två dekonstruktioner av begrepp som vanligen organiserar en läsning – subjektet och det skapade dokumentet – för att nu slutligen kunna beskriva hur jag har strukturerat närläsningen av artikelmaterial. Den kritiska ingången till varje text har varit *problematiseringen*.

Analysmallen jag utarbetat för denna stegvisa genomarbetning av källtexterna (och som finns återgiven i bilaga 5) har som mål att ur texten rensa fram de moment och noder som bygger upp signifikantkedjorna. Ett lika viktigt syfte är att kasta ljus på den utträngda meningen och ekvivalenslogiken som verkar däri. Mallens utstakade

217. Foucault ställer upp fyra utmärkande principer för diskursanalysen som särskiljer den från traditionell historiografi i motsatspar. Bland dessa är skapelsen i traditionell historiografi kontrasterad mot hans princip om händelsen: »Fyra begrepp bör alltså tjäna som analysens regulativa princip: händelse, serie, regelbundenhet och möjlighetsvillkor. Som synes har var och en av dem sina motsatta termer: händelse står i motsats till skapelse, serie till enhet, regelbundenhet till originalitet och möjlighetsvillkor till betydelse. De fyra sista begreppen (betydelse, originalitet, enhet, skapelse) har på det hela taget dominerat den traditionella idéhistorien där man varit ense om att söka efter skapelsepunkten, enheten hos ett verk, en epok eller ett tema, tecknet på den individuella originaliteten och den outtömliga skattkammaren av dolda betydelser.« Händelse ska inte alls förstås som en banalisering av det skedda. Foucault hänvisar snarare till Annales-skolan och en utökning av det historiska som sådant genom en händelsernas historia: »Historieforskningen av idag vänder sig inte bort från händelserna [genom att fokusera på *longue durée*], tvärtom utvidgar den ständigt händelsernas fält.« Foucault 1993, s. 38 respektive s. 39. Det är möjligt att Braudel själv skulle ha funnit hänvisningen till »händelserna« misslyckad i detta fall, då han ser ut att reservera detta begrepp just för de skeenden som getts skvallerrubriksdignitet i sin samtid och ägnats stort utrymme i historieskrivningen därefter. Jag förstår denna eventuella skillnad i användningen av »händelse« som en där Braudel vill röra sig bort från den historiska tid i vilken »händelserna« sker, medan Foucault med samma begrepp försöker visa på hur meningen står att utvinnas på en annan ontologisk nivå, inte i det skapande subjektet utan i diskursens ordning.

väg in i materialet och mot dessa mål går genom problematiseringen för att denna syntes mig bäst kunna förena de olika krav på läsbarhet och teoretiskt samförstånd som ställs på analysen: både att använda begrepp som är allmänt kända, åtminstone på vägen in i analysarbetet, för att behålla kontakten till en bred läsekrets, och att harmonisera begreppsapparaterna i min teoretiska litteratur med den som dominerar forskargemenskapen i allmänhet och den i forskningsöversikterna i kapitel 2 i synnerhet. Jag har funnit att ett analytiskt fokus på problematiseringen i källtexten bäst svarar mot alla dessa syften.²¹⁸

Först efter en genomarbetning av denna problematisering har moment och noder, ekvivalenser och arkeologiska resultat utkristalliserats. Det finns en latent problematisering i varje text via de lösningar och förslag den lägger fram eller de frågor den tar upp. Och i dessa lösningar återfinns de positiva relationer som texten uppställer mellan sina moment och noder. Genom att inleda analysen med att skriva fram lösningarna på en texts latent problem får jag också möjlighet att närma mig de undanträngda meningar som inte rymts i texten – men som avtecknar sig via dess diskursiva gränser.

Problematiseringar tänks inom ett diskursteoretiskt ramverk som produktiva, som skapande mening. Denna betydelse skiljer sig förstås från vardagssynen på ett »problem«, där detta är något som tränger sig in i verkligheten som en destruktiv kraft.

Men i den diskursteoretiska synen på problematiseringen framträder en vilja till sanning/makt/liv som genom att ställa upp problem ordnar världen på ett visst och nytt sätt. Problematiseringen fixerar meningar och anlägger de kanaler genom vilka *viljan* kan flöda fram.²¹⁹

Med utgångspunkt i problematiseringarna excerperas artiklarna i SFT. Först analyseras materialet från en genealogisk utgångspunkt: momenten i texterna identifieras, deras specifika mening markeras i mallen utifrån förhållandet mellan dem; moderna identifieras genom att momenten i analysmallen grupperas, klipps ut och

218. Jag kom till denna slutsats framför allt i min ambition att finna länkar, både mellan diskursanalysens olika begrepp (moment kontra element) och mellan diskursanalysens hela begreppsapparat som sådan och den svenska droghistoriska forskningens apparatur. I ett senare skede kom jag att upptäcka hur också Foucault gått denna väg i sina analyser. Särskilt väl utvecklat för mig som hans sätt att operationalisera den arkeologiska metoden där hans »analys av den begärande människan befinner sig i korsningspunkten mellan en problematiseringarnas arkeologi och en självövningarnas genealogi [...]«. Michel Foucault, *Sexualitetens historia, band 2: Njutningarnas bruk* (1976), Göteborg, 2002, s. 15.

219. Narkotikaproblemet hos Nils Bejerot är ett i sammanhanget relevant såväl som roligt och övertydligt exempel på problemets produktivitet. Han skriver 1954 om amerikansk serietidningsinfluent på svenska barn som *problemet* i samhället, fjorton år senare är narkotikan på serietidningarnas plats med iögonfallande likheter i *samhällsproblematiseringen*. Problemet är produktivt, det ordnar Bejerots värld och hans vilja får en strukturerad utlevelse i en diskurs. Bejerot behöver serietidningen så som han behöver narkotikan för att upprätta de positiva relationerna i sin diskurs. Därmed inte sagt att serier och narkotika inte är problem; poängen är att det är så problem är. Nils Bejerot, *Barn – serier – samhälle*, Stockholm, 1954; Nils Bejerot, *Narkotikafrågan och samhället*, Stockholm, 1968.

sätts samman i kluster, varefter jag ser mot vilka centrala punkter de riktas.

Kopplingarna, såväl de associativa förbindelserna begreppen emellan som de kausala, ritas upp i mallen med samma tecken (- eller --). Under detta arbete noteras samtidigt elementen och de arkeologiska resultaten allteftersom de framträder i tankearbetet. Varje iakttagelse om motsättningar ger anledning att gruppera om momenten; nya detaljer upptäcks i texten som i förstone har förbigåtts; idéer från forskningsöversikten föds (och dör).

Ur denna komplexa (stökiga) och spiraliserande process, som med den genealogiska metoden har byggt upp signifikantkedjorna mellan momenten och noderna i mallen, framträder alltmer också signifikantkedjornas skugglika konturer i form av de noterade elementen, de antecknade uppslagen från angränsande diskurser i tidigare forskning. Dessa skuggor blir nu materialet för den mer arkeologiska metod som gradvis övertar analysarbetet.

Utifrån motstridiga element och identifierade skillnader i artikulationer analysmallar emellan har jag bildat mig en uppfattning om vilka motsättningar som finns mellan vilka delar av materialet. Vilka subjektpositioner som i mötet med vissa element avviker från materialet i stort. Från dessa skiftningar i materialet har kedjans olika delar klarlagts för mig, destabiliseringar i kopplingar inom en kedja kunnat identifieras. I vissa fall, när skillnaderna mellan delarna kan motiveras som stora nog för att konstituera alternativa signifikantkedjor till materialets noder har jag brutit upp kedjorna i helt separata delar. Vid några fall har jag från sådana stora skillnader postulerat förekomsten av *motdiskurser* i materialet. (När detta sker kommer det att göras tydligt vid varje tillfälle i de empiriska kapitlen.)

I samband med detta arbete med att operationalisera diskursteorin har jag ett sista begrepp att presentera: *normaliseringen* av element till moment. Detta begrepp finns inte i Laclau och Mouffes diskursteori utan är ett som jag själv tagit fram under mina intima möten med källorna.

Ett normaliserat moment är knutet till signifikantkedjan som en neutral omständighet, skild från kedjans annars mer normativa betydelser. Naturlagar är normaliserade moment. Det är inte gott att vi måste dö, men det är normalt. De normaliserade momenten utgör gränser för vad som kan angripas och bildar ett skydd mot destabiliseringen från fria element eller diskursiva kamper.

Ekonomins järnlagar, exempelvis, kan knytas in som normaliserade moment i en löneförhandling. Kravet att sänka lönerna artikuleras där inte som något gott eller ont eller som en vilja hos kapitalägarens subjektposition utan som något nödvunget för att företaget ska överleva eller dylikt. Att antagonisera en järnlag kan i många fall vara som att slåss mot dödens realitet.

Genom att artikulera vissa hotfulla element som normaliserade moment skapas en typ av stabilitet i signifikantkedjan som jag inte har funnit hos Laclau och

Mouffe (även om den helt klart är möjlig inom deras teoretiska ramverk).²²⁰ Därav begreppsinnovationen här.

Efter några timmars närläsning av varje artikel har jag samlat en mängd ifyllda analysmallar. När historia ska skrivas från analyserna måste analysprocessens arbete reverseras. Diskursteorin förutsätter att djupstrukturen i varje källtext som analysmallarna pryds med lyfts upp till ett aggregerat plan. För att frilägga denna struktur och göra den tillgänglig för en historia på detta plan måste materialet i analysmallarna samläsas med ett liknande fokus på relationerna mellan moment och noder. Mitt sätt att operationalisera denna del av teorin till en metod för att *sätta samman* det man plockat isär i analysen har varit att formulera det jag kallar *fixpunkter*.

Mina analyser av källorna har grupperats utifrån signifikantkedjor och element. Särskilt vanliga moment i dessa analyser har stigit fram som i någon bemärkelse samlande för större delar av materialet. Istället för att försöka förstå relationerna i hela materialet på en gång har jag grupperat några få sådana moment åt gången och specialstuderat de artiklar som ringas in av dessa.

De moment som på så sätt ger ett nytt, begränsat artikelurval kallar jag fixpunkter. Ett exempel på hur sådana grupperade fixpunkter benämns i avhandlingen är *apotekare-opiater-giftstadgan*. Syntetiseringen av analyserna inom en fixpunkt liknar de enskilda analyserna för varje enskilda källtext.²²¹

Genom användningen av fixpunkter i analysen struktureras min framställning av tidpunkterna inte primärt av det kronologiska förloppet *inom* dessa (även om detta hela tiden finns med i skildringen). Tidpunkterna framställs ofta som tidsliga helheter. Historieskrivningens centrala ambition att fånga kronologiska förlopp ges däremot inte upp; den riktas bara i större utsträckning mot förändringen *mellan* tidpunkterna (och därigenom också mellan perioderna och i epokskiftet).

Genom att efter en syntetisering byta fixpunkter och undersöka delvis *samma material* är idén att en ny vinkel uppdragas, en »triangulering« som avslöjar de så eftertraktade *relationerna* mellan moment och noder i källtexternas totalitet.²²²

220. Begreppet »hegemonin« ligger naturligtvis närmast till hands, men jag förstår det som alltför omfattande för att beteckna den operation jag avser med normalisering.

221. Sammanställningen av dessa har gjorts genom att jag ritat upp färgkodade kopplingsscheman, det närmaste jag kan sägas ha kommit en egen bild av vad ett »differenssystem« ser ut som. Det är delvis utifrån dessa, för varje grupp fixpunkter några totala arbetsdokument i A3-format, som *figurerna* i avhandlingen är framarbetade. Dessa figurer diskuteras i kapitlets avslutande avsnitt nedan.

222. Jag använder inte arbetsbegreppet »triangulering« i avhandlingstexten särskilt frekvent. Att nämna det ger ändå en bild av hur jag tänkt under dessa operationaliseringsförsök. Jag inspirerades av Manuel De Landas användning av Deleuze och Guattaris begrepp »assemblage« som något som sätts samman (de många analyserna av enskilda artiklar i mitt fall) men som är större än sina delar och finns och verkar endast på denna nya sammansatta nivå (de annorlunda nya mönster som är diskursen och som inte kan ses i delarna, textmaterialet självt). Manuel De Landa framlägger sin teori i *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, London & New York, 2006, men jag förstod den bäst tack vare, och inspirerades framför allt av, hans praktiska användning av teorin i Braudel-ömläsningen *A Thousand Years of Nonlinear History*, New York, 1997. Mitt försök misslyckades,

Vissa positioner består medan andra ändras, vissa moment förblir perifera i förhållande till den nya fixpunkten medan andra nu framträder som noder. En hierarki och en relativ ordning momenten emellan träder fram i detta skiftande av fixpunkter. Det är på det viset jag har försökt operationalisera diskursteorins fokus på relationerna mellan momenten.

Utifrån de grupperade fixpunkterna har jag sedan tagit steget från den dammiga textverkstadens metod och teori till en akademisk prosa. Det är kring dessa fixpunkter min berättelse, själva historien om hur opium förstods i SFT före narkotikaproblemet, har byggts upp. Som djuphavsdykare ofta sägs erfara är själva nedstigandet i avgrunden hisnande och lätt, medan uppstigningen innehåller panik, andnöd, överdriven hast och fatala misstag. Att skriva fram en Historia ur djupen har tidvis fått det att svartna för mina ögon.

Figurativt menat

Som jag skrev i inledningen till kapitel 2 är gränserna mellan brödtextens exempel och noternas referenser svåra att dra. I beskrivningen av avhandlingens historiska fält beslöt jag att använda den gråzon som därmed uppstår för ytterligare exempel i noterna och vidareutveckling av mer perifera idéer. I försöken att stiga upp mot ytan från källmaterialets dunkel kommer samma gråzon att bli synlig för läsaren.

I en texttolkande historisk analys är »översättningarna« mellan olika forskares begrepp samt mellan källtexternas begrepp och de analytiska begreppen helt centrala, och att göra dem tydliga och trovärdiga för läsaren helt avgörande. De är också utrymmeskrävande. I brödtexten exemplifieras översättningarna med de mest framträdande exemplen på varje »översättning«, de jag bedömer som de viktiga för att beskriva forskningsresultaten och effektivt driva historien framåt medan det material och den forskning som understödjer min beskrivning hänvisas till i noterna, så som brukligt är. Ett problem med detta framställningssätt är dock att de citat och exempel som lyfts fram riskerar att »fetischeras« som den enda grunden för analysen i brödtexten. Att välja ut ett enda citat som perfekt svarar mot analysens alla delar är omöjligt, faktiskt är det just utifrån motsatt förhållningssätt som tolkningen i brödtexten görs: genom en sönderdelning (analys) och aggregering av ett större material. För att öka transparensen i översättningarna och bryta upp fetiseringen av de enskilda källtexterna som visas i brödtexten ger jag ibland i noterna fler exempel på det som beskrivs i brödtexten.

Min ledlina upp mot ytan har varit konstruktionen av schematiska figurer över de viktigaste iakttagelserna och resultaten i analysen. Dessa tänker jag nu ägna denna teori- och metoddels slutstycken.

Först och främst vill jag betona att figurerna är tänkta dels som en hjälp till läs-

ningen och en sorts avsnittssammanfattning, dels som en illustration av arbetet bakom kulisserna, av metodens smutsiga hantverk (enormt stiliserat och polerat i figurernas form, ska dock sägas). I figurerna uppställs reduktionistiskt analysens resultat i form av begrepp och dess inbördes kopplingar, men de *utgör* inte resultaten.²²³

Figurerna byggs upp av tre horisontella fält: ett undre vitt fält, inramat av en svart rektangel, ett tomt, stort vitt fält däröver och en grå rektangel som tronar som ett åskmoln över det hela.

På det stora vita fältet är *Noder* placerade bland *moment*, mellan vilka jag drar svarta heldragna linjer för att illustrera kopplingar och relationer. Skillnaden dessa tecken emellan markeras med att momenten helt står i gemener medan Noderna står skrivna som egennamn. (Ibland använder jag på samma sätt stor bokstav i brödtex-ten för att visa att jag ser ett begrepp som en nod.) Linjerna föreställer *signifikantkedjorna*, och det vita fältet är deras fält, deras lilla del av differenssystemet.

Det understa inramade vita fältet innehåller Noder av sådan dignitet för diskursen att det skulle bli otydligt om jag också för dessa försökte dra linjer till alla anknutna moment.

I det grå fältet placerar jag på ett liknande sätt *element* så att deras relationer till signifikantkedjorna blir tydliga, antagonistiskt ställda rakt ovanför de av ekvivalens-logiken berörda momenten och Noderna.

Så kan figurernas kött och huvudsakliga syfte sammanfattas. Men jag har funnit språkspelet aningen mer invecklat än så. De komplikationer som beskrivs finns illustrerade i exempelfigur 3:1 nedan.

223. Figurerna har inte ambitionen att exakt fånga alla begreppsrelationerna och de mer eller mindre intrikata implikationerna av dessa för ett större resonemang, utan är snarare tänkta att skissartat visa det texten mer tydligt förklarar. Avhandlingen kan inte läsas som en bilderbok. På samma gång menar jag att dessa figurer tydliggör hur min metod applicerats. Ett hundratal färgkodade kopplingsscheman över differenssystemet och signifikantkedjorna däri har under arbetets gång föregått nedteckningen av kapitlets brödtex och figurer. Jag skulle finna det vara en förlust för framställningen att utesluta dessa figurer, även om de inte ger läsaren (som jag ändå hoppas att de ska) en ökad förståelse av brödtextens resultat, men dock en insikt i själva arbetsprocessen.

karaktär, möjligen riktigt nyttiga endast för ett visst sinnelag. Lyckligtvis är de inte avgörande för brödtexten.

Den läsare som ägnar figurerna uppmärksamhet kommer slutligen att finna ytterligare några bevis på figurernas schematiska karaktär. Vissa begrepp saknar kopplingar. Begreppens själva placering på fältet kommer i dessa fall ändå att föreslå en approximativ position i diskursen som helhet. I några figurer kommer jag även att inplacera moment i formen av små utbrutna citat (kursiverade med citattecken) som sådana begrepp utan kopplingar. Ambitionen är här att göra en samläsning av figurerna med brödtexten enklare. Denna ambition uttrycks i övrigt framför allt av hänvisningar till figurerna, med ytterligare läsanvisningar för enskilda artikulationer och relationer, löpande i brödtexten. Små sammanfattande bildtexter under varje figur ger också en sorts översättning av figurerna till det som lästs i avsnittet.

Nu upp till bevis. Med min forskningsfråga mjukt och varmt inbäddad i såväl tidigare forskning som i en operationaliserad teori om hur den kommer att undersökas, och med en viss föraning om framställningssättet som grädde på moset, torde läsaren nu stå redo att kasta sig ner i 1800-talets sötdoftande opiumhandel på de svenska apoteken.

Jag får hälsa dig välkommen till de empiriska kapitlen!

Utfärdadt i Stockholm den 17 Februari 1870.

4. Mellan arsenik och eter: 1870–1875

En fri opiumhandel på apoteken: Hur gick det till? Hur tänktes det? Hur förklarades det möjligt? Frågorna riktas mot en plats mellan den svenska droghistoriens förbigående av apoteken och apotekshistoriens förbigående av det icke-medicinska bruket. De riktas först mot en tidpunkt som ofta har setts som höjdpunkten för en ortodox frihandelsliberalism, strax före övergången till världsdeflationens knivskarpa kartelledda konkurrens.²²⁴ Tiden var en avgörande brytpunkt i internationell såväl som svensk ekonomisk historia.

224. Hobsbawm tar först 1873 års börskrasch och inledning på den långvariga deflationen fram till och med 1896 som brytpunkt om han måste, »den viktorianska motsvarigheten till den stora börskraschen på Wall Street 1929«. När han sedan ska avsluta kapitlet tenderar han mot 1875 som inte kan knytas till någon speciell händelse men är året mitt emellan »en ganska svårbestämd vattendelare, någon gång mellan 1871 och 1879«. Eric Hobsbawm, *Kapitalets tidsålder* (1975), Stockholm, 1994, s. 17, 411. För Karl Polanyi är 1879 brytningens år, se *Den stora omdaning* (1944), Lund, 1989, s. 45. Lennart Schön gör en liknande periodisering med 1873 »som inledningen till vad som kallats den långa depressionen fram till nästa expansionsfas från 1896«. Schön 2012, s. 134. För både Schön och Hobsbawm är »depression« ett klart paradoxalt begrepp att använda för perioden. Det sista kvartsseklets utveckling kan från Hobsbawm sammanfattas som dels en ekonomi som levdes och förstods i sin samtid som en depression, men vars produktionsökningar var oerhörda, och dels ett politiskt styre som sett ur de europeiska herreklassernas perspektiv både erövrade hela jorden och förstods som hotat i sin själva kärna: »Otryggheten, osäkerheten var tveeggad. För om imperiet (och de härskande klassernas styre) var sårbart för sina undersåtar, om också kanske inte ännu, inte omedelbart, borde det då inte vara ännu mer omedelbart sårbart inför en bortfrätning inifrån av viljan att härska, beredvilligheten att kämpa den darwinistiska kampen för de bäst lämpades överlevande? Skulle inte samma rikedom och lyx, som styrkan och företagsamheten skaffat fram, försvaga fibrerna i dessa muskler som måste hållas i ständigt bruk om det hela skulle kunna fortsätta? Ledde inte imperialismen till slut till parasitism i centrum och därmed också till barbarernas slutliga seger?« Hobsbawm 1994, s. 114. Schön vänder sig mot själva benämningen depression som »missvisande«. Depressionen är begränsad till fallande priser på jordbruksprodukter och Schön ser effekten med stigande reallöner i städerna och den stigande produktionen allmänt som oförenliga med vad som ska förstås som »depression«. Lennart Schön, *Världens ekonomiska historia, del 2, Den industriella tiden*, Stockholm, 2010, s. 141–142. Betydelsen för valet av 1870–1875 är delvis att denna tid av deflation och skräck för att förlora viljan att härska ännu inte inträtt. Drogerna som en variation på kniven-i-ryggen efter Versailles, som Mike Jay exempelvis sågs beskriva i den internationella forskningsöversikten, kan ännu inte artikuleras med någon kraft. Den frisinnighet i synen på opium på apoteken som frågeställningen jagar efter kan förväntas ännu uttryckas i hela sin styrka.

Vid nyåret 1870 smäller det ännu av frihandel, expansion och handel för dem som hade råd att dricka champagne och var hågade att fira. Kanske inte präster och adel då. I Sverige är det rimligt att anta att de som firade denna liberalismens ekonomiska seger främst var de som nyligen gynnats av den »mest spektakulära förändringen«: införandet av näringsfrihet och andra liberala reformer under de föregående decennierna.²²⁵

De svenska nyårsfirarna 1870 hade i ryggen avskaffandet av inre och yttre pass-tvång 1860, Näringsfrihetsförordningen och en ny banklag för permanenta affärsbankers etableringsrätt 1864, ett frihandelsavtal 1865 i linje med Cobdentraktaten samt en ny riksdagsordning i och med avskaffandet av ståndsrepresentationen 1866, som ersattes med kapitalrepresentation – rösträtt efter kapitalstyrka.²²⁶ Para detta med skogsindustriboomen i Norrland som täckte landet med guld under tidigt 1870-tal och det är lätt att se hur en frihandelsliberalismens guldålder även glimmade i svenska glas.

Denna frihandelstid genomsyrar materialet som undersökts nedan. Som apoteks- och medicinhistorikerna har betonat, hade apotekarna sedan gammalt fört striden för en *skyddad handel* med sina varor mot de handlare som inkräktade på deras privilegier: kvacksalvare och kloka gummor, kryddkrämare och badargesäller. Likaså mot läkarna. Samtidigt var man minst lika länge inbegripen i strider mot *tyngande handelsrestriktioner* från myndigheternas sida. Båda dessa strider förs samtidigt vid denna frihandels tidpunkt och öppnar för en undersökning av hur de båda förhåller sig till varandra i fallet med opium.

Faktum är att tidpunkten delvis valts för att näringsfrihetens vindar då driver upp jämsides med två annalkande striktare apoteksregleringar: regleringar som i allra högsta grad har sin uppkomst i viktiga problematiseringar av opiumet och bidrar till mitt själva intresse i saken.

Den första problematiseringen – som manar riksdagen till utskott och utredning – handlar om apotekens gifter, de dödliga gifterna, förgiftningarna. Denna problematisering av apoteksgifterna, som mullrar i bakgrunden av den aktuella tidpunkten, får sin klagörande, avslutande blyxtbelysning i författningssamlingen för år 1876.

Den andra viktiga problematiseringen får intressant nog sitt avslut under samma

225. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm, 1997, s. 259. Magnusson är dock noga med att hålla fram hur de näringsfrihetsreformer som genomförs inte sker utan »stor politisk turbulens« och med starka prohibitionistiska motkrafter, s. 265.

226. Valbarhet och rösträtt knyts till kapitalinkomst eller fastighetsbesittning, inte stånd. Vinnare är därför besuttna grupper bland skattebönder och borgare, läser man i Susanna Hedenborg och Mats Morell (red.), *Sverige: En social och ekonomisk historia*, Lund, 2006, kap. 5. (Kapitalrepresentation är inte deras benämning på denna typ av styre, utan min.) 1866 lyfts dock fram som höjdpunkten på en rörelse av statliga ingrepp för att avlägsna icke-ekonomiska faktorer inverkan på marknadspriset. Samma poäng om en aktiv stats skapande av marknadens institutioner gör Magnusson 1997 för samma tid; man vill inte att denna liberala reformtid ska misstolkas som inträdet för en »nattväktarstat« eller att marknader självorganiserar sig bara staten håller sig ur vägen. Cobdentraktaten var ett handelsavtal mellan Storbritannien och Frankrike 1860 där båda länderna sänkte tullar på viktiga handelsvaror.

år, 1876: den handlar om den vitt spridda berusningen medelst apotekens medel.

Vi ser i de nya regleringarna som följer på dessa båda problematiseringar (liksom vi i näringsfrihetens kulingvarning runt privilegieknuten anar samma sak) hur andra än apotekarna »har problem med opium« under denna avhandlingens första tidpunkt. Frågan är nu i ett nötskal: vilka problem säger sig apotekarna ha med opium, så att de inte *själva utgör själva* opiumproblemet?

Kapitlets fixpunkter är ordnade så att de fångar in var sin sida av de problem med opium som apotekarna uttrycker i materialet. En första fixpunkt är diskussionerna om »undantagscirkuläret« i avsnittet *Opium som undantag*. I dessa stundom hätska diskussioner, förda i SFT, försvarar apotekarna en fri apotekshandel med opium mot tanken på ett förbud mot att sälja sådana gifter i handköp. Här ställer sig alltså apotekarna i opposition till tunga regleringar av gift.

I det följande avsnittet, *Förgiftning: farmacins mensklighet och möjlighet*, används fixpunkten »förgiftning« för att undersöka apotekarnas hantering av riskerna med denna fria handel. I en avslutande del av denna granskning görs en exkurs ut i en egen fallstudie som handlar om hur arseniklagstiftningen presenteras i SFT – alltså den giftlagstiftning som gör för arseniken det apotekarna med undantagscirkuläret undslipper med opium.²²⁷ Här undersöker jag gränserna för den farmacins diskurs om giftet som framträtt i den ordinarie fallstudiens analys utifrån fixpunkterna undantagscirkuläret och förgiftning.

I dessa två avsnitt, med sina respektive motpoler i artikulationerna av opiumhandeln – en för fri handel och en om gränserna för denna frihet – framträder *det farmaceutiska vetandet* som en viktig fast punkt i signifikantkedjan, som en Nod. Mina försök att bena ut hur detta vetande struktureras upptar de två avslutande avsnitten *Det utommedicinska bruket* och *Marknaden och vetenskapen*.

Det första av dessa avsnitt försöker fånga det folkliga, kulturella vetandet om opium så som det används i SFT och tydligast framträder i en samling artiklar kring det icke-medicinska bruket. Här görs också en extra liten fallstudie av eterlagstiftningen och dess berörda artiklar i SFT, vilket gör för rusets analytiska gränser vad arseniken gjorde för giftet.

Det andra avsnittet skrivs från två fixpunkter: (1) en som försöker fånga vetandet om marknaden. Här vägs vetandet på guldvåg: apotekarna som kunder på den internationella arenan utsätts för marknadsrörelsernas fullständiga oförutsägbarhet och kvicka svängningar, samtidigt som de på den inhemska arenan har att hantera en för vinstmarginalerna inte alltid tillräckligt rörlig eller generös medicinaltaxa. Och (2)

227. Det är en egen fallstudie i den bemärkelsen att material från SFT valts ut på egna grunder, skilda från de som styrts undersökningen av talet om opium i SFT. Här har istället fixpunkten om arseniklagstiftningen fungerat som avgränsning för materialet. Samma sak gäller för fallstudien om eter och rus i detta kapitlets sista avsnitt. I kap. 6 görs en liknande exkurs ut i en egen fallstudie med eget material, då för att närmare studera totalförbudet mot alkohol och ruset.

en fixpunkt som försöker fånga vetandet om substansen, det farmaceutiska vetandet som greppande efter Vetenskapen.

Kapitlet kommer således att kretsa mycket kring vetandena om opium, och vetandena kommer därför också att vara centrala i de diagram som punktvis pauserar läsningen. Dessa diagram vill alltså ge en geometrisk bild av det just genomgångna avsnittet, där det mest fasta i diskursen – så som vetandets former exempelvis – står att finna nederst och de mest oroande, obundna elementen hänger som åskmoln överst i det grå fältet. Däremellan signifikantkedjans nät av relationer, brödtextens deg. Vandringsen mot det första av många diagram kan börja, men låt mig inleda med ett undantag.

OPIUM SOM UNDANTAG

Min första fixpunkt är 1870 års undantagscirkulär från de precis nyinförda expedieringsreglerna för beredningar av opium (tillsammans med kloroform).²²⁸ Detta cirkulär – reproducerat på s. 108 – är något av ett opiumhandköpets *Magna Carta*. Trots de skärpta narkotikalongarna under 1930-talet (med fängelsestraff och vidgat narkotikabegrepp) så består undantagen för handköp av opiumberedningar (fria köp utan recept på apotek) till efter andra världskriget. Dock med kraftig sänkning av den tillåtna maxdosen i linje med den nya narkotikaproblematiseringen; *rusdosering* blir mycket svårt efter Opiumkonventionens implementering i Sverige.²²⁹

228. Varför inte återge hela den korta källtexten, då sådan hjälp har saknats mig i min läsning av tidigare forskning. Så här lyder Undantagscirkuläret i fråga (SFS 1870:6, s. 4, fetstil i källan):

1:o. att utlemnandet sker genom Apotekaren sjelf eller hans edswurne medhjelpare samt till personer, om hwilkas warsamhet och pålitlighet de gjort sig öfwertygade;

2:o. att kärlet hwari läkemedlet utlemnas förses med signatur, hwarå såväl apotekets namn som ock följande ord finnas tydligt utsatte:

neml. å signaturen för Chloroformium: **Kloroform**: användes som läkemedel enbart utwärt

Tinctura Castorei thebaica: **Dr Reitz's moderdroppar**: användas med warsamhet i dosis af 50 högst 80 droppar åt fullväxt person. Bör icke brukas i större mängd utan läkares råd.

Trochisci Glycyrrh. Thebaici: **Bröstkakor med opium**: användas med warsamhet och icke i större mängd än 2 högst 6 på dagen.

Vinum Glycyh. Thebaicum: **Roséns bröstdroppar**: användas med warsamhet i dosis af 25 högst 50 droppar åt fullväxt person. Bör icke brukas i större mängd eller för barn utan läkares råd.

Och bör vid utlemnandet mottagarens uppmärksamhet fästas på anvisningens innehåll; hwilket till efterrättelse härmed kungöres.

229. 1933 sätts gränsen till beredningar som inte innehåller mer än 0,2 % morfin. Den fortsätter sedan att gälla till efter andra världskriget. Undantag ges *Pillulae terpentini opiatæ* som i 1946 års farmakopé innehåller 0,005 g opium per piller, med max 3 piller per dag, alltså 15 mg daglig maxdos opium, 1,5 mg morfinalkaloid ungefär. I undantagscirkuläret från 1869 hade opiumkakorna som då gavs fria i handköp 10 mg per kaka. Tre sådana per dag ger 30 mg morfin, kort sagt: en rusdos. »Kungl. Maj:ts kungörelse med vissa bestämmelser angående narkotiska ämnen och beredningar den 16 september 1933 (nr 559)» i Gunnar Krook och Arnold O. Wiklund, *Apotekens författningssamling*, Stockholm, 1955, s. 165–171; *Svenska farmakopén 1946: Pharmacopoea Svecica Ed. XI*, Stockholm 1946, »*Pillulae*

1870 hindras alltså den oinskränkta kungamaktens (läs: Sundhetskollegiums) regleringar av gifthanteringen på apoteken som kommit krypande under de föregående decennierna, och här skrivs adelns (läs: apotekarnas) privilegier in i form av hela folkets rättigheter.

Utmejslandet av detta undantag, som analyseras i detalj i avsnittet nedan, skedde genom en förhandling mellan apotekarna och Sundhetskollegiums läkare. Knappt hade förbudet mot det sedan gammalt fria opiumexpedierandet på landets alla apotek hunnit införas i samband med utarbetandet av en ny farmakopé, innan Apotekar-societetens direktion reagerade. I *februari* 1870, bara någon dryg månad efter att farmakopén offentliggjorts, menar de sig ha fått tillräckligt många klagomål från allmänheten för att inkomma med en skrivelse som kräver undantag för *alla* de medel man är van att »tillhandahålla allmänheten«. Dessa exemplifieras med en lista om sex medel (varav fem innehåller opium).²³⁰

Lika flyfotad verkar Sundhetskollegium som byråkratisk organisation vara. Det inkommer inte bara med ett undfallande, positivt svar på apotekarnas undantags-skrivelse,²³¹ utan tar dessutom i förbifarten fasta på den lista med exempel som ingår i skrivelsen och godkänner fyra av de sex medlen där – men undanhåller ännu det populära Thielemanns droppar handköpshandel.²³²

Efter ytterligare ordväxling får apotekarna också rätt att sälja Thielemanns droppar i handköp. Därmed är cirkulärets hela *Carta* fullbordad. Fort ska det gå. Men i kravskrivelser och svarsskrivelser, insändare och redaktionsmaterial kring denna debatt skänkes en god första bild av opiumets förståelse. Nedan följer min tolkning av detta material.

terpentini opiatæ», s. 480; *Svenska farmakopén 1908: Pharmacopoea Svecica Ed. IX*, Stockholm, 1908, »Trochisci Glycyrrizæ opiatæ», s. 345.

230. Registernummer 700402. Alla artiklar ur *Svensk farmaceutisk tidskrift* som används som källmaterial till mina fallstudier refereras med registernummer. I bilaga 4 ges full referens till varje artikels registernummer. De ämnen man vill undanta är »de läkemedel som hittills varit brukligt försälja nemligen: Chloroform, Tinctura Castorei thebaica, Tinctura dulcis Harmanni, Tinctura Thielemanni, Trochisci Glycyrrizæ thebaica och Vin Glycyrrizæ thebaica m.fl.«. Nyckelordet här är förkortningen på slutet, »m.fl.«. Man vill ha bort förbudet för alla vanliga läkemedel i handköp. Farmakopén må ha kommit från trycket 1869, men vann inte laga kraft förrän årsskiftet nådens år 1870. Att på två månader få ihop klagomål från »allmänheten« är bra jobbat.

231. Så som det framstår i Olssons narrativ om läkare som böjer sig trots sin av missbruksproblematisering rotade ovilja mot läkarokontrollerad handel. Olsson 1994, s. 105–117.

232. 700502. Sundhetskollegium godkänner fyra av de sex på listan, med avslag för Hartmans Essentia dulcis och Thielemanns droppar, då dessa saknar homogena recept. Det gör att om man kan få sälja lite vad som helst som Thielemanns droppar, skulle man i praktiken kunna sälja opium fritt i vilken blandning som helst och kalla det Thielemann, alltså den situation som intill 1870-talet rådde. Mer om detta i undersökningen nedan. Thielemanns droppar, *Mixtura Thielemanni*, bestod enligt den officiella beredningen från 1871 (som gör att den blir tillåten igen under Undantagscirkulärets bestämmelse) av pepparmyntsolja (3 delar), koncentrerad sprit (22 delar), opiumvin med saffran (10 delar), kräkrotsvin (25 delar) och vandelrottinktur, mer känt som valeriana (40 delar). *Svenska farmakopeen*, översatt från *sjunde upplagan*, Stockholm, 1871.

Tillgänglighetens rätt och plikt

Artikulationen av cirkuläret om undantag från receptkraven i farmakopén formeras framför allt kring noden *Tillgänglighet*, som knyts till apotekens handel med opium fritt över disk (alltså så kallat »handköp«). Att »tillhandahålla allmänheten« står fram tydligt i artiklarna oavsett om dessa har läkare eller apotekare från landsbygden, direktionen eller redaktionen som författare. Runt denna nod konstrueras så det jag ska komma att kalla SFT:s apotekare-signifikantkedja, eller oftare och enklare bara *signifikantkedjan*.²³³

I den första figuren nedan illustreras denna kedja, så som förklarats närmare i föregående kapitel, av de heldragna linjerna mellan »Apotekare«, »Allmänhet« och »Tillgänglighet« (liksom av övriga, med likadana linjer anknutna moment).

Från privilegium till plikt

Att ha ensamrätt på rikets opiumförsäljning var gissningsvis en mycket lätt börda. Så verkar det i alla fall i SFT. Att hålla opiumberedningarna (och, om vi inte vill glömma det, kloroformen) fritt tillgängliga i handköp kopplas nämligen till apoteken genom artikuleringar kring två moment vilka inte riktigt andas fart och fläkt i opiumkommersen. Snarare tvärtom. Monopolhandeln med opium formuleras som en plikt lika mycket som en rättighet. Eller annorlunda uttryckt: det är kundernas rätt att ha tillgång till opium som utgör den främsta rättigheten, medan apotekarnas privilegium består i deras skyldighet att tillgodose denna rättighet, närmare bestämt plikt.

Cirkulärets regler utgör förstås i sig plikter, knutna till försiktighet med gifterna allra främst.²³⁴ Men dessa regler uttrycks och tolkas så att kunder av ettdera slaget »ej heller kunna vägras« de opiummedel »hvilka få till allmänheten utlemnas utan läkares recept«.²³⁵ I en diskussion om när läkares forskrivningskrav ändå gäller och när dessa är i strid med patientens »goda rätt« uttrycker apotekare som skriver in till SFT enligt redaktionen »alla den åsigten, att apotekarne hafva både rättighet och

233. 700402 (citatet härifrån), 700502, 700601, 711202, 740902, 752104, 752201. Tillgängligheten är artikulerad på många sätt, men tillhandahållandet och att lägga direkt i allmänhetens händer bildar något av nodens kärnformulering och en som gör tillgänglighet och handköp ekvivalent artikulerade. Från metodavsnittet känner vi här igen det svåra upprättandet av enhetliga subjektpositioner i en och samma signifikantkedja från ett material med olika sagespersoner. Subjektpositioner artikuleras både i artiklarnas text och i form av deras avsändare, som sagesmän. Skillnaden är inte avgörande för analysen. En läkare kan vara sagesman till en artikel som i sin brödtext knyter »läkare« till vissa problematiska element. Den »läkar-subjektposition« som konstrueras av artikeln beror både av sagesmannen och brödtexten, i detta exempel således en kritisk och självgranskande position som eventuellt stärker signifikantkedjan i SFT, apotekarnas kedja. »Direktionen« i fråga är här självklart Apotekarsocietetens direktion.

234. Apotekarnas plikter så som de uttrycks i cirkuläret är flera: att personligen stå för expedieringen, bedöma kundens pålitlighet, på utlämningskärl skriva dos, namn på medel och utlämnande apotek samt upplysa kunden om medlets verkan.

235. 740902.

skyldighet« att först och främst förse kunderna med det de behöver och sedan göra en egen avvägning om rättigheternas gränser:

För egen del anser jag mig ej böra tillåta repetition af t. ex. Calomel laxans och i många fall äfven af Chloralhydrat. Deremot anser jag fullt berättigadt att utlemna Linctus pectoralis med Vin. Glyc. theb., huru mycket som helst, då jag har tillåtelse utlemna Vin. Glyc. theb. utan blandning.²³⁶

SFT:s redaktion uttrycker sig i materialet också i form av rätt och plikt eller skyldighet när den försöker inta en modererande position till denna i citatet ovan uttalade rätt till *hurumycket som helst* opium.²³⁷ Genom att så tätt knyta privilegiet att sälja opium till kundernas rätt och apotekarnas därav följande skyldighet att ha opium tillgängligt, spinnes opiumbrukaren och apotekaren samman i ett garn långt bortom ekonomin i transaktionen.²³⁸

Från rätt till krav

Denna kundernas rätt till opium uttrycks inte sällan som ett krav från allmänheten, ett krav som kan verka nog så påträngande för apotekarna. Man kan riktigt höra klagomålen inne på apoteken när tinkturen inte flyger fram på disken: »olägenheter« och »missnöje« som förklaras alldeles för starka för att tillåta förbuds försök.²³⁹

Det är med detta folkliga missnöje och dessa högljudda krav som undantagscirkulärets krav på en fortsatt stor tillgänglighet på opium kan artikuleras som placerat

236. 752201. Calomel laxans bör man nog vara duktigt försiktig med. Kalomel, kvicksilverklorid (Hg_2Cl_2), användes sedan länge som purgativ och då som laxermedel och inte emetica (kräkmedel). Tvärtom finns hemska läkarberättelser om kalomel som behandling av kolera för att hindra kräkningar att läsa i *Hygiea* vol. 5, 1843, s. 270, 287 och 389, eller i vol. 12, 1850, s. 166. I Zacks avhandling om den första koleraepidemin i Sverige framgår undermedicineringen av opium och det tydligt ouslinliga hopp som ställdes till hydrologin i Sverige, till skillnad från behandlingarna internationellt där just opium och kalomel användes. Zacke 1971, jämför s. 16 med s. 102–103. I Linctus Pectoralis ingick inte sällan också eter... Något att komma tillbaka till i slutet av detta kapitel.

237. De diskuterar fall med beredningar utskrivna på recept av läkare, men vars förnyelse inte plitats ner korrekt. I dessa fall öppnar redaktionen för att då »må väl apotekaren anses hafva *rätt* men måhända icke *skyldighet* att vägra expediera läkarens recept« (752104, kursiv i original). Redaktionen reartikulerar plikten i något av en dubbelnegation, uttryckt som att man inte är förpliktigad att vägra recepten från läkarna, istället för som insändarna skriver att man har en plikt att expediera recepten. Inte-säga-nej istället för måste-säga-ja. I båda artikulationerna kopplas dock plikten till att man kan ge ut opium mer fritt.

238. Redan här kan väl anmärkas hur plikt och rätt nästan per definition, och hur som helst funktionellt så i denna artikulation, tränger ut själva köpslagans moment från kedjan och fjärrnar apotek-kundrelationen från marknadens element. Privilegiet jag syftar på är förstås monopolrätten till opium genom apotekens privilegiebrev.

239. Här strösslas det med »många olägenheter [...] dagliga förklaringar [...] insinueranden [...] missnöje och ovilja« i 700402, »allmänhetens [...] billiga fordran att utan omvägar kunna utbekomma läkemedel« i 700601, »ett fortfarande förbud för deras utlemnande utan recept, hvilket åter utan tvifvel varit svårt att efterleva och äfven medfört flera andra väsentliga olägenheter« i 711202 och kundernas hot om att släppa fram konkurrensens krafter genom att gå till andra apotekare i 752104.

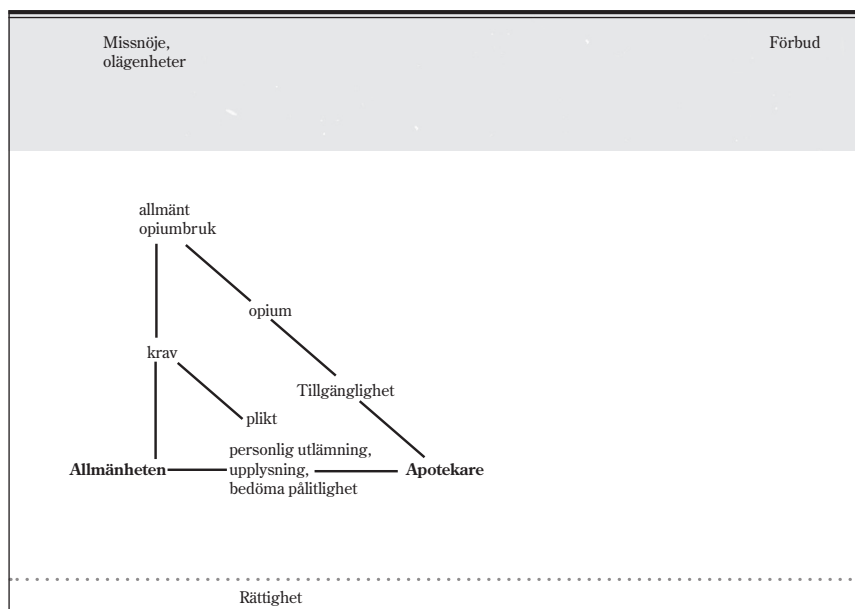
mellan marknadens oljud och förbudets tystnad. Apotekarnas fortsatt fria handel artikuleras som ett privilegium: att få göra sin plikt.

Om utläsningen av figur 4:1

I figur 4:1 nedan är signifikantkedjan som knyter samman apotekare, allmänhet och tillgänglighet placerad på det vita fältet under de element i det grå fältet överst som förstås som antagonistiska till kedjan. De skänker också den närmaste möjligheten till mening i de fixerade relationerna mellan kedjans moment och noder på det vita fältet. Figuren försöker visa hur vissa element förhåller sig särskilt intimt till vissa moment och noder. »Missnöjets« element står exempelvis ovanför »Allmänheten«, »krav« och »allmänt opiumbruk« till vänster i fältet. Detta ska illustrera hur just missnöjets avstånd till dessa delar av kedjan på samma gång stadgar och ger mening till denna del, med relationerna till noden Rättighet ytterst berörda. »Förbudets« element är istället placerat långt till höger, både för att illustrera att det antagoniserar på rakt motsatt sätt till missnöjet (folk är missnöjda över försök till förbud, inte för att de vill ha förbud) och för att det därför också närmast relaterar till andra delar av artikulationerna av kedjan – så som kring Tillgängligheten.

Denna uppställning i figur 4:1 vad gäller vänstra och högra delen av fältet är genomgående för figurerna i avhandlingen. Högst upp till vänster samlas element och korresponderande delar av signifikantkedjan som hanterar oordning eller full frihet grovt uttryckt. Här finner vi både folkligt missnöje som här nedan och en sorts instabilitet i fria handelsflöden, lagbrott och anarki. Mot det övre högra hörnet samlas istället element som förbud, här i figur 4:1: absolut ordning, total tystnad, lydnad och ofrihet.

Läsningen av figurerna kan inledningsvis verka svår, men de bygger på varandra på detta sätt och efter en första tröskel hoppas jag att de blir mer självklara i sin uttydning och alltmer användbara ju mer komplex analysen av signifikantkedjorna i SFT blir. Liknande förklaringar av figurerna som ovan ges också i bildtexterna till varje figur.

Figur 4:1. Tillgänglighet som plikt och rätt i »Undantagscirkuläret« 1870

Här ges en bild av den diskursiva kampen kring Undantagscirkuläret så som den förs i SFT. Längst till vänster befinner sig marknaden och allmänheten, längst till höger staten (närmast Sundhetskollegium) och kontrollen, i mitten apotekarna. I noden »Rättighet« nederst i figuren grundar dessa sin kamp för att försvara sina privilegier att få sälja opium fritt i handköp och utifrån denna fixerar de momenten i sin signifikantkedja i stabila relationer, exempelvis som allmänhetens krav (med tydligt avstånd till missnöjets element) och den egna plikten att tillhandahålla (långt från förbudets element).

Opium som folkmedel

Den allra första artikeln om undantagscirkuläret artikulerar pliktskyldiga apotekare som ända sedan förbudet trädde i kraft »noga ställt sig ofvannämnde förordning till efterrättelse, och vägrat utlämna eller försälja dylika läkemedel, som förut af praxis varit tillgängliga, och med hvilkas verkningar den stora allmänheten, i de flesta fall, varit förtrogen«. ²⁴⁰ Redan här hörs den motstående kraft som apotekarna sedan använder när de artikulerar opium som undantag: kundernas krävda rätt att få sig tillhanda denna drog.

Hur detta folkliga krav på opium uttrycks inom medicinen och farmacin undersöks inte närmare i tidigare forskning (annat än Olssons citat om svordomar över disken på apoteken) och man (jag i alla fall) står (anakronistiskt) fångslad inför frågan hur ett kundtryck efter »hurumycketsomhelst-opiumhandel« i form av okvädesord (knarkares kvidanden) inordnas som giftpolitikens grund i SFT:s signifikantkedja. Kärnfullt uttryckt verkar svaret på denna fråga vara: en vanans

rätt som har sin trygghet i det folkliga vetandet om opium.

Artikleringen av den folkliga opiumvanan, som syntes redan i cirkulärets allra första artikel ovan, knyter an till en över tid utvecklad praxis där »allmänheten sedan flera år varit van att utan [läkar]recept från apoteken bekomma så kallade koleradroppar och thielemanns droppar innehållande än mer, än mindre mängd af opium«. ²⁴¹

Vanan kompletteras även från apotekarhåll med kopplingen till ett folkligt vetande som likställs med den medicinska professionens, en »sensus communis« eller sunt förnuft av praktiskt slag. Detta motsäger de påståenden om opiumets farlighet som vissa »välmenande läkare« utan bevis försöker lura i allmänheten. Denna tanke uttrycks tydligt av redaktionen:

[Dessa välmenande läkare] hafva ej lemnat något objektivt bevis, hvarken på den vådliga beskaffenheten hos droparne eller på farans aflägsnande derigenom att de blifvit af läkare »ordinerade«, men icke förty brukade efter den allmänt bekanta kännedomen om deras bruk och verkningar; och skulle något slags bevis också af dem försökas, så torde man på förhand kunna säga, att detta bevis ej kommer att »gå i« allmänheten, som med sitt sensus communis gerna vill döma efter hvad den sett och erfårit. ²⁴²

Det folkliga vetandet, *sensus communis*, artikuleras på olika sätt som sammanlänkat med det medicinska vetandet. ²⁴³ Det folkliga vetandet värderas visserligen olika starkt i olika artiklar – de där apotekare kopplas till författarpositionen värderar det folkliga vetandet högre – men samartikulationen av vetandena skapar i vilket fall en stark länk mellan en folkets kunniga och autonoma hantering av sin opiumvana och de vetskaper man från läkarhåll använt för att tjäna allmänhetens medicinska behov.

En viss doktor Sondén sticker ut som läkarrösten som lyfter fram opiumvanans helgd och på samma gång omfattar SFT:s hela signifikantkedja i cirkulärets alla artiklar: en

241. 711202. Också i de andra artiklarna om kundkraven kopplas utan undantag moment av folklig vana in på ett legitimerande, inte problematiserande, sätt: 700402 här ovan med »som förut av praxis varit tillgängliga«, 700601 där »allmänheten blivit van att utan hinder utbekomma« och 752104 där vanan inte skrivs ut men momentet »ofta« används med liknande innebörd i diskussioner om praxis för expediering av bl.a. opiumberedningar.

242. 700502. Är det f.ö. inte underbart fyndigt att använda latin för att artikulera folkvettet i ekvivalens med andra vetanden? Det vore måhända för folkligt att kalla folkets vetande »vetande« i folkspråklig dräkt.

243. Artiklar där subjektpositionen apotekare kan kopplas till författarpositionen likställer i det närmaste helt det folkliga vetandet med läkarnas, i genesis såväl som i trygg hantering (det behöver inte betyda att vetandet är fullständigt eller tillräckligt, men gott nog och lika grupperna emellan): 700402, 700502, 752104. Artiklar där subjektpositionen läkare kan kopplas till författarpositionen, som i övrigt här artikulerar SFT:s apotekar-signifikantkedja kring en fri opiumhandel på apoteken, gör inte kopplingen mellan det folkliga vetandet och en god nog kompetens, även när det har en genesis i och spridning utifrån den medicinska vetenskapen. Man gör som Sondén i citatet nedan en reservation för ett behov att upplysa kunderna om läkarvetenskapens särskilda vetande: 700601, 701601 (»[...] man ej bör förutsätta, att allmänheten skall känna den rätta dosen af dessa gifter«) och 711202.

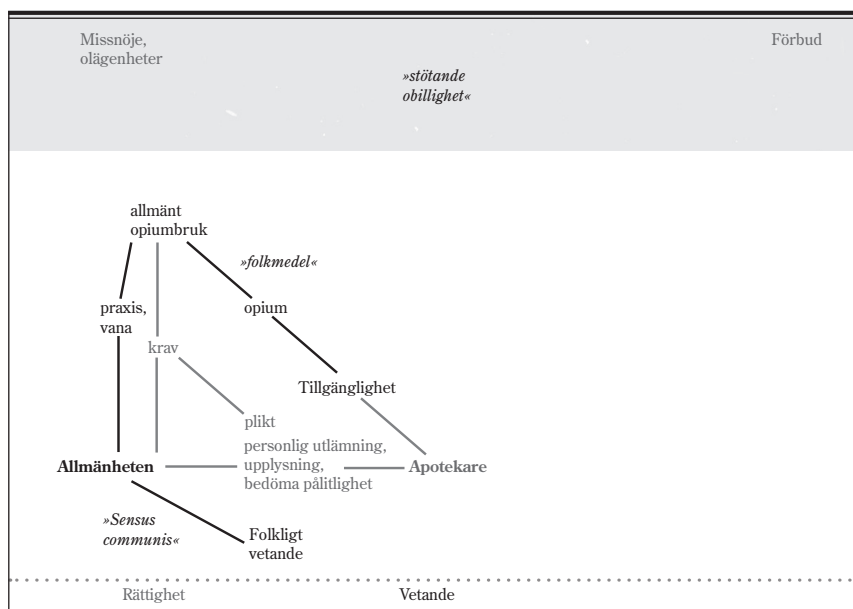
kedja som löper från Tillgänglighet och folkets krävda invanda rätt att fritt få köpa opium, via momenten apotekare, plikt och vidare till sagda praxis och förtrogenhet – det folkliga vetandet – vilka allra först bröts och bändes in i förbudsförordningens lydelser.

Det är som sagt omöjligt att i ett enda citat fånga hela signifikantkedjan, men nedanstående citat av doktor Sondén kommer så nära man någonsin kan önska vad gäller tanken på opiumet som *folkmedel*:

Då alla de läkemedel, hvarom Apotekare-Societetens Direktion ansökt, att de [...] måtte få utan recept af läkare till allmänheten försäljas, samtliga äro vordne alldagligen efterfrågade och begagnade *folkmedel*, och bland dessa Dörjes moderdroppar och Roséns bröstdroppar snart räkna 100 års anor, och Hartmans rogifvande droppar föga gifva dem efter i ålder [...] hos oss infördes i allmänt bruk genom dess föreskrift för allmänheten rörande behandlingen af kolera innan läkare hinner ankomma [...] samt sålunda erhållit den största möjliga spridning, och häraf ådagaläggas, att våra svenska läkare icke allenast icke skyggtat tillbaka för att lemna opium i allmänhetens händer men sjelfve de facto rekommenderat detsamma [...] måste [jag] anse som en inkonsequens i Collegii förfarande och som en stötande obillighet emot allmänheten att 2:ne deribland blifvit undantagne; ett undantag desto betänkligare som allmänheten blifvit van att utan hinder utbekomma äfven dessa från apoteken, och i samma mon som desamma tillskyndat allmänheten ett större och iögonfallande gagn. Det vill derföre synas, som skulle Kongl. Collegii åtgärd icke bordt bestå uti att inskränka försäljningen under hand af *något* bland dessa allmänt begagnade läkemedlen, utan heldre i att meddela allmänheten nödig upplysning om allas användningssätt, på det att deras friare bruk ej må blifva skadligt.²⁴⁴

Tillgänglighetens kedja sluter sig här kring sig själv. Opiumvanan har sin upprinnelse i en rimlig medicinsk och farmaceutisk praktik, den har skapat ett folkmedel som nu förbinder apotekens plikt med patienternas rätt där vetandet om opium är demokratiserat och står skyddande mot skadeverkningarna. Opium ska vara fritt i handköp.

244. 700601 (kursiver i original). Det här är alltså samme Sondén som i forskningsöversikten kommer fram som den ledande läkaren i problematiseringen av opium dessa år. Det är från Sondéns artikel i *Hygiea* 1878 som Olssons njutningsproblematisering får sin konkretisering: »[...] så utgå stora kvantiteter opium dagligen utan läkares vetskap eller ordination i den allmänna rörelsen, och hvem kan svara för, att ej dermed drifves missbruk? Sannolikt finnes icke ett enda bland de i pharmacopoea Suecica nämnde opiipreparat, hvilket icke af en eller annan opiätare blifvit såsom njutningsmedel tillgripet», och från Olssons framställning får vi veta att det är »på initiativ av Doktor Sondén behovet av kontroll av medlen» diskuteras i Svenska läkaresällskapet, liksom det är Sondén som föreslår sällskapet att tillsätta en kommitté för att »utreda frågan om behovet af inskränkningar eller förändringar i apotekarnas rättigheter att i handköp försälja opiihaltiga preparat». Olsson 1994, s. 105–106. Antingen sluter man sig härav till att mycket kan hända på åtta år, eller så misstänker man källorna, forskningen eller mannen själv. Oavsett vilket kan jag sluta mig till att läkarnas njutningsproblematisering av apotekens opiumhandel som forskningsläget visar på vid min tidpunkt kan sägas arkeologiskt utträngd från apotekarnas artikulationer av opium i samband med undantagscirkuläret, och att Sondén som subjektposition synnerligen framstående figurerar i denna utträngning i SFT.

Figur 4:2. Folkmedel och folkligt vetande

Här illustreras apotekarnas kamp mot läkarnas kontroll av opiumhandeln genom ordinationskrav. Artikulationerna i denna riktning är i helsvart och infogade i den tidigare figurens skildring av Tillgänglighetens kopplingar, här i grått. I artikulationerna av opiumvanan hos folket kopplas dessa till kedjan genom Vetandets nod, vilken också stabiliserar apotekarnas position. Läkarnas försök att skapa ekvivalenser mellan det folkliga vanebruket och en brist på vetande artikuleras ekvivalent till element som »en stötande obillighet« och omintetgörs således.

Denna frihet och detta folkliga vetande frigör allmänheten från regleringar som fäster opiumet till läkarnas ordinationer. Det är kring gränserna för denna frihet och detta vetande, när *receptet* ska artikuleras till kedjan, som undantagscirkulärets fixpunkt ger sitt sista bidrag till analysen.

Homogeniseringens rätta recept

Undantagscirkulärets friheter utsträcktes till att även inkludera opiumberedningen Thielemanns droppar, men inte förrän dess recept hade homogeniserats genom en av Sundhetskollégium förordnad formel. Liksom andra icke-officinella medel, de som inte hade sitt recept medtaget i farmakopéns formelsamling, var den exakta formeln för Thielemanns droppar inte lagligen reglerad. Läkare skrev olika recept med samma thielemannska namn, och apotekarna hade sin gemensamma utbildning och läsning av SFT till trots ingen laga skyldighet att samordna receptläget.

Apotekarna följer med en bit in i Sundhetskollégiums argumentation: de accepterar en likriktning av receptet på Thielemanns droppar och erkänner även att tanken

att »på signaturen sätta ut maximaldosis är god och kan betraktas såsom den vinst denna fråga medfört«. ²⁴⁵ De knyter dessa regleringsändringar till kedjan om opium som säljs fritt i handköp – återigen med hjälp av momentet allmänhetens krav och »anspråk» på att få goda medel tillgängliga. Och dessa krav utökas nu till att vara krav också på likadana medel. ²⁴⁶

Sundhetskollegiums förbud av handköp innebar en samartikulering av »recept« med läkarnas skrivande av recept, *förskrivande* eller *ordination*, som det vilket ska ge trygghet åt patienten, då »farliga förvexlingar undvikas derigenom« att läkarna får kontroll på vem som ska bruka medlet och hur. ²⁴⁷ Här figurerar också krav på att kontrollen ska stärkas genom att varje recept »skulle verificeras genom af emottagaren aflemnad qvittens [...] och dessa qvittenser skulle af apotekarne förvaras och vid näst derefter skeende apoteksvisitation förevisas«. ²⁴⁸ Det är denna koppling till receptet som apotekarnas signifikantkedja försöker bryta (homogeniseringen och dosangivelsen förutan). Och det är här som kampen om receptet som moment kring Kontrollens form(l)er utspelar sig.

Apotekarkedjan bryter upp *receptet som läkarförskrivning* i dess koppling till säkerhet och knyter det istället till vaga, hotfulla ekonomiska intressen där läkaren skildras som en sorts recept-rentier. Allmänhetens klagomål och missnöje från tidigare får här formen av ett »insinuerande att detta förbud vore ett arrangement emellan läkare och apotekare för att tillskynda de förre en förtjänst genom ökad receptskrifning«, ²⁴⁹

245. 700502. Man låter inte direkt fanfarer ljuda i frågan om att homogenisera recepten utan knyter det till sig som kompromiss för att försäkra sig om handköpsrätten: »Sedan Kongl. Sundhetskollegium funnit sig böra så i detalj reglementera utlemnandet till allmänheten af alla medikamenter, hvari opium eller andra i och för sig farliga läkemedel ingrediera, kan man ej annat än gilla detta dess afslag [för Thielemanns droppar]. Men tydligt och klart är, att om apotekarne ingå till collegium med uppgift på bestämda formler för hvarterda af dessa slagen droppar, efter hvilka alla apotekare, som vill dem i handköp försälja, skulle vara förpliktigade att dem tillaga, de hade största utsikt, att erhålla medgifvande till deras försäljning i handköp; och först efter bestämda formlers uppgifvande kan collegium också bestämma maximaldosis m.m.« Homogena recept som del av kedjan, men utan att involvera förbud i handköp och med kvardröjande invändningar mot receptet som sådant, artikuleras sedan i 700601, 701602 och 701702.

246. 701702, 752104, 752201.

247. 701601. Citatet är från läkaren Almén som kommenterar Sundhetskollegiums förordningar 1869, alltså så som de förstods före undantagscirkuläret, och är i sin större omfattning följande: »[...] äfven användningssätt och patientens namn böra utsättas [på receptet skrivet av läkaren]. Det sistnämnda är ej vanligt och kunde synas onödigt, men så är ej förhållandet; farliga förvexlingar undvikas derigenom, ty då receptet qvarlemnas på apoteket för att expedieras, uppgifves ej sällan af samma eller olika bud än patientens, än budets och än husbondens namn, hvarigenom läkemedlet äfven utan minsta slarf eller förummelse vid utlemnandet lätt kan komma till obehörig person.« Här sätts receptet tydligt samman som individuell *förskrivning* – kontroll av brukaren, en koppling till skydd mot *förvexling* som apotekskedjan alltså inte tar upp. »Förskrivning« är momentet som används i den första förordningen om handköpsförbud, SFS 1869:44, medan »ordination« används i SFS 1870:6.

248. 700601. Denne Wistrand intar alltså helt motstående position i förhållande till Sondén i samma artikel: mer kontroll, genom recept, av opium och därigenom av apoteken från läkarnas sida.

249. 700402.

ett insinuerande som tydligt skrivs in i den apotekska signifikantkedjan som analogt med de egna ironierna över »läkarens helgande mellanhand« som bara genom att skriva recept åstadkommer »farans aflägsnande«²⁵⁰ och snarare är ett uttryck för »tvångsband i våra medicinska skråförfattningar« vilka läkarna i Sundhetskollegium försöker upprätthålla.²⁵¹

Som redan påpekats var aldrig apotekarna ett skrå så som läkarna, vilket ger en tydlig riktning åt artikulationen av dessa »tvångsband«. Att angripa »skrån« under frihandelns period med näringsfrihet just lagstiftad torde vara något som resonerar väl och samtidigt tar privilegierna aningen ur elden.

Förskrivningskravet görs också ekvivalent med den handel via »smygvägar« och det »obehag« som uppstår vid förbud.²⁵² Detta börjar nu bli tydligt som mönster för kedjan. På marknadens fält – ungefärligt fångat av den övre vänstra kvadraten i föregående och nästkommande figurers geografiska skildring av diskursen – råder ett dövande oljud. Från förbudets håll anas bara en stum tystnad. Däremellan står apotekarna.

Skrån och förbud skapar i mötet med marknadskrafterna möjlighet till en sorts mervinstens element. Med detta analytiska begrepp, infört av mig för att fånga betydelser i materialet, åsyftas oskäligen vinster som anskaffats genom utnyttjande av icke-meriterade privilegiepositioner på marknaden. (Med fler exempel senare i avhandlingen klargörs förhoppningsvis ytterligare vad för slags betydelser jag härmed vill fånga.)

Viktigast för att hålla mervinstens ekvivalenskedja från apotekshandelns privilegier ser i detta sammanhang en överföring av denna ekvivalens till läkarna ut att vara. Genom att läkarna flyttas närmare skrå- och mervinst i SFT:s signifikantkedja och apotekarna positioneras som skilda från dessa medicinare, kommer apotekarnas privilegier att på samma gång fjärras från dessa. Att vara apotekare må vara en profession, men de utgör sannerligen inget skrå, deras privilegier må ge vinst, men ingen mervinst – de är inte som läkarna.

Allmänhetens krav och rättigheter, som knyts till apotekarnas plikter, möjliggör också en utträngning av *mervinst från skråförfattningar i strid med näringsfriheten* från apotekarnas signifikantkedja. Opiumhandeln ska vara fri i handköp då den krävs som en rättighet av allmänheten, inte som ett krav av apotekarna för deras egen del. Här blir förhållandet så tätt mellan allmänhetens röst och apotekarna som eko-kammaren för denna, att man lätt glömmer förhållandet att det är apotekarna som artikulerar denna allmänna vilja att fortsätta underhålla den folkliga opiumvanan

250. 700502. *Handen* som moment är frekvent men något som analysen får gå förbi, dock med en anteckning om dess roll i att skapa associationerna till vänskap och ärlighet. Apotekarnas *handel* är tillhandahållandet fritt i *handköp*, apotekarna och kunderna skakar hand över disk. Läkarna lägger där handen emellan, som *mellanhand*.

251. 700601.

252. 700601, 701601, 711202.

genom huru-mycket-som-helst-handel. Arkeologiskt undanträngs kopplingen mellan kraven på undantag för opium i handköp och apotekarna, genom omkopplingen via allmänhetens rätt och kraven på apotekarna.

Receptet destabiliseras alltså i sin koppling till läkarna och deras förskrivningskrav genom misstanken om mellanhand och ekvivalensen med skrämmässiga regleringar. I figur 4:3 illustreras detta med de prickade linjer som löper från receptet, upp mot de antagoniserade element som i Sundhetskollegiums artikulation istället är fixerade *moment* i deras signifikantkedja kring receptet. Här visas så grafiskt en diskursiv operation i rörelse, där de båda stridande artikulationerna av receptkrav är representerade samtidigt i figuren.

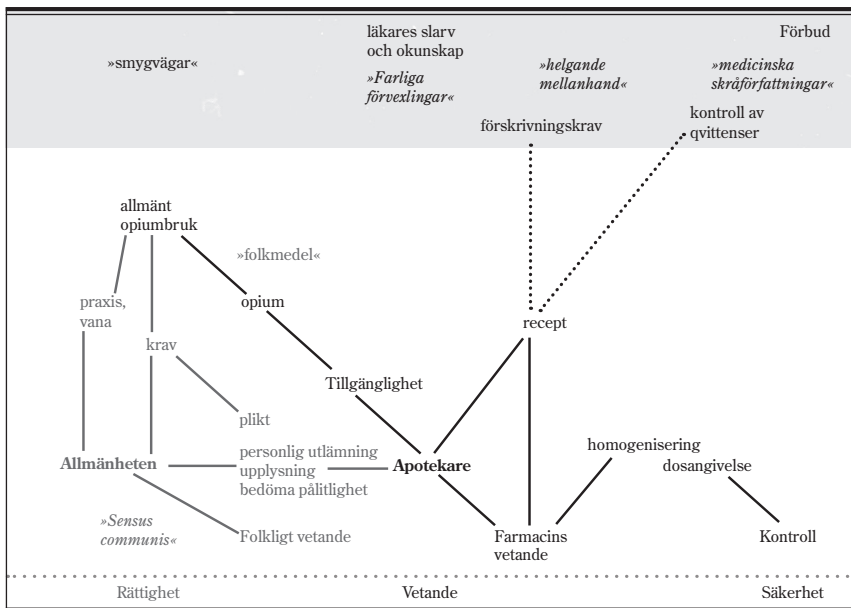
Denna destabilisering genom mellanhand-misstanken är dock inte den enda, nej, det hade varit lite lite. Kopplingen mellan recept och förskrivning ska också skakas av läkarreceptets »felaktighet«, en felaktighet genom onödiga komplikationer av redan väl fungerande *farmaceutiska* recept som bara ger »ett nytt bevis på myndigheternas inrotade ävlan att framför allt hålla på formen«. ²⁵³ Formen före formeln. Läkarnas okunskap i att formulera recept genom sin myndighet blir analog med en läkarokunskap i landet om reglerna för skrivande av recepten, där slarven – inga signaturer, omöjlig handstil, oegentliga reiterationsskrivelser, miss tänkliggjort som ett intresse av att skynda på diagnosarbetet – skapar ett utrymme för apotekarna att istället koppla sitt vetande till den thielemannska receptformeln. ²⁵⁴

Istället för förskrivningskravets onödiga mellanhand som ska ge ett »vederbörligt tillstånd« från läkarna, i form av recept vilka ska kontrolleras i inspektioner av alla *qvittenser*, kopplas undantagscirkuläret in som en sorts recept från läkarna som ges en gång, nationellt till alla patienter och fritt för apotekarna att med försiktighet omhänderta. ²⁵⁵ Cirkuläret som ett enda stort recept till apotekarna själva, ett *Magnum Praescriptum*.

253. 701702.

254. 701702, 752104, 752201 är artiklar om cirkuläret och Thielemanns droppar där apotekare uttrycker detta behov av att kompensera läkarnas recepthanteringsbrister med farmacins praktiska kunskap. I en tangerande artikel där läkaren Almén kommenterar förordningarna för 1869 och därför kan tas med på ett hörn här, uttrycks samma analoga bestörtning över receptskrivandet: »Det är i högsta grad anmärkningsvärdt, att recept ofta skrivas så ytterligt slarvigt och med sådana hieroglypher, att det fordras apothekarnes stora vana och skicklighet att dechifrera desamma. [...] och man bör ej förvånas, om patienterna skulle anse den läkare hafva haft för kort tid att studera sjukdomen och dess förändringar, som ej kunnat disponera de få minuter, som erfordrats för att skriva ett ordentligt recept. Den läkare som, ej vill risquera, att få sitt recept oexpedierat, bör utom år och datum tydligt utsätta sitt namn och ej något bomärke eller dylikt.« (701601)

255. 700402.

Figur 4:3. Det rätta receptet

Maktkampen mellan Sundhetskollegium och apotekarna utspelar sig här kring receptets moment. Genom att ställa läkarnas subjektposition i ekvivalens med element som slarv och misstankar om att de söker tjäna pengar som mellanhänder i opiumhandeln med sina förskrivningskrav destabiliseras deras koppling till receptet. Detta blir så fritt att artikulera till apotekarnas vetande om själva formeln för opiumberedningarna – farmacinis vetande.

Så har en tillgänglighetens signifikantkedja kunnat urskiljas kring opium, en där folklig opiumvana förklaras vara en rätt och läkarnas kontrollförsök på det stora hela uppställts som onödiga försök att störa en väl informerad handel. Opium dras med undantagscirkuläret fritt från förbud, det är till balansakten att inte dra för hårt vi nu vänder oss.

FÖRGIFTNING: FARMACINS MENSKLIGHET OCH MÖJLIGHET

Cirkuläret med all sin handköpsfrihet lyckades uppmåna till »varsamhet« en handfull gånger, »förväxling« knöts till faran med hanteringen och »försigtigheten« var det som fick läkarna med på tåget. Det som förespeglas i diskussionerna om undantaget är förgiftningsfaran och det är denna som fixpunkten för detta avsnitt, *förgiftning-opiater*, ska undersöka.

De kundkrav som undantagscirkuläret knöt till sig sätts här i ett helt nytt ljus när åtal mot apotekare för dödliga förgiftningsfall ska infogas i signifikantkedjan

om fortsatt fri handköpshandel. Som i fallet med undantagscirkuläret ska farmacinns vetande i en viss form komma att artikuleras som nod i den giftets diskurs som börjar skönjas. Också detta vetande har dock sina gränser. Dessa gränser utforskas allra sist i avsnittet, med arsenikens nya regleringar.

Men först: åtal, angrepp, förgiftning!

Förgiftning som apotekens problem: åtal och anklagelser

De artiklar i SFT som fångas in av fixpunkterna *förgiftning* och *opiat* är ofta utlandsberättelser: redan detta faktum av intresse för att förstå hur denna fråga hanteras av apotekarna. Men ett särskilt fall i Sverige bryter igenom detta mönster. Det gäller ett barn som dött efter att det fått i sig för mycket morfin i form av morfinsockerkakor.²⁵⁶ Fallet märks inte bara på grund av dödsfallet utan också då Sundhetskollegium anställer ett omfattande åtal mot apotekare Kindstrand på det berörda instruktionsapoteket Nordstjernan i Stockholm.²⁵⁷ Åtalet gäller flera punkter: morfinkakorna var felberedda, så att istället för standardformelns 5 milligram innehöll var kaka det tiotubbla; kakorna hölls dessutom regelvidrigt färdigberedda istället för att beredas efter receptets inlämnande; receptet var vidare felskrivet och borde därför förvägrats expedition; och utlämningen skedde utan att namn skrivits på konvolutet.²⁵⁸

Om detta åtal ordväxlas det friskt i SFT, där åklagarsidan angriper apotekarnas opiumhandel sålunda:

Många apotekare hava sådan vidlyftig rörelse att de icke kunna egna sina medhjelpare tillräcklig uppsigt; andra egna sig så föga åt tillsynen öfver sina apotek att de måste helt och hållet lita på sina medhjelpare. [...] Tyvärr ske dylika förseelser ofta nog, vida oftare än Red. kan föreställa sig, fastän de i brist på lagliga bevis sällan kunna åtalas; att slarf och misstag, som medfört ganska betänkliga följder under de senare åren på hufudstadens apotek förekommit, torde icke vara Red. alldeles obekant; så mycket viktigare är det då, att såväl apotekare som deras biträden erinras om föreskrifternas efterföljd och deras egen ansvarighet. Dertil bör ihågkommas, att nu ifrågavarande casus förekommit å sjelfva Instruktionsapoteket.²⁵⁹

256. I artiklarna om förgiftningsfallet handlar det om morfinkakorna *Trochisci Morphini acetici*, medan de som tas upp i undantagscirkuläret är »Trochisci Glycyrrh. Thebaici: **Bröstkakor med opium**» enligt ovan anförda SFS 1870:6. (Fetstil i källan.) Åtalet gäller således inte exakt kakorna som givits undantag, vilka alltså har opium och lakrits i sig, utan kakor som skrivits ut på läkarrecept. Artiklarna som diskuterar just detta specifika fall är 731201, 731301 och 731902.

257. Som visats i genomgången av BISOS för dessa år intas inte förgiftningsfall med opiat under egna kategorier förrän 1887 och då aldrig några dödsfall. Det är inte bara i SFT:s diskurs som detta barns dödsfall blir en avvikare. »Åtal» är benämningen i källorna.

258. 731201. I denna artikel refereras först åtalet rakt av okommenterat i några stycken, för att sedan bli förklarat och kritiskt diskuterat av redaktionen. Till åtalspunkterna fogas i den vidare argumentationen i 731301 också anklagelsen att dosangivelse saknats.

259. 731301.

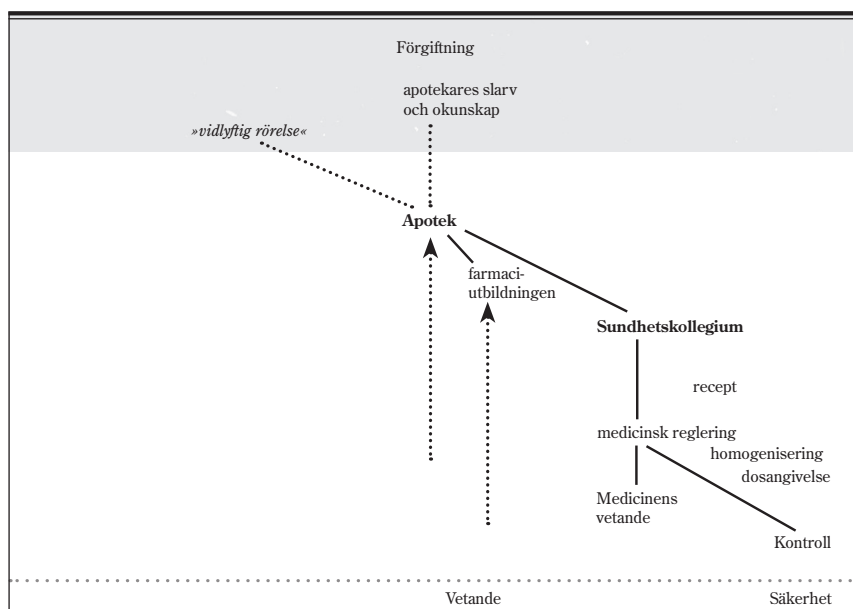
Slarvets nu välkända element kastas här tillbaka på apotekarna. Tidigare har SFT kopplat samman slarvet med läkarnas receptskrivning och till deras ekonomiska intresse som mellanhänder. Men nu sammanlänkas misstaget, regelbrotten och så dödsfallet med apotekens slarv och »vidlyftiga rörelse«, moment jag tolkar som knutna till samma ekonomiska intresse och med samma pejorativa anslag. Destabiliseringen drar också in över det omstridda momentet »recept«, genom att mångfalden av receptformler på morfinsockerkakor knyts till misstaget å ena sidan och till redaktionens försvar på grundval av det farmaceutiska vetandet av de färdigberedda kakorna å den andra.²⁶⁰ Och kanske än värre: denna slarvets kedja förbinds till själva hjärtat av farmacin; fallet har utspelat sig i huvudstaden, där Direktionen regerar och redaktionen propagerar; det har skett på instruktionsapoteket, där det farmaceutiska vetandet inte bara huserar utan också emanerar till nästa generation plikttrogna apotekare.

Allra mest reducerat till sina analytiska huvuddelar riskerar åtalet att destabilisera apotekarnas signifikantkedja genom att ställa deras subjektposition i ekvivalens med mervinstens element och därigenom skapa slitningar i positionens band till Vetandets nod. I figur 4:4 illustreras denna rörelse på det diskursiva fältet återigen med prickade linjer, denna gång dragna mellan apoteken och element i det grå fältet. Därtill har prickade pilar använts för att göra rörelsen där apoteken fjärras från Vetandets nod tydlig.

Läkarna, som genom Sundhetskollegium står anknutna till åtalet och till föreskrifterna som negligerats, förflyttas undan regelrytteri och insinuerad receptrentierism – om än inte från slarv i receptföreskrivningen.²⁶¹ Den medicinska regleringen, en läkarledd kontroll av farmacins kvitton med straff och beivranden, stärks i sina kopplingar till Säkerhetens nod på det farmaceutiska vetandets bekostnad.

260. »Att det icke allenast, såsom Red. anger, är farhågan för morfinsaltets sönderdelning i dylika blandningar som gifvit anledning till samma föreskrift, torde helt klart framgå af den äfven angifna följden, att dylika blandningar 'kunna medföra misstag vid dispensereringen'. Till följd af förbiseende häraf finner man på åtskilliga apotek olika slag af «Trochisci sedativi» med ganska olika morfinhalt.» (731301)

261. Det är värt och viktigt att notera att »läkare« som subjektposition inte undkommer angrepp i åtalets artiklar i denna bemärkelse. Vad som skiljer sig är alltså reartikuleringen av mervinstens element, undan detta läkarlarv och mot ett apotekarlarv.

Figur 4.4. Åtal och anklagelser

I ett åtal mot en apotekare artikuleras apotekens hela utbildningssystem knutet till slarv och förgiftningsfara. Apoteken driver så från den Vetandets nod som i SFT:s artikulationer kring opium fritt i handköp annars förankrat dem. Deras handel kan därmed farligt lätt komma att associeras med ett sökande efter mervinst före omsorgen om kundernas säkerhet.

Normalisering: misstagets mänsklighet

I övriga artiklar om opiatförgiftningar i SFT undanartikuleras ansvaret från apotekarnas subjektposition, både genom att det skylls på andra och genom att framtida farmaceutiska lösningar på problemet förespeglas. Men först i manövern står en normalisering av själva förgiftningen som ett mänskligt misstag, där detta misstag också blir hela problemet.

I fallet med morfinkakorna på instruktionsapoteket består hela misstaget i att felberäkna morfindosen med faktor tio. Övriga delar av åtalet lösgörs från detta »det egentliga felet i denna kasus«, och hamnar ekvivalent med regelrytteriets element, som försök »att göra saken värre än den i sig själv är«. ²⁶² Samma täta koppling mellan å ena sidan förgiftning med dödlig utgång av morfin från apotek och å andra sidan misstag känns igen från många andra artiklar, där »olycka«, »olycklig historia« och misstag genom »missräkning« och »förvexling« figurerar. ²⁶³

Likaså är avdramatiseringen av barnets död, att inte göra det värre än det är,

262. 731201.

263. 701702, 721701, 730601, 731201 (av redaktionen, inte Sundhetskollegium), 731301 (av redaktionen och insändarskribenten, men med olika kopplingar av misstaget därifrån), 731902, 750801.

analog med hur förgiftningens element i övrigt hanteras i SFT: olyckorna eller förgiftningsfaran skildras sakligt utan förslag på juridiska åtgärder;²⁶⁴ artiklar där man skulle förvänta sig att förgiftningsfaran berördes förbigår den istället helt.²⁶⁵

Normaliseringen av förgiftningen med morfin som ett mänskligt misstag, där ingen kan fritas från möjligheten att fela, skapar en implosion för ansvaret.²⁶⁶ Inget mänskligt är människan främmande. Det kristna blir att förlåta och glömma. Det som alla skulle kunna vara ansvariga för kan ingen enskild stå ansvarig för.

Apotekarnas mänskliga misstag artikuleras både som i paritet med andra yrkesgruppers olycksaliga men normala misstag och som följden av deras speciella position på marknadens fält:

Men under diskussionen ligger nära till hands en annan fråga, nämligen huruvida den olyckliga utgången kan läggas läkaren eller apotekaren till last; och härpå skulle jag för min del, vilja svara ett obetingadt: nej. Då apotekarne lika litet som hvarje annan människa kunna fritagas från möjligheten att begå misstag, så lärer väl ingen på allvar vilja påstå, att misstag vid beredning af medikament i allmänhet icke kunna på apoteken begås.²⁶⁷

[...] änskönt, red. just i farmaciens och dermed ock i allmänhetens välförstådda intresse gerna uttalar sig till förmån för ett billigt afseende på alla de svårigheter och obehag, som äro förknippade med apoteksyrkets utöfvande, och den ofta rätt kinkiga belägenhet, hvari apotekaren och hans biträden befinna sig då de efter lagens, moralens och billighetens bud skola efter bästa förstånd söka rätta sig efter och tillfredsställa såväl myndigheternas föreskrifter, som läkarnes önsknningar och allmänhetens fordringar, hvilka ej alltid harmoniera med hvarandra.²⁶⁸

264. 721701, 722201, 730601, 750801. I 722201 är rubriken *inte* »Förgiftningsfara!«, trots att man befarar att hela sändningar kinin är utblandat med morfin. Istället är rubriken »Chinasalts pröfning på morfin« och en kort, ofullkomlig redogörelse för hur man testat kinin på morfinblandningar. Förgiftning nämns inte alls, även om jag tar med den här och inte i nästa not kring fullständiga undanträngningar då förgiftningen ändå är starkt implicerad.

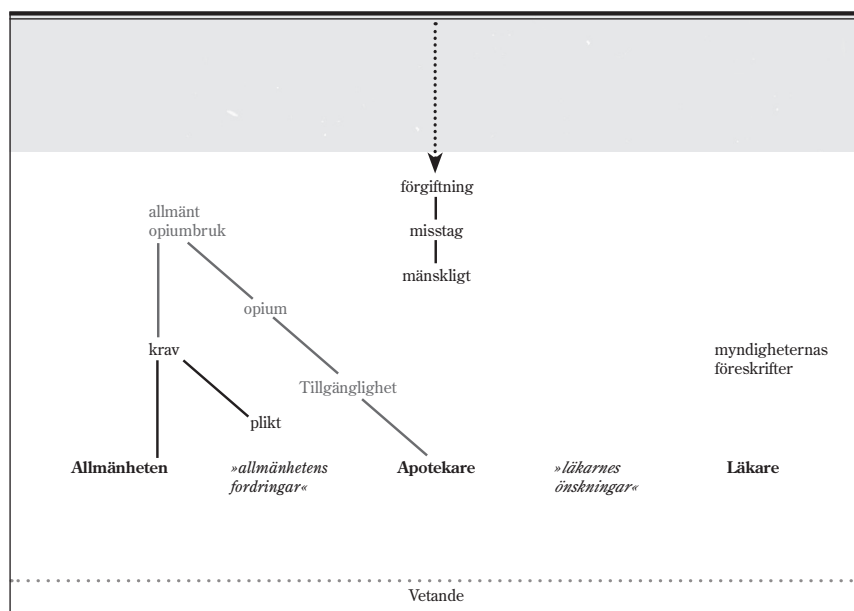
265. Hit hör alltså de redan avhandlade artiklarna som undantagscirkuläret, där förgiftningsfaran i samband med opiaterna aldrig nämns explicit. Några ytterligare exempel på förgiftningsfarans frånvaro är 742101 när den synnerligen fria opiatförsäljningen i USA diskuteras jämsides med beskrivningar av förfalskningar och luredrejerier, där många problem lyfts fram, men alls inte förgiftningsfaran; opiumviner och pulver ses som mindre vådliga i den mer moderna norska farmakopén och kan hållas utanför giftskåpen, något som inte kommenteras i relation till förgiftningsfaran i 710701; test på morfinhalten i opium som visar på 2 % för mycket på vissa apotek ses i 711501 som oväsentligt, trots att det strider mot reglerna.

266. »Menskligt« misstag explicit uttryckt i 731201 och 730601.

267. 731201. Redaktionen lyfter här i det svenska morfinkaksfallet fram ett uttalande från en läkare inför Svenska läkaresällskapet.

268. 731301. Det är lätt att se hur apotekarnas subjektposition artikuleras regelbundet på detta sätt som klämd och oansvarig. Samma artikulering såg vi med undantagscirkuläret, exempelvis: »[...] författningenligt bör vägras, men ofta kan det vara af sådan natur och begäras under sådana omständigheter att både patienten och läkaren skulle beteckna en vägran [av apotekaren] såsom ett kitsligt eller om

Genom dessa förgreningar av ansvaret ut mot olika subjektpositioner knyts de normaliserade momenten misstag-mänsklighet-olycka-förgiftning till SFT:s signifikantkedja på ett sätt som gör att ingen enskild subjektposition längre riskerar att hamna i ensam ekvivalens med förgiftningsfarans element och på så sätt dra opiaternas fria hantering med sig i fallet. (I figur 4:5 illustreras normaliseringen av förgiftningen genom att dess element flyttas ner från det grå fältet, igen illustrerat med en prickad pil.) På samma gång förstärks artikulationen av apotekarnas subjektposition som platsen där en balans mellan marknadens instabila krafter och regleringsiverns förbudstendenser överhuvudtaget kan uppnås.

Figur 4:5. Förgiftningens *mensklighet* och kollektiva ansvar

Apotekarna inleder sitt försvar inför åtalet om slarv på apoteken genom att normalisera förgiftningsolyckor som »menskliga«. Hur dessa olyckliga företeelser ska inordnas i signifikantkedjan och hur ansvarsfördelningen därför ska se ut är ännu inte hanterat – moment »hänger lösa« på det vita fältet.

Nästa led i artikulationen är ut mot en mer preciserad kollektivisering av det ansvar som ändå kvarstår vad gäller förgiftningsfallen. I denna utpytsning mellan kunder, läkare, droghandlare och apotek står vetande, anseende och i förlängningen, deras mänsklighet, på spel.

Kundernas ansvar: blick och straff

Från och med artikulationen av en fri opiathandel genom undantagscirkuläret blev kundernas rätt och krav en bärande del av kedjan. Denna kraft på marknaden släpptes lös mot regleringsförsöken. Men hur fri kan denna kundernas hantering förbli i mötet med dödliga förgiftningar?

I det svenska morfinkaks målet undslipper sig redaktionen att de söta kakorna »hvilka sedan flera år temligen allmänt användas, och därför i regeln finnas på några apotek färdigberedda« köptes och hölls »i öfver en månads tid« av patienten för att sedan ges barnet. Därtill nämns att barnets död också skulle ha kunnat bero på »en tillfällig idiosynkrasi hos patienten«.²⁶⁹

Regelbrottet i fråga om de färdigberedda kakorna kopplas både till förgiftningens normalitet som en delad realitet och till en hänsyn till kundernas fordringar, deras stora efterfrågan och vilja till snabb och smidig expedition. Kundernas subjektposition hamnar analogt med apotekarnas, placerad så att en osäker världs olyckor måste hanteras med fortsatt hänsyn tagen till praktiska och ekonomiska behov, billighetens bud.

Vad som dock skiljer ut kunderna från apotekarna i SFT:s signifikantkedja är deras stundvisa oförmåga att hålla huvudet kallt i denna osäkra värld. De kräver en fri och smidig expediering av gifter *och* omänskliga straffsatser för mänskliga misstag, vilka genomgående artikuleras som alltför hårda.²⁷⁰ Efter flera förgiftningsfall i Tyskland där bland annat också ett barn dött, händer det att »den elev som var skuld till förvexlingen, fått undergå 3 månaders fängelsestraff« och »gömma sig undan det utbrytande raseriet bland folket«, och i ett annat fall i samma artikel:

Apotekaren, en ung, aktad man vid namn Döll, har helt nyligen köpt apoteket för 96,000 gulden, hvilket pris naturligtvis numera icke står att få igen, då kunderna flugit bort som en flock skrämnda starar. Enligt nu gällande lag i tyska riket står 3 till 5 års fängelsestraff i utsigt.

I Karlsruhe beklagar man Döll mycket och är man böjd att gifva den drogrihandel hvarifrån han bekommit preparatet, skulden. Härtill kommer, att Döll ämnade gifta sig inom kort, och blifver detta nu möjligtvis tillintetgjordt. Så mycket olycka för en enda förseelse!²⁷¹

I SFT:s apotekar-signifikantkedja artikuleras närmast något djuriskt: hysterin gör att kunderna förlorar sitt tidigare förnuft (*sensus communis*) och tappar det *menskliga* i olyckan (att alla kan fela) ur sikte, de kommer så att utkräva omänskliga straff (lynchning, 5 års fängelse) och förskjuts därmed själva till en omänsklig position

269. 731201.

270. Att straff vid förgiftningsfall förklaras som för stränga, oresonliga eller grundade på regelrytteri i 721701, 731201, 731301, 750801 (i denna sista artikel nämns domen om 4 månaders fängelse utan vidare diskussion, dess infogning i kedjan som hårt straff görs utifrån kontextualiseringen genom de övriga artiklarna). Här menar jag att de tyska fängelsestraffen ekar och ger mening åt diskussionerna om de skärpta giftregleringarna i Sverige, båda ekvivalenta genom ett förbudets element.

271. 721701 (ett annat fall, men i samma artikel som ovan).

(skrämnda starar). Ett känslans element grumlar brukarnas blick och drar dem från förnuftet på det diskursiva fältet. Det är inte bra. När förgiftningens olyckliga normalitet konfronterar dem förskjuts de från den individuella handskakande handköpsrelationen på apoteket till en massans psykologi av lika delar fågelflockens nyckfullhet och lynchmobbens hårdhandskar.²⁷² Kundernas krav och goda rätt har här närmat sig gränsen för det möjliga i giftets diskurs.

Fordrande blickar

Ett framträdande drag i förgiftningsartiklarna är hur apotekarnas *namn* och deras personliga *anseende* används i signifikantkedjan när kundrelationen och dess gränser mot känslsamhetens element ska dras. Medan barnen som dör aldrig namnges och kunderna som klagar förblir anonyma knyts nästan alltid både personnamn och vitsord till de av förgiftningsolyckan drabbade apotekarna.²⁷³ Denna personnamnets artikulation knyter apotekarna till de likaledes namn-, titel- och karaktärsanknutna läkarna i förgiftningens såväl som i hela materialets artiklar. Apotekardirektionens »rid-dare Braconier« var lika ansedd som »Lifmedicus« Vincent Lundberg.²⁷⁴ Den fordrande blicken ser ut att spänt riktas mot apotekarna.

Detta är ett sätt att läsa in denna personnamnets och anseendets roll i förgiftningsartiklarna: som en ökning av blickens kopplingar i signifikantkedjan. Den bedömning av kunden som pålitlig och väl känd som artikuleras i lagtexten om utlämning av gifter från apoteken i samband med undantagscirkuläret blir här dubblerad, genom att blicken artikuleras som nog så personlig också från andra hållet. Artikulationen av blicken görs med en dubbelbindning mellan apotekare och kund. Vad som blir särskilt starkt i denna konfiguration är *blicken på varandra som välansedda personer*. Antagonistiska element är de som kan sägas skapa ekvivalens mellan den okända köparen och den anonyma försäljaren – det anonymas och rörligas element.

Här, i uppmärksammandet av dessa element, öppnas för ytterligare en tanke om personnamnet och anseendet. Kopplingen mellan det personliga namnet och den välkända kunden kan arkeologiskt förstås i relation till två alternativa kopplingar till en trygghet på giftmarknaden: varumärket och receptet som ordination. Det ordinerade receptet ingår i en alltmer anonymiserad relation mellan läkare och patient

272. Gustave Le Bons tankar om ämnet föddes just under denna tid av Pariskommuner och gryende arbetarorganisering i mer klassmedvetna föreningar. Oron för massan i denna moderna mening kan säkert spela in i SFT:s tyskinspirerade texter redan vid denna tid.

273. Apotekare Döll ovan som är »ung, aktad« har sällskap av »Westgren; en af principaler och kamrater såsom särdeles duglig och kunnig ansedd farmaceut«, av »apotekare Kindstrand« i svenska morfinkaksfallet samt av »22-årige, väl rekommenderade Pharmaciae Studiosus August Ritter från Trebbin i Preussen«. Citaten i 721701, 731201 och 731902.

274. »Riddare Braconier« var aktuell i frågan om undantagscirkuläret (740902). »Lifmedicus Lundberg« är en av de namngivna läkarna i förgiftningsmaterialet. Han knyts till introduktionen till Sverige av det morfinkaksrecept som diskuteras till sin art i förgiftningsfallet på Nordstjernan (731201).

vid denna tid i och med den nya kliniska diagnosticeringen. Mer anonymt ändå är tilltron till varumärken som vid denna tid har börjat introduceras. Dessa är en viktig del i den patentmedicin som börjat säljas, trots att de förklarats olagliga. De kommer också att bli en avgörande del av läkemedelsindustrins frigörelse från subjektrelationen kund-apotekare.

Den ihärdiga artikulationen av det personliga anseendet i kedjan kunder-opiater-apotek blir möjlig att förstå som ett sätt att hålla en koppling mellan kunderna och en fabrikörs opersonliga-välansedda-varumärke undan kedjan, just så som »mellan-handen« i receptet tidigare artikulerades med samma effekt att hålla andra professionella subjektpositioner undan apotekarnas relationer till kunderna. Det personliga blir i denna tid av näringsfrihet viktigt för att stabilisera en kedja visavi det rörliga och anonyma ovan. Här står så också känslans prekära element att binda till kedjan.

Apotekarna är beroende av kundernas förtroende för att kunna koppla kundrelationen till trygghet och säkerhet liksom för att hålla kundernas labila känslsamhet – vilken som element skulle kunna skapa ekvivalens mellan förgiftning, krav på hårda straff och misstanke om mervinst – på tryggt avstånd från sig själva. Tryggheten på apoteken kan kunderna söka i andra kopplingar: i förbud, varumärken eller recept som ordination. Det är mot dessa mer eller mindre anonyma trygghetskopplingar som det personliga får en särskild plats i signifikantkedjan och kundernas blick blir så framträdande i densamma.

Studentoffer: autotomi

Den del av förgifningsansvaret som trots allt faller på apotekarna läggs över på farmacistudenterna och medhjälparna på apoteken, en autotomi som liknar ödlans offerande av sin svans när den blir tillfångatagen.²⁷⁵ Mönstret från det svenska fallet, där en farmacistudent på Nordstjärnan stått för utlämningen, spökar i hela materialet. Det är »unga«, »oerfarna« och inför sina plikter »likgiltiga« eller »vårdslösa« medhjälpare som knyts till misstagen på apoteken.²⁷⁶ Felet med denna ungdomens oerfarenhet som hotar signifikantkedjans livsviktiga länk mellan apotek och anseende är ett tecken i tiden och återfinns också utanför apoteken:

Allt flera preparater köpas, komma mycket sällan ur första hand till apoteken, utan mest genom drogerier, i hvilka inpackningen i många fall öfverlämnas åt unga, ännu oerfarna, ofta lättsinniga menniskor eller till och med åt drängarne, och så bekommer apotekaren dem och tager dem ofta i användning, om blott det yttre synes honom riktigt.²⁷⁷

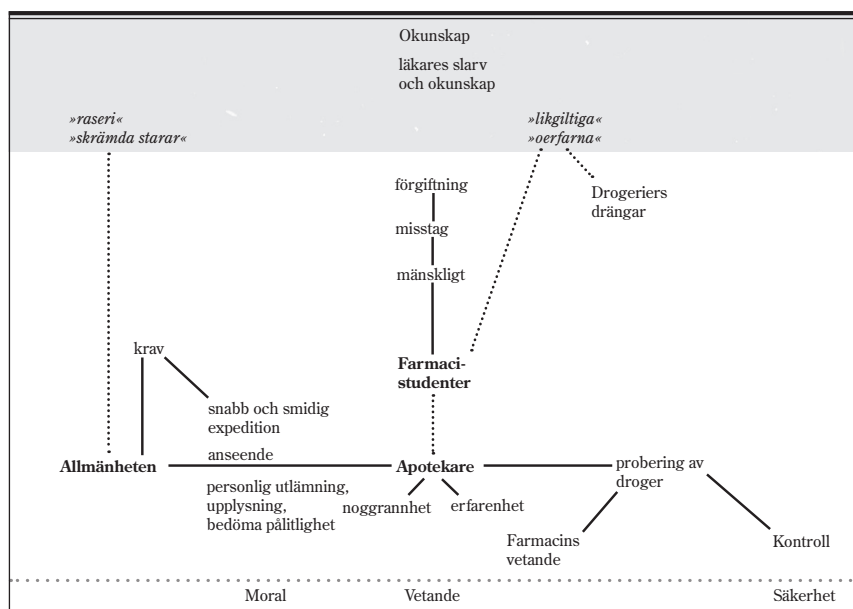
275. För en utredning av begreppet »autotomi«, se Carl-Michael Edenborg, *Alkemins skam: Den alkemiska traditionens utstötning ur offentligheten*, diss., Stockholm, 2002.

276. 721701, 731201, 731602, 731902, 750801.

277. 721701.

Genom detta ungdomens och okunskapens inträngande på apoteken kan »uppfyllandet af pligterna« – så som att utan tanke på »sparsamhet« noga probra alla droger – återigen artikulera *plikten* samtidigt som kedjans kopplingar till Vetande vidgas, från receptformler till *probering*: prövning och analys av farmaka. (Se figur 4:6 och det nät av horisontella kopplingar som återfinns nederst i fältet.) Apotekarnas ansvar att tillhandahålla opiater får sällskap av en i yrket insocialiserad nit och noggrannhet på sparsamhetens bekostnad. Denna sista del, att förbise sparsamhet ekonomiskt, kan mer analytiskt fångas som en artikulation av kedjan i antagonism till ett för snävt vinstintresse, mervinstens element.

I samma smidiga frånskyllan reartikuleras också omoralens element: från att som i åtalet skapa ekvivalens mellan apotekare-vilja och ruljangs-förgiftningsfara till att istället skapa ekvivalens mellan ungdom, lättsinne, likgiltighet och ofärdig bildning. Apotekare skiljs från farmacistudenter och medarbetare på apoteken, inte genom de skilda ekonomiska (klass)intressena i ruljangsen, utan genom erfarenhet, tradition och en med nit förvärvad farmaceutisk professionalism. (Se figur 4:6 och den prickade linjen mellan apotekarna och deras studenter som illustrerar den destabiliserade, dissocierade kopplingen dem emellan.) Den farmaceutiska utbildningen på instruktionsapoteket erkänns på omvägar fallerad, men då endast i sin moraliska insocialisering av ungdomen i professionens nitiska noggrannhet. Vad som räddas där, och vidgas kring förgiftningen i allmänhet, är professionens vetande, på bekostnad av apotekens ickeapotekare: autotomi.

Figur 4:6. Brukarblicken, anseendet och studentoffret

Här visas hur det normaliserade momentet förgiftning hålls på stadigt avstånd från signifikantkedjans centrala kopplingar kring apotekarna genom en destabilisering av kopplingen mellan dessa och deras studenter. På så sätt kan apotekarnas kopplingar till kedjans noder stärkas istället för att försvagas av förgiftningarna med morfin.

Det vida vetandet och förgiftningens möjlighet

Maxdosbestämningen grundfäster läkarregleringen av gifterna i farmakopén och i forensiska fall är det läkare som avgör om dosen varit dödlig. Vetandet om dosen synes vara viktigt för det medicinska reglerandet-åtalandet-vetandet kring farmacins gifter. Men som det visar sig är samma vetande också en utmärkt utgångspunkt för SFT:s signifikantkedja i dess kopplingar till ett vittomfamnande farmaceutiskt vetande. Dosen erbjuder farmakans frigörelse från medicinae, drogens och förgiftningens emancipation.

Läkarna och vetandets vaghet

En regelbundenhet blir tydlig mellan undantagscirkulärets och förgiftningens artiklar – läkarnas receptslarv kvarhålls här på sin plats i kedjan med skrivfel och misstag. I det svenska fallet med morfinsockerkakorna förskrivna av »Doktor Gravenhorst«²⁷⁸ framhålls det »vårdslösa sätt hvarpå läkaren formulerat receptet«²⁷⁹ och det är här kring skrivfelen som misstagets kopplingar utvidgas också till läkarna, i talet om förgiftningarna i SFT.

278. 731201.

279. 731301.

En annan regelbundenhet är den plats och funktion som läkarnas okunskaper i att formulera farmaceutiska recept hade i undantagscirkulärets artiklar och som betraktas som läkarnas okunskap om den dödliga dosen.

I det svenska förgiftningsfallet hade det nioåriga barnet enligt läkare dött av 50 milligram morfin. I en annan artikel rapporteras ett fall där läkare frikännts av sina kollegor när deras barnpatienter dött efter att läkare skrivit fel dos på receptet, 150 milligram morfin istället för 15 milligram.²⁸⁰ Mängden morfin i detta fall ansågs inte dödlig. I ytterligare en artikel berättas om tre läkares omdömen i ett morfindödsfall: här varierar omdömena om morfins dödliga dos; oförmågan att bedöma den mängd morfin som intagits är avgörande för osäkerheten i bedömningen av fallet.²⁸¹

Vad som artikuleras är en osäkerhet om opiaternas terapeutiska respektive dödliga doser, knuten till läkarna och därmed utspridd över kedjan kring dessa.²⁸² Två analoga öppningar uppstår i och med denna destabilisering av läkarnas koppling till vetande-säkerhet: en öppning för farmacins professionella självreglering och för den vetandehorisont som farmacin kan inta.

Farmacins vetande: mellan folk och fysiologi

Marschen ut i förgiftningens vetandehorisont går mot farmacins förmåga att medelst kemisk vetenskap fastslå de dödsorsaker i forensiska fall som undgått fysiologin. Det farmaceutiska vetandet grenar ut sig i ett precist *identifierande*, där »[r]eaktionen är så skarp, att man med densamma kan påvisa till och med blott 0,0001 gm (säger 1/100 milligram) morfin [...]». Efter det här meddelade torde det näppeligen vara tvivel underkastat, att den ifrågavarande reaktionen till påvisning av morfin äfven med fördel kan användas i forensiska fall»,²⁸³ och i ett *isolerande* av de olika verksamma alkaloiderna så att man »i avseende på deras användbarhet i rättskemiska fall» kan vara säker på att »[e]n förväxling med andra alkaloider» inte kan äga rum.²⁸⁴

De andra giftiga alkaloider som i fallstudiens material undersöks jämte och jämförs med opioiderna kodein, morfin och narcein är veratrin och aconitin, giftiga ämnen som används inom medicinen och kommer från växtdroger som stormhatt, vit nyrot och sabadillfrön.²⁸⁵ »Alkaloid» blir i detta sammanhang ett farmaceutisk-

280. 730601.

281. 750801. Här diskuteras också om patientens »vana vid opiiförbrukning» kan ha spelat en roll. Denna kopplas inte vidare, varken mot medicinskt förhöjd tolerans, idiosynkrasi eller beroendebbruk hos patienten. Att patienter kunde vara vana opiiförbrukare står bara som en normalitet att beakta vid en svår bedömning av den dödliga dosen.

282. »Terapeutiskt index» används inte i artiklarna i fråga, även om det är just giftets spann mellan terapeutisk, akut förgiftande och dödlig verkan som diskuteras.

283. 731001.

284. 750301.

285. 710702, 731001, 750301 diskuterar dessa alkaloider i relation till förgiftning. En anledning till att opioiderna hamnar analogt med dessa andra alkaloider är att man först sett aconelin i stormhatten som »identisk med opii narkotin», 710702, och sedan ägnar tid åt att identifiera skillnaden och isolera

kemiskt bestämt moment som, liksom »giftet«, får det farmaceutiska vetandet i SFT:s signifikantkedja att överskrida gränserna för det medicinska, fysiologiska vetandet. Här knyts folkliga vetanden och traditionella bruk samman med botanikens vetenskap och antika myter till det stoff som ska in i farmacin och analyseras.²⁸⁶ De vetanden som kopplas in åt andra hållet, som berikade av denna farmacins analys, är då den forensiska vetenskapen ovan samt »toxikologiens och, såsom jag vill hoppas, äfven terapiens [...]«.²⁸⁷

Det farmaceutisk-kemiska vetandet, med sin artikulerade stadga kring måttprecision och färganalys i identifierandet och isolerandet av alkaloider, utvecklas långt mer i min analys av SFT i sista avsnittet i detta kapitel. Vad som redan nu dock kan präglas på läsarens sinne är hur detta Farmacins vetande positioneras som länken mellan många olika vetanden och således fäster signifikantkedjan i en nod från vilken det kan marschera vidare, rakt in i rättsmedicinen. (Dessa rörelser på det diskursiva fältet åskådliggörs grafiskt i figur 4:7 med flera prickade pilar i den nedre, högra kvadraten ovanför Säkerhetens och Vetandets noder.)

Häriifrån öppnas en väg ut mot förgiftningen som ett mycket större fenomen, utspjutt över giftets hela fält.

dem från varandra, 731001 och 750301.

286. Exempelen på de folkliga vetandena och de antika botaniska källorna möter paradoxen att de är för många för att alls passa bra i referat. Här figurerar vad stormhatten beträffar »asiatiska drougen (bikh)« från Himalaya, »de ofta anlitate läkemedlen i Rysslands och i synnerhet Sibiriens folkmedicin«, de genom munkarnas försorg också »i Sverige under äldre tider« kända »hundfloka, lusfloka, lusört« och de antika myterna om att giftet »härstammar också från ingenting mindre än underjorden. Ty det uppväxte, säger man, första gången på jorden ur den fradga, som flöt ur Cerberi käftar, när Herkules en gång hemtade honom upp ur Plutos rike.« (710702) I en lång artikelserie om Cannabis sativa där förgiftningsfaran med denna drog ställs mot opium, är det folkliga vetandet än mycket mer livligt beskrivet, vilket ges plats senare i detta kapitel när rus och drogkulturer diskuteras närmare. Här kan bara visas hur ett folkligt vetande också här tilldelas en (för)antik genealogi: »I äldsta tid följde dess utbredning framför allt den indoeuropeiska språkstammens, hvarhos växten finnes under namn med radicalen a n., såsom bang och ganjika (sanskrit, hind., pers.), kannab (arab.), kanab (celt.), chanvre, Hanf, hampa, o. s. v. och varur väl tilläfventyrs utgått det arabiska haschisch«, 701001, 701101, 701201 och 701301. Artikelserien följer samma vandring härifrån som görs i 710702, ut i botanik och så in i en allt snävare cirklande rörelse av kopplingar, in mot farmakologin.

287. 710702. Viktigt är att iaktta vetandenas status här, där de folkliga, lokala, antika, kulturella vetandena visserligen ska analyseras och vetenskapliggöras av farmacin till terapins fromma, men där dessa samtidigt artikuleras som funktionella vetanden medan terapin är det ännu ofunktionella *o*vetande som ska fyllas av det folkliga *redan*-vetandet genom farmacin.

Farmacins frihet

Låt oss avsluta undersökningen av förgiftningens fixpunkt där vi började, i det svenska morfinkaks målet. Apotekare Kindstrand fälls i rätten, men överklagar. Han vägrar att bli ensamt ansvarig för »de fel eller misstag« som lett till morfinförgiftningen:

137

[Redaktionen] kan ej underlåta att, i likhet med hvad man inom den öfver detta fall räsönerande verlden redan nu får höra, uttala sin förundran öfver huru Rätt-en, efter de för ingen del invecklade domstolsförhör, som till frågans utredande hållits, kunnat komma till ett sådant resultat.

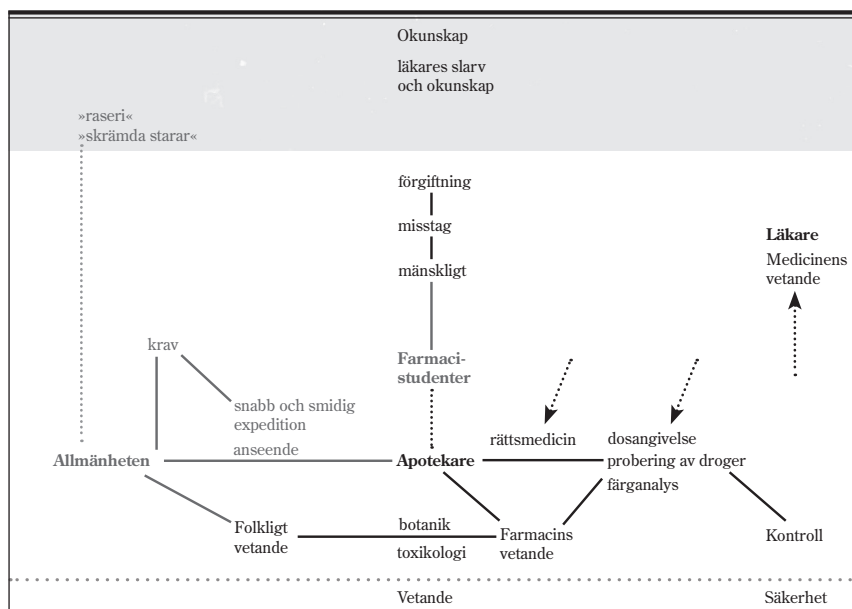
Domen, som väckt ett icke ringa uppseende bland ej allenast apotekare och deras edsvurna biträden, menligen Provisorer och Pharmacie Studiosi, utan ock bland icke fackmän varande personer, har emellertid af apotekare Kindstrand blifvit öfverklagad – icke för de några hundra riksdalernas skull, som han ådömts erlägga i böter, utan för öfrige apotekares och för den utöfvade farmaciens intresses skull.²⁸⁸

Det är först i ljuset av farmacins vidgade vetande om gifterna som Kindstrands djärva överklagan och artikulationerna om regleringsautonomin för farmacin i allmänhet kan förstås som mer än bara defensiva. Redaktionen klart formulerade position i det svenska förgiftningsfallet, att Sundhetskolegium borde »förmå läkarne i första rummet till större ordning« och inte fokusera så på apotekarna,²⁸⁹ uttrycks just i dessa förgiftningsfall på grunden av separata vetandesfärer, där »endast apotekares utlåtan den må erkännas vara de bestämmande i farmaceutiska angelägenheter».²⁹⁰ Med vidgandet av det farmaceutiska vetandet har också platsen för den farmaceutiska professionen utökats bortom artikulationen av apotekarna som plikttrogna fångar som står mellan allmänhetens, läkarnas och myndigheternas krav. Farmacins vidgade vetande grundar professionens position i såväl allmänt förnuft som i exakta och precisa metoder.

288. 731902.

289. 731301.

290. 730601.

Figur 4:7. Farmacins vida vetande

När artikulationerna kring fixpunkten förgiftningar-opiater väl tystnat står signifikantkedjan starkt i sina kopplingar till olika Vetanden, och apotekarna är de som vet att hantera det giftiga opiumet så att både en stor Tillgänglighet och Säkerhet kan garanteras.

En arkeologisk anteckning i detta sammanhang skulle vara hur detta reartikulerande av misstaget i förgiftningsfallen i riktning mot ovetande och ouppmärksamhet av olika slag förskjuter ett problem som främst var knutet till stor omsättning på stora apotek till ett som framför allt mindre apotek har svårt att förhålla sig till. Vidgandet av det farmaceutiska vetandet sker genom sådant som probering utan hänsyn till kostnader för kemiskt avancerade metoder. En sammanhållning av apotekarnas subjektposition, som redan splittrats med studentoffret, är en svår balansgång när förgiftningen ska inordnas i den fria opiathandeln.

VETANDETS GRÄNSER I EXEMPLET ARSENIKEN: BENÄMNINGAR, BEGÄR, BOKFÖRING

Vi lämnar nu fixpunkten förgiftning-opiater med insikten att vare sig subjektpositionen är sammanhållen eller inte så kan förgiftningen med opiater fortfarande hanteras av signifikantkedjan kring en fri handköpshandel. Kedjan kan ännu koppla upp sig mot trygghet och säkerhet, trots att den på samma gång länkar sig samman med kundkraven på smidighet och snabbhet i expedieringen av fritt valt opium. Kedjan må vara spänd mellan marknadskrafterna och regleringsviljan, men än har

den inte brustit. Tvärtom har vi sett hur opium *som gift* erbjuder farmacin en plats för att hålla sig autonom från det medicinska vetandet och just kring förgiftningar framhäva sitt självständiga vetande.

Giftet som en benämning av opiaterna

De »opiaterna» jag fångar i min undersökning rymmer en viss spridning i sina benämningar. Vi har alkaloider och vi har äldre benämningar på latin av opiumviner. Vi har opium som växt drog och opium depuratum och så vidare. När jag här fäster vikt vid förgiftningens betydelse i signifikantkedjans uppbyggnad kring dessa opiaterna måste en sak göras klar först och främst: läkemedel är vanligare än gift, opiaterna i SFT 1870–1875 är främst ett tal om *läkemedel som varor*. Jag tillskriver giftet stor betydelse som benämning trots denna skillnad i frekvens.

»Opium» dominerar bland benämningarna: som ingrediens i vin eller tinktur eller namngivet med ett recept ur farmakopén och anknutet till antingen läkemedelskonnoterande moment eller till de lika vanliga varukonnoterande momenten genomsyrar det materialet som helhet.²⁹¹ Man kan tydligt se två separata, stora artikelområden för opiaterna, ett där de är varor som handlas in på apoteken och behandlas där och ett där de är läkemedel som handlas ut från apoteken. Apotekarna som läkemedelshandlare i opiumbranschen.

Gifter och »häftigt verkande läkemedel» är långt mindre frekventa som benämningar generellt. Intressant nog är dock gift relativt sett vanligare i artiklar med alkaloider som moment, främst då morfinet.²⁹² Alkaloidernas artiklar har precis som

291. Bland varukonnoterande moment samlas sådant som »artiklar», »vara», »drog» liksom »preparat» även om detta också kunde ses som ett läkemedelsmoment. Läkemedelskonnoterande moment är sådana som »medicamenter» och »läkemedel». Artiklar som knyter opiumberedningar, opium eller egennamn på opiumrecept till läkemedelskonnoterande moment är: 700402, 700502, 700601, 701001, 701101, 701201, 701301, 701702, 701801, 702102, 710701, 711202, 711501, 730801, 731602, 731701, 731801, 701501, 701601, 740902, 750701, 752104; de med varukonnoterande moment är: 700901, 701302, 7015;1601, 701502, 702101, 702202, 710201, 711002, 711202, 711501, 711601, 712002, 712202, 720901, 721002, 730101, 740101, 740901.

292. Under »häftigt verkande läkemedel» sammanför jag de moment som benämner opiaterna som farliga läkemedel på något sätt (»heroiska» är klart min favorit), alltså moment som implicerar giftighet med sina konnotationer och sätter samman giftigheten med läkemedel. Jag skiljer så ut dem som explicit använder »gift» som benämning från denna kategori. Artiklar där alkaloider som morfin benämns som »gift» är: 731501, 731601 (lagtext refereras), 731701, 731801 (lagtext refereras), 742101, 750801 och de som implicerar giftighet med benämningar som »häftigt verkande läkemedel» är: 710701, 710702, 750301. Till dessa skulle också kunna fogas de artiklar som diskuterar morfinförgiftning (730601, 731201, 731301, 731902), men jag väljer att hålla dessa lite inom parentes då »gift» och »förgiftning» inte används som moment i dessa, istället är det benämnt som medicamenter, doser eller endast egennamnet på alkaloiden. Artiklarna som benämner alkaloiderna med läkemedelskonnoterande moment är å sin sida: 710701, 721402, 730601, 731701, 731801, 740901. Relationen läkemedel/gift som moment är ungefär lika för alkaloidartiklarna beroende lite på hur man klassificerar »gift». För opiumberedningarna väger läkemedlen över som benämmande moment. Mot de 16–20 artiklarna med

opiumberedningarnas annars varumomenten som de vanligaste.²⁹³

Benämningen »alkaloid« står närmast den kemiska analysen (från grekiskans *análysis*, sönderdelning, upplösning), som ger farmacins vetande möjligheten att särskilja farmakans olika beståndsdelar och effekter. Det är som om opiumdrogen står i ena ändan av signifikantkedjan, knuten till handeln och till det allmänna läkemedlet, medan alkaloiderna med morfinet står i andra ändan, knutna till enskilda effekter, som det giftiga.

Det är i den andra ändan, på giftets fält, som signifikantkedjan kring den fria opiathandeln på apoteken i första hand utvecklar sig och erövrar farmacins frihet från medicinen.

Men hoten på detta gifternas fält är som vi sett ansemliga. Alternativa sätt att vinna trygghet på giftmarknaden blir tydliga för kunder och läkare. Med arseniken passeras gränsen för vad signifikantkedjan kring en fri gifthantering på apoteken kan klara. En undersökning av detta särskilda gift belyser både hur det farmaceutiska vetandet beror av andra vetanden i signifikantkedjan kring opium och vilka element som främst ser ut att hota kedjan när opiaterna förstås som gift. Vad gör gift verkligen giftigt?

Arseniken som alltför giftig

Arsenik är ett grundämne (As) och som sådant har det genom historien funnit många olika användningsområden, som medicin ända sedan antiken. Den svenske apotekaren Carl Wilhelm Scheele använde arsenik i det färgmedel som målade hela 1800-talet i »Scheele-grönt« (och som använts som förlaga till färgsättningen av denna avhandling). Leksaker, tapeter och förpackningar färgades med arsenikfärger, inom jordbruket intensifierades användningen av arsenik som bekämpningsmedel, arseniken användes som smink för att bleka hyn och som nämnts importerade de svenska glasbruken sina väldiga mängder arsenik via apoteken. 1800-talet blev därmed inte bara allt vackrare giftgrönt utan också alltmer förgiftat.

Arseniken är av denna anledning det som driver fram de strängare giftregleringarna på apoteken vid mitten av 1800-talet som beskrevs i kapitel 2.²⁹⁴ Det är

läkemedelsbenämningar står si så där 2, 3 tydliga giftbenämningar i signifikantkedjan, eller – väldigt generöst räknat kring giftighet som kringmoment i artiklar som också ofta har läkemedel som huvudbenämning – en 10, 15 artiklar. Artiklar där opiumberedningar benämns med »gift« är: 731501, 731601 (lagtext refereras), 731701, 731801 (lagtext refereras), 742201, 750701, 752201 (läkares subjektposition) och de som implicerar giftighet med benämningar som »häftigt verkande läkemedel« är: 700402, 700502, 701001, 701101, 701201, 701301 (toxiska), 701501, 701601 (läkares subjektposition), 710701, 711202, 731602 (giftskåpet som moment, läkemedel den närmaste benämningen), 740902 (endast i titelns återgivande av lagtexten), 752104.

293. Alkaloider benämnda med varukonnoterande moment i 711002, 712002, 712202, 720901, 721002, 721101, 721102, 721402, 721701, 722201, 732102, 740501.

294. Den förstärkning av apoteksmonopolet på gifter 1786 som nämnts i kap. 2 drevs också den fram

problematiseringen av detta förgiftande, alltför giftiga gift som driver fram den första giftbokföringen, där apotekarna åläggs att spara alla *qvittenser* i detaljhandeln för att de årligen ska kunna inspekteras av Sundhetskolllegiums läkare; inspektionsväsendet införs.²⁹⁵

Bokföringens och inspektionernas kopplingar till kontroll och noden Säkerhet erbjuder ett alternativ till det sätt på vilket apotekarnas signifikantkedja i fallet med opium vid denna tidpunkt har knutit till sig desamma (kring tillgänglighet i handköp-farmacins vetande om gifterna).²⁹⁶ När jag skriver att arseniken passerar gränsen för vad signifikantkedjan kring en fri handköpshandel av gifter på apoteken kan omfamna, är det just detta skifte i kopplingarna till kontrollen som jag åsytar.

Vad gör arseniken så mycket farligare? Varför kan den inte inartikuleras till kontroll genom det farmaceutiska vetandet? Det är dessa frågor som en ny, mycket begränsad fixpunkt försöker ge svar på nedan, en fixpunkt kring utredningen av den nya arseniklagstiftningen i SFT.²⁹⁷ Det finns inte plats för en full utredning av

med hänvisning till missbruk av gifter ämnade för skadedjursbekämpning och dylikt, som arsenik. Ahlberg 1908, s. 69–70.

295. Att döma av regeländringarna och cirkulär med erinran härom under decenniet får man bilden av att apoteken ses som delaktiga i förgiftningsproblemet och att problemet ses som olöst trots kontinuerliga kontrollförsök. Det är mot bakgrund av denna fortsatta problematisering av arseniken, på som utanför apoteken, som förslag läggs till det som blir Arsenikförordningen 1876. Christer Jakobson beskriver skeendet i sin avhandling. En förordning från 1827 befäller inlämning och registrering av all arsenik på villovägar, med implikationen att sådan erkänns som vanlig. 1840 behandlas i HD arsenikfrågan »då det visat sig att arsenik fanns att få överallt på landet« och samma år ber rikets ständer kungen om ny förordning kring arseniken. Den allmänna handeln i krydd- och handelsbodar, med arsenikbestrukna leksaker och tapeter såväl som arseniken själv, blir hårt angripen från läkarhåll 1847, samma år som man i Göteborgs åttonde Handels- och Sjöfartstidning uppmärksammar förgiftningsfaran från arsenik i tapeter och färger. Förslag på bokföring av arseniken (utan vidare instruktioner om hur boken ska skötas) från Sundhetskolllegium diskuteras i utlåtande den 4/3 1850 och i medicinalrådet Wistrands *Minnesbok för apothekare och pharmaceuter* 1854. Detta förslag blir sedan samma år ålagt apotekarna i cirkulär från Sundhetskolllegium, SFS 1854:34, och blir sedan grunden för inspektionerna av apotekens gifthantering som Sundhetskolllegium får rätt till 1855. Erinran om reglerna utfärdas 1858 till såväl läkare som apotekare om det åsidosatta kontrollarbetet på apoteken, se SFS 1858:7. Jakobson 1990, s. 27–31. Också i själva utredningsmaterialet med dess utgångspunkt under sent 1840-tal märks hur apoteken misstänkliggörs som idkare av olovlig handel och därmed även av missbruk med arseniken. Det är först efter att apotekarna genom grundlig undersökning, där de genom sina »qvittenser bevisas« vara mer eller mindre oskyldiga till den flödande arsenikhandeln, som andra misstänkliggjorda handlare kommer i fokus. (731701)

296. Kontrollen av gifterna blir med arsenikboken knutna till *flödet av mängder i handeln* och *registrering av varje brukares namn*, inte bara av ämnets renhet eller äkthet. Apotek, fabrik och näringsidkare som handlar med arsenik måste föra av myndighet godkänd arsenikbok vilken varje år redovisas för Sundhetskolllegium respektive kronofogde eller magistrat. Mängden arsenik som inköps och försäljs bokförs i varje transaktion med kontrollvägningar i enlighet med bilagt formulär till denna förordning. Alla utlämningskvitton av arsenik ska sparas i boken, påskrivna. Också receptens kvittenser från patienterna. Arsenikböckerna kontrolleras årligen i inspektioner av läkare, magistrat eller kronofogde. *Kongl. Maj:ts nådiga förordning den 7 januari 1876 angående vård och försäljning af arsenik samt af andra giftiga ämnen och varor; gifven Stockholms slott den 7 januari 1876.*

297. 731501, 731601, 731701, 731801. Urvalet exkluderar härmed av arbetsekonomiska skäl alltså

arseniken som fixpunkt; i letandet här efter giftighetens gränser nöjer jag mig med att granska de viktigaste och för opiumets artikulation till kedjan mest relevanta delarna i materialet.

Arsenik och opium har faktiskt så mycket gemensamt på apoteken att de i utredningen inför lagstiftningen 1876 måste förklaras åtskilda. Båda är gifter som både förgiftar och används som läkemedel; båda används allmänt och fritt. Särskiljandet tar såväl till synes självklara som lite mer specifika former.

Det självklara svaret torde vara att opium artikuleras bland de »såsom läkemedel förekommande gifter [vilka] böra härifrån undandtagas och derigenom åt dem äfven beredas den ombytlighet, som sakens natur fordrar.«²⁹⁸ Opiaterna förklaras behöva en reglering med plats för »ombytlighet«, deras bruk knyts till en vidare potentialitet än arseniken, vilken å sin sida mer knyts till faran vid »missbruk vid försäljning och spridande af arsenik och andra gifter.«²⁹⁹ Denna fara är den dödlighet som finns vid förgiftningar med respektive gift.³⁰⁰

Dessa iakttagelser pekar rakt mot den akuta förgiftningsrisken som själva *gränsen*, den förgiftningsrisk som var i centrum för artikulationen av dososäkerheten i de forensiska fallen med morfin. Vad som gör arseniken omöjlig att hålla undan kopplingarna till en icke-farmaceutisk kontroll artikuleras till dess fler dödsfall, dess större giftighet kan tyckas.

Men materialet kring arseniken är mer intressant än så. Mindre självklara artikuleringar kring denna gifternas giftighet sker. Och dödligheten mätt i absoluta antal dödsfall är inte hela svaret, inte en definitiv gräns som den mellan liv och död. Det som intresserar mig här i relation till opiumet har med vetandet om giftet att göra och med hur känslans element hanteras i gränsdragningarna för detta vetande. Två sammansatta citat ger i detta avseende mer eller mindre hela den bild jag vill visa:

artiklar som skulle ha inkluderats om jag hade gjort för arseniken som jag gjort för opiumet och tagit med alla artiklar som nämner ämnet. Denna utredning får inga antagonistiska inlagor från apotekarna utan står här ensam i SFT. Tolkningen jag gör av detta är att diskursen som blottläggs i det självständigt stående referatet är tillräckligt analog med SFT:s för att inte skapa den friktion som är nödvändig för alternativa artikulationer.

298. 731701.

299. 731601.

300. Arseniken knyts till en stor dödlighet i den utförda undersökningen å Sundhetskollegiums vägnar som redovisas i materialet. Allra enklast måste särskiljandet opium och arsenik emellan först och främst här utgå från diskrepansen av dödliga förgiftningsfall i riket. Av 28 dödsfall föll 18 på den »hvita arsenikens« lott och inte ett enda på opiaternas, de tio resterande var förgiftning med »svafvelsyra«, cyankalium, fosfor, »surt kromsyradt kali« och »arsenikhaltigt anilinrött«. Självmoder dominerar som anknutet moment till dödsfallen (19 st), vådaförgiftningar (6 st) och mord (3 st) är långt färre (731701). Gifters proportionalitet bland dödliga förgiftningsfall ska dock inte tas för givet som det vilket driver problematisering i alla väder. Jag skriver ovan att det är »självklart«, men det är en historisk fråga. Tobak och alkohol kan exempelvis inte under 1900- och 2000-talen förstås i sin fria reglering i relation till LSD och MDMA, eller ens opiater, utifrån en hierarkisering efter relaterade förgiftningsdödsfall. Andra element måste vara verksamma.

Visserligen finnas flere gifter, som i hastig och dödande verkan öfverträffa den hvita arseniken eller åtminstone äro härutinnan med honom fullt jemförliga; men intet enda torde kunna anses så vådligt som arseniken, och detta icke allenast derföre, att denne saknar färg, lukt och smak, samt fördenskull kan omärkligt bibringas, utan ännu mera af den anledning, att detta gifts dödande verkan är allmänt känd och giftet sjelft, åtminstone i vårt land, innehafves af ett högst betydligt antal af dess innebyggare. [— —]

Men begäret att innehafva arsenik har ingalunda blifvit mindre, sedan detta ämnes tjenlighet att förgöra eget eller andras lif blef allmänare känd; det synes som skulle en egen retelse ligga uti föreställningen att genom giftets egande kunna disponera, såsom man förmodar helt omärkligt, öfver sitt eget eller sin omgifnings lif.³⁰¹

Vad som gör särskiljandet från opiaterna särskilt spännande här är den rakt motsatta artikulationen av den folkliga kunskapen i relation till det folkliga allmänna innehavet och Faran-förgiftning-döden. Den *folkliga kunskapen* knyts till »begär» och en i giftet självt liggande »retelse» att begå mord och självmord, istället för till vana, praxis och *sensus communis* som i artikulationen av opium.

Men den folkliga *okunskapen* om giftet artikuleras också till faran. Olycksfallen och vådaförgiftningarna knyts till vidskeplighet om »talismaner», allmogens betraktande av arseniken som »ett botemedel för kreaturssjukdomar» och att den »falska föreställningen uppstått, att arsenik skulle förmå fördrifva foster».³⁰² I dessa artikuleringar av det folkliga ovetandet och vetandet är arsenikens smak-, färg- och doftfrihet anknutna moment. Det är inte bara »tolkningens medicin» som jag beskrev i kapitel 2 som förlitar sig på fler sinnen än synen vid denna tidpunkt. Det folkliga vetandet beror av dessa i sitt bruk av gifter. Vetandet är sinnligt.

Denna dubbelartikulering av den folkliga kunskapen-okunskapen till Faran genom begäret, ett känslans element, gör att alla kopplingar till allmänhetens vetande tappar i verkansgrad när det gäller att stabilisera kedjan kring apoteksgifternas rådande reglering med dess kopplingar till Säkerhet, och bort från vådlighet, död och förgiftning. Upplysning och folkvett som varit så verksamma i tidigare artikulationer av opiaters förgiftningsrisker förefaller nu verkanslöst – både ökad och en återhållen upplysning av allmänheten är ju knutna till ökad fara. (Detta syns grafiskt representerat i figur 4:8 av den dramatiska förflyttningen vertikalt av *folkligt vetande*. Från att ha varit nära Vetandets nod förflyttas det hela vägen upp till det grå fältet.)

Utan det folkliga vetandet som knutet till trygghet i gifthanteringen, genom att begäret, »retelsen», här löper mer eller mindre amok hos allmänheten, står också det farmaceutiska vetandet handfallet. Giftets gräns för signifikantkedjan går inte vid det farmaceutiska vetandet utan vid detta vetandes beroende av folkvettet. Vad som släpps lös utan detta är marknadskrafterna och dessa artikuleras på samma sätt som

301. 731701.

302. 731701, 731801.

i opiumartiklarna: de orsakar slitningar i signifikantkedjan från två motstående håll, från »missbruk vid försäljning« i handeln och från ökade krav på omreglering av gifterna.³⁰³ Arsenikbokföringen artikuleras som lösningen, hårdare regleringar än så ses som direkt manande till ytterligare smuggling av den typ som nu försiggår utanför apoteken av olovliga handlare. Mer än i artikulationen av opiumets smyghandel ges här en beskrivning av denna hotande handel:

Deremot utvisa utaf tulltjenstemän verkställda beslag å arsenik vid försök att olofligen införa densamma [...] hurusom den i landet olofligen spridda arseniken äfven är olofligen införd [...] Det är köpmän, som befatta sig med detta lika skamliga som skadliga företag; giftet sprides sedan genom landthandlare, kringvandrande krämare, lumpsamlare, wallackare. Handeln är vinstgivande, ty ett svenskt skalp.* arsenik i stycken, hvilket i Hamburg köpes för 16 öre, säljes vid hemlig handel inom landet i första hand till 2–3 rdr och af kolportörer till 8–10 rdr.³⁰⁴

Mervinstens och det Rörligas element arbetar här tillsammans för att skapa ekvivalensen mellan alla de olika typer av misstänkliggjorda, resande handlare vilka inte för bok och vars köp inte får uppföras i boken.³⁰⁵ Mot dessa ställs en alltmer detaljerad bokföring upp som kontrollösning. På det diskursiva fältet i stort professionaliserar bokföringen vid denna tidpunkt för att möjliggöra vetande om och kontroll av de allt snabbare penning- och varuflödena.³⁰⁶ Bokföringens kontrollösning på apoteken

303. 731501, 731601, 731701. »Missbruk« artikuleras på flera ställen i lagförslaget som refereras och i de motiverande artiklarna som följer, mestadels i samband med handeln, annars också i de handlandes och tillverkandes hantering av arseniken utanför handeln, som vid förvaring och kvittblivning.

304. 731701. Prispåslaget om 20–100 gånger är intressant nog väl i klass med dagens drogsmugglings marginaler (*skalp.* är antagligen tänkt som skålpund).

305. Nationsbestämningen av denna olovliga handel får väl ändå anses svag; mer framträdande är de resandes själva resande som de delar med krämare i gemen. Detta är enda gången »wallackare« figurerar i hela materialet och inga andra nationella benämningar av romer görs. Rumänien grundades genom personalunion 1859 mellan Moldova och Valakiet (Wallackien) men blev inte självständigt förrän efter denna period, i och med ett rysk-ottomanskt krig 1877–1878. Wallackare var sedan gammalt en benämning på Transsylvaniens största folkgrupp, de som talade rumänska. I svenska språket finns denna betydelse av ordet, som valack, belagt 1627. Detta beridna folk kom att benämnas synonymt med sina kastrerade hingstar, och ordet valack var så på sin väg mot den betydelse det fick framemot min undersökningstid: resande folk som handlade i hästar. SAOB, spalt V 132 och 133, band 37, 2014. En orienterande, mycket läsvärd, populärhistoria om bl.a. Wallackiens och wallackarnas öden finns i Simon Winder, *Danubia: A Personal History*, London, 2013.

306. Tiden kring 1870 är på många sätt en *professionaliseringens* revolutionära, kaotiska tid för bokföringen, vars dilemman så väl fångas i Anthony Trollopes *The Way We Live Now* från 1875. Revisorn och historikern Jane Gleeson-White beskriver det i sin bok *Double Entry: How the Merchants of Venice Created Modern Finance*, London, 2011, s. 150: »In the 1870s, a group of accountants rallied together to apply for a charter so they could form a professional association with restricted membership, thereby distinguishing themselves from the charlatans in their midst and elevating their status to that of other professionals such as lawyers and doctors.« I denna professionalisering känner vi igen hela industrialiseringens omvandlingstryck. Från att under handelskapitalismen ha kontrollerat förflyttningen av varor och skulder mellan konton krävdes med industrialiseringens stora företag nu bokföringstekniker som

går i hög grad ut på, vid sidan av en ökad försiktighet och noggrannhet med gifternas hantering, att alla som importerar, förvarar, säljer eller köper gifter ideligen ska uppge och nedskriva *namn-mängd-plats*.³⁰⁷ (I figur 4:8 blir denna bokföringens egen seriekoppling till Säkerheten tydlig i nedre högra kvadraten, på samma plats som i fallet med opiaterna SFT kunde artikulera probering och olika farmaceutiska vetanden.) Här ingår apotekarna; deras arsenikbokföring före 1876 utgör till och med förebilden. Den kan knytas till noggrannhet och plikttrogenhet, just som i opiumets artikulering.³⁰⁸ Pålitligheten är dock direktkopplad till en övervakning: förskrivningskrav, sparade kvittenser, inspektioner på apoteken med standardiserade protokoll. Inte ett professionellt vetande om gifter, inte ett folkligt vetande om gifter, inte en artikulerad tradition kring gifthantering.

Det farmaceutiska vetandet i denna bokföring är lika med noll. Kontrollen över giftet har övergått till ett annat vetandes domäner, bokföringens vetande. Farmacin har här nått sin gräns på giftets fält.

istället kontrollerade produktionens förvandling av material och arbete till varor, alltså icke-finansiella transaktioner. En mängd bokföringssvårigheter uppstod därmed (järnvägarnas enorma kapitalbehov gjorde kapitalet till anonymt ägda aktier; fabriksföretagens odödlighet gjorde att böckerna inte hade ett naturligt slut, utan behövde artificiella bokföringsår; deras eviga liv gjorde att »avskrivningar« av nedslitet fast kapital behövde förstås i bokföringen vid sidan av de nya icke-finansiella kontorörelserna av arbete och material in i produktionens slutled). Svårigheterna med den nya industriella bokföringen ledde till kriser och redovisningsskandaler (ponzispel där avkastning gavs från kapitalkontot, finansierat av nyttillkommet aktiekapital, urtypen av *principal-agent-problemet*) vilka Gleeson-White menar drev på professionaliseringen av revisorn.

307. »Vid hvarje tullkammare skall särskild förteckning hållas öfver derstädes införd arseniksyrlighet, upptagande godsegarnes namn och hemvist samt den myckenhet, som hvarje gång blifvit införd [...] alltid förseglade med apotekets sigill och försedda med tydlig påskrift, innehållande apotekets namn, tiden för utlemnandet och orden 'Hvit arsenik' eller 'Arseniksyrlighet' [...] skriftlig requisition, upptagande namnet på det apotek, till hvilket den är stäld, och ändamålet, hvar till det begagnas, samt försedd med requirerentens egenhändiga namnteckning.« Olika förslag på paragrafer, 731501. *Namngivandet* följer varans varje led i bokföringen, från tulljournal till expeditjonskvitto. Vad är en förd bok utan namn – en kontobok med endast nummerkonton – schweizisk bokföring? Namngivningen av alla *handlande* löper parallellt med *färgmärkningens* utökade namnelaboration i en komplicerad färgkarta.

308. I materialet förklaras de efter granskning vara pålitliga gifthandlare, vidare stärkt av inspektioner och undersökningar också av glasbruken de levererat till (731701). Kontrollen av andra handlare kan inte »blifva lika noggrann« som för apoteken, men kan ändå fungera som regelåminnelse för dessa handelsmän. (731801)

I den egna fallstudien över arseniken syns hur bytet av giftigt ämne drastiskt omartikulerar apotekarnas relation både till folkligt vetande och till Säkerhet. När ämnet saknar smak, färg och lukt samt har en än farligare verkan kan Vetandena som stadgar opiaternas kopplingar till tillgänglighet i handköp inte längre användas. Istället introduceras bokföringens kontroll av namn, mängd och plats för varje överlåtelse.

Ett giftermål mellan farmaceutiskt vetande och folkligt vett är alltså av nöden för signifikantkedjan kring en fri gifthantering: enade står de starka, var för sig faller de båda. Folkvettet behöver redskap för sitt vetande, som smak, färg, lukt och en tradition av gifthantering. Men detta är inte nog. För att opiumets ombytthet och mångfaldiga bruk ska kunna knytas till fri handköpshandel behövs ännu en viktig artikulation. Arseniken visar att vetandet i sig kan bli knutet till faran om känslans element får fatt i det. Retelsen, begäret, stararnas skrämda flykt. Det är till en undersökning av detta det folkliga vetandets gränser i mötet med begäret vi nu vänder oss.

Ett negativt arkeologiskt resultat som fascinerar mig med signifikant kring den fria tillgängligheten i såväl undantagsartiklarna som i förgiftningsartiklarna är att element som rus, njutning och utommedicinskt bruk i dessa inte nämns alls, trots att såväl opiumvanan som missbruket figurerar.³⁰⁹ Inte heller förgiftningens

309. Som vi sett artikuleras dessa element helt annorlunda från idag. Vanan med opium knyts tätt till

prevalens drar in ruset som problem på apoteken i större omfattning.³¹⁰

Denna tystnad är än mer fascinerande då dessa rusiga element inte är frånvarande i materialet i allmänhet utan tvärtom ligger utströdda här och var. Jag ska nedan fånga dem för vidare analys med hjälp av fixpunkten utommedicinskt bruk-rus-njutning-opiater.³¹¹ Frågan för detta avsnitt ger sig själv: om varken förgiftning eller beroende, vana eller missbruk är de sätt på vilka man förstår detta mångformiga, ombytliga bruk av opiater, hur ska de då inordnas i frihandeln på apoteken?

Rus i utlandet, ruscultur i Asien

En första iakttagelse i analysen av denna fixpunkt är att endast utlandsartiklar sätter samman opiater med rusets eller njutningens moment. Kinas väldiga opiumimport figurerar här som en tydlig förankring av SFT:s opiumartiklar i denna kontext.³¹² Men Kinas konsumtion utpekats inte som ett i detta hänseende isolerat fall, utan inplaceras i ett konsumtionsmönster som gäller för hela Asien. Vad som samlar konsumtionen här är, till skillnad från när USA:s och Storbritanniens icke-

kedjan som nära nog motsatsen till de beroende-konnotationer vi tenderar att tänka på, som antingen en vid förgiftning eventuellt skyddande toleransutveckling eller som ett moment knutet till vetande om ett väl använt folkmedel. Missbruket med opium, som Börje Olsson letade efter hos läkarna vid denna tid, synes här reartikuleras till handelsledet och heller inte stå i ekvivalens med beroendet.

310. Som redan nämnts impliceras opiumets giftighet i någon mening i diskussionen om cannabis, där också cannabisförgiftning diskuteras. Annorstädes figurerar kloralhydrats »skadlighet« i en artikel som också diskuterar opium och i en kort mening om USA:s apoteksväsande nämns att självmord stundom begås med laudanum. I samma artikel kopplas opiumrökningen samman med »gift« som moment, där implicerad akut förgiftning är den enda koppling som görs till detta bruk. Det utommedicinska bruket är som vi ska se inskrivet i kedjan genom giftet som benämning och kan helt klart förstås som del av en giftets diskurs om opium. Det är bara det att förgiftningsfaran med detta utommedicinska bruk är så undanskymd att ruset inte inträder på apoteket.

311. »Rus« och »njutning« måste här ses som de bästa av alla ofullständiga fixeringspunkter. För att få ihop denna fixpunkt kring utommedicinskt bruk (»utommedicinskt« förekommer endast en gång) inkluderas allt material som också implicerar sådant bruk. Alternativen, att utesluta artiklar utan explicit nämnda moment som »opiumrökning«-»utommedicinskt bruk«-njutning-rus-opium-morfin, finner jag alltför klumpiga. Stringensens altare är enligt min mening blodigt nog som det är. Artiklarna som kommer i fråga för en på detta sätt formulerad fixpunkt är 700201, 701001, 701101, 701201, 701301, 711601, 740102, 742101, 742202.

312. Den dåtida internationella kontexten för opium som historiker lyfter fram – de första västerländska initiativen att begränsa icke-medicinskt opiumbruk efter det andra opiumkriget – figurerar inte explicit i artiklarna, men kan genom denna utlandsplacering av opiumrusets moment ändå skönjas. Vi minns kanske att ytterligare ett krig för att betvinga Kina till frihandel utkämpats 1856–1860. Kinas nederlag följs av vidare politiskt sönderfall, där opiumbruket används som viktig del av förklaringen såväl inom landet som av debattörer i väst. Opinionen för en återhållsamhet i opiumexporten till Kina under min period växer och 1874 grundas i London The Society for the Suppression of the Opium Trade. Att notera internationellt är också att 1875 är året för den första västerländska lagstiftningen mot icke-medicinskt bruk av opium, Opium Exclusion Act, i San Francisco. Här är den kinesiska invandringen i skottgluggen och det är opiumrökningen som man lagstiftar mot. Denna förtäckta raslag blir sedan ärligt formulerad med Exclusion Act 1882, där kineser kort och gott förbjuds invandra.

medicinska opiumkonsumtion figurerar, uppkopplingen på en Kulturens nod.

Det asiatiska opiumbruket knyts till en kultur på flera sätt i SFT:s signifikantkedja. Genom kultur skapas ekvivalens mellan *agrikultur*, *njutningskultur* och *kulturhistoria*. När cannabis jämförs med opium förklaras drogen vara »ett medel, tidtals täfvylande med opium i kulturhistoriskt hänseende»³¹³ och i en artikel om kloralhydrat förklaras opiumbruket i Asien (och »hos turkomanerna») utgöra en »kulturhistorisk epok».³¹⁴ I artiklar där agrikultur betecknar praktiken att odla drogen löper den dock mycket nära droghanteringen vidare rörelser, så som beredningens och handelns praktiker.³¹⁵ Den egyptiska »opiumkulturens» förfall tas som exempel när världens alla opiumsorter visas upp på världsutställningen i Wien, där förmågan att odla gott opium samsas med praktiken att förfalska varan i opiumkulturens nät av kopplingar.³¹⁶

Opiumkulturen är ett väldigt vetande om opium – ett vetande utan vetenskap.

SFT:s artiklar om Asiens opiumkultur binder alltså samman själva bruket med dess traditioner av produktion, handel och samhällsliv. I kulturens vetande om opium ingår också ett vetande om njutningen. Själva brukets natur inom denna kultur har en varierande grad av njutnings- och rusmoment knutet till sig. Bruket uttrycks underförstått i ena ändan av spektrumet, med ett minimum av anknutna psykologiska moment. Konsumenterna i Kina, där opium spelar »samma rol som i Orienten», håller opium i »ynnest» och har ett ständigt ökande »behof» av varan.³¹⁷ Från dessa återhållsamma moment ökar graden av intensitet till ett »dagligen brukadt retmedel» och »njutningsmedel» i samma Orient, från »Islams område och vida utöfver dess gränser».³¹⁸

313. 701101. Som redan nämnts i avsnittet om farmacinns vidgade vetande i förgiftningsavsnittet så upptar beskrivningarna av den mytiska och antika historien såväl som samtida etnografiska beskrivningar av drogernas användning i olika kulturer flera sidor i SFT.

314. 700201.

315. I artikelserien om cannabis där opium figurerar som jämförelseobjekt knyts den »indiska hampan» till moment som »kulturväxt» och »växtens culturländer», 701001 och 701201.

316. 740101.

317. I en mer fullständig form lyder referatet: »I China spelar opium samma rol som i Orienten, och nästan all ostindisk opium går till China [...] För närvarande är opium förnämsta importartikeln i China, och den ökar sig i mängd år för år på grund af den ynnest, hvari den står hos kineserna; förbrukningen utgör nu öfver 15 millioner skålpund. Kineserna, för hvilka det var obehagligt att nödgas förskaffa sig sitt behof af opium från utlandet, gjorde, trots regeringens förbud, för flera år sedan försök att producera opium i eget land, och isynnerhet hade de södra provinserna Setschuan och Jünan visat sig fullkomligt passande för detta ändamål.» (740101) Den »rol» som här impliceras ges i artikeln om kloralhydrat och opiumets kulturepok (700201) inte ens dessa ynnestens eller »behofets» moment att hänga upp bruket på; samma sak i en artikel om opiumhandeln i världen, där »det utommedicinska bruket av opium i England» är det närmaste man kommer i en beskrivning av »konsumtionen af opium i Kina [som] ständigt ökas enligt resandes öfverensstämmande berättelser». (711601)

318. »I Islams område och vida utöfver dess gränser, i Centralasien såväl som i Vest- och Sydafrika, intager, jemte opium, den indiska hampan – derstädes haschisch kallad – en framstående plats såsom ett dagligen brukadt retmedel. [...] I Punjab bereder man med tillhjälp af vatten eller mjölk jemte andra

När njutningen alls preciseras för läsarna knyts denna till en stor väv av moment, uppkopplad på en hel kultur vars upplevelser ska översättas till en svensk förståelse. I en av artiklarna där haschisch ställs upp analogt med opium i den asiatiska ruskulturen (vilket är regeln för artiklarna i fixpunkten rus-njutning) beskrivs Njutningen särskilt väl med momentet lycka:

Haschischätaren känner sig icke lycklig såsom gourmanden eller den hungrige, när han tillfredsställer sin appetit, icke heller såsom vällusten i sina utsväfningar, utan han är lycklig såsom en, som får glada nyheter, såsom den girige, som räknar sina skatter, såsom spelaren, som vinner, såsom den äregirige, som berusas af sin framgång. Man blifver vidare en lekboll för hvarje intryck.³¹⁹

Så försöker man översätta lyckan i hasch och opium till en svensk läsare. Den asiatiska ruskulturen förklaras också knyta drogrusupplevelsen till de särskilda folkens lynnen i enlighet med dåtidens syn på mänskliga raser: »de mindre phantasirika germanska folken» kan inte nödvändigtvis förvänta sig samma effekt som hos »den slappa, medfödt phantasirika orientalen».³²⁰ Det kulturella vetandet om njutningen är inte ett universaliserande vetande.

Denna delvisa separation av ruseffekten efter folkligt lynne påkallar således en översättning till den europeiska erfarenheten. I denna är den aktsamma inplacementen av njutningen bland många andra, mer bekanta rusiga stunder framträdande (girighet, utsväfning, glada nyheter). Vare sig den utommedicinska opiumkonsumtionen i SFT knyts till den asiatiska kulturen genom behov, ynnest, njutning eller rus så är den lika *normaliserad*.

Njutningen och ruset hamnar i ekvivalens med andra (nyktra) känsloutlevelser och vad som blottas är drogruset i en diskurs som ännu inte stött på patolog-

tillsatser en rusdryck, som i synnerhet af den fattigare klassen njutes såsom surrogat för opium eller alkoholdrycker. Slutligen må ock bemärkas, att hampan sedan äldsta tider varit föremål för odling i sitt hemland och att dess verkan och användning som njutningsmedel lika länge varit de der boende folkslagen bekanta, och anse många skriftställare den indiska hampan vara Homeri 'nepenthes', medlet mot sorg och bekymmer.» (740102)

319. 701201. Cannabis och opium görs analoga genom sina kopplingar till den asiatiska ruskulturen i alla artiklar om cannabis (701001, 701101, 701201, 701301, 740102). Överallt i dessa artiklar figurerar »njutning-« som huvudbenämning, med »rus« närmast som benämning jämte »läkemedel« och smakrika bakelser och viner med drogerna. I denna starka konfiguration är cannabis också beskrivet som den fattiges surrogat för opiumet, en utbytbarhet som ger förhoppningar om att kunna göra samma manöver i de västerländska farmakopéerna och ersätta opium med cannabis (aldrig med uttalat motiv därtill).

320. Alla »berusningsmedel« förklaras »ej obetydligt vexla i yttringen af sina verkningar efter den njutandes individualitet. Den krigiska assasinen, den slappa, medfödt phantasirika orientalen« osv. får alla olika rus. I denna individuella predisposition framträder kulturens betydelse i en vid och biologiskt tätt anknuten bemärkelse. Vad som gör vissa folk muntra gör andra endast sömniga, vilket öppnar för möjligheten att använda samma drog på ett ombytligt sätt i mångfaldiga bruk och med olika risker inom olika kulturer: »Särdeles borde detta blifva fallet bland de mindre phantasirika germanska folken.» (701301)

iseringens reartikulationer.³²¹ Ruset före patologiseringen är här inte uppställt antagonistiskt eller ens binärt till motsatsmomentet *nykterhet*, utan beskrivs som ett känslotillstånd som liknar nyktra sådana.³²² Det är normaliserat, inte endast positivt värdeladdat.³²³ Girighet är en last, liksom utsävning och spelande. Men att bli glad för goda nyheter är evangeliumet, så gott som en lycka kan vara. (I figur 4:9 syns denna njutningens plurala, normala roll genom sina många centralt placerade kopplingar, också destabiliserande kopplingar in i det grå fältet markerade med några prickade linjer.)

Ekvivalensen mellan rus, njutning och droger skapas här inte genom de biofysiska effekterna hos de psykoaktiva ämnena, som inom den medikaliseringens diskursen, utan genom de mänskliga drifterna. Ruset, liksom lyckan, lurar på var och en, nykter som drucken. En kristen, moralisk diskurs kan anas ordna dess uttryck, utsävning och girighet i ena vågskålen, hunger och glädje över goda nyheter i den andra.

Västerlandets nyktra självbedrägeri

Fixpunkterna för detta avsnitt fångar också artiklar som inte handlar om den asiatiska ruskulturen, men fenomenet stabiliseras i dessa fall genom andra moment. Ruset dyker upp i sökandet efter universalmedlet. En läkare anses »alldeles berusad af [kloroform]« i sin entusiasm över utsikten att i Asien kunna ersätta opium med detta nya medel.³²⁴ Om patologiseringen var i antågande mot ruset på det diskursiva fältet i övrigt syns detta i SFT snarast riktat mot medicinen själv när vissa läkare i Tyskland förklaras lida av »en verklig mani« för det nya ämnet.³²⁵ Manin i jakten på

321. Medikaliseringen genom patologiseringen ekvivalenskedja har idag nått också det onormala ätandet och spelandet genom DSM V. Den kristna diskursen har här förlorat mark på det diskursiva fältet till den medicinska. Ännu är dock ärelystnad och girighet efter rikedomar del av de friska begären, eller kanske själva måttstocken för det friska subjektet inom kapitalismen.

322. Jag vill förtydliga att *nykterhet* inte figurerar i dessa sammanhang och att jag därför inte använder citationstecken, som brukligt annars är i dessa situationer, utan kursiv för att inte blanda ihop faktiska moment från materialet med min analys begrepp och uttryck. Som vi ska se är »nykterhet« som moment knutet till alkoholen allenast.

323. Här vill jag åter fästa uppmärksamheten på min användning av »normaliserat« om moment knutna till signifikantkedan vilka utgör koordinater för det möjliga, gränserna för moralens, vetandets och trygghetens möjliga utsträckning.

324. »D:r Hager synes vara alldeles berusad af ämnet« (700201). Det narkotiska ämnet är kloralhydratet som just lanserats. I SFT förekommer också, vid sidan av denna artikel om hur haussen innebär stora ekonomiska risker för apotekarna, samtidigt annonser för ämnet från Asklöf & Braconier (den sistnämnde identisk med den tidigare riddaren som så behjälpligt understödjer apotekarnas professionella status med sin sociala dito).

325. Samma artikel som ovan, 700201, med följande längre utdrag: »Det är längesedan vår materia medica rekryterades med något ämne, som gjort sådant uppseende, och i de utländska journalerna, i synnerhet de tyska, råder en verklig mani för det. Läkarna hafva nu också börjat att, förutom såsom sömnmiddel, använda det mot flera sjukdomar, och förbrukningen i Tyskland är enl. journalerna ganska enorm.«

universalmedel i västerlandets medicin kan analytiskt ses som en av de artikulationer som gör att »utommedicinskt« opiumbruk aldrig framträder som en sjuk eller förvriden vilja i SFT:s signifikantkedja.³²⁶ Kopplingen är redan fylld av allehanda medicinsk mani, längtan efter panacea och överdrifter i handeln.

Inte ens när opiumrökning och stöld av morfin diskuteras som delar av USA:s farmaceutiska liv nämns något om viljan till njutning, opiaternas beroendeskapande eller rus.³²⁷ Istället är »behaget att bli lurade af den mångfald patentmedikamenter« som erbjuds av »försäljare och utpuffare, för nämnde högst välgörande bitters, som hjälper alla sjukdomar och äfven förekommer desamma«, det närmaste en njutning eller psykologisk effekt av apoteksmedlen man kommer – »Mundus vult decipi« deklarerar defaitistiskt.³²⁸

Läkarnas berusade besatthet av universalmedel är också viljan hos en hel värld att låta sig bedras. Uppkopplad på samma ekvivalenskedja kring mani och viljan att bedras eller bedra är *obildningen* (ofta parad med sociala bestämningar): läkare som kvinnliga homeopater eller sjömän utan latinkunskaper, apotekare som utbildade smeder, kunder som lättlurade offer eller smarta tjuvar.³²⁹ (I figur 4:9 står denna

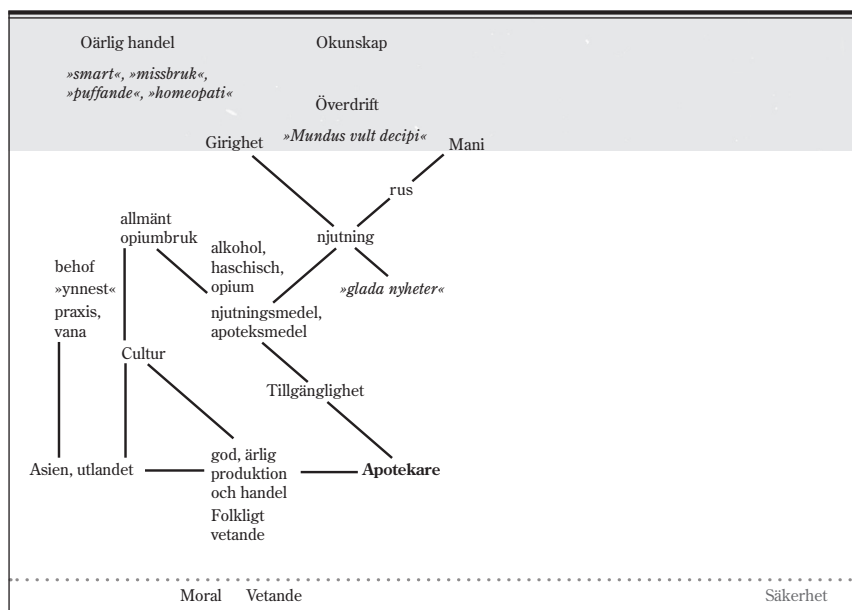
326. 711601. Här är »utommedicinskt« just den benämning som neutralt används utan vidare kopplingar när den väldiga ökningen av import till England samt den inhemska uppodlingen i Kina räknas fram från handelsstatistiken.

327. Bruket benämns som *konsumtion*, knutet till det oönskade främst genom överdriften och den obefintliga *kontrollen*: »konsumtionen är i stigande och orimliga kvantiteter förbrukas årligen. Som det ej är något hinder att köpa opium på apoteken så kan en hvar lätt få så mycket han önskar.« (742201)

328. 742101. (»Mundus vult decipi« kan översättas som »världen vill låta sig bedras«.) Det är efter den ingående beskrivningen av »[a]merikanarnas orimliga spekulationer och bedrägerier [...] [i syfte] att förvärfva den allsmäktiga dollarn och det så fort som möjligt«, som morfinstölden beskrivs. Här saknas varje koppling till tjuvens själva bruk, istället kopplas stölden upp på samma nationella mönster: »Han hade ej betalt för något, men passat på att stjäla morfin medan apotekaren var sysselsatt med hans öfriga requisitioner. Sådant kallas här för att vara smart.« Det är därefter och i samma mönster, i fortsättningsartikeln 742201, som opiumrökningen också kopplas in och »missbruket« ska förstås som missbruket i själva apotekshandeln med gifter, inte i bruket per se.

329. 742101, 742201. Opiumrökning och morfintjuvar nämns alltså endast i denna artikelserie om USA, där marknadsförhållandenas kaos och den slappa regleringen är den framträdande tropen. Detta kaos knyts tätt till alla inblandades låga utbildning, och sociala bestämningar av såväl icke-professionella apotekare som läkare är frekventa. Apotekare säljer vad som helst, färger, skolböcker, klädborstar, och vilken idiot som helst kan bli apotekare: »Den som har pengar kan utan att hindras af sin okunnighet i farmaci öppna apotek [...] lemna en så vigtig handtering i händerna på hardt när idioter. [...] Den totala bristen på kontroll af apoteken gör apotekaren äfven liknöjd, han vet att apoteket i grannskapet liknar hans eget [...] den som expedierade receptet hade kort förut varit smed; han tillsammans med en amerikansk läkare var ägare af apoteket.« Latinkunskaperna hos knappt utbildade läkare hindrar redan slarvigt skrivna recept från att bli rätt expedierade av de apotekare som till äventyrs är kunniga: »der får apotekaren anstränga sig att dechiffrera de mången gång högst svårästa recepten, samt den svenska apotekaren får känna ett svärd gå igenom sig, då han emellanåt finner sina klassiskt bildade känslor såras af sådana uttryck på ett recept af åtskilliga amerikanska läkare [...] Anförandet af dessa örfilar åt grammatiken vill jag ej ha så förstådt som skulle jag anse amerikanska läkare vara i total brist på klassisk lärdom. [...] men som den vanliga kursen här vid ett Medical College är 3 år så kan t. ex. en barberare, eller målare, eller sjöman eller något i den vägen, som genomgått en kurs på 3 år, och ej haft

samling element i ekvivalens under »Okunskap« högst upp i mitten av det grå fältet.) Självva ruset av medlen är mindre oroande än viljan att finna *farmakas* panacea, denna vilja närmast kopplad till överdrifter, samt en avsaknad av kontroll i handeln och olika sociala bestämningar av utbildning hos de medicinska praktikanterna.

Figur 4:9. Rus-Cultur och Utländskt-Utommedicinskt bruk

I artikuleringen av rus och njutning särskiljs inte mellan kopplingar till droger och andra tillstånd. Rus i maniska tillstånd och lycka av girighet binds samman i en tid före patologiseringen av rekreationellt narkotikabruk. Genom den täta kopplingen till kultur i alla dess former görs njutningar och rus av droger än mer inspunnet i kedjan, hela vägen ner till Vetandets nod.

Ruset normaliseras följaktligen som en del av det mångformiga bruket. Det begripliggörs genom kulturen i Asien och förstås som skadligt när det blir en överdrift, som alla överdrifter, när det tillgrips av de okunniga och obildade. Redan i viljan att låta sig bedras skymtar ett problem med ruset, där ett känslans element är i färd med att röras upp till ekvivalenser mellan manier, köplust och helbrägdagörelser och lösgöra det kulturella vetandet från folk i allmänhet.

Men vad händer med det kulturella vetandet när ruset knyts till samhälleliga skador genom begärets element, så som begäret ointetgjorde det folkliga vetandet i fallet med arseniken? Kan ruset försvaras som effekt av apoteksvaror i fri hand-

några förkunskaper, ej på den tiden hinna förvärfva sig några extra kunskaper, utom dem, som Collegekursen fordrar. I flera College slippa de på kortare tid än 3 år. Ett svenskt fruntimmer gick igenom en homeopatisk kurs i medicin. Efter något mer än 1 år fick hon diplom.»

köpshandel också då? Vilka är detta rusets och det mångfaldiga brukets gränser för signifikantkedjan? Eterns diskursiva vandring från gift till rus i alkoholkulturens skugga har en mycket god chans att kasta ett förklaringsljus också över dessa apotekshandelns diskursiva gränsländer.

VETANDETS GRÄNSER KRING ETERN: DRYCKENSKAPEN SOM KULTUR ELLER LAST?

När eter under den undersökta tidpunkten började problematiseras som rusmedel, var det ett sedan länge bekant preparat, undersökt och avhandlat så tidigt som 1782 av den främste i apotekarnas krets.³³⁰ Problematiseringen som närmast riktats mot det, när dess terapeutiska värde som bedövningsmedel börjat göra det alltmer omistligt från och med 1800-talets mitt, var den akuta förgiftningen vid inandningen.³³¹ Men 1875 är det just med etern som rusets problem stormar in i SFT och skakar om apoteksmedlens alla glaskärl i Sverige och det är i ett urval av dessa artiklar som en liten extraordinär fallstudie nu infogas. Det börjar med en motion i andra kammaren och slutar som redan nämnts med landets första rus-motiverade sällagstiftning angående ett apoteksmedel år 1876.³³² Kraven på strängare regleringar är analoga med dem som undantagscirkuläret lyckas undvärja för opiumberedningarna.³³³

330. C. W. Scheele, »Rön och anmärkningar om Aether«, K. Vet. Akad. Handlingar, Stockholm 1782.

331. SFS 1847:13, s. 2–3. *Kungl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående förbud emot aetherångors inandning utan derom af legitimerad Läkare meddelad föreskrift: Gifwen Stockholms Slott den 16 April 1847.* Hela lagtexten, från förklaringen av medlets fara till läkarnas ensamrätt att administrera ångorna till straffsatsen, uttrycks i en enda mening. Här är delen där skadan preciseras: »inandade aetherångors verkningar på menniskokroppen såsom smärtstillande eller döfwande medel, i anseende till olikheten af dess werkan på olika personer, fordrar wid användandet icke blott wetenskapligt bedömande af de fall, der detta medel med nytta må kunna tillitas, utan ock urskillning och sorgfällig uppmärksamhet derpå att aethern icke bibringas i större mängd än som till åsyftad werkan erfordras, eller på sådant sätt att atmosfäriska luftens liktilda tillträde till lungorna hindras, utan hwilka försigtighetsmått aethern lätt kan medföra wådliga följder för helsa och lif [...]«.

332. SFS 1876:57, *Kungl. Maj:ts Nådiga förordning, angående handel med aether samt aether- eller sprithaltiga läkemedel: Gifwen Stockholms Slott den 8 December 1876.*

333. Centralt för denna vidare problematiserings krav på nya regleringar är missnöjet med de rådande internt medicinska dito. Innan 1876 råder fri importrätt och eter är ett receptfritt (ordinationsfritt) medel utan begränsningar av mängden som utlämnas. Att Sundhetskollegium i ett cirkulär 1874 uppmanat apotekarna till större »försigtighet« i den fria utlämningen av eter, där kontrollen knyts till apotekarnas bedömning av kundens personlighet, uppfattas näppeligen som nog i riksdagsdebatten som den skildras i både 750401 och 751201. Istället yrkas på inskränkningar i expedierandets kvantiteter och av vilka som får rekvirera medlet samt strikta taxepreiser. Kraven på åtgärder är inte homogena eller ens särskilt tydliga; här har jag sammanställt dem i deras mer allmänna former så som de uttrycks i materialet. Kraven på straff i linje med brott mot »brännvinsförsäljningslagarne« vid olaga försäljning måste tolkas. 1855 och 1860 hade brännvinsförordningar stiftats som först inskränkte och sedan förbjöd husbehovsbränningen samt införde 18-årsgräns vid brännvinsförsäljning. Motbok i Falun- och Göteborgssystemen var just införd där. Gissningsvis är det dessa regleringar som man hänvisar till i kraven vad gäller etern, även om många lokala, kommunala regleringar av brännvinsförsäljningen också gjordes just vid denna

På sätt och vis är detta således den första »narkotika-lagstiftningen« i landet.³³⁴ Rus ersätter akut giftighet som problem.

Rus på svenska apotek: kravet på särlagstiftning

I riksdagens andra kammare motionerar en herr Pehr Nilsson i Wittjerf om åtgärder för att hindra det nya rusdrickandet av apotekens Hoffmans droppar, en tinktur med tre delar sprit och en del eter. Det är från honom, tillsammans med det utskott som tillsatts för att utreda frågan (med Albert Staaß i spetsen samt med ett antal andra riksdagsmän som också ges röst i SFT), som de artikulationer formas vilka kan sägas samhällsproblematisera sagda apotekshandel ihop med momentet rus.³³⁵ Det första som framträder i de problematiseringsförsök av ruset på apoteken som förekommer i SFT är den skugga som alkoholen och brännvinets kultur kastar.³³⁶ Kravet på en rusreglering av eter ställs upp som nödvändigt för att avskärma apoteken från i huvudsak ett destabiliserande element: dryckenskapslasten. Denna last är

tid.

334. Svensk droghistoria har förbigått etern som »narkotika«, och förordningen 1876 har mig veterligen aldrig begreppsliggjorts som en del av narkotikalagstiftningen, vars genesis oftast förläggs till Opiumkungörelsen 1923. Motiveringen till denna senare genesis är att narkotika då *sär*lagstiftas i den bemärkelsen att ett ämne särskiljs från andra psykoaktiva ämnen genom sin ruseffekt och slutar regleras internt av medicinen för att istället falla under en annan myndighets domvärje, med en rusfokuserad lagstiftning. Etern består efter 1876 som ett huvudsakligen medicinskt reglerat ämne, men rus har blivit den centrala problematiseringen för regleringen. Beroende på hur man vill vikta institutionell reglering visavi problematiseringens artikulaton samt hur man definierar och förstår »narkotika« och droger kan eterlagstiftningen 1876 antingen ses som narkotikasärslagstiftningens genesis eller inte.

335. Som nämnts i det teoretiska kapitlet och i forskningsöversikten används »samhällsproblem« för högsta ordningens problematiseringar, alltid givetvis en bedömningsfråga. Här används hot mot det mänskliga »släktet« såväl som »ett farligt samhällsöndt«. Denna samling artikulationer uttrycks i 750401 och 751201. De urskiljs från dem som bildar SFT:s signifikantkedja i samma debatt och som tydligast artikuleras av Apotekardirektionens och Sundhetskolegiums yttranden i 751301, 751801 respektive 752102. Den samhällsproblematiserande samlingen artikulationer blandas med SFT:s kedja endast i artikeln 751201, där de opponerande riksdagsmännen, främst herrarna Kolmodin, Sjögren och Ivarsson, räknas till SFT:s signifikantkedja. Albert Staaß, ordförande i Andra kammarens tillfälliga utskott rörande eterns särlagstiftning, var präst och far till de liberala och kulturradikala bröderna Pehr och Karl Staaß, den senare sedermera partiledare för Liberala samlingspartiet och statsminister.

336. Detta var redan skönjbart i diskussionerna om opiumrökningen i USA, där den kroglika försäljningen av »Konjak, Whisky, Gin och Viner« på apoteken och »fruntimmernas« »korståg« mot detta, snabbt övertar diskussionerna och de giftiga opiaterna lämnas åt sitt öde i alkoholkulturens skugga: »Konjak, Whisky, Gin och Viner finnas vanligen på alla apotek, för rättighet att försälja dem betalas årligen 25 dollars. Denna försäljning af spirituosa på apoteken missbrukas i allmänhet mera än den okontrollerade försäljningen af gifter. I små städer händer det att apoteken äro fullständiga krogar, hvarest mera spirituosa säljes än medikamenter. [...] Då derföre fruntimmerna [...] började sina korståg mot krogarna för att få bort dem, och derigenom befordra nykterheten, så behandlade de apoteken på samma sätt som krogarna [...] Här i Chicago liksom i alla större städer har läkare såväl som apotekare och krögare fått vara i fred. En och annan krog har visserligen haft besök af fruntimmerna, men detta endast undantagsvis.« 742201.

i sin tur kopplad till »spritdrycker [...] brännvin« och »drinkaren« med sin vilja att »åtkomma rusdrycker«.³³⁷ Det är den hårdare regleringen av brännvinet som drivit drinkaren in på apoteken:

Men ställen kunna dock finnas, nämligen apotek, som hållas öppna för medicamenters utlemnande. Drinkaren begagnar sig af denna utväg för att åtkomma rusdrycker, att köpa de s. k. Hoffmans droppar, för att dermed sig berusa, hvilket äfven synes medföra önskad verkan. Det synes som denna rusdryck skulle komma att öfverträffa alla föregående begagnade rusdrycker, med sina demoraliserande verkningar för vårt släkte, emedan denna rusdryck synes vara lika begärlig för qvinnan som mannen, och som dessa rusdrycker äro nu åtkomliga alla tider så väl helg- som hvardag, ja äfven under pågående gudtjenst, synes det, som de hitintills skedda lagstiftningar och andra vidtagna åtgärder för dryckens skapslastens hämmande varda gäckade, om detta onda icke genom lagstiftning kan motverkas.³³⁸

Förbuden mot alkohol pressar fram behovet av att förbjuda eter, förbuden mot krog gör apoteksrörelsen till en »krogrörelse« som måste förbjudas som sådan i sin tur.³³⁹ Eterns ekvivalens med brännvin genom elementet rus förstärks ytterligare av att eterns rusintensitet förklaras vara nog så hög.³⁴⁰ (I figur 4:10 visas den artikulerade effekten av förbudsförslaget mot fri eterförsäljning på apoteken genom att en heldragen linje dragits rakt över kopplingen mellan »Apotekare« och »krog«. Den korsade kopplingen destabiliseras av förbudet och markeras i figuren därför som en prickad linje.)

Den täta ekvivalensen med alkoholen som följer på »rusdrycken« som element i ekvivalenskedjan till krogarna och dryckenskapen ger främst två effekter av intresse. Arkeologiskt undanträngs rusen från annat än rusdrycker (som morfinsockerkakor och opium i alla de former som inte är drickbara, så som i pulver, piller eller rå form). Vidare blir problematiseringen av rus från eter, genom att den knyts så tätt till alkoholen genom rusdryckerna, också ohjälpligt förbunden med hela brännvinskulturen. Ska rus problematiseras är det till att angripa hela denna kultur.

Så sker också i den refererade motionen. Som man kunde förväntat sig riktas angreppet genom en ekvivalenskedja kring begäret – »begärlig«, »mäktig frestelse«³⁴¹ – som gör allt bruk misstänkliggjort som »missbruk« vilket reartikuleras och tydligt

337. 750401, såväl motionen som utskottets utlåtande. Samma moment i 751201 hos riksdagsmännen.
338. 750401.

339. Apoteken, särskilt de små på landsbygden, ska skyddas från att bli »en sorts krogrörelse med rusgifvande drycker«, 750401. Apotek som »verkliga lönkrogar« också i 751201. Landsbygdskopplingen görs i samma uttalanden också mycket tydlig.

340. 750401, 751201. I den senare artikeln uttrycker exempelvis utskottet det som så: »[Vid uppskattningen av det växande eter-missbruket] bör ihågkommas, huru jemförelsevis ringa mängd ether erfordras för att medföra rus.« Det är fascinerande att inte samma mängd-rus-koppling spiller över på andra medel, som opiaterna. Som bekant räcker ett tiotal milligram morfin för en ruseffekt.

341. 750401.

knyts till själva rusbruket, inte endast till bruket i handeln.³⁴² I direkt antagonism till ekvivalenskedjan uppställs så den kultur man menar står hotad av dryckenskapen: den kristna moralen och den allmänna »sedligheten«.³⁴³ Genom att ställa upp sedligheten som kärnan blir antagonisten osedlig, Kulturen står mot det okultiverade.

Den grupp vars sedlighet ska skyddas i första rummet är kvinnor och arbetare.³⁴⁴ Det är oroande att de har tillgång till apoteken på sätt som de inte har till krogen, och alla har tillgång till apotekens medel under osedliga tider som inte gäller för brännvinets utskänkingsställen, efter alkoholregleringarnas genomdrivande.

Angreppet mot apotekens signifikantkedja kring tillgängligheten riktas också mot dess koppling till noden Kontroll, där »köparens personlighet« ska bedömas men där kundrelationen domineras av en »vana« och en av kunden uppfattad »rättighet« som får kontrollen av bruket att stryka på foten.³⁴⁵ Den utommedicinska kontrollen med särlagstiftning förespeglas som trygghetens nya noder.

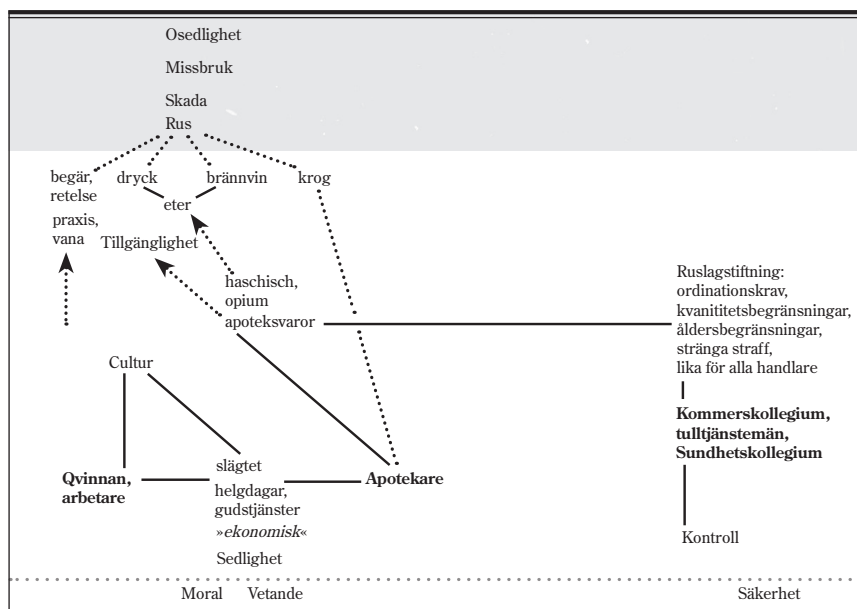
Tillgängligheten på apoteksmedel som nyss tågade mot ett myndigt, vetande folks bruk av apoteksmedel riktas nu om av begärets växeltungor till att istället rusa raka spåret mot ruset, utan mellanstationer. Hemmet, folket och kyrkan står plötsligt hotade av tillgängligheten-etern på apoteken-krogen. Geometrin i argumentationen framträder i figur 4:10 nedan.

342. Det måste betraktas som en analytiskt viktig iakttagelse att missbruk knyts till rusbruk först här, när ekvivalensen till alkohol görs. Inget opiatbruk knyts till missbruk, inte ens när rus figurerar. Det är i den samhällsproblematiserande diskursen om eter som »missbruk« allra tydligast knyts till själva rus-bruket. Utskottet talar t.ex. om »läkemedels missbruk såsom berusningsmedel«. (751201)

343. Nilssons uttryckta oro i källan att eterrusbruk är ett hot mot *gudstjensten* ligger analogt med utskottets förklarande av samma hot som en för »allmänna sedligheten skadlig« handel (751201). I Nilssons motionsförklaring förankras det hotade också med en hänvisning till ekonomiska skador av dryckenskapen, »svåra följder, så i ekonomiskt som moraliskt afseende« (750401), men intressant nog så släpps detta moment sedan av den samhällsproblematiserande diskursen, så att denna inledande uppkoppling blir hängande.

344. Hotet mot *kvinnor* och därmed hela *släktet* i citatet paras med Nilssons ytterligare uttalanden i riksdagen om »arbetare från de mest aflägsna orter i Sverige«. (751201)

345. Utskottet destabiliserar tydligt den rättighet-plikt-koppling i signifikantkedjan som syntes så central för undantagscirkuläret om opium. Med receptkrav på större kvantiteter »skulle apotekarne undgå åtskilliga requisitioner, hvilkas olämplighet de nu skulle bedöma efter den något osäkra grunden af köparens personlighet, ett förhållande, som också är så mycket betänkligare, då vanan att på apoteken i de aflägsnare norrländska länen bekomma dylika varor hittills varit en slags rättighet för den ene köparen, så väl som för den andre«. (751201)

Figur 4:10. Eterns rusproblematisering och apoteken som krogar

En kraftig ekvivalenslogik sätts i rörelse i problematiseringen av etersupande på apoteken, där rus gör apotek till potentiella krogar, knutna till osedliga begär. Härmed destabiliseras noden »Tillgänglighet« och med den stora delar av apotekarnas signifikantkedja.

Apotekshandeln i lä bakom alkoholkulturen

Apotekseterns fria tillgänglighet riskerar alltså att hamna i ekvivalens med dryckenskapslasten och därmed apoteken med krogarna. I artiklarna i SFT som artikulerar signifikantkedjan kring bibehållen fri tillgänglighet av eter från apoteken (inga receptkrav, inga kvantitetsbegränsningar) ingår riksdagsmäns, Apotekardirektionens och Sundhetskollgiums utlåtanden som subjektpositioner knutna till artikelförfattarpositionen. Här sker egentligen två rätt olika typer av artikulationer vilka tillsammans utgör en smått genial judo-reartikulation av Tillgänglighetens nod där angreppet mot signifikantkedjan förvänds till ett stärkande av densamma.

Artikulationerna försöker först bryta upp den hotande ekvivalensen mellan ruset och skadan. Ruset i opiumartiklarna var alls inte tätt knutet till last eller skada utan förbands med dessa endast genom överdriftens (utländska) moment. Samma artikulation går igen här i mindre skala. Ekvivalensen mellan rus och skada förklaras vara obefintlig i en tidigare artikel där etersupandet på norra Irland refereras.³⁴⁶

346. »I det nordliga Irland finnes folk, som i dagligt bruk supat eter i stället för brännvin. [...] Hittills känner man icke någon skadlig verkan deraf på kroppen eller sinnesförmögenheterna. Man tror sig vinna orsa-

Överdriften syns också som en separation av rus från skada i Direktionens en aning elastiska problembeskrivning av det svenska etersupandet, där »ett skadligt användande af rusdrycker« tydligt gör distinktionen att rus och skada inte annat än vid »missbruk« hänger samman.³⁴⁷ Ett missbruk som dessutom artikuleras isär från rusbruket genom att också knytas till missbruk i handeln.³⁴⁸

Vi kommer så till den judo-inspirerade reartikulationen av Tillgänglighet. Brännvinsförordningarna angrips inte för sitt syfte, men de positioneras tydligt som det som driver ruset in på apoteken.³⁴⁹ De föreslagna hindren mot »den fria apotekshandeln« med eter artikuleras som direktanknutna till själva skadan: det är dessa olika handelshinder som skapar problemen, i form av dyrare och svårtillgängliga droppar samt klagomål och ovet mot apotekarna.³⁵⁰ Inte nog med det:

Direktionen [har] därvid kommit till den åsigt att en dylik tvångsåtgärd visserligen tyckes vara på sin plats å de ställen der ingen brännvinsförsäljning finnes och der det är bekant att sprit och eterhaltiga medel tillgripes för berusning; men utom det att en inskränkning som den föreslagna just på dessa ställen otvivelaktigt framkallade öfverträdelse och kringgående på flere sätt af den ifrågasatta författningen samt dymedelst verkade demoraliserande eller skadligt för allmänna sedligheten skulle densamma vara alldeles öfverflödigt på de allra flesta ställen

ken dertill bland annat uti eterns vanliga renhet och ringa begär att blanda sig med vatten.« (710602)

347. »[...] lika lite vill Direktionen förringa denna sak derför att detta missbruk [med eter] är så försvinnande obetydligt mot missbruket af egentliga rusdrycker, icke heller är det Direktionens afsigt att förneka behovet af att en dom bör sättas såväl för ett skadligt användande af rusdrycker 'i dropptal som hela floder' deraf« (751801). Men missbruk av rusdrycker kan inte hållas undan.

348. I SFT:s signifikantkedja återfinns fortfarande kopplingen till missbruket i handelsledet: »För den, som kan driva försäljning af t.ex. Hoffmans droppar i så stor skala, som mångenstädes lär vara fallet« eller »åstadkomma ett korrektiv mot i fråga varande missbruk, så bör ansvarsåföljden blifva fullt ut så sträng som för t.ex. 'oloflig försäljning af bränvin' och 'försäljningen af dem ej missbrukas' [...]« (751201) Men i glidningen mellan handels-missbruk och rus-missbruk kan också ses i den apotekska diskursen om eter, där Direktionen blandar de båda missbrukskopplingarna, ofta så att en skillnad mellan kopplingarna blir riktigt svår att utläsa: »vissa vid läkemedels försäljning förekommande missbruk« blandas med »missbruket av egentliga rusdrycker« och »på de flesta apotek der missbruk förekommit« (751801). Sundhetskollegiet å sin sida lyckas möjligen sätta samman de två formerna av missbruk i artikulationen »missbruket med dessa läkemedel« men gör annars – som man kan förvänta sig av den läkarledda myndigheten – kopplingen missbruk-rusbruk bärande. (752102)

349. Denna artikulation från citatet ovan går igen också i riksdagsdebatten: »I Westerbotten lär finnas blott 3 ställen, der bränvin får afyttras i mindre kvantitet än 100 kannor. Kanske har man i just denna omständighet att söka de hufvudsakligaste anledningar, hvarför det nu ifrågavarande öfverhandtagande missbruket under sednaste tiden i så hög grad tilltagit och sannolikt kommer att än vidare tilltaga.« (751201)

350. Här lyfts först hur tillgängligheten på eter är en folklig rättighet: »[Herr Rylander] [v]ille ej lägga något hinder i vägen för den fria apotekshandeln. Den som behöfver dessa droppar, han må kunna få dem, utan att derför behöfva anlita läkare.« (751201) En rättighet som grundar sig också i en folklig vana: »En inskränkning i att utan omständigheter få från apoteken köpa dessa läkemedel, vid hvilka begagnande såsom husmedicin allmänheten vänjt sig, skulle gifva anledning till berättigade klagomål.« (752102) Direktionen varnar för att »beröfva allmänheten rätt att för medicinskt ändamål erhålla dessa läkemedel utan särskilda kostnader för anskaffande av recept från läkare eller dylikt«. (751801)

[...] varförutom den sparsamme och omtänksamme icke kom i åtnjutande af det billigare pris som medicinaltaxan för en något större kvantitet medgifver.³⁵¹

Osedligheten ligger alltså i att med tvångsåtgärder driva folk att ta lagen i egna händer. Ruset är normaliserat, smyghandel därför alltid följden av rusdrycksförbud. Utan tillgänglighet på rusmedel och läkemedel sprider sig ovet, omoral, ohälsa. I artikulationen förloras här distinktionen mellan alkoholen och etern. Alkoholen utanför apoteken behövs för etern på apoteken. Alkoholkulturen driver fram en reartikulering av det osedliga, från ruset i sig till försöken till förbud mot denna alkoholkultur.

Apotekarnas signifikantkedja tar tag i ekvivalenskedjans kraftfulla angrepp på apoteken-etern-krogen, viker av från dess riktning och kastar det vidare med bevarad styrka rätt mot dess uråldriga nemesis: den osedliga handeln med eter, i sig fullt normal som konsekvens av brännvinsförordningarna, beror på den fria *utomapotekshandeln* – hos »landthandlande och qvacksalvare».³⁵² Det är mot dessa, inte mot apotekarna, en ny lagstiftning måste formuleras, för att skydda »rättrådiga säljare och köpare» undan onödiga begränsningar av Tillgängligheten.³⁵³

Momenten Rättrådig-sedlig är dubbelt knutna, till säljarna apotekare liksom till den »sparsamme och omtänksamme» köpare som väljer »en något större kvantitet» eter, som Direktionen uttrycker det i citatet ovan. Kontrollen kan stadigt knytas till signifikantkedjan på personlig basis med så rättrådiga kunder.³⁵⁴ Det vore osedligt,

351. 751801.

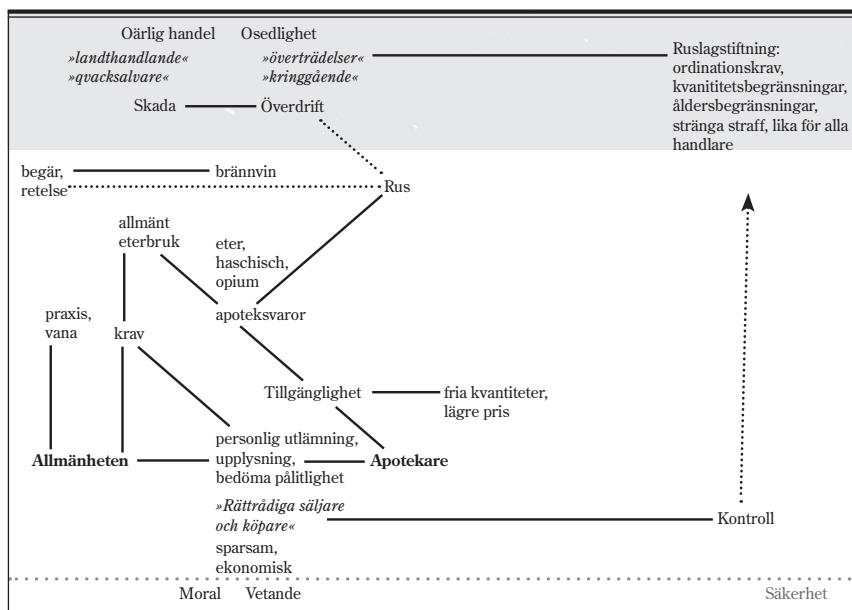
352. I både 751301 och 751801 uttrycks samma förslag: »att en allmän förordning utgifves med kraftiga straffbestämmelser mot obehöriges och isynnerhet landthandlandes och qvacksalvare m. fl. handel med läkemedel och deribland specielt de som äro sprit- och eterhaltiga». I debatten i riksdagen yrkas på återremiss just för att inte apotekarnas handel ska hamna i fokus: »Herr Sjöberg hemställde om återremiss af ärendet till Utskottet [...] så att man vänder sig icke blott mot den försäljning af ifrågavarande varor, som eger rum från apoteken, utan jemväl mot den som bedrivnes af landthandlande och handelsexpediter.» Att eterhandeln i mycket fördes utanför apoteken råder det konsensus om i debatten: »Hoffmans droppar säljas i nordliga delarne af riket kann- och kaggtals af gårdfarihandlande, som inköpa dem icke allenast från apoteken, utan äfven af profryttare och från Norge.» »Öl uppblandades med Hoffmans droppar, för att blifva rusgifvande, och hos en del ölförsäljande landthandlande finnas alltid dessa droppar till försäljning.» (751201) Återremissen går igenom och den vidgade skulden kan så både reartikuleras till den egentliga osedligheten i handeln av Direktionen och bli en del av Sundhetskollégiums yttrande i frågan: »Kollégium har full anledning att antaga det dessa såsom rusmedel missbrukade eter- och sprithaltiga vätskor hafva blifvit försålda i vida större mängd af landthandlande än af apotekare.» (752102)

353. 751801.

354. Kontrollen av det rättrådiga i bruket, apotekarens uppskattning av »köparens personlighet» som utskottet ifrågasatt som för personlig och för lite professionell, ser Direktionen som fullt tillräcklig. På denna sista punkt skiljer sig dock Sundhetskollégium från Direktionen i signifikantkedjan och i sitt utlåtande ger de bifall till en starkare straffbestämmelse också för apotekare för att ge dessa något att »kunna återropa» vid sina nekanden av ruskunder. Direktionen håller sig i sitt förslag helt nöjd med cirkuläret, i vilket apotekarna »ega fullt stöd för en dylik vägran» vid expeditjonsdisken om man »förmödar» att kunden ska använda vätskan »till berusningsmedel» (751801). Sundhetskollégium vill likaså låta cirkuläret bestå i sin form, men förvandlat »till ett åläggande med utsättande af samma ansvar som för oloflig spritförsäljning» (752102). Här skiljer sig så Sundhetskollégiums läkare från apotekarna. Där de

oeconomiskt, ja inte rättrådigt att begränsa kundernas fria eterkvantiteter.

Så har också den ekonomiska skadan till slut reartikulerats och tillsammans med osedligheten hamnat i antagonistiskt förhållande till apotekarnas signifikantkedja kring tillgänglighet-rättighet-plikt-personlig bedömning-anseende. I figur 4:11 nedan visas denna artikulärade separation av »skadan« från »ruset« med en dubbelriktad prickad pil.

Figur 4:11. Rusförbudens osedlighet

I en motartikulering av skadan och det osedliga knyts dessa element till andra handlare i drogbranschen än apotekarna, handlare som tjänar på den föreslagna förbudslagstiftningen. På så sätt normaliseras rus och begär som moment att knyta till en sedlig och av personliga band kontrollerad apotekshandel för eter.

I denna artikulering har inte bara etern kunnat stå kvar i kedjan kring tillgängliga medel på apoteken – receptfritt och med fria kvantiteter, utan att vissa bruk särskiljs som utanför farmacins Kontroll – utan man *avancerar* också apotekens position genom att dels förorda importmonopol till apotekarna, dels beteckna eter som »apoteksvara« i tullsammanhang, vilket innebär tullfrihet och därmed *sänkt* taxepreis på apotekens fritt tillgängliga eter.³⁵⁵ Rus från apoteksmedel, också knutet till begäret,

senare inte ser anledning att straffa andra än dem som olovligt handlar med deras medel, ser läkarna helt klart en anledning att straffa också apotekare efter brännvinsförordningarna.

355. Fullt så stort genombrott får nu inte SFT:s judoartikulation av angreppet mot dess eterhandel i den lagstiftning som majestätet förordnar om 1876. Importträtten ges till apotekarna, men också till

kan med denna exkurs i en fallstudie av eterens problematisering ses vara inom signifikantkedjans domäner. Normaliseringen av ruset med alkohol verkar runt 1870 vara så pass stark på det diskursiva fältet att SFT kan samartikulera själva förbuden mot denna kulturs bruk med det som skapar osedligheten – en olovlig handel med eter.

In summa: Rusets inartikulering i SFT:s signifikantkedja

I SFT:s signifikantkedja kan ruset sägas vara en bieffekt av apoteksvarornas effekter, en effekt som endast vid överdrivet intag är knuten till skada. Apoteksmedlens effekter är sammansatta av effekter och bieffekter, läkande, rusande, smakliga, giftiga. Om inte överdriften kopplas till ruset liknar bieffekten närmast vilket njutbart fenomen som helst som kulturer måste omgärda med gränser och etik. Överdriften som meningsskapande element för signifikantkedjan begränsades inte till rusets bieffekt utan rörde också strävandena att kontrollera det med förbud. Begäret efter en absolut giftsäkerhet och en nykterhets samartikulerades med ruset självt genom att de alla tre riskerade ekvivalens med överdriftens känslomässiga element.

Så länge rusets bieffekt modereras med kulturens moment kan skadan av dess överdrivna bruk ännu hållas främst bunden till förgiftningen. Andra kopplingar av skadan med rus görs svårare i och med anknytningen till den kulturella noden.³⁵⁶ Därför är det inte förvånande, men ändå analytiskt spännande i mina ögon, att striden om hur rus ska artikuleras till apoteksmedel blir en strid om hur kultur ska artikuleras.

Precis som med arsenikhandelns skador artikuleras i SFT:s signifikantkedja skadorna med rus i linje med försöken att erövra det sedliga. Skadorna ligger i osedligheten som omfattar en olovlig handel med apotekarnas monopolvaror: *apoteksvarorna* – giftiga, läkande, rusande. Osedligheten reartikuleras bort från varornas (bi)effekter och (miss)brukare, mot handelns parior. Här reartikuleras också den sociala bestämningen så att angreppen mot apotekarna, mot rus liksom mot förgiftning vid bruk

de näringsidkare Kommerskollegium beviljar tillstånd. Detaljhandeln med eter bekräftas som del av apoteksmonopolet, men inte annan näringsverksamhet med medlet. Receptfriheten och de fria kvantiteterna bevaras, men inte om apotekaren misstänker rusintentioner, där nu 1874 års cirkulär med sin modesta påminnelse om *försigtighet* har blivit straffbar lag. Straffsatserna höjs verkligen så som alla debattörer förordade, men inte bara för kvacksalvare utan även för apotekare. SFS 1876:57, *Kungl. Maj:ts Nådiga förordning, angående handel med aether samt aether- eller sprithaltiga läkemedel: Gifven Stockholms Slott den 8 December 1876*, s. 1–2.

356. Kultur tenderar att vara en stark nod också idag. Alkoholrus legitimeras genom kulturella förklaringar och sprids genom legala reklamkanaler som del av en alltmer global kultur. Men genom historien har vi alltså igen och igen sett hur kulturen som nod faktiskt kan angripas i sin anknytning till enskilda droger. Idag är detta tydligt exempelvis för dem som brukar kat, koka eller snustobak när de vill ta sin ruskultur utomlands. Rus knutet till en kultur, som »ungdomskulturens» eller olika »främmande etniska kulturers» rusbruk, kan alltså hamna i konflikt med en stark diskurs. Men implikationerna av en sådan antagonism blir då ett uttalat krig mot en hel kultur, som varande antingen ingen kultur alls eller som en vars dagar måste ses som räknade i mötet med universella värden som hälsa och säkerhet. Så struktureras »kriget mot droger», som ett totalt krig, universellt i sina ambitioner: att utrota en fördömd biofysisk effekt som är lika kulturlös som vilken sjukdom som helst.

av apotekens medel där de pejorativa sociala benämningarna av brukarna, anknutna till begärets element, frestelsen och retelsen att mördra eller rusa sig, i SFT:s signifikantkedjas svaromål riktas mot kvacksalvare, läkare och nykterhetsivrare. Brukarnas position hålls nära apotekarnas: vana, vetande, redliga, sparsamma – sedliga.

MARKNADEN OCH VETENSKAPEN

Hittills har signifikantkedjan kring opium analyserats utifrån begränsade fixpunkter, och två mindre, än mer begränsade extraordinära fallstudier. På så sätt har min metod kunnat framgå tydligare för en skeptisk läsare, med stor tillgång till materialet. Variationer och skillnader mellan delartikulationerna har kunnat ges utrymme som en större fixpunkt inte hade medgett. Priset har varit en omständlig läsning, men det är ett pris som nu betalats. Härifrån, i det sista avsnittet av detta kapitel och i de nästkommande två kapitlen, kan större material och artikulationer fångas med färre dyrbara tecken. I nästkommande kapitel kommer inte hela tillgänglighetens kedja att behöva resas på nytt, vilket gör att de också har färre figurer. Läsaren står som jag tror först nu redo att med mig aggregera empirin till den nivå som hen är van vid från andra akademiska historieskildringar.

Fixpunkterna för detta sista avsnitt av den ordinarie fallstudien är följaktligen mer generösa mot materialet. Bäst kanske de sammanfattas som resten.³⁵⁷ Här samlas artiklar kring två övergripande teman, två delar av signifikantkedjan som fram till nu på samma gång utpekats som centrala och spänningsfyllda, avgörande men inte ännu färdiga att förklaras: apotekarnas positionering i relation till å ena sidan marknaden och å andra sidan vetenskapen.

Vad gäller apotekens plats på det labila fält som utgörs av marknaden för droger, mediciner, gifter och övriga apoteksvaror, har nog den uppmärksamma läsaren redan noterat instabiliteten i SFT:s signifikantkedja när den ser ut att kräva en fri apotekshandel på samma gång som den vill se kraftiga tag för att skydda sitt monopol, uttryckt ömsom poignant som ett hot om smyghandel när apotekarna själva utsätts för handelshinder, ömsom som ett hat mot smyghandel när de egna handelshindren överträds. Samma läsare har männe också iakttagit den ambivalenta artikulationen av vetande till kedjan kring opiaterna, där man samtidigt som man insisterar på ett självständigt, folkligt eller kulturellt vetande i hanteringen, artikulerar det farmaceutiska vetandets betydelse, med en stark förankring i vetenskapen.

357. Här har alla resterande artiklar där opiatrer figurerar som moment tagits med. Dessa artiklar hade ändå kunnat fångas med preciserade fixpunkter. En av dessa hade då haft farmakopén, recept, drogmarknaden, priser och taxering som punkter och en annan hade samlat sitt material kring alkaloider, farmaceutiska benämningar, kemiska laborationsmoment, fysiologiska effekter och tekniska moment i övrigt. De hade i stort fångat allt det som diskuteras här nedan, exempelvis under två rubriker som »synen på marknaden» och »synen på vetenskapen». Men med priset för dylik detaljrikedom redan avbetalat, har vi nu råd att friare aggregera dessa fixpunkter till *resten* av kedjan.

I kapitlets avslutande del ska så apotekarnas signifikantkedja kring en fri opiat-handel undersökas i förhållande till dessa spänningar på marknadens och vetandets fält. Avsnittet om vetandet på marknaden behandlar först hur apotekarna själva blir kunder och vilket förhållande de har till drogmarknaden internationellt, sedan hur de förhåller sig till medicinaltaxan i inrikeshandeln. Här ska jag visa hur en *apotekarnas marknad* upprättas i signifikantkedjan, i den delikata balansakten mellan regleringar av och frihet i handeln. I avsnittet som avslutar kapitlet, om förhållandet till vetenskapen, begreppsliggör jag vad jag ska kalla den farmaceutiska blicken och hur dess drömmar om framtiden leder apotekarna mot nästa kapitel, om sekelskiftet 1900.

Båda dessa begrepp lämnas som själva avrundningen på detta kapitel. Men de tas båda upp efter undersökningens slut, i resultatdiskussionen i kapitel 7. Där ska jag utifrån dessa begrepp våga mig på ett utkast till en teoretisk modell. Den kommer att föreslå att de motsägelser som driver artikulationen av apotekarnas marknad i materialet är diskursivt intimt förknippade också med den farmaceutiska blicken. Ett dialektiskt förhållande mellan marknaden och vetenskapen, mellan apotekarnas marknad och den farmaceutiska blicken, är det jag benämner *farmacins processande motsägelse* i kapitelavslutningen och som är mitt bästa försök att teoretiskt omfamna och beskriva vad jag funnit i min närstudie av en opiumdiskurs anatomi.

Vetandet på marknaden

Den apotekarnas marknad som ska upprättas för signifikantkedjans räkning måste finna sin plats på ett fält som framför allt kännetecknas av till kaos gränsande oförutsägbarhet. Vetandet på marknaden är om något en konst, inte en vetenskap. Tydligast framträder denna bild av marknadens fält när apotekarna själva är kunderna – det vill säga när de ska agera inköpare av droger från den internationella marknaden.

I de återkommande artiklarna om drogmarknaden, däribland dem som en herr Marx Koppel insänder från Köpenhamn till SFT i början av tidpunkten, kan man tydligt se mönstret för den generella synen på marknaden i SFT.³⁵⁸ Ett antagonistiskt element är i dessa artiklar det helt *oförutsägbara*, det oregerliga på marknaden. Monopolisternas manipulationer,³⁵⁹ eller handelsmännens gemensamma agerande som »spekulanter« vilka »hopar [...] 1200 lådor opium« för att pressa priserna eller i »vilda spekulationer« driva dem uppåt,³⁶⁰ skördeutfallets³⁶¹ och efterfrågans eller

358. Denne Marx återkommer senare som annonsör för Albumin-maltos (en sorts mjölkpulverliknande näringsersättningsmedel) i SFT år 1890.

359. 701302, 702202 (den berömda H:r Rothschild i London figurerar här i båda artiklarna), 711601.

360. 702202, 712202.

361. 701302, 701502, 702202, 711002, 712202.

omsättningens varierande,³⁶² ofta tillsammans med politiska katastrofer som krig,³⁶³ är de krafter som rycker och sliter i marknaden och gör apotekarnas position där väldigt osäker. Tidpunktens prístrend från diagram 1 stämmer väl överens med hur priserna artikuleras i SFT. Priserna är ibland så överraskande i sina rörelser att de artikuleras som helt oförståeliga: de är »fabelaktiga«, eller som i fallet med lack, som plötsligt är dyrare i produktionslandet Indien än i England och därmed utgör det »onaturliga förhållande« som utmärker marknadens oreglerlighet.³⁶⁴

Det oförutsägbara skapar ekvivalens inte bara mellan alla dessa prisrörelser, utan i lika hög grad för de olika kvaliteter hos drogerna som handlas, där den naturliga variationen i verksamhetsgrad samsas med den *förfalskning* av droger och varor som karaktäriserar marknaden,³⁶⁵ med resultatet att *översamma* droger florerar.³⁶⁶ Liksom i fallet med priserna verkar oförutsägbarheten bara som det ena av de element som ger mening åt alla dessa enskilda berättelser om marknaden, var och en med sina specifika moment. De ekvivalenta priserna och kvaliteterna delas också båda upp i en normaliserad och en icke-normal, mer antagonistisk del.

Skördens utfall och efterfrågans variationer kan sägas vara delar av den oförutsägbarhet som liksom drogernas naturliga verksamhetsgrad artikuleras som normala och på så sätt binds till signifikantkedjan som dess yttre förutsättningar. En oförutsägbarhet som knyts till dessa förmodat lagbundna förhållanden (naturlagar, ekonomiska lagar) blir en vetandehorisont att expandera in i snarare än en oreglerlighet att bekriga.

Oförutsägbarheten som knyts till spekulanter och manipulationer kan istället genom oärlighetens och omoralens element sägas hamna i ekvivalens med de förfalskningar av droger som »äro så hänsynslösa att man knappt kunde tro dem vara möjliga«³⁶⁷ och tillsammans utgör den ekvivalenskedja mot vilken signifikantkedjan formerar sig, där vi sedan tidigare sett lanthandlare, kvacksalvare och diversehandlare hålla hus. Marknadens fält delas följaktligen varsamt upp i två olika oförutsägbarheter: det normaliserade, det omoraliska. Varsamt, för det finns mycket att förlora när man tar avstånd från marknadsanknutna moment. Inte minst moderniteten i denna näringsfrihetens tidevarv.

362. 700201, 701502, 702202, 710201, 711601.

363. 701502, 702202.

364. 700201, 701302, 701502 (»fabelaktigt«), 711002 (»onaturliga förhållande«), 712202.

365. 701001, 701101, 701201, 701301, 710701, 730101, 730801, 740501, 742101.

366. 701001, 701101, 701201, 701301, 730101, 730801, 740501, 742101.

367. 730801. I denna artikel om förfalskningar av många olika droger i Amerika förklaras: »*Opiiförfalskningarna* äro de gamla. James T. King fann 14 procent fuktig stärkelse i ett prof. Till inblandning användes ock understundom ett mineralpulver som liknar gips, och en så behandlad opium blifver snart hård. *Opiipulver* förekommer blandat med pulveriserad lakrits, och det är bevisadt, att somliga drogisthus regelmessigt blanda vissa procent lakrits till den opium som skickas till pulveriseringsanstalterna.»

Moderniteten och The German Connection

De modernt telegramsabba prisrörelserna ger ett samlat intryck av den kaotiska marknaden.³⁶⁸ Mot denna uppställs en alternativ handelsordning och i artikulationen av denna sker ingen flaggflykt från det modernas moment. Apotekarna knyter nämligen i mångt och mycket upp sin ekonomiska målbild kring den kemiskt alltmer avancerade farmaceutiska produktionen, vilken i sin tur artikuleras både som apotekens och den nya kapitaltunga, ytterst moderna, kemiska industrins sak.³⁶⁹ Ekvivalenskedjan kring spekulation-förfalskning-internationell droghandel artikuleras till ett visst utland, till de anglosaxiska länderna.³⁷⁰ Om en »amerikansk sjuka« ska dra fram över opiaterna under 1900-talet i form av heroinberoende så är det inte första gången opiaternas problem knyts specifikt till USA. Tyskland och Europa blir det utland som binds samman till signifikantkedjan kring det alternativt moderna, fabriksproduktionen på kemivetenskaplig grund och den svenska farmacin. Det europeiska jordbruket knyts till signifikantkedjan på liknande manér, med sin fördel inte bara i kortare handelsled utan också i en mer rationell organisation.³⁷¹

I artikulationen av denna alternativa modernitet på marknadsens fält saknas inte exalterade tonlägen; här får farmacins framtid (fångat nedan i två olika artiklar) en pompa och ståt som inte det ringaste står efter den som pryder droghandlarna på Mincing Lane och Rothschilds i City.

368. När telegram helt plötsligt kastar om förutsägelserna av opiumpriset, vad gör väl en tidningsläsare (som de apotekare med SFT i handen som veckor senare får läsa om telegrammet) åt denna informationsasymmetri? »[M]en nu, då skörden pågår, inträffa mot all förmodan telegrammer från Smyrna och Konstantinopel med högre fordringar, som encouragera innehafvarne att höja priset med c:a 12 procent.« (701302)

369. Artikulationen av de kemiska fabrikanternas koppling till apoteken varierar framför allt kring nyckelmomentet »renhet« i deras varor. Fabrikenas förmåga att producera allt billigare ämnen gör också att de hamnar i ekvivalens med det oförutsägbara på marknaden, dock i dess normaliserade form som vetandehorisont att vara försiktig inför. Att fabrikenas produkter representerar det moderna och den kemiska vetenskapen och som sådana ska inkluderas i apotekshandeln varierar dock inte. 700201, 710701, 740501, 740901. Referenser till den kemiska, icke-fabriksmässiga, produktionen på apoteken utelämnas här, de följer strax i diskussionen om synen på vetandet nedan.

370. 701001, 701101, 701201, 701301, 730801, 740501, 742101.

371. Man kan se klyvningen av diskursen i synen på marknaden också i viss mån strukturera artikulationerna om jordbruksproduktionen av droger till apoteken i opiumartiklarna. Det är i mycket de långa handelskedjorna för dessa droger som problematiseras. Varje mellanhand i handeln kan kopplas till ökad risk för prismanipulationer och förfalskning, liksom till lägre kvalitet genom att transporttiderna får drogerna att åldras. Ambitionen att odla drogerna i Europa och Sverige som uttrycks – trots höga jord- och lönekostnader – ska dock paras med artikulationerna om hur också den utomeuropeiska drogproduktionen kan rationaliseras och till och med räddas undan rovdraft och barbari genom europeiska producenters ingrepp. 701001, 701101, 701201, 701301, 710702, 740101, 740102, 740501, 740901.

Förbrukningen av morfin, denna äkta perla bland läkemedlen, är så anse-
 nlig och stiger fortfarande så betydligt, att man upprepade gånger eftersträfvat att
 i Europa kunna producera opium [...]. Då fabrikationen af alkaloider tager
 mycket stora kapital i anspråk, var den ända tills för kort tid sedan fördelad på
 blott få firmor [...]. Sedan emellertid förbrukningen af dessa substanser antagit
 så jättelika dimensioner [...] se vi ett större antal sådana fabriker i full blomst-
 ring [...] vittna om en högst betydlig konkurrens.³⁷²

Huru den kemiska industriens arbeten ofta blifva fruktbringande äfven för den
 rena vetenskapen, ser man rätt tydligt på den ståtliga räckan af alkaloider, hvil-
 ka efterhand blifvit funna i opium, och som utan den oerhörda förbrukningen af
 material i morfinindustrien, omöjligen kunnat upptäckas. Man känner för närva-
 rande ej mindre än 15 opiibaser, hvilka tvivelsutan stå i genetiskt sammanhang
 med hvarandra, fastän detta hittills icke kunnat syntetiskt bevisas.³⁷³

Tidens ekonomiska utveckling kan här knytas till den apotekska signifikantked-
 jan: konkurrens, modern storskalig produktion, utrikeshandel, kapitalhunger. Det
 moderna ges ett kopplingsalternativ till den globala, telegramsrabba spekulations-
 handeln. Den fria tillgängligheten på folkmedlet opiater i Sverige får sin förlängning
 i kedjan till morfins tillgänglighet i Europa.³⁷⁴

Den stora konsumtionen, som beror av folkvettet, verkar vara tätt knuten till det
 farmaceutiska vetandet inom den tyska industrin och den rena vetenskapen – det
 stora bruket driver den moderna farmaceutiska vetenskapen framför sig. Särskilt
 tydligt blir vetandets betydelse som nod när det enda fallet av avigt formulerad stor
 opiumkonsumtion kopplas till de »orimliga» kvantiteter som konsumeras i USA på
 de vilt konkurrerande apoteken, i den droghandel som står i ekvivalens med förfälsk-
 ning, okunskap och oärlighet.³⁷⁵ Här, utan vetandets särskilda förankring i kedjan, blir
 mängderna såväl som konkurrensen, fabriker och kapitalet, istället *problematiska*.

372. 740901.

373. 740501 (kursiv i original).

374. De knapphändiga uppgifter jag fått fram om den svenska opiumimporten (som presenterades
 i kap. 3 och finns preciserade i bilaga 2) berättade inte om någon ökande omsättning vid denna tid-
 punkt. Då den väldiga ökningen knyts till utlandet i SFT kan apotekarnas artikulation ändå inte sägas
 divergera från de kvantitativa uppgifterna i detta avseende.

375. 742101. Också kapitalets (och »fabrikörernas») kopplingar i synen på marknaden delas efter sam-
 ma linjer – där mängden kapital i den tyska fabriksindustrin fungerar stabiliserande för signifikantked-
 jan, är mängden kapital som går in i reklamen för fabrikörernas medel i USA tvärtom destabiliserande
 och klart ekvivalent med oärligheten, okunskapen och förfälskningen till overksamma medel.

Min gode vän, fabrikören

Detta vetande-på-marknaden (folkligt vetande i konsumtionen, kemivetenskapligt vetande inom farmacin) kan man se länkas ihop med det rotfasta, trygga och moraliska. Detta sker med hjälp av Anseendets nod. På en oregerlig marknad står anseendets anknutna moment (»berömd«; »kända«; »verldsberömda och tillika äldsta firman«) som en sorts myntfot: gamla och stabila firmor (med personnamn), trovärdiga professorers resultat, världsutställningar där enskilda varuprover visas upp för att spegla hela landets eller firmans produktion och så förmera deras anseende.³⁷⁶

Vad anseende gör är att det distanserar Vetandets nod i kedjan från båda de antagonismer som den artikuleras mot på marknadsfält. (I figur 4:12 visas dessa antagonismer mellan de antagonistiska signifikanterna med heldragna linjer som klyvs av en mindre heldragen linje.) Anseendet kan analytiskt förstås som uppställt mot reklamens förljugna sken och mot varumärkes- och patentskydd som endast är kopplade till humbug med overksamma ordinära medel: apotekare som funnit på ett bättre medel publicerar sitt recept och vinner anseende – de patenterar eller varumärkesskyddar det inte.³⁷⁷ Anseendet står på samma gång fritt från hinder mot en fri apotekshandel, det uppstår i relationen på marknaden, inte i relationen till de reglerande myndigheterna. Kontrollen är ännu inte i Kontrollstyrelsens händer. Vetandet på marknaden ligger ännu i marknadsaktörernas händer.

Vad man icke kan spekulera om, därom måste man tåga

Anseendet som ska upprättas med apoteken som kunder till »de mest renommmerade fabrikerna« såväl som till utländska opiumodlare, upprättas just genom SFT som informationskälla.³⁷⁸ Artiklarna som berättar om opiummarknaden för läsarna kan sägas placera in SFT som informationskälla för apotekarna i deras subjektposition som handelsmän på ett analogt sätt till hur tidskriften står centralt placerad för att informera apotekarna-tjänstemännen-privilegiehållarna om de reglerande myndigheternas göranden och låtanden.³⁷⁹

376. 701302, 701502 (»den berömda Pellatier«), 702202, 720901, 721002, 730101 (krav om import från kända och ansvarsfulla apotek av Sundhetskollegium), 740101, 740501 (»Friedr. Jobst i Stuttgart, den verldsberömda och tillika äldsta firman i 'alkaloidbranschen'«). Anseendet tolkar jag här in som samlande nod för dessa skilda fenomen.

377. Ett gott exempel ges i presentationen av ett särskilt bra plåster i 721402. Artiklarna i övrigt är ju fyllda av de gemensamma bidragen till hur recept som öppen källkod kan förbättras till allas gagn, i klar kontrast till de hemliga medlen i 730101, 750701, 742101, 742202.

378. 702202.

379. Det är tendens i många artiklar, men ibland är det explicit när man nämner att endast i SFT kommer detta undantag för Thielemanns droppar att meddelas apotekarna. Insändare som genuint inte förstår reglerna om opium till veterinärer eller undrar om taxeändringen på Thielemanns droppar frågar SFT om regeltolkning. Man försöker förutse också denna sida av marknaden på samma gång som man håller apotekarnas signifikantkedja fri från den ekvivalenslogik som artikuleras med regelrytterskräfförordningar-mellanhand när det gäller opium i svensk apotekshandel. 701602, 702301, 712002,

Här är alltså anseendet för droghandlarna och fabrikererna på marknaden en viktig del vid sidan av priserna i artikulationen av marknadsinformation som dessa apotekare-handelsmän kopplar till sin kedja: mer ansvarigt, mindre spekulativt.

SFT vinner här som informationskälla i Anseende på vad den förlorat i tid mot telegrammen.³⁸⁰ SFT drar så i sin roll som marknad-informationskanal signifikant-kedjan undan de snabbaste av spekulativa telegram. Som informationskälla tjänar SFT expansionen av apotekarnas vetande om marknaden in över den vetandehorisont som den normaliserade oförutsägbarheten på marknaden fält utgjorde, till synes med bibehållet avstånd till ekvivalenskedjan kring spekulat-ion-förfalskning-international droghandel.

Men genom att de inhemska priserna är fasta i medicinaltaxan kan detta vetande om marknaden också hjälpa apotekarna att bli del av den andra sidan av fältet, *spekulationen*.

Opiumpriserna på apoteken sattes som vi sett centralt genom medicinaltaxan; de baserades på utländska priskuranter för året innan. Taxepriset kom därför alltid att ligga efter det internationella marknadspriset. Den apotekare som lyckades förutse prisriktningen på opium kunde inköpa mer eller mindre opium, lagra eller sälja av sitt lager och göra en avans. Den som misslyckades med att förutse prisförändringarna riskerade tvärtom »obehaget att göra förluster«.³⁸¹ SFT är informationskällan som skänker förutsättningarna för att spekulera och som samtidigt antagoniserar spekulat-ionen.³⁸²

730901, 740902, 750101, 752101, 752103.

380. En anmärkning här är att anseende kopplas till en relation (mellan säljare och köpare, mellan vetenskapsmän och apotekare) som byggts upp över tid genom återkommande personliga möten. Reklam, liksom telegram, artikuleras i det närmaste som skapandet av en relation utan denna över tid och av erfarenhet uppkomna personliga tilltro. Tidsligheten som element spelar här någon sorts åtskiljande roll vad gäller signifikantkedjans anknytningar till det rotade och ärliga. SFT:s informationsfördel just i spridande av anseende kan man tänka påverkar denna artikulation av tidslighet-information.

381. 700201. Ett utförligare utdrag lyder: »Sedan preparatet börjat göras mer och mer fabriksmessigt har dess pris fallit betydligt. De apotekare, hvilka försett sig med större kvantiteter deraf än som kunnat kort tid efter hemförskrifvandet afyttras, äro utsatta för obehaget att göra förluster [...]« (700201) Ämnet i fråga är kloralhydrat som vid denna tid var otaxerat, så förutseendet här är inte i relation till ett fast taxepreis. Taxeringen ökar givetvis dessa artikulationer kring prisförändringar-förluster ytterligare. För sådana artikulationer där opium också figurerar, se kommande stycken nedan.

382. Förutom själva avsaknaden av en artikulation till kedjan där apotekarna direkt handlar spekulativt mot prisförändringarna finns ytterligare några randanmärkningar som anledningar att föreställa sig att apotekare spekulerade som handelsmän mot taxan, trots den övervägande artikulationen av apotekarna som främst ansedda handlande-tjänstemän vars prioritering var hög verksamhet i drogerna och stor tillgänglighet. En sådan är hur det berättas om icke-förnyade eller helt tomma lager av opium vid visitationerna av apoteken 1870 (711501). Detta föregår ett fall för opiumpriserna, så som förutsetts i SFT, varefter taxan sänks för opium och morfin under kommande år. Ett sådant handelsmönster är koherent med en spekulera-strategi – på tillgänglighetens bekostnad. (Med sjunkande pristrend är det rationellt att fördröja sina inköp så länge som möjligt, precis som motsatsen är rationell vid stigande pristrend.) Ytterligare material som stärker analysen om en undanträngning av spekulat-ionens element är hur »billigt« kopplas in i annonserna för opiumalkaloiderna från J. G. Cavalli i Göteborg 720901 och 721002, en billighet som endast kan knytas till en mellanskillnad och handelsvinst mot taxan då

Medicinaltaxan och apotekarnas marknad

Taxan står dock inte färdig och fast som värn mot marknadens oreglerlighet och som golv för trygg spekulation. Den måste omförhandlas, den måste ständigt reartikuleras i relation till denna oreglerlighet.³⁸³ Det är helt tydligt att medicinaltaxan artikuleras som en viktig del i signifikantkedjans avskiljande från marknadens oreglerlighet; den garanterar låga konsumentpriser och stor tillgänglighet medan marknadens kaos knyts till fri prissättning-kvacksalveri-overksamma droger-skyhöga priser.³⁸⁴

Men låga taxepreiser kan nu inte till vilket pris som helst prånglas på apotekarpositionen. Ibland måste taxan också artikuleras som *för* låg och apotekarnas handelsmannaposition inte längre stå i bakgrunden utan stiga fram och »protestera mot den låga taxan«, så som sker 1870 när särskilda omräkningar i den bidrar till ett fall i omsättningen mot 1869 på uppemot tjugo procent i snitt.³⁸⁵ Handköpshandeln, där tinkturen dominerar och som de mindre apoteken är mer beroende av, får ytterligare sänkt taxa (och det är opiumets betydelse för denna som gör att dessa artiklar finns med i urvalet; opium är frekvent i räkneexemplen).³⁸⁶ I dessa protester

priskonkurrens genom densamma inte är tillåten.

383. Marknadens oreglerlighet är det överflödande föränderliga som ska fångas av det fasta och stilla, en jakt som aldrig når sitt slut givetvis; ingen enskild taxa förmår fånga marknadsprisets multitudine. På så sätt är »taxan« en utmärkt metonym för Signifikantens relation till det signifierade, den förra alltid obegripligt materiell och meningslös, den senare alltid obegripligt ogripbar och överflödande av mening. Tecknet (som t.ex. »taxan«) är deras ontologiskt obegripliga men epistemologiskt förstäliggjorda sammansmältning, S/s. Epistemologins utgångspunkt varken i S eller s, utan i själva den tunna linjen, »/«.

384. Den amerikanska apoteksreörelsens kaos och oärlighet sattes i relation till avsaknaden av ordnade, överenskomna priser i en taxa: »Här finnes ingen medicinaltaxa eller något, som bestämmer priset på medikamenterna, utan apotekaren taxerar efter godtfinnande och har derigenom stor behållning på försäljning af vatten.« (742101, 742202) I Sverige anmäler apotekare diversehandlare genom att hänvisa till cirkuläret 1874 om missbruk vid försäljning av läkemedel (det som användes i eterstriden). Missbruk knyts till kvacksalveriet vilket i sin tur sitter samman med brott mot taxan genom för höga priser: »för upphörande af det ofta förekommande missbruk, att från handelsbodas såväl här i staden som i omkringliggande ort försälja hemliga läkemedel, s. k. arcana, och andra läkemedel till allmänhetens och apotekarnas skada, ofta till hundratals procent högre pris än efter medicinaltaxan« (750701). Vi minns hur Sundhetskollégium i eter-artikulationen gick med på apotekarnas linje om att göra eter till apoteksvara och så taxera den, vilket skulle göra den tullbefriad och sänka dess pris (751801, 752101). Allt som svar på ökat supande av eterdropparna. Taxa-lågt pris-apoteksmonopol är så en mycket stabil artikulation, förmögen att stå upp mot rusproblematiserings angrepp genom ekvivalens mellan låga priser-apotek som krogar.

385. 701801. Den extraordinära halvårstaxan (se SFS 1869:16) som redogjordes för i kap. 2 artikuleras som en eftergift till apotekarna från Sundhetskollégiums sida i 701501. Men ordinarie taxa året efter hade, efter en förändring av taxornas beräkningsgrunder, enligt apotekarna sänkts väsentligt utan motsvarande prissänkningar i drogmarknaden. Som också nämndes i kap. 2 var effekten av en taxeringsändring inte glasklar, då så många olika material- och arbetsled var taxerade för så många olika typer av apoteksvaror. Det är den sammantagna effekten av taxeändringen 1870 som apotekarna menar inneburit en femtedels fall i bruttoomsättningen, i artiklarna 700901, 701801, 702101, 702102.

386. I de insändare som redaktionen ber om för att utröna hur taxeändringen drabbar apotekarna när alla nya uträkningar gjorts i praktiken, ges de mycket värdefulla detaljerna om hur ett (från kontexten

framträder apotekarna som handelsmän, med behov av omsättning och vinst.

Genom att fortgå på den nu beträdda vägen vid reglerandet af apotekarnes inkomster, blifva de mindre apotekens innehafvare härnvisade till nödvändigheten, att i andra, från farmaciens vidt skilda näringsgrenar söka sin utkomst, och vänjas mer och mer, att betrakta apoteksrörelsen såsom en bisak.³⁸⁷

Apotekarna är här i någon mån (mot taxan spekulerande) handelsmän som hotar med att bli (diversehandlande) handelsmän. I generaldirektör Berlins försvar av taxan ges en aning om vad detta tautologiska hot kan anknyta till. Han anklagar nämligen apotekare, liksom läkare, för att vara på väg att importera den utländska plågan med bedrägliga, hemliga, okontrollerade medel till Sverige. Dessa blev således analoga med de bisaker av vitt skilda näringsgrenar som apotekare säljer på det icke-medikaliserade apoteket.³⁸⁸

Men lösningen på marknadens problem – att vinna sin utkomst i konkurrens och upprätthålla moralen i handeln – är varken denna »Schwindel« med reklam eller en högre taxa, nej, Berlin menar att bruttoinkomsterna kan hållas nog så höga för uppehållet om bara »apotekaren genom nit och pålitlighet förstått att förskaffa sig sjelf« det »ökade förtroende« från allmänheten som står till buds och »apotekaren sjelf mera träget deltagit i göromålen« än låtit biträdena sköta affären.³⁸⁹ Anseendet gör vinsten, nit och moral gör anseendet, inte taxeskydd eller reklam.

Vinsten som ska knytas till kedjan är tydligt ett problematiskt moment som är obekvämt att skilja från mervinstens element. Det driver apotekarna obevekligen mot marknadens andra aktörer, de där diversehandlarna, de där »som hafva den fria handeln« till sitt »rykte« – kvacksalvare och lanthandlare.³⁹⁰ Det är visavi deras mer-

förmodat mycket) litet apoteks försäljning ser ut och drabbas av taxeändringen: »En mycket stor del af hvad som säljes i handköp utgöres af tinkturer; tektur och dispensering af icke flytande ämnen kosta ungefär hälften så mycket nu, som förut [...] i handköp har apotekaren ej heller någon arbetslön som utjemnar det ogynnsamma förhållandet. [...] På detta apotek, hvars rörelse utgöres af omkring 1,500 Rdr i receptur, 2,500 Rdr medicinalier i handköp, förutom 1,300 Rdr i handel med frösaker och div. tekniska artiklar samt mineralvatten [...]» (702102)

387. 702102.

388. Med försämrade taxepreiser står naturligtvis många andra »bisaker« öppna för ökad kommers på apoteken vid denna tid. Det rör inte bara fröer, färger och flaskor mineralvatten som nämns explicit, vi minns att Hoffmans droppar ännu inte var taxevaror och kunde säljas efter i princip fri prissättning. Vidare är det knappast bara medicinska droger som prisrapporteras i SFT; också lack, färgämnen etc. förekommer. Det är inte svårt att se hur hotet om att bli handelsmän vid för låg taxa lätt hamnar analogt med anklagelserna om de hemliga, importerade medlen nedan. När man hotar om att bli handelsmän är det för att bevara sin position som handlande fritt med *alla* apoteksvaror: apoteket som en plats där droger kommer in och färger, fröer, mediciner och gifter alla kan komma ut. Tinkturhandeln ser ut att vara central i taxestriden och gäller just de mindre definierade, allmänna apoteksvarorna.

389. 730101.

390. 750701. Här uttrycks tydligt ekvivalensen mellan näringsfrihetens förespråkare och kvacksalveriet som hela tiden spökar i artiklarna i ett raljant utfall mot dem som inkräktar på apotekarnas privilegier.

vinst som apotekarnas vinst måste särskiljas, men helst utan att som Berlin föreslår, med nit stå och knega som ett biträde vilket som helst, dag och natt, vardag som helg. Till och med på vilodagen.

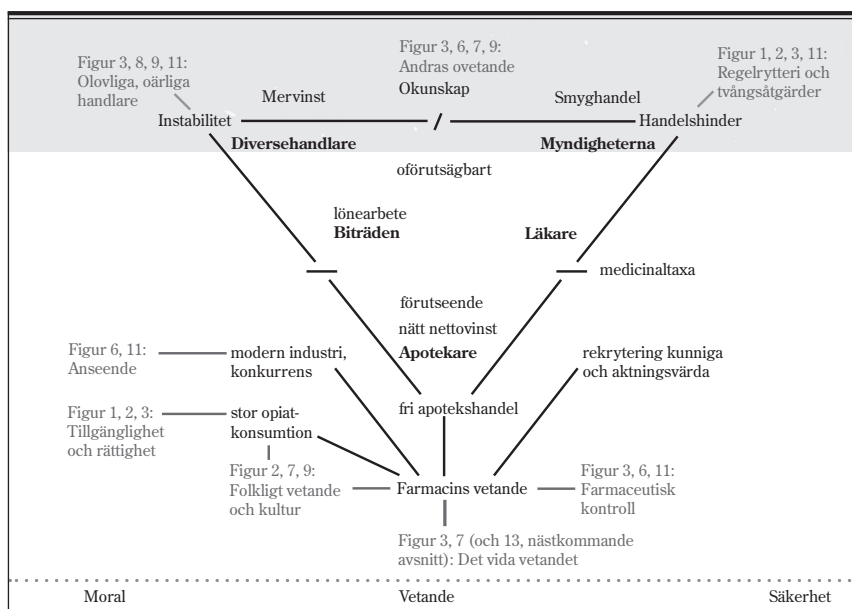
I taxeartiklarna artikuleras alltså vinsten som moment genom att allra först förklaras vara närmast en måttlighet i apotekarnas fall, »en nått och jemt behöflig nettovinst« – återigen vinner kedjan stabilitet genom antagonisten överdrift. När måttan inte trovärdigt kan kopplas till apoteksvinsten – som i fallet med stora apotekare som erkänt lever i »välmåga« – förlitar man sig på ankarkättingen till *farmacins vetande*. Vinsten är behövlig för att klara en »rekrytering med kunniga och aktningsvärda medlemmar« liksom för att apotekarna ska »hafva tillfälle att allt fortfarande odla allmänt och farmaceutiskt vetande».³⁹¹ Inga stora konflikter mellan stora och små apotekare kan riktigt anas – ännu.

Vi minns studentoffret/autotomin i artikuleringen av förgiftningen: i dessa misstag av obildade lättjefulla drängar fanns ett annat utlopp för interna konflikter; i dessa ynglingar skymtade den framtid som hotar om inte nettovinsten säkras åt apotekarna. Med Vetandet som nod kan så måttans moral och vinstens välmåga bägge få stadig plats i signifikantkedjan när den makas in på marknadens oförutsägbara fält.

På denna plats kan små som stora apotekare finna sitt intresse främst i »yrket sjelft, hvars utveckling och goda bestånd onekligen är i första rummet».³⁹² Här kan apotekarna verka utan att deprofessionaliseras och sjunka ner till handelsmännens eller biträdenas gatunivå. Här kan de ta vinst från kapital istället för mervinst från olovlig spekulation eller få lön från arbete. Här kan marknadens instabilitet övervinnas utan tvångsåtgärder, genom ett gott anseende. Detta goda anseende vilar på ett fortskridande i vetandet inom farmacin. Över detta vetandets kungsport vilar den nätta nettovinsten som ett förgyllt emblem över entrén till ett apotek. Detta är apotekarnas marknad.

391. 700901, alla citat sedan förra noten. Välmågan med den större vinsten artikuleras i SFT *inte* som omoralisk i sig utan som problematisk endast genom »förvända samhällsåsigter, med en känsla af afvund på botten« vilka man nu måste ta hänsyn till. Det orättvisa är inte övermåttan av rikedom, utan endast utarmningen av de fattiga – apotekarna. (Att allmänheten fått billigare apoteksmedel som följd av taxeringen kopplas inte in.)

392. 700901.

Figur 4:12. Apotekarnas marknad

Här förs alla kapitlets hitintills analyserade delar av apotekarnas tal om opium i SFT samman till en figur med fokus på förhållandet till marknaden. Här visas hur apotekarnas handel med opiater förhåller sig antagonistiskt både till kraftiga handelshinder och till en fri handel så som den förs med gifter i USA, den amerikanska sjukan i sin apotekiska form. Genom olika artikulationer kan både en stor opiumkonsumtion och en modern, framtida farmaceutisk industri knytas till signifikantkedjan kring de svenska apotekarna. Vad som gör detta möjligt är framför allt kedjans särskilda förankring i Vetandets nod – genom Farmacins vetande.

Det farmaceutiska vetandet: snillrik framtid och smak

Vi har redan sett hur farmacins vetande knöt samman flera olika vetanden till en funktionell enhet med apoteket i centrum. Proberingen av droger i jakt på förfälskningar och overksamma prover samartikulerades med en rättsmedicinsk funktion i identifierandet av alkaloider med mycket liknande metoder: särskiljandet av ämnen genom upptäckt, identifiering och isolering. Också i de resterande artiklarna artikuleras denna särskiljandets praktik som det farmaceutiska vetandets huvudstötta, ofta med sina anknutna moment Exakthet och Precision.³⁹³

Det större materialet skänker dock en aning om mer av en riktning hos farmacins

393. Särskild betoning på precision i mått i 720201, 721401, 731001, 751601. Precisionen i metoderna är ett anknutet moment till såväl identifiering och isolering, som till upplösning i andra ämnen för sprutans injektioner. Man kan upptäcka »blott 1 del narcein i 2500 delar« och kan lösa upp 0,45 »vikt-delar« morfin i 100 dito glycerin, etc. De gamla medicinalvikternas system är som man märker i dessa och andra artiklar just på väg att ersättas som standard av de franska gramvikterna. I medicinaltaxan genomförs denna omläggning 1869, se SFS 1869:61.

vetande: en som drar det mot Vetenskapen och Framtiden och en som står med händerna fulla i den dagliga praktiken. Apotekarna står vid laborationsbänken, de blandar noggrant och varsamt en smakrik blandning opiumvin. Blicken vandrar drömskt från händernas arbete. Den farmaceutiska blicken ser in i och förbi vätskan i glaset och drogen i morteln. Där ser den imaginära element, teoretiska samband och kemiskt åtskilda sinnesupplevelser. Där skönjer den framtidens farmaci.

Från lotusätare och saffransvin till ett viktigare vetande

Vetandet på marknaden om det normaliserade-oförutsedda går att syntetisera med artikulationen av det praktiska, dagliga arbetet på apoteken och till det farmaceutiska vetande som knyts därtill. Här är inte *utvecklingen* av vetandet eller ens alltid det vetenskapliga i detta vetande centralt. Istället är det kanske mer artikulerat till vad som är den »lättaste och snabbaste»³⁹⁴ metoden, mindre exakt men en som »lätt kan utföras af en oöfvad hand»,³⁹⁵ eller som är mer »praktisk» och »beqväm» ur ett ekonomiskt hänseende.³⁹⁶ Den dagligdags praktiserade farmacin, alltså tillverkandet och säljandet av apoteksvaror i 1870-talets nådiga decennium, ställs i någon mån upp i kontrast, om än inte i konflikt med, det som den farmaceutiska blicken snart ska förklaras dagdrömma om.

Det är här, i gliporna som uppstår när det farmaceutiska vetandet får en riktning i och med vetenskaplighetens utveckling, som jag vill placera in doftens och smakens diskreta moment i kedjan.³⁹⁷ Beredningen av apoteksvaror vid denna tidpunkt

394. Metoden för att identifiera morfin som redaktionen återigen redogör för på flera därom okunniga apotekares anmodan är »den på en gång lättaste, snabbaste och tillförlitligaste», en metod som i praktiken kan anpassas till det som »räcker vanligen». (711501)

395. 750301. Här förespråkas också den metod för att identifiera morfin som inte kräver nya reagensmedel, »vilket just icke [är] beqvämt». Precision står mot det beqväma i praktiken och det senare är att föredra. När metoder där »6 droppar» och »ett litet korn» är enheterna är heller inte precisionen kanske knuten till den modernaste av milligram-mätningar (741801).

396. »Beqväm» används med »praktisk» i en artikel om ett nytt plåster där morfin kan inblandas, där kundernas preferenser för färger binds samman med arbetsbesparande metoder utan några rena vetenskapliga kopplingar (721402). Liknande artikulation av det ekonomiska: »med anledning deraf, att Pharmacopoea germanica fordrar så hög grad af renhet hos en del i den upptagna preparater, att denna ej praktiskt kan åstadkommas, dels emedan detta är absolut omöjligt, dels vore möjligt endast med ett alldeles orimligt fördyrande af preparaterna [...] visserligen hädanefter, såsom tillförne leverera ifrågavarande preparater af möjligast rena och fullkomliga beskaffenhet, men fritaga sig från allt ansvar i afseende på de i farmakopéen för långt drifvna fordringarna» (732102). I artiklarna om det rena apomorfinets framställning kompromissas det rena med det fysiologiskt verksamma och ekonomiska. Alkaloiden verkar oavsett form och man når då positionen att om ämnet blir officinellt så får man av praktiska skäl ge upp artikulationen av vetandet som renhet-kristall-vacker färg-ensam effekt-helt upplöst ämne. Det visar sig att det i detta fall är oväsentligt för de egentliga, ekonomisk-terapeutiska målen att upprätta denna kedja. En kedja som artiklarna ändå organiseras efter i hög grad. 721101, 721102.

397. Det faktum att opiumberedningarna blandas efter gammalt recept med pepparmyntsolja, marsalavin och saffran, eller att morfinkakorna är morfinsockerkakor, eller att opiumkulorna i handeln är blandade med honung och saffran, det förbigås utan större diskussion (701602, 701702, 731201, 740101, 740102). Ändå är det just dessa recept man vill bestämma till formeln just med dessa smakliga

förlitade sig ännu i mycket på organoleptiska metoder: smak och doft informerade apotekaren om farmakans beskaffenhet.³⁹⁸ Smaken är en möjlighet också till folkligt vetande om apoteksvaran som inte förespeglas i den moderna alkaloidindustrins smaklösa, rena varor. Men lika mycket som smaken kan knytas till ett folkligt vetande om opiumberedningarna på apoteken lockar den med en koppling till känslans eller begärets element, det förföriskt söta och aromatiska.

I exkurserna om arsenik respektive eter, liksom i avsnittet om förgiftningen, lyfte jag fram hur begär och känsla var antagonistiskt uppställda element till vetandet. Smaken är en märkbar del av den apotekshandel som under 1870-talet måste förstås som långt bredare än en läkemedels-dispenserings-inrättning. Doften och smaken på ett apotek var del av en lång kulturhistoria om farmaka som drog, gift och alla sinnens medicin. Men det är inte denna kultur som upptar sidorna i SFT när farmacins vetande ska börja artikuleras. Detta är kulturhistoria, medan blicken är riktad mot framtiden.

Den sköna vetenskapen

Till skillnad från de huvudsakligen praktiska hänsyn som knöts till det farmaceutiska vetandets förvisso vetenskapliga metoder vid de begränsade fixpunkterna, utmärker sig här, i resten av materialet, också artikulationen av vetenskapen i sig som intresse.³⁹⁹ I denna artikulering förankras också farmacins vetande med moment som placerar opiaterna i sammanhang man sällan idag placerar dem i (och forskningen inte vad jag vet uppmärksammat ens för diskursen vid denna tid): det sköna, det rena och det färggranna, tätt tillsammans som tre musketörer.

Både färg och smak figurerade som vetande-moment knutna också till det folkliga vetandet. Men där smaken glider ner i apoteksflaskan relativt obemärkt som kulturhistoria, är färger en av de viktigaste kopplingarna också för särskiljandets praktik i det farmaceutiska vetenskapliga vetandet. Här, bland färganalysernas alla identifikationer av ämnen, sprakar det av moment intill det »vackra«, utan att begäret efter det stör vetandet.⁴⁰⁰ Det sköna står väl närmare sanningen än smaken. En

ingredienser, just dessa recept som ska vara fria i handköp.

398. Om detta vittnar de alltid prominent framskrivna sinnliga egenskaperna hos varje drogämne i farmakopéerna.

399. Mer eller mindre alla artiklar kring de farmaceutiska metoderna att särskilja ämnen hänger upp sig på vetandets autonoma betydelse, tillsammans med andra hänsyn som avslöjandet av rättsmedicinska fall eller undvikande av överksamma droger i varuleveranserna. Men en inte oansenlig mängd av dessa artiklar har vetandets intresse i sig som ensam eller helt dominerande nod. Dessa senare artikulationer i 711801, 711901, 720201, 721103, 721401, 732001, 740103, 741801, 751601.

400. Naturligtvis är det mestadels färgreaktionerna i analysarbetet som skapar det väldiga materialet med vackra färger. Dessa ställs upp antingen tätt intill Skönheten som nod eller som antagonistiska till densamma: »En präktigt purpurrod; vacker violett färg, vacker smaragdgrön färg«, »vackert rosenrod«, »mörkt blodrod«, »präktig, djupt blå; rosenrod; kommer man med bromvatten till hjälp, så lider skönheten och elegansen i intet fall«, »Underbara äro de variationer i färg [...]« osv. (700501, 721101,

alltmer okulär kulturs vetande skimrar kanske i apoteksglasen.⁴⁰¹

Om färggrannheten överraskar torde det te sig mer självklart att det Rena på liknande sätt ständigt kopplas till det farmaceutiska vetandets vetenskapande. Målbilden för det rena är ofta kristaller: dessa bildas av en och samma molekyl, det kristallinska associerar till det rena, särskiljda ämnet.⁴⁰²

Utöver de vackra färgerna och de stundom sköna kristallerna fåktar också Skönheten ensam som vetandets drabant, utan sina medmusketörer.⁴⁰³ Färgsprakande, rent – skönt! Gyllene? Häri fångas den närmast alkemiska förvandling som den brunsvarta koltjärnan genomgått under de föregående decennierna.

Det spridda talet om skönhet och vetenskap genom färganalyserna av alkaloiderna kan och bör nog också placeras på ett diskursivt fält där färgindustrin både erbjuder metaforerna, metoderna och framtidsoptimismen för en apoteksrörelse som vid denna tid omfattade mycket mer än läkemedelsförsäljning, där »apoteksvaror» också var gifter i allmänhet.⁴⁰⁴

721102, 721402, 731001, 732001, 750301, 751601). Dessa granna färger står mot och ska särskiljas från de grumliga, icke-informativa färgerna: den »svarta moderluten« och »smutsigt« används som element för dessa, ofta »brunt«, sammansatta i »smutsigt brungröna« eller »smutsigt blågrön«, »smutsigt gul« eller den färgreaktion som är »oansenligt blåviolett« och som har sämre effekt än det smaragdgröna i samma artikel (711801, 711901, 720201, 721101, 721102, 731001, 750301). Det finns dock anomalier till denna strukturerings av färg-vacker-vetande. I 741801 identifieras morfin som »mörkbrun« utan kopplingar till Skönhet-Smuts och i 711901 är en »absolut ren« kristall, ofärgad, vilket istället för färggrannhet är idealet. Kristallen och färgen, det rena och det granna, är inte helt analoga kopplingar till vetandets fullbordan. Färgens element är alltså främst knutet till det analytiska, farmaceutiska vetandet, men det förekommer också intressant nog knutet till den praktiska apotekshandeln i två fall, rörande ett nytt slags plåster samt Prinsens droppar. Färgen knyts här till kundens preferens, en som apotekarna har att blidka. Färgen är således informativ inte bara för det farmaceutiska vetandet utan också för det folkvett-seende som huserar på apoteket (721402, 730101). Opiumproverna på världsutställningen ges också färganknytningar, här för att informera kunderna apotekarna (740101). Vi minns att arsenikens *färglöshet* också kopplades in tillsammans med dess smaklöshet vid samhällsproblematiseringen av ämnet, i sin tur knuten till det folkliga vetandet/ovetandet.

401. Igen denna tanke om hur klinikens palperingar och de galeniska smakproven är på väg att bli mikroskopets skådande och röntgens genomskådande medicin. Låt det vara en tanke.

402. Det rena uttrycks här som att en »kristall« kan »befrias« från morfin, ett sant särskiljande som gör att ämnen kan »framställas fullständigt ren«. 710601, 711801, 711901, 721101, 721102, 740103, 740501. Det rena och sköna knyter också till sig det ofarliga, som när den rena etern artikuleras som ofarlig i jämförelse med den orena finkeln.

403. »Vackra arbeten«, »vackra preparat« och alkaloider »af en skönhet som väckte uppseende« sätter jag här samman med metaforer som »morfin, denna äkta perla bland läkemedlen« genom en Skönhetens nod. (740103, 740501, 740901)

404. Koltjärindustrin hade bara två decennier tidigare framställt de första artificiella färgerna, klara och vackra ur den brunsvarta kolindustrins slagg. Fascinationen för denna utveckling inom färgindustrin »färgar« av sig i SFT till och med när urvalet som här begränsas till opiatartiklar. Metoderna som användes för att framställa färger ur koltjärnan på kemisk väg var inte förbehållna denna industri utan kunde appliceras på kemins alla områden – inte minst farmacin. Det är detta som diskuteras explicit i artiklarna från världsutställningen i Wien. Vidare var apoteken själva involverade i en direkt färghandelskommers, med arsenikfärgerna inte minst. När vi kommer fram till 1900-talet har färgindustrin utvecklat

Den farmaceutiska blicken

Problemen med opium, sådana de nu ter sig 1870 på apoteken inom en giftets diskurs, pockar på artikulationen av lösningar. Varsamheten i den vardagliga hanteringen bär en stor del av vikten här. Det farmaceutiska vetandet inkluderar tumregler för en sådan varsamhet, rutiner i recepthanteringen, botanisk klassificering av växtdroger. Men med återkommande problem kan nya lösningar vara mer stabiliserande för signifikantkedjan än gamla. Gamla välkända lösningar kan också komma att förlora sitt värde för apotekarna när ett farmaceutiskt vetande blir allmänhetens eller diversehandlarnas vetande. Kundernas vetande om opiumberedningarna, som gör dem möjliga att hålla fria i handköp, kan bli ett vetande om giftet självt. Farmacins vetande måste artikuleras på ett varsamt sätt också till det folkliga vetandet.

Det är här *den farmaceutiska blicken* stiger fram.⁴⁰⁵ Denna utvecklar vetandet – vetenskapligt, med löfte om ständigt nya resultat – genom att finna alltmer exakta mått, mindre delar av ämnet, mer separerade från varandra. Den farmaceutiska blicken är genomträngandet av det farmaceutiska ämnet (vilket exemplifieras från materialet i avsnittet nedan). Den farmaceutiska blicken är *modus operandi* för det farmaceutiska vetandets utveckling och det är den som ger den särskiljande praktiken dess riktning (vilket i figur 4:13 åskådliggörs med en horisontell prickad pil under denna blick).

Diskursanalytiskt kan den farmaceutiska blicken förstås som artikulerandet av det farmaceutiska vetandet till två noder, Framtiden och Vetenskapen. Dessa torde historiskt sällan ha haft sådan medvind som under min mellersta period 1874–1912. Med framtiden som ett löfte knutet till det farmaceutiska vetandet destabiliseras samtidsproblemen med opium i sina kopplingar till dagens farmaci. Med vetenskapen vinnns en nod som kan ersätta dem som apoteksprivilegierna efter frihandelsns och näringsfrihetens period allt mindre kunde förlita sig på för sin opiumhandel.⁴⁰⁶

sig i Sverige och blivit en bitter fiende till apotekarna, särskilt genom Beckers färghandel. Men man ser här att denna fiendskap har en förhistoria av brödraskap mellan verksamheterna kemisk-farmaceutisk forskning och koltjärindustriell färgkommers, ett brödraskap som på 1870-talet förenades i Skönhetens moment. Med apotekens medikalisering genom Apoteksvarustadgan 1913 och därefter skulle skönheten i verksamheten, åtminstone i den som talade om opium, förloras.

405. Detta är förstås en parafras av den kliniska blick Foucault och här i Sverige Johannisson gjort mycket välkänd. Men jag vill också mena mig se rent processande och historiska likheter mellan de två transcenderande blickarna, den ena mot kroppen, den andra mot det farmakologiska ämnet.

406. I en tid när skrän var legio och statligt bestämda priser självklara behövde apotekarnas privilegier inte artikuleras i strid med en frihandelsdiskurs. Men med skråsamhällets upphävande och med införandet av näringsfriheten i en tid när *laissez-faire* och rörlighet är en viktig diskurs på högsta nivå, destabiliseras rimligen privilegiets tidigare noder och nya artikulationer måste till. Antagandet för tesen här är att vetenskapens nod blir mer central vad 1800-talet lider (vetandet hade sedan gammalt legitimerat apoteksprivilegiet vid sidan av tradition, ansvar, skrårättigheter, utbudspflicht etc., men vetandet förvandlas till vetenskap när dessa andra noder försvagas).

Framtidens farmaci: du sköna nya produktion

Den farmaceutiska blicken spänns också i mer praktiska (om ännu mestadels illusoriska) mål än det rena och sköna. Dessa mål går samtidigt långt utöver den dagliga praktikens nyttigheter som anknöts till kedjan i recept- och förgiftningsartiklarna. Den farmaceutiska blickens isolering och identifiering, som där kopplades till ett forensiskt vetande, samt en probering av den omoraliska internationella drog-handeln varor kan appliceras på *produktionen* av nya, särskilda ämnen, men kompletterades också med syntetiseringen av desamma.⁴⁰⁷

Den särskiljande praktiken tas med den farmaceutiska blicken också vidare ytterligare ett steg, nämligen till att kunna särskilja inte bara färger, kristaller och alkaloider utan också *enskilda fysiologiska effekter* hos opiaterna.⁴⁰⁸ Vad som förespeglas är skadeverkningarnas eller bieffekternas separering, specialiseringen av ämnen för enskilda åkommor eller behov, i någon mån därför artikulerad antagonistiskt till universalmedlet.⁴⁰⁹ Transformerings av morfin »till en ny bas med helt andra egenskaper«, till apomorfin vars »fysiologiska verkan är helt olik morfinets« anknys till det farmaceutiska vetandets utveckling.⁴¹⁰ Denna utveckling är precis som produktionen av isolerade alkaloider med separerade fysiologiska effekter ännu i startgroparna, den utgör förväntanshorisonten:

Det är i sanning högst märkvärdigt, att ett tillskott eller en förlust af en molekyl vatten förmår framkalla så skiljaktiga verkningar. Men för detta och tusen dylika fakta har vetenskapen beklagligen hittills ej ens en skugga af förklaring att gifva oss.⁴¹¹

407. Produktion av alkaloider, knuten till isolering eller/och till vetandets skönhet, renhet och färgprakt i 711801, 711901, 721101, 721102, 721103, 740103, 740501, 740901. Problemen som nästan alltid förknippas med denna nya framställning av alkaloider är dock flera, med för små mängder isolerade baser för att göra produktionen gångbar och med inkompleta eller över tid obeständiga separeringar. 408. 700501, 721101, 721102, 711801, 711901, 740501. Här kan gott anmärkas att ingenstans artikuleras rus, eller viljan att separera njutning som bieffekt av opiaterna. Däremot figurerar den narkotiska effekten, förstådd som lugnande, tillsammans med den emetiska, hypnotiska och analgetiska effekten, tillsammans med beskrivningar av effekter som »antistimulans« eller utan »obstruerande verkan«. Inte heller i den långa artikeln om cannabis, där ruseffekten är frekvent diskuterad tillsammans med försöken att identifiera och isolera den verksamma beståndsdelen i drogen, är separering av rus från medicin på tapeten.

409. Universalmedel – både i form av ett nytt, verksamt analgestikum som kloralhydrat och som ett överksamt men brett lovande patentmedel – bär negativa konnotationer i artiklarna. Samtidigt artikuleras alltså opiumblandningarna som folkmedel med ett brett spektrum av tillämpningar – men inte som universalmedel.

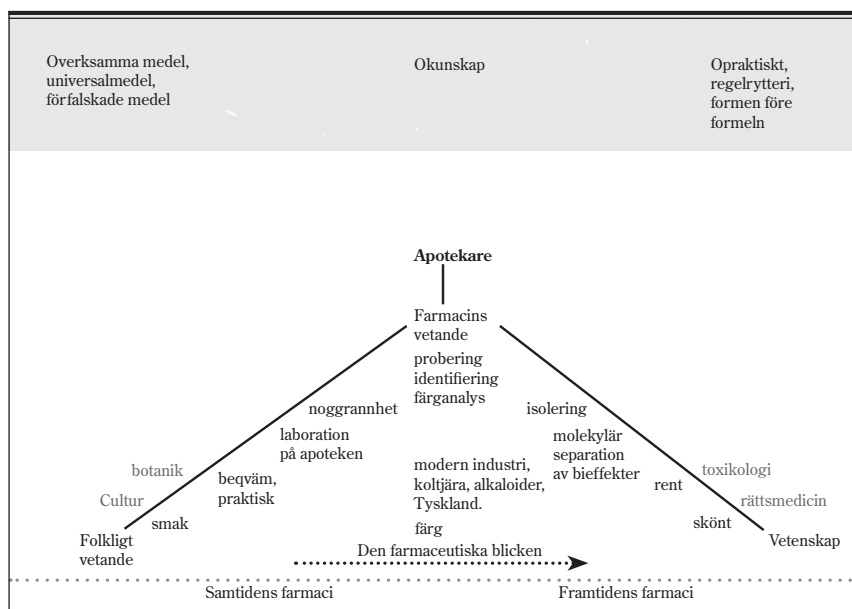
410. 700501.

411. 740501 (»molekul« i original). Samma ännu inte uppdagade, men lovande, effektskillnad mellan nyupptäckta, syntetiserade opiialkaloider i 711901. Jag operationaliserar inte Kosellecks begrepp »förväntanshorisont«, som introducerade detta citat, i avhandlingen. Det är då legio att inte använda sådana begrepp som man inte aktivt förhåller sig till. Jag vill dock opponera mig mot denna praxis när den som i det här fallet så vitt jag kan bedöma inte stör framställningen för dem som inte känner till referensen. I fall som dessa kan enligt mig en diskret hänvisning genom att anta ett relevant men av

Detta är den farmaceutiska blickens dröm i SFT, det den ser i morteln när den dagdrömmer: sönderdelningen av drogen till molekyler, vilka delar sig tillsammans med de psykoaktiva och fysiologiska effekterna och bieffekterna. Utvecklingen av detta högst vetenskapliga vetande är således knuten till Europa, lika tysktalande som morfinindustrin men även spridd till Frankrike, Ryssland och Storbritannien.⁴¹² Det vetenskapliga farmaceutiska vetandets kedja är bunden till en europeisk framtid, en framtid där utvecklingen av vetandet i högsta grad är beroende av en stor morfinindustri, som i sin tur är analog med en fri apotekshandel med opiater som folkmedel. Allt detta förutsätter ett folkligt vetande om apoteksvaran, men inte om receptet. Detta är *framtidens farmaci*.

utrymmesskäl inte inkluderat begrepp föda idéer och koppla upp resonemangen på nya sätt för de läsare som känner till begreppet. Ibland är inte less more.

412. Tyska författare eller journaler i 720201, 721101, 721102, 721401, 721402, 731001, 732001, 732102, 740101, 740501, 750301, 751601. Engelskspråkiga dito i 700501, 721101, 721102, 721103, 732001, 740103, 740501, 741801. Pellatier från Frankrike ges stor respekt i 720201, två ryska tidskrifter (artiklar på tyska, den ene forskaren verksam i Dorpat, nuvarande Tartu i Estland) bidrar med uppgifter i SFT 721101, 721102, 721401.

Figur 4:13. Det farmaceutiska vetandet och framtidens farmaci

Apotekarnas marknad grundade sig diskursivt i ett särskilt farmaceutiskt vetande om opium för att kunna hålla detta fritt i handköp. I figur 4:13 visas hur detta vetande består av många ömsesidigt beroende komponenter, många olika vetanden. För att kunna stå fri från tunga regleringar behöver apotekarnas marknad å ena sidan ett folkligt vetande om det rätta bruket av drogen, längst till vänster i figuren. Men en stark anknytning till Vetenskapen och Framtidens vetande behövs också, särskilt för att distansera apotekarnas marknad från allmänhandelns instabilitet och samtidens förfalskade och översamma medel. Den processande logik som kan samartikulera dessa olika vetanden (samtidens olika praktiska vetanden och vetenskapen) är den farmaceutiska blicken.

MELLAN ARSENIK OCH ETER: SAMMANFATTANDE KOMMENTARER

Tidpunkten 1870–1875 var en spännande tidpunkt för talet om opium. Här stod perioden med frihandel och näringsfrihetsinitiativ på sin höjdpunkt samtidigt som viktiga initiativ togs för att hårdare reglera den i handköp fria apotekshandeln, initiativ riktade både mot giftighet och rus. Försöken i SFT att i mötet med dessa två motstridiga krafter hålla samman en egen linje i opiumfrågan lovade gott. Låt mig pröva på en sammanfattning av resultaten.

I kapitlet visades framför allt hur talet om opium i SFT formades kring en signifikantkedja som i sin kärna hade en bevarad stor tillgänglighet på opium i handköps-handel på apoteken artikulera. Denna kedja skapade utrymme för en apotekarnas marknad – ställd mot och skild från både en full näringsfrihet och hårdare regleringar av handeln – där såväl rus som förgiftning med opiater kunde inordnas som

normaliserade moment. Några artikulationer tycks särskilt betydelsefulla för att göra denna inordning möjlig och särskilt spännande i ljuset av tidigare forskning.

I diskussionen om ett undantagscirkulär som skulle garantera fri handköpshandel för opium stod kundernas roll tidigt fram som viktig för artikulationerna av signifikantkedjan: deras krav på opium var en rättighet och det var apotekarnas plikt att tillhandahålla dem drogen. Deras eget kunnande om bruket var likaså viktigt för att göra handköpshandeln trygg.

Kundernas kunskap omfattade brukets men inte receptets formel. Denna kunskap knöts exklusivt till apotekarna och därmed kunde också läkarnas vetande hållas på avstånd. Deras anspråk på att ordinera opium med receptkrav ogiltigförklarades som onödigt, vetandet om receptet var farmaceutiskt. Därmed öppnades ett diskursivt rum för farmacins eget vetande vilket hade mer än nog med plats för en fri handköpshandel med opium.

I kampen om receptet var förgiftningen – inte rus eller beroende – central. I den giftets diskurs som därmed framträdde kring opium var noggrannhet ställt mot slarv, olika vetanden ställda mot okunskap och personligt anseende ställt mot handels- och regleringskrafter fjärran handelns respektabla relationer. Genom att fästa sin farmaceutiska praktik i de förststående signifikanterna i dessa par kom apotekarna att »lösa« problemerna med opium.

Allteftersom dessa lösningar av opiumets problem artikuleras stötte analysen emot resultat från tidigare forskning. De delförklaringar till en ökande problematisering av opiater som där lyftes fram kunde i SFT se sina element berörda, men reartikulerade och inordnade i en annan diskurs om opium, där dessa aspekter snarare ingick som normala eller avproblematiserade moment.

Den helt fria handeln, där förfalskningar och okunnighet florerade, knöts exempelvis till USA:s farmacimarknad, en sorts pre- och re-artikulering av den amerikanska sjukan där problemet med opiater inte är beroende-epidemier utan ett ordnat och okunnigt amerikanskt marknadssystem.

Det kinesiska opiumrökandets gula fara, som i USA vid denna tid grep omkring sig och som senare fått delförklara framväxten av det moderna narkotikaproblemet, reartikulerades i SFT närmast som ett kulturellt vetande om rekreationellt bruk i Asien, vilket, likt det kulturella vetandet om opiumberedningarnas bruk i Sverige, inte gjorde det farligt utan tvärtom oproblematiskt.

Andra möjliga opiatproblem saknas också i apotekarnas signifikantkedja. Isoleringen och marknadsföringen av de rena alkaloiderna har fått delförklara uppkomsten av det moderna narkotikaproblemet genom att de gav en ny förståelse hos brukarna om vad exakt som skapade deras rus och – än viktigare – helt förändrade rusets intensitet. I SFT vid denna tidpunkt artikuleras istället dessa isolerade ämnen till den allra mest centrala delen av den signifikantkedja som gör det folkliga bruket av opiater oproblematiskt: den farmaceutiska blickens löften för farmacins framtid.

Med denna artikulation av alkaloiderna till kedjan sätts apotekarnas position i rörelse, bort från problemen med opium, mot lösningarna av allt fler farmaceutiska problem.

Detta är så den signifikantkedja som binder opium fritt i handköp till apoteken 1870–1875. Det är med denna som missbruk av opium kan vara kvacksalveri, opiumvana kan vara tryggt vetande och en fri tillgänglighet på detta ombytliga giftiga, rusiga läkemedel kan vara en av förutsättningarna för att finansiera drömmarna om en framtidens farmaci. Detta är den signifikantkedja som i nästkommande två kapitel ska se sina drömmar ta fast form ur det nya seklets dimmor.

SVENSK FARMACEUTISK TIDSKRIFT

N:o 17.

Stockholm den 1 September 1902.

6 årg.

Prenumerationspris:

10 kr. pr år

postarvode inberäknadt.

Redaktör och Utgivare:

Fil. Dr THOR EKECRANTZ

Adr.: Bergsgatan 7, Kh., Stockholm.

Utkommer omkring
den 1 och 15 hvarje
månad.

Innehållsförteckning.

Ur analysjournalen. XIV Meddelanden af prof. Carl Th. Mörner. sid. 265. — Mörners arsenikbestämningsmetod sid. 270. — Kristalliserad vätesuperoxid sid. 274. — Upprop sid. 276. — Legala notiser m. m. sid. 277.

Ur analysjournalen.

Meddelanden af prof. Carl Th. Mörner. XIV.

Antimorphin.

Genom i våras utsända broschyrer bibragtes den svenska läkarkåren kännedom om ett af *Dr med. A. Fromme* (Stellingen, Bez. Hamburg) uppfunnet och af *Handelsgesellschaft Noris Zahn Cie* (Berlin) tillverkad botemedel för kronisk morfinism, benämndt antimorphin. Äfven hafva senare, i medicinska och farmaceutiska tidskrifter synliga annonser i sin mån bidragit till att försäkra den nya företeelsen om uppmärksamhet.

Preparatet i fråga är ej en kemisk individ, utan ett galeniskt preparat (gulbrun, något grumlig, bittersmakande, svagt sprithaltig mixtur), som, enligt varan bifogad, tryckt uppgift skulle äga följande sammansättning:

Tinctura Colombo	40 del.
Dogwoodin. succin. american. ¹	2 »
Paraguay Roux ²	2 »
Chinin. hydrochlor.....	1 »

¹ Se sid. 266.

² = Tinct. Spilanthis comp.

5. Mellan det fabricerade och det artificiella: 1900–1905

Den mellersta tidpunkten för min undersökning infaller just under den tid som för de efterföljande generationerna alltid hade ett drömskt dimmigt sken över sig när de såg tillbaka på den. Detta kom sig av den klogas, som *la belle époque* oundvikligen var tvungen att fjärrskådas genom. För många av samtidens medicinare och moralister karaktäriserades tidpunkten snarare av den sötsliskiga opiumrök som de uppfattade som den närmast liggande dimman mellan dem och en ljusnande framtid.

Sekelskiftet karaktäriserades internationellt av en mycket fri droghandel i världen och en opiumkommers i Kina som fortfarande stod på höjden av sin omfattning. För svensk del kunde tentativt samma växande trend i opiathandelns omfattning urskönjas från den ökande opiumimporten i diagram 2 tillsammans med en längre tid av sjunkande relativpriser på opiaterna i medicinaltaxan (vilka som syns i diagram 1 tar ett kraftigt kliv uppåt precis efter tidpunkten, 1907). Men denna omfattningens historia med vad det verkade endast en möjlig riktning – mer, billigare – stod som vi sett just vid denna tidpunkt, internationellt såväl som i Sverige, inför allt starkare motstånd.

Bland förutsättningarna för frågan om apotekarnas tal om opium vid denna tid stod växande absolutistiska ambitioner fram, med alltmer konkreta politiska krav. Sedan 1880-talet hade nykterhetsrörelserna radikaliserats och kommit att allt hårdare driva krav på total nykterhet, motståndet mot opiumhandeln i Kina växte, och även om både internationell och svensk drogforskning menar att tiden före första världskriget mestadels höll dessa krav på avstånd från europeisk rikspolitik, är de nationellt, ras-, genus- och klasskodade (intersektionella) föreställningar om droger som närde dessa krav vid denna tid verksamma på det vidare diskursiva fältet.

Tidpunkten är som förklarades i kapitel 3 placerad så att den föregår övergången till nästa period med den USA-ledda storstatspolitiska omvälvningen av opiumfrågan internationellt, med Shanghaikonferensen 1909 som verkligt startskott.

Men den amerikanska sjukan, i form av ett begynnande amalgam av å ena sidan medikalisering och å andra sidan en intersektionellt formad förbudspolitik, har redan brutit ut i hemlandet. Som svensk droghistoria delvis iakttog hade liknande tankefigurer vid denna tidpunkt redan dykt upp också här. Kring *degeneration* och *artificiella njutningar* vidgades kopplingarna från medikaliseringens nu väl etablerade sjukdom: *morfinism*.

Att visst opiatbruk patologiserats i Sverige vid denna tidpunkt är en fastslagen förutsättning för frågan om apotekarnas tal om opium; huruvida *sambället i narkotikan* med sina rädslor för emancipation och deklassering, rasblandning och modernitetens nihilism också är en sådan förutsättning är en öppnare fråga. Att det medicinska fältet fylldes med nya opiatproblem för apotekarna att hantera, just som opiatruljansen i omfattningens historia nådde sin kulmen, kommer i detta kapitel att vara nog så tydligt.

En än närmare förutsättning än en medikalisering av opiatbruket bolmar fram ur samma tyska industriprocesser som snart ska svepa in kontinenten i krigsgas: industrialiseringen griper om farmacin. De sedan 1884 i Sverige lagskyddade varumärkena har vid denna tidpunkt alltmer kommit att heta Merck och Bayer. Varorna heter allt oftare Aspirin och Heroin. På så sätt skapas nya förutsättningar för gamla problem: humbugen har genom varumärken, reklam och patentmedicin funnit möjliga vägar in mot *framtidens farmaci*. En bärande nod i signifikantkedjan syntes därmed kunna undermineras. Kampen om den sjukes skärv hårdnar. Frågan jag ställer mig här är aningen vidare: hur artikuleras kampen om den opiumsugnes skärv?

Analysen av denna tidpunkt i SFT har sålunda mycket att gripa sig an. Liksom föregående kapitel tas det inledande greppet i materialet i en av de juridiska händelserna som präglar tidpunkten.⁴¹³ Centralmotivet med en frimodig opiumhandel ramar in av tre regleringsförändringar, beskrivna i kapitel 2: en ny farmakopé kommer från trycket 1901 och år 1906 ratificeras en första internationell överenskommelse om häftigt verkande läkemedel samtidigt med införandet av den nya giftstadgan i Sverige. Men den nya giftstadgan lämnar inte många spår i SFT, än mindre än de internationella förhandlingarna i Bryssel 1902 som leder till överenskommelsen. Med farmakopén gäller dock turligen motsatsen och kapitlets undersökning inleds med en fixpunkt kring denna i avsnittet *Den nya farmakopén*.

Efter att från denna första punkt ha rekonstruerat signifikantkedjan från 1870 och reflekterat över skillnaderna med kedjan 1900 är förgiftningens problem, med dess nya medikaliserade former, nästa brohuvud att storma för analysen. En fixpunkt kring morfinism och förgiftning ger materialet till avsnittet *Morfinism och beroendet av giftets giftighet*.

Farmakopéavsnittet berörde i hög grad skiftet i apotekarnas praktik vid denna

413. Man förstår utifrån det stilistiskt förföriska med dessa regleringar att Braudel liksom Foucault var tvungna att slita sig loss från dessa de juridiska händelsernas historia.

tidpunkt då den nya regel- och receptsamlingen främst styrs om så att tillverkningen ger plats för mer analysarbete på apoteken i Sverige. Frågan om farmacins framtid, som den farmaceutiska blicken tog så klarögt fokus på 1870, pockar på en närmare analys av apotekarnas marknad i det nya seklet vilken diskuteras i avsnittet *Humbug och den förledda patienten*. Fixpunkten kring humbug samlar material från båda de föregående avsnitten, men triangulerar här in ett annat fält, marknadens fält.

Resten av materialet undersöks sedan i avsnittet *Professionens vetande* med två fixpunkter, en stor och vitt famnande kring vetenskapen och slitningarna som nu är tydliga inom yrkeskåren, och en liten som försöker titta närmare på hur det nationella nu vuxit i betydelse för talet om opium, det anas i det mesta: konkurrensen på apotekarnas marknad har hårdnat, kriget närmar sig.

Men åren efter sekelskiftet 1900 blomstrade den fria opiathandeln, röken bolmade fredligt ur de tyska fabrikkorstenarna, såväl artificiella som naturliga apoteksvaror fabricerades som aldrig förr, än fanns tid för *ett annat tal om opium*.

DEN NYA FARMAKOPÉN

Introduktionen av en ny farmakopé 1902 utgör – tillsammans med anknutna kringdiskussioner om farmakopéers omgestaltning generellt, med exempel från utlandet – den »juridiska händelse« som mycket klart dominerar materialet.⁴¹⁴ Den nya farmakopén, den åttonde upplagan i raden av officiella, svenska farmakopéer, var den första som trycktes på svenska.⁴¹⁵ Ändå tycks denna stora vändning undan latinet inte vara vad som väckte störst intresse. *Svenska farmakopén* innehöll långt färre apoteksberedda läkemedel, och särskilt hade antalet rent kemiska preparat som skulle beredas på plats minskat. Vad som tog störst utrymme i debatterna om farmakopén var att laborerandet fått lämna utrymme åt analys och kontroll.⁴¹⁶

Diskussionerna som faller inom detta tema av modernisering och specialisering

414. Artiklar som diskuterar farmakopéer är: 001003, 012402, 020101, 020403, 020502, 020602, 020901, 021004, 021801, 021901, 021902 och 022101, 022401, 030101, 030301, 030801, 031501, 031701, 032001, 032402, 040101, 040202, 041201, 041301, 051101, 051901, 052001, 052201, 052301. Arkeologiskt är det anmärkningsvärt hur medicinaltaxan knappt alls förekommer som juridisk händelse. Ett undantag är 050102 där en kort notis anmärker att på taxefronten intet nytt.

415. *Pharmacopoeja Holmiensis* från 1686 kom förvisso att få en alltmer nationell användning innan 1775 års *Pharmacopoea Svecica* utkommer, men räknas inte in bland de nationella farmakopéerna. Den åttonde upplagan byter så namn till *Svenska farmakopén*.

416. Detta är tydligt i min analys av SFT:s artiklar, där språkskiftet är klart underordnat som tema. Ahlbergs mer eller mindre samtida historisering av den åttonde upplagens utgivning är om möjligt än tydligare i sin värdering av den nya farmakopéns olika förändringsvärden, där språkvändningen bara ges en mening av två sidor som sammanfattas till sin innebörd så här: »Under det att det kemisk-syntetiska arbetet på apotekslaboratoriet alltså reducerats till ett minimum, har det analytiska däremot i stor utsträckning vunnit tillämpning, i det att utförliga bestämmelser angående läkemedlens kemiska och mikroskopiska identifiering och prövning hafva blifvit införda [i farmakopén] [...]». Ahlberg 1908, s. 409–410.

handlar om: nya förvaringskärl, en dyr investering för mindre apotek, liksom utfasningen av äldre opiatberedningar till förmån för nya, internationellt homogeniserade recept. Vilka recept ska vara officinella och därför vara tvungna att hållas färdigberedda? Vilka analysmetoder, med hur färsk analysvätskor, ska vara påbudna alla landets tillverkare?

Signifikantkedjan som spinns ut från en fixpunkt i materialet kring *Farmakopén-opiaterna* fångar här den övergripande rörelsen inom farmacin vid denna tid: centraliseringen och specialiseringen av tillverkningen i fabriker och den omskakning av kontroll- och säkerhetssystemen detta innebär.

Redan med ett förberedande cirkulär från Medicinalstyrelsen under sommaren 1901 väcks de frågor som sedan kom att ältas under en tid i SFT:s opiumartiklar.⁴¹⁷ Här stipuleras bland annat nya regler för giftmarkeringen och förvaringen, både vad beträffar kärl och giftskåp. Motsägelsefullheterna mellan cirkulären och de två stafettväxlande farmakopéerna ger upphov till intressanta ordväxlingar om undantaget för opium i handköp, senast omarbetat 1882.⁴¹⁸

Vad som framträder i dessa artiklar om farmakopén och undantagscirkuläret är vissa förskjutningar av artikuleringen i förhållande till kundernas krav och apotekarnas sätt att på en marknad eller genom regleringar möta och mota detta jämfört med några decennier tidigare.

417. Bihang till SFS 1901:90. Kungl. Medicinalstyrelsens cirkulär till samtliga läkare, tandläkare och veterinärer i riket med föreskrifter i anledning af den nya farmakopéns införande; utfärdat i Stockholm den 25 oktober 1901.

418. Bihang till SFS 1882:66. Kongl. Medicinalstyrelsens cirkulär till läkare, tandläkare och veterinärer i riket angående giftiga och häftigt verkande läkemedels utlemnande från apoteken; utfärdat i Stockholm den 8 november 1882, s. 2–4. Diskussionen rör bl.a. huruvida moment 5 i cirkuläret, som beskriver vad som krävs för påskrifter på recept av medel i tabell B i nya farmakopén (där bl.a. morfin och opium ingår), innebär att recept därför krävs för *alla* beredningar med medel upptagna i tabellen, vilket då skulle innebära slutet för den fria dispensereringen av opium i Sverige. Angränsande till denna diskussion är den som påkallas i cirkulärets moment 6, om den förändrade giftmarkeringen. Får gamla, i den nya farmakopén inte längre officinella opiumberedningar stå avsides utanför giftskåpet eller måste de hållas inlåsta där på avsides plats från de nyare officinella medlen? Ska de då ha ett eller två gifttecken, vit, svart eller i gammal stil färgglad markering?

Tillgänglighetens kedja ställd inför den höga opiumkonsumtionen

Uppgifter om en hög och stadig svensk opiumkonsumtion kopplas in då och då i ganska varierande iakttagelser om hur efterfrågan på opiater är fortsatt stor.⁴¹⁹ Att artikulera en hög opiumkonsumtion till signifikantkedjan om tillgänglighet och samtidigt undgå kopplingar till olika problem genom ekvivalenskedjor utifrån element som degeneration eller njutning ser ut att skapa en viss anspänning hos artikelförfattarna.

Det är en fascinerande balansgång i en ännu reciprok relation till opiatkunderna som sätts samman i kedjan som löper från apoteken via Farmakopén till opiumets konsumtion. Kundernas välvilja ska vinnas utan priskonkurrens eller reklam, relationen de erbjuds är en där de kan hysa tillit till apotekarnas ordning genom dessas höga anseende, utan att ha egentliga valmöjligheter vid expeditjonsdisken.

[Allmänheten] har anspråk på, att ej å det ena apoteket behöfva betala mera för en vara än på det andra, att få samma recept expedieradt å olika apotek utan olikhet i utseende eller smak, samt slutligen, att ej blifva nekad en sak å det ena apoteket, som fås å det andra. [...] Hvilken farmaceut har ej varit utsatt för obehag från en förargad kund, därför att denne senare fått betala mera för en sak på ett apotek än å ett annat? Här ligger just roten till mycken förargelse och misstro hos allmänheten. Hvarför skola t.ex. bröstkakor med opium kosta 20 öre för 10 stycken på det ena apoteket och 25 öre på det andra i samma stad? [...] Det är ju att skänka allmänheten alldeles onödigt, så snart man säljer sådana ämnen till underpris, hvilka absolut icke kunna erhållas från andra ställen än apotek. [...] Huru litet eller mycket – eller också, om det ej är något alls, som lämnas [av Vinum Glycyrrhizae opiatum], spelar detta dock för apotekens anseende en mindre roll blott expeditjonsförhållandena äro lika på alla apotek [...]. Detta skall stärka allmänhetens tillit till apoteken och dess förtroende och aktning för yrkets utövare.⁴²⁰

Bevarat inom apotekarnas ordning skrivs kundernas behov in i den bekanta kedjan kring Tillgängligheten från 1870, men nu med en starkare betoning av momenten som samlas kring homogenitet, både i fråga om priser och typ av medel. Kundernas konsumtion av opium, kopplad till dessa moment, ses som rimlig och rätt, där »det mångfaldiga gånger kan vara glädjande att till fattiga kunder kunna få lämna en

419. Det framkommer hur de gamla opiumtinkturen och bröstkakorna som hänger med i bytet av farmakopé (020403, 020602), liksom arcana (052201, 052301) har en fortsatt god efterfrågan. (Utanför fixpunktens urval, bröstkaksomsättningen inkopplad också i 020603.) På samma sätt framgår det i flera artiklar hur även opium som drog därför, knappast överraskande, också har en god åtgång som bas för isolering av morfin liksom för beredningar (012402, 021901, 052001). (Utanför fixpunktens urval, denna åtgång inkopplad också i 050402.) Undantag förekommer, i 021902 (för en av opiumberedningarna, Tinctura Castorei Thebaicum) och eventuellt i 051101 där insändaren nämner tinkturer som stått »några år« på hyllan och förlorat alkoholhalt. Det är dock oklart om det gäller opiumtinkturen eller också rör några andra farmakopévaror som apotekare är förpliktigade att tillhandahålla, då båda typerna nämns i artikeln.

420. 021003.

bröstsafte med litet opium [...]».⁴²¹ Sjunkande – men för alla apotek i samma grad sjunkande – priser och en mekaniserad produktion kopplas behändigt in i denna rättighetskedja utan att verka destabiliserande, vilket en höjd konsumtion hos mindre bemedlade annars enligt delförklaringar i tidigare forskning skulle kunna förväntas göra.⁴²²

En som alla, alla som en

Tillgänglighetens kedja spinns alltså på snarlika sätt, kring rätt och anseende och hög konsumtion därtill, så som syns tydligt i figur 5:1 nedan. Men en viss nyansskillnad kan samtidigt skönjas: en distansering mellan den höga konsumtionens moment och dem som tangerar kundernas egna preferenser och valfrihet. En hög konsumtion är, knuten till apoteken och styrd och ledd av apotekarnas expedieringsexpertis, en rimlig sak.⁴²³ En som leds av kundernas smak och krav är det inte.

Den kundpreferens som distanseras från signifikantkedjan apotek-farmakopé-opiumkonsumtion kopplas till moment som »bråka«, »misstänksamhet« och »klagomål«, en sorts stökig och oregerlig hop. Momenten kopplas ofta till såväl kundernas som läkarnas vanor, till smak och färg på medlen och till deras äldre, mer bekanta namn.⁴²⁴ Föreskriften om att kundernas egna buteljer inte får användas på grund av förväxlingsrisken knyts till detta patienternas klagande, vilket genom ekvivalensen till ett oredans element binder samman kundernas val och stök med förgiftningsfara. I figur 5:1 syns detta genom ansamlingen av element och moment i den övre vänstra kvadraten. Där syns också hur vanan, som tidigare knutits till signifikantkedjan, nu destabiliserats och dragits upp mot detta hörn, markerat med en prickad pil bort från dess tidigare position på fältet.

421. 020602.

422. Sjunkande priser och förslag till mekanisering av opiumkaksproduktionen utan kopplingar till problematisk konsumtion i 020603, 030101, 050102. Tvärtom är mötandet av en stegrad efterfrågan utan att få stigande priser på läkemedel som opium en hänsyn man håller varm och för vars ändamål man applåderar bildandet av »ringar och syndikat« internationellt för att ta så mycket opium ur händerna på de fria marknadsrörelserna som möjligt (050402). Man tolkar de nyskrivna farmakopéreglerna som ämnade att just öka tillgängligheten av opiumtinkurer till allmänhetens fromma (021004), såväl när »läkemedelskonsumenter [...] [är] de obemedlade människorna och de oskälige djuren [...] äfven för dem, som betala erhållen medicin [...]« (020901). Den sociala bestämningen av opiumkonsumenten är häpnadsväckande frånvarande och när den som här kommer i fråga är opium-fattiga-obemedlade en kedja som tydligt knyts till apotek-farmakopé-rätt till konsumtion.

423. Det är dock viktigt att påpeka här att ingenstans i materialet knyts *höjd* konsumtion till apoteken som ett önskvärt projekt, endast den höga konsumtionen kopplas in som rimlig.

424. 020101, 020403, 020502, 021003, 021004, 022101 (liknande syn på kundpreferensen som tvingande, men ej explicit knutet till noden farmakopén: 052201, 052301). Kundernas preferens för smak, färg och namn ställs så mot kundernas tillskrivna rätt till homogen expediering av opiatervad dessa moment anbelangar. Ruset är inte del av de störande viljor som tar sig in på apoteken – detta avhandlas i avsnittet »Morfin(ism)fritt opium?« nedan.

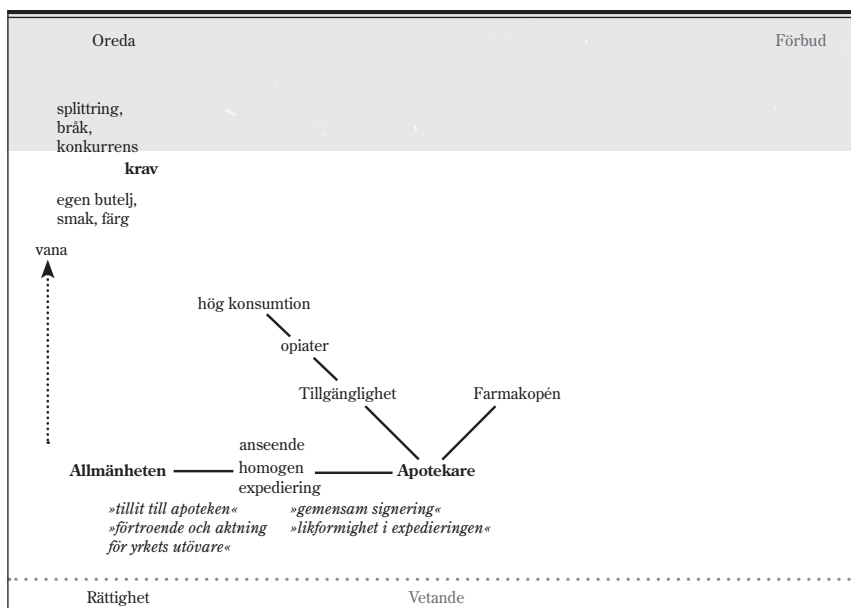
Professionens sammanhållning framför allt

Den nya farmakopén innebär flera utmaningar för den signifikantkedja som vill skilja på kundernas preferenser och den stora opiumkonsumtionen. På samma sätt som bestämmelserna om vilka buteljer som får användas av kunderna, öppnar oklara förändringar av reglerna för handköp av opium för en opposition från kunderna mot apotekarnas ordning. Den nya farmakopén har tagit bort flera giftmarkeringar på olika beredningar vilket synes släppa fram dessa till handköpsdisken, men om denna tolkning råder oenighet i artiklarna. Samtidigt går man i väntans tider på ett cirkulär från Medicinalstyrelsen som eventuellt ska förtydliga detta liksom klargöra hur äldre beredningar ska förvaras och signeras – som läkaren förskriver dem, ofta då med sina gamla namn och recept, eller med sina nya namn och beredda efter den nya farmakopéns recept.

Med bestämmelsernas oklarhet som angiven orsak berättas hur kunderna spelar ut olika apotek mot varandra. Farmakopén som nod för apotekarnas position hotar att destabiliseras om den istället blir ett hjälpmedel för kundernas heterogena preferenser.

Hotet riktas framför allt mot *enigheten* inom kåren. Vad som blir tydligt i artiklarna om tolkningen av handköpsreglernas eventuella förändring i och med den nya farmakopén är att enighet inom kåren är viktigare än opiumförsäljningen. Ställda inför tolkningar med varierande grad av begränsningar för vilka opiumberedningar som ska få ges ut i handköp, hur de ska giftmarkeras och förvaras, upprättar kåren starka kopplingar till enighetens och likformighetens olika moment. Med dessa reartikuleringar av Tillgänglighetens kedja förankras den på nytt i kundernas Rättigheter. Synen må skilja sig i regeltolkningen, men kring »gemensam signering«, »likformighet i expedieringen« och »tillämpade på samma sätt« finner man några (till de homogena kundrättigheterna analoga) moment som stabiliserar den egna positionen kring den nya farmakopén – och håller denna undan kundernas domvärjo.⁴²⁵

425. 020101, 020403, 020502 020602, 020901, 021003, 021004.

Figur 5:1. Hög konsumtion

I debatten om den nya farmakopéns olika regler vad gäller opiaternas försäljning reartikuleras signifikantkedjan kring Tillgänglighet så att kårens enighet i mötet med kundernas preferenser inte ska förloras och destabiliseras av konkurrensens element. Det förskjuter samtidigt moment som lätt kan knytas till kundernas egna val längre bort från kedjan.

Den analytiska vändningen och farmakopén

Proberingens liksom färganalysens betydelse för kopplingen av apotekarnas subjekt-position till en som jag benämnde det »framtidens farmaci« likaväl som till vetenskapen i allmänhet, var som vi sett inte ringa. Lanseringen av den nya farmakopén gör denna fråga om analysmetoderna till en fortsatt viktig men aningen mer problematisk del av signifikantkedjan kring opium. De vetenskapliga analysmetoderna är både spretiga och ständigt under utveckling – *Svenska farmakopéns* lagstiftade metoder är tvärtom per definition tryckta och torkade på stadigt papper.

Tillgänglighetens kedja står, i och med de preciserade analysmetoderna bland farmakopéns recept, inför dilemmat att jämka dessa kopplingar till å ena sidan de farmakopéregleringar som stabiliserar apotekarnas subjektposition i förhållande till yrkets privilegier på marknadens instabila fält och å den andra det rörliga vetande som i längden garanterar dessa yrkesprivilegier.

För att belysa denna dialektik skiftas nu fixpunkten för undersökningen till material som också inkluderar artiklar om analysmetoder i gemen.⁴²⁶

426. I avsnittet som följer är farmakopéns metoder det som står i centrum för diskussionerna men nu inkluderas också andra artiklar. Farmakopé-analysmetoder är samlande för urvalet. Artiklarna som

Omvandlingen från vallmosaftens drogråvara till olika beredningar – den opiumets varukedja som beskrevs allra först i inledningen till avhandlingen – är en lång process. Den är utsträckt i geografin från ett fjärran producentland till en kund i en svensk småstad – via metropoler som Smyrna och Hamburg. Under tidpunkten 1870–1875 figurerade denna utländska del av varukedjan i apotekarnas signifikantkedja som förfälskningarnas och den goda opiumkulturens vanskliga värld (placerad längs den vänstra kanten i figurerna). Över det långa grosshandelsledet skulle opiumets alkaloidhalter och allmänna renhet från föroreningar kontrolleras, ofta flera gånger.

Två huvudsakliga problem för grosshandelsledet uppstår i anknytning till *Svenska farmakopén*: dels att denna kräver att apotekarna endast befattar sig med rent opium med en morfinhalt i spannet 10–12 procent, dels att denna till skillnad från tyska farmakopén föreskriver torkning vid hundra grader i testet av opiumets morfinhalt.⁴²⁷ Problemen uppstår vid omräkningarna av opiumets alkaloidhalt i varje handelsled, där apotekare och droghandlare beroende på vilken metod de använder får olika värden på alkaloidhalten (*Svenska farmakopéns* metoder appliceras alls inte med nödvändighet internationellt) och därför kan klassificera och prissätta opiumet på olika sätt.

SFT:s diskussioner om analysmetoderna fokuserar givetvis på processen efter det att drogen väl anlänt till apoteket. Här uppdagas och samlas handelskedjans alla problem på nytt (vilka är opiumets alkaloidhalter?) och får samsas med analysen av redan färdiga beredningar med alkaloider – den del av apoteksyrket som med *Svenska farmakopén* kommit att bli mer central. De olika analysmetoder som diskuteras delar många tekniska problem. Morfin förloras i lösningar och filter som skiljer de olika analysleden åt, det löser inte ut sig från opiumdrogen och det är utblandat med andra alkaloider vilka i sin tur förväxlas med morfin. Väl så långt kan också något morfin förloras i slutledet. Det kräver sina apotekare att knyta upp detta sammelsurium av analysmetoder, påbudna såväl som nyss påfunna, till kedjan kring en homogen expediering.

Problemen med metoderna att isolera och identifiera de olika alkaloiderna i opium samlas allihop på något sätt kring en osäkerhet eller obestämbarhet. Elementet Oreda från föregående avsnitt kan här kompletteras med Osäkerhet, vilken skapar ekvivalens mellan naturliga variationer, utblandningar och en förlust av ämnen i analysarbetet (så som syns överst i mitten av figur 5:2). Signifikantkedjan binder till sig säkerhet och kontroll genom framför allt analysmetodernas noggrannhet och exakthet, där vetenskapliga och praktiska tips som delas apotekare emellan kan sägas vara själva stoffet för de moment som noggrannheten *et al.* arbetar med. Vi känner

därmed blir aktuella är: 000701, 021901, 022401, 030801, 031302, 031501, 031701, 031901, 032001, 040101, 041301, 051101, 051702, 051901, 052001.

427. *Svenska farmakopén* (*Pharmacopoea Svecica*, Ed. VIII), Stockholm, 1901, s. 199–200. I debatten referar man endast till de tyska metoderna, men också visavi andra länder skiljer sig den svenska farmakopéns metod: i de internationella homogeniseringsförsöken av farmakopéer som företas i Bryssel vill man genomdriva en torkning i 60 grader exempelvis. (022401)

igen artikuleringen från 1870-talet, där tryggheten på drogmarknaden inte sprang ur polisiära utan ur farmaceutiska lösningar.

Lagens väktare kanske inte har tagit över Säkerhetens nod från farmacin, men den farmaceutiska lagboken har med farmakopéns alla föreskrifter ovan blivit mer svårhanterlig. För att artikulera samman vetenskapliga och ekonomiska krav med föreskrifterna görs lagvrängande uttalanden som »då farmakopén ej föreskriver, att filtreringen skall företagas genast, kan det ej anses förbjudet att dröja därmed»⁴²⁸ och »visserligen nämner ju ej farmakopén ett ord om denna *vägning av morfinet*, men detta kan jag ej fatta på annat sätt än att det antingen blifvit uteglömt eller afsiktligt utelämnadt, emedan man ansett det alldeles onödigt att nämna därom».⁴²⁹

På samma sätt som i fråga om handköpets vara eller icke vara efter giftmarkeringens, receptens och undantagens eventuella förändring med farmakopén blir lösningen en sorts regeltolkningens bryggmoment mellan Lagen och de krav vetenskap, ekonomi och yrkesmässigt anseende ställer.⁴³⁰ Konsten är att läsa lagen som apotekarna läser farmakopén.

Utblandning, Utomlands

Problemen med analysmetoderna för att skapa en homogen produkt opiatier i enlighet med *Svenska farmakopéns* föreskrifter hanteras inte bara genom viga regeltolkningar som försvagar motsättningar mellan moment och noder. Man hantear spänningarna också genom att artikulera problemen som fullt ut olösliga, som normaliserade, men då knutna till platser som är externa i förhållande till apotekarnas analysarbete.

En variation i »råmaterialets beskaffenhet» är en sådan yttre gräns som apotekarnas praktik arbetar mot men som genom sin normalitet gör kraven på homogenitet och exakthet aningen elastiska, flyttar dem mot en framtid, gör metodarbetet till en progression av noggrannhet och inte till en diskussion om direkt renlärlighet där en metod ger exakt resultat medan en annan förfelar det genom sin inexakthet.⁴³¹ Ansvar för opiumets varierande renhet förflyttas och knyts dock lika ofta till mer påverkbara faktorer som handelsintressenterna står för.

De rigorösa farmaceutiska analysmetoderna ställs upp med udden riktad mot det

428. 032001. I samma artikel visas också metoder som skulle lösa ut morfin mer fullständigt än farmakopéns föreskrifter. Istället för att föreslå dessa balanserar författaren precis på gränsen med det fördolda förslaget: »Något morfin stannar ändå alltid på filtret, så att högre resultat erhålles, om man behandlar hela filtret med syran. Detta senare sätt vore att föredraga framför farmakopéns föreskrift.»

429. 041201.

430. 030301, 030801, 031501, 031701, 032001, 051901, 052001.

431. 031501: »Att såväl syre- som estertalen för samma tinktur ej kunna vara konstanta är beroende på råmaterialets beskaffenhet, men undersökningar af en mängd tinkturer hafva dock gifvit ganska brukbara gränstal.» Liknande artikulationer av råvarornas självklara inverkan på möjligheterna för en exakt bestämning i 031701 och 031901.

opium som i den fria handeln internationellt är »på det gröfsta sätt förorena[t] ej blott med vegetalistiska, utan äfven med mineraliska inblandningar«. ⁴³² Utblandningarna, i utskeppningshamnarna benämnda »tschikenti«, kan innehålla allt från »mjöl, pulveriserade fruktkapslar, fruktmos« och med »kalk förfalskadt opium« ⁴³³ till mer allvarliga sorter, som opium »förfalskat med raspadt bly«. ⁴³⁴

Analysmetodernas noggranna kontroll av opiumdrogens många transformationer är inte de enda vapnen i apotekarnas arsenal mot dessa med Osäkerhetens element ekvivalenta signifikanter. En kontroll också i regelverket kring själva handeln är inkopplad, men då osäkerheten är internationell och så att säga importeras till en svensk apoteks rörelse som ej själv adderar osäkerhet, förstås kontrollsträvanden regleringsmässigt som ställda mot yttre gränser liknande de »naturliga variationerna« som de vetenskapliga analysmetoderna arbetar mot.

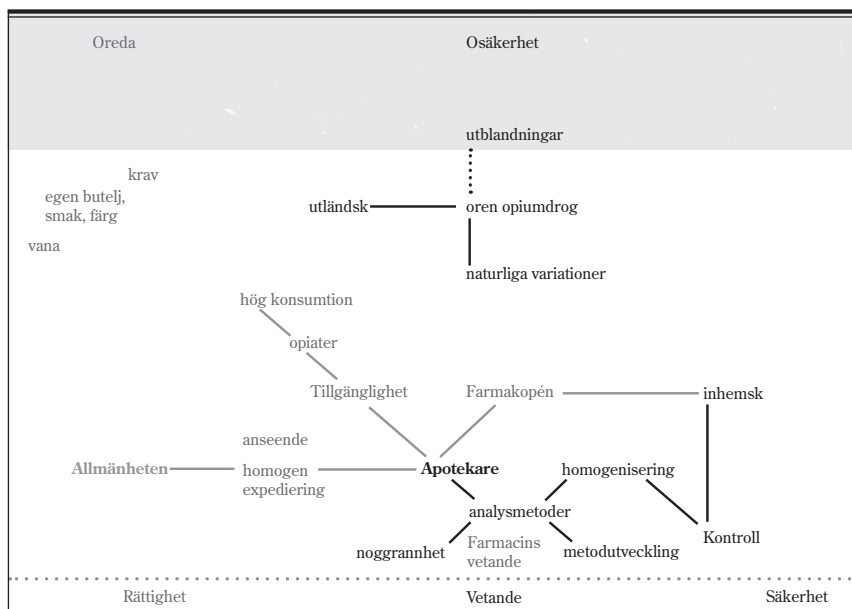
Utblandningarna sker delvis som svar på regleringarnas rigiditet, och en kontroll av *handeln* i den europeiska delen av handelskedjan ses på ett normaliserat sätt som omöjlig att få till stånd i mötet med en »lönande opiumkultur i Europa«. ⁴³⁵ Kontrollen av opium förblir i huvudsak knuten till den farmaceutiska lösningen, till de avslöjande/upplysande/internationella analysmetoderna.

432. 031302.

433. 051901.

434. 052001.

435. 052001. Denna artikel föreslår t.ex. också att en regleringsändring i *Svenska farmakopén* som tillät inblandning av persiskt opium vore att föredra som lösning. Idén att polisiärt kontrollera handeln nämns alltså inte. Kontrollens och säkerhetens arkeologi utvecklas vidare senare i kapitlet.

Figur 5:2. Analysmetoder och deras gränser

I diskussionen om den nya farmakopéns krav på nya analysmetoder och renhetsgrader i opiumhandeln normaliseras en viss grad av osäkerhet, vilken knyts både till en naturlig variation i drogen och till utlandshandelns okontrollerbara natur. Apotekarnas metoder artikuleras i relation till dessa omständigheter som den främsta vägen till en säker och fri opiathandel.

MORPHINISMUS OCH BEROENDET AV GIFTETS GIFTIGHET

Än så länge har produktionen och konsumtionen av opium inordnats i en signifikantkedja kring farmakopén som endast ägnat sig åt kundernas begär utifrån så efemära ting som friheten att välja butelj, färg, smak och namn – samt lägsta pris. I artikulationen av Kontroll över dessa kundernas preferenser framhölls yrkesmännens sammanhållning. En annan koppling riktade sig mot grosshandelsledet som mer eller mindre nöjde sig med de avslöjande analysmetoder som farmaceuten skapen hade att erbjuda, vilka var förankrade i en analysens noggrannhet och en förtrostan på dess framsteg. För att vidga analysen vidare, mot andra ambitioner och problem som förekommer i materialet, lämnar vi nu farmakopén. En ny fixpunkt som ringar in förgiftningar och morfinism tar härmed vid.

Ovana benämningar av en vana: kronisk morfinism?

I tidigare forskning, internationellt och i Sverige, framgår hur morfinism var en väl etablerad sjukdom kring sekelskiftet. I SFT framstår den dock intressant nog som en udda fågel. Benämningarna som används – morphinismus,⁴³⁶ kronisk morfinism⁴³⁷, morfinmissbrukets väg⁴³⁸ – är talande genom sin bredd i ett så litet material. »Morphinismus« konnoterar inte ett ledigt lekmanaspråk om fenomenet utan är en trogen direktkoppling till medicinsk formalia, »morfinmissbrukets väg« utgör tvärtom en skarp och folkspråklig avkrok från patologiseringens huvudled. »Kronisk morfinism«, slutligen, gränsar till en tautologi som tyder på en förståelse av morfinism som ett tillstånd som också kan vara tillfälligt och övergående. Det ger ett tydligt tecken på beroendets vaga betydelse i SFT.

Den morfinism vi här stöter på knyts aldrig till rus eller njutningsbegär hos kunderna utan kopplas istället ihop med förledda patienter. (En ekvivalenskedja som i figur 5:3 är placerad i övre, vänstra hörnet.) Överhuvudtaget är det svårt att identifiera några moment som konnoterar en upplevelse av preparaten, allra minst njutbara,⁴³⁹ men de som finns talar om den »morfinhungerige« patienten, »van att begagna« sin »habituella mängd«⁴⁴⁰, sitt »morfinbehov«⁴⁴¹ om upp till 1 gram (!) morfin per dag. Här ser vi också hur den strikta patologiseringens suffix, »-ism« och »-ist« i morfinism och morfinist, delar bänk med vanans moment. 1870-talets trygga vana har knuffats några steg in i problemens krets.

Problemet ligger nota bene icke i kopplingen apotekare-kund-tillgänglighet-opium. Nej, subjektrelationen som innefattar problem är den mellan läkare och patient. Som ett sådant problem kan det i SFT artikuleras, inte som ett hot mot, utan som en del av farmacins framtid.

Framtidens farmac-in

Farmakologins utveckling av nya medel var en hörnsten i den färggranna framtidens farmaci som befäste kedjan 1870. På samma klippa byggs vid tidpunkten efter sekelskiftet såväl lösningen på de gamla medlens problem som potentialen att kunna lösa generella psykiatriska problem utan att som apotekare själva ingå i nya sådana. Om man anar ett motstånd mot medicinens suffix »-ism« ovan, framträder istället en kärlek till farmacin när de nya medlen ska döpas: de rimmar alla med sitt »-in« som i

436. 001102.

437. 021701.

438. 002401.

439. Undantag kan vara när morfinersättningsmedlet Dionin diskuteras i 001102, då där nämns kort att det är »mildt och angenämt« till skillnad från det tidigare provade fosfatet av kodein.

440. 022301.

441. 021701.

en löftesrik besvärjelse från de stora fabrikerna i Tyskland: Pellotin, Dionin, Codein, Peronin, Heroïn, Apomorfin.⁴⁴² Det är bland dessa nya »-in«-medel som farmacin söker lösningen också på denna »kroniska morfinism« som läkarna snärjt in sig i.

En tydlig tråd går från de redan bekanta momenten om farmaceutvetenskapens metodologiska progression för analysmetoderna till olika framsteg med nylanserade morfinderivat och »morfinsubstitut« för det gamla problemanknutna morfinet.⁴⁴³ (I figur 5:3 inhopsamlade med benämningen »ersättningsmedel«, direktkopplat till »Farmacins vetande«.)

I artiklarna om de nya tyska medlen från Merck i Darmstadt är lösningen på morfinismen underordnad dessa kopplingar mellan ersättningsmedlen och deras stora värde som läkemedel mot lungsjukdomar och smärta.⁴⁴⁴ Medicinens patologisering av farmacin om- och återkopplas till sin mer bekanta struktur, där farmacin åter sätts in som lösning på medicinens patologier, också de sinnessjukdomar som medicinen expanderar in i och är på väg att knyta till farmacin.

Morfin(ism)fritt opium?

Ytterligare en sak som står fram i morfinism-artiklarna (vid sidan av de förledda och icke-njutande patienterna, patologiseringens »-ism-förvirring« och de nya farmaceutiska medlens »-in-rockad« av densamma) är avsaknaden av opium. Artiklar om morfinism, kopplar inte in de gamla beprövade opiumberedningarna med deras morfin (eller andra opiumalkaloider, isolerade eller i opiumberedningarna). Morfinismen knyts endast till den frilagda och isolerade alkaloiden morfin.⁴⁴⁵ Istället för

442. 000402, 001102, 002204, 021701.

443. 002204.

444. 000402, 001102, 002204. Här sätts ersättningsmedlen in som lösning både på sinnessjukdomar i bred bemärkelse och på morfinism mer specifikt. Artiklarna blandar redaktionens sammanställningar av uppgifter från tyska tidskrifter med direkta översättningar från samma källor, också av material direkt från fabriken Merck. Vetenskap och industri sitter här mycket tätt samman i om inte reklam för Merck så en hyllning till farmacins framtid.

445. Inte heller beroende eller missbruk, som implicit eller någon gång explicit uttrycks sammansatt med morfinism, kopplas till opiumberedningar. Artiklarna som tar upp morfinism explicit eller implicit i en diskussion om ersättningsmedel är: 000401, 000402, 001102, 002204, 002401, 021701, 022301. Denna separering mellan opium och morfin vad gäller beroende i allmänhet och morfinism i synnerhet kan antingen ses som självklar eller suspekt. Självklar för den som semiotiskt ser till släktskapet mellan morfin och morfinism och dess exkluderande andra ordbildningar eller för den som är bekant med hur psykoaktiva substanser genom historien ofta har helt åtskilda problemförståelser beroende på deras tillredning, som med det redan välkända exemplet med alkoholens öl, sprit och vin. Suspekt är separationen möjligen för den som ser morfinet som problemets och pudelns kärna, den självklara aktiva beståndsdelen i opium, med samma biofysiska effekter då som nu, i opiumtinktur som i morfinlösning – beroendebbruk, morfinism. Oavsett vilket, att separationen är betydelsebärande i SFT menar jag är uppenbart. Ingen är vid denna tid lika medveten om den verksamma beståndsdelen i opium som en farmaceutiskt bildad apotekare och att koppla samman eller hålla isär opiumberedningarna med morfins problem borde vara något som denna grupp om någon hade att hantera diskursivt.

en sammankoppling av morfinets olika former på apoteken med morfinismen knyts opiumberedningarnas morfin till momentet akut förgiftning så som kedjan sedan tidigare artikulerat opiumets problem i SFT.⁴⁴⁶

Överhuvudtaget är opium i det närmaste separerat inte bara från morfinismen, utan från beroendemoment som sådana.⁴⁴⁷ När väl vid ett tillfälle opiumrökning figurerar separeras detta från beroende och från opiumet på de svenska apoteken efter det mönster av normalisering som inövats redan under 1870-talet: ett fjärran land (»Nederländska Indien«), en okänd administrationsmetod för svenska apotek (»opiumrökning«) och ett från de europeiska plantageägarna och droghandlarna avskilt folk med en annan kultur (»de infödda«).⁴⁴⁸ Bruket av opium, även inklusive denna undantagsartikel med exotisk rökning, beskrivs aldrig patologiskt under denna tidpunkt.

Giftets värde och arkeologi

Från denna iakttagna separation kan kanske ett spännande arkeologiskt resultat belysas närmare, nämligen avsaknaden i materialet av det i tidigare forskning centrala begreppet för problematisering: »kronisk förgiftning«. Det var genom detta begrepp som beroendemomentet »slaveri« och nationella/etniska/ras-moment som »kineser« och »negrer« kopplades in i svensk opiumförståelse och i förlängningen skapade en

446. Akut förgiftning betyder här en överdosering vid ett och samma tillfälle. Så rapporteras exempelvis om en droghandlare som av misstag sålt opium till ett barn med fatalt utfall, benämnt »opiumförgiftning«, 010101. Förväxlingen av buteljer faller under samma kategori i 020403, och/men långt mindre tydligt om opium, kräkrot och läkares slappa föreskrifter i 022101 eller i försiktighetsmåttan med opiumberedningarna i 020502. Morfin i alkaloidform hålls faktiskt undan kopplingar till akut förgiftning under denna period, till skillnad från morfinförgiftningarnas 1870-tal.

447. Ett *implicit* hänvisande till opiumberoendebbruk kan vara allra sista meningen i 021004. Efter en diskussion som i sig är ett försvar av en fri handköpsutgivning av opium dröjer man vid frågan om man ska signera med den nya farmakopéns namn eller det gamla latinska som läkaren måste föredra. Artikeln ställer sig obunden, men påpekar att läkare ibland utsätter det äldre namnet med flit och inte av misstag, »på det att patienten ej skall förstå, hvad han får för slags medicin, t.ex. thebaic. istället för opiat, Granulae Discordis i stället för Pil. acidi arsenicosi. o. s. v.«. Om läkaren vill undvika beroende eller oro för akut förgiftning – det senare är det som artikeln i övrigt ser ut att knyta an till som oro hos patienter – är svårttytt och kopplingen till arsenikmedlet i meningen gör en beroendeinläsning i detta fall än svårare att styrka. Min slutsats att beroende inte kopplas in *explicit* annat än för opiumrökning i Asien är solid också med denna artikel.

448. 052001. Bruket är inte medicinskt beroende hur som helst utan inskrivet i en moralisk och rasifierad diskurs. Här diskuteras sätten att kontrollera opiumets handelskedja, redan nämnt ovan i avsnittet om utblandningarna. Den »lämplig[a] lösning« man föreställer sig är upprättandet av produktionsplatser helt »underkastad[e] kontroll«, fjärran den lönande opiumkulturen i Europa och de omöjliga kontrollerbara produktionsplatserna i »Mindre Asien«. Intressant nog blev just upprättandet av sådana kontrollerade öar till latifundier det som genomfördes för medicinskt opium under senare delen av 1900-talet. Tasmaniens opiumproduktion står för 50 % av världens lagliga produktion idag. Ett brott med det vetande som jag såg inkopplat i kulturen kring opiumbruk i världen i övrigt har dock skett. Det diskuteras närmare i avsnittet nedan om just de nationella momenten, under *Professionens vetande*.

ekvivalens mellan dessa moment och allehanda droger – en ekvivalenslogik som byggde upp det moderna narkotikaproblemet. När beroendemoment kopplas in i signifikantkedjan kring opiatier i SFT kommer de följaktligen *inte* in på detta sätt. I figur 5:3 markeras detta arkeologiska fynd med en grönmarkerad linje till det likaså grönfärgade begreppet »kronisk förgiftning«.

När opiumets problem med akut förgiftning kopplas in saknas helt beroendet, och när beroendet kopplas in saknas istället giftet.⁴⁴⁹ En separation löper alltså inte bara mellan å ena sidan morfinet-morfinismen och å den andra opium-akut förgiftning, utan här syns också, arkeologiskt, en särskild avgränsning och användning av »gift« inklusive den omständigheten att den »kroniska förgiftningen« saknas i SFT.

Vid sidan av denna arkeologi finner man i materialet kring sekelskiftet en liknande användning av giftets benämning som trettio år tidigare. Giftet är vanligt och viktigt i talet om opium, men liggande i bakgrunden av de vanligare och vardagligare benämningarna av vara och läkemedel. Det synes också som om gift används aningen mer prominent i artiklar om alkaloider eller läkemedel, som giftiga läkemedel, än när en vardaglig vara eller beredning på opium som oseparatorad växtdrog avhandlas.⁴⁵⁰ Det går att urskilja ett giftets värde som ansamlas i närheten av de mer vetenskapliga, analytiska eller medicinska av artikulationerna.

Min analys av signifikantkedjan från 1870-talet där förgiftningen framträdde som en möjlighet för farmacin att skilja ut sitt egna rum från medicinen ser här ut att få sin fortsättning. »Gift« fungerar som en nod för signifikantkedjan som binder samman apotek och opiatier med en hög konsumtion och stor tillgänglighet å ena sidan och privilegier å den andra. Apoteken är på samma gång *beroende* både av medlens absoluta farlighet (akut förgiftning) och (paradoxalt nog) deras relativa ofarlighet.

449. Detta trots att moment som giftighet, gift och giftiga läkemedel annars är vanligt förekommande och vissa av dessa artiklar är riktiga mastodonter i sammanhanget. (Jag tänker då på 021701 och 022301. Övriga berörda artiklar, 000401, 000402, 001102 och 002204, är av ett omfång nära genomsnittet). Morfinism och gift är separerade över hela brädet.

450. Artiklar om gamla opiumpreparat som inte benämner opiumet som vare sig gift eller läkemedel eller som diskuterar opium som rimligen avskilt från hårt reglerade gifter är: 012402, 020101, 020403, 020502, 020602, 020603, 020901, 021002, 021003, 021801, 021902, 022101, 051101, 051901, 052001. I artiklar om opium i humbugmedel, som diskuteras närmare i ett eget avsnitt senare i kapitlet, återfinns samma mönster som här med giftets benämning helt underordnad preparat, varor och läkemedel, 020801, 031601, 051801. När opiumberedningarna inte benämns på detta sätt är »läkemedel« den aningen vanligare kopplingen än »gift«, men benämningarna förekommer inte bara som varandra uteslutande utan också som komplementära och samtidigt förekommande. Opium och opiumberedningar enkom benämnda som läkemedel i 001003, 021901, 022401, 040202, 050402; som gift, förgiftning (som beskrivet ovan i avsnittet om akut förgiftning) eller sammansatt som giftigt läkemedel eller heroica i 010101, 020403, 020502, 021004, 022101, 032402. Alkaloider och läkemedel sätts samman i 000401, 001003, 001101, 002204, 022401, 040202; alkaloider och gift i någon form sätts samman i 000402, 002401, 011102, 020401, 020901 (till dessa artiklar hör de som lyfter giftförordningarna i samband med alkaloiden); alkaloider som »ämne« eller utan benämning alls: 030101, 030301, 030801, 050102, 051702; alkaloider och deras verkan eller kemiska struktur i någon form sätts samman i 000401, 000402, 001102, 002204, 021701, 031901, 032001, 041301, 051801, 051901, 051902, 052001.

Den akuta förgiftningen gör att ämnet måste regleras till apoteken, bort från den allmänna handeln, den relativa ofarligheten möjliggör vardaglig handel, vid en koppling till apotekshantering (noggrann och runt 1900 alltmer »homogen«).

Denna vågmästarroll, ställd mot näringsfrihetens krav, blir synlig i ytterligare en separation av opium och morfin – den som framträder i synen på lösningarna. Opiumets akuta förgiftningsrisk delar inte kopplingar med lösningen på morfinismproblemet. Istället för nya farmaceutiska medel består lösningen av detta problem närmast i en uppstramning av de medicinska yrkesgrupperna och de kunder som delar opiumhanteringsansvar med apotekarna.⁴⁵¹ Opiumets giftighet är en lågmäld sak, benämningen är sparsmakad. Men när den används är det fråga om akut förgiftning – utan apotekens förskyllan.

Morfinisten har intressant nog ingen social bestämning i SFT; den är svag också för de subjektpositioner utanför apotek-kundrelationen som i fråga om opiumet åläggs stora delar av ansvaret för problemet: droghandlaren och fabrikören. Men handelskedjans män kan med visst fog sägas positioneras som en social klass anstruken av elementen slarv, hast och mervinst. Tentativt vill jag mena att om någon social bestämning alls sker av en subjektposition i SFT:s artikulationer om opiatier vid denna tidpunkt så är det av en *geschäftman* som genom sina profitintressen står utanför samhället.

Beskyllningen mot andra subjektpositioner i handelskedjan att de inte lever upp till sina plikter dominerar det som annars hade kunnat tänkas som en lösning – en uppstramning av reglerna i allmänhet och doseringarna i synnerhet. Jag ser inga förslag på sänkta doser, varken i de få artiklarna om akut förgiftning eller annorstädes. Doseringarna är framträdande som ämne i artiklarna men när dosbestämningen är oklar eller diskuteras är förgiftningsfaran inte lyft som en stark oro.⁴⁵² När Heroin rapporteras ha varierande maxdoser under rubriken »Nyare läkemedel« och den svenska dosen är hela tre gånger högre än den i en tysk tidskrift lämnas denna uppgift helt okommenterad.⁴⁵³

Doseringar av opiatier sätts in som ett av flera moment kring vilka en moderniserad farmaci redan laborerar tryggt. Kedjans konfiguration liknar då den för analysmetodernas utveckling (så som tydligt syns vid en jämförelse av figur 5:3 nedan och

451. Dvs. droghandlare, läkare och klagande kunder i de redan referade 010101, 020403, 020502 och 022101.

452. Rapporter om nya maxdoser av opiatier i Tyskland lämnas okommenterade (001003). I fråga om maxdosen Vinum Glycyrrhizae opiatum förklaras »[h]uru litet eller huru mycket – eller också, om det ej är något alls, som lämnas, spelar detta dock för apotekens anseende en mindre roll« (021003). Tryckfel om kodeinanalysens andelar i *Svenska farmakopén*, 100 eller 1000 delar svavelsyra som lösning, handlar inte om slutdosering till patient men om en osäkerhet i bestämmandet av dosen i analysen och uppvisar bara en vetenskaplig undran (030301). En större försiktighet med gifternas dosering artikuleras i samband med tolkningar av *Svenska farmakopéns* regler i 020901 och 022101.

453. 040103.

föregående avsnitts figur 5:2). Sammanbindande är ett enhetliggörande av doserna (utan att ivra för endera sänkta eller höjda doser) med en sökande, forskande farmaci.⁴⁵⁴ Doseringens regler bör inte ruckas på, deras artikulation till en stabil farmaci inte störs där den står. Jag menar mig se en förklaring till detta i signifikantkedjans delikata uppbyggnad kring Giftet som nod.

Gift och giftighet organiserar kedjan mellan två rara förgiftningar, den akuta och den *glömda*, kroniska.

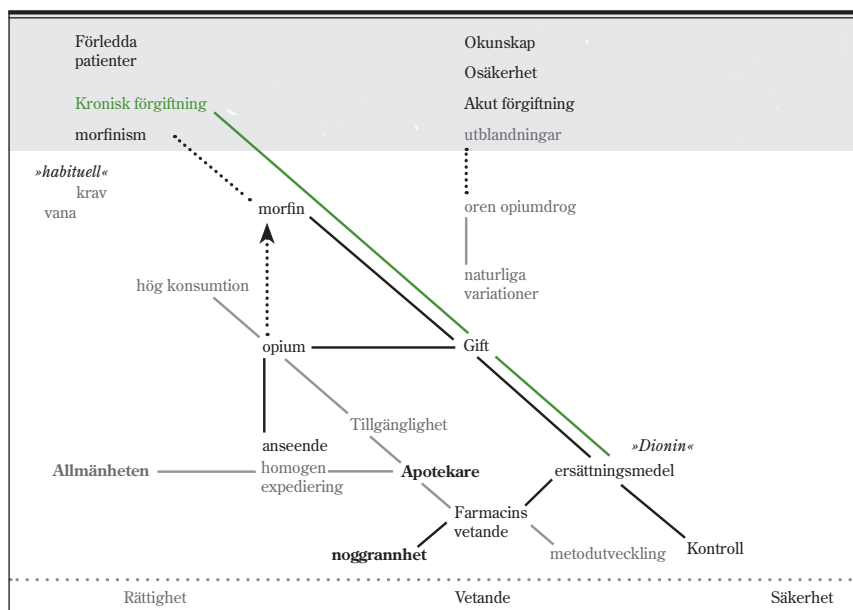
Den sällan explicit hanterade akuta förgiftningen närvarar som artikulerad antagonism, en som skänker mening åt den noggranna hanteringen och trygga doseringen på apoteken. Förgiftningsfaran behövs, utanför apoteken, i andras hantering och dosering. Den kroniska förgiftningens frånvaro kan nu också förstås. Till skillnad från den akuta förgiftningen hotar den en *seriell* försäljning av lägre doser av apoteksgifter.⁴⁵⁵

Utsepareringen av morfin och morfinism från opium vinner så ytterligare en betydelse. Beroendeproblematiseringen av opiater är tilltagande i styrka på det diskursiva fältet, patologiseringen av farmacin kan inte fullt ut förtigas. Viktigast är då att rädda noden »Gift«. Giftet är viktigare än sina konstituerande delar, momenten opium, morfin, pellotin och stryknin. Beroende kopplas enbart till morfinet – den seriella försäljningen av morfin kan offras (särskilt om man kan erbjuda nya ersättningsmedel), bara den inte i sin tur drar hela giftets nod med sig i fallet. Dessutom: i och med separeringen räddas opiumtinkturen kvar för en frimodig handköpsrulljans under den akuta förgiftningens meningsskapande damoklessvärd.

Vad som artikuleras i och med den kroniska förgiftningens arkeologiska undanträngning är ytterst relevant för frågeställningen om hur bruket förstås, men blir därigenom i en dubbel rörelse också relevant för hur apotekarnas subjektposition struktureras. Utträngningen av den kroniska förgiftningen möjliggör på samma gång ett fortsatt *mångformigt giftbruk* och en *mångformig giftkontroll av opiater*.

454. Detta kan sägas vara regelbundenheten för de redan refererade artiklarna om dosering, men även 000402 och 022401, om internationell homogenisering och vetenskapliga rapporter om olika dosers olika effekter, faller in i mönstret.

455. Skulle gift sättas samman med kronisk förgiftning skulle kopplingar möjliggöras mellan apoteksmedicin-Gift-rus-slaveri-degeneration. Hela apotekskedjan skulle destabiliseras. Gift är en nod i den bemärkelsen att till skillnad från ett moment kan det inte offras i differenssystemet kring apoteken utan omfattande reartikulationer. Gift är alltså en nod enligt min analys, trots att dess *frekvens* i materialet som sagt är lägre än andra opiatbenämning moment, som »preparat« eller de kemiska effektbekrivande moment som regnar över alkaloiderna.

Figur 5:3. Morfinism och giftberoendet

Här visas hur Giftet används i SFT för att bestämma apotekarnas unika roll i droghandeln. Det är, efter samma mönster som 1870, deras noggranna hantering liksom deras farmaceutiska vetande som gör försäljningen säker. Den nya patologiseringen av opiatbruket hanteras i relation genom ännu en autotomi, denna gång på det egna varuutbudet. Endast försäljningen av den isolerade alkaloiden morfin, inte opiumets morfin, relateras till sjukdomen. Den kroniska förgiftningens begrepp är utträngt och åsamkar således inte gifthandeln på apoteken och den nya patologin några ekvivalenser. I figuren visas slutligen även hur framtidens farmaci aktiveras diskursivt genom artikulationen av ersättningsmedel som lösning på de problem som uppstått i relationen mellan läkare och patient – inte mellan kunderna på apoteket och apotekarna.

HUMBUG OCH DEN FÖRLEDDA PATIENTEN

Redan inledningsvis vid presentationen av morfinismartiklarna gjordes anmärkningen att dessa varken gör en social bestämning av morfinisten eller en koppling till njutning eller rus av dennes bruk. Istället kopplas bruket till en förledd patient. Det är bland annat runt detta förledandets moment som en större formation i SFT:s signifikantkedja spinner sitt garn kring år 1900 – den om utträngningen av humbugmedicinerna från den publika medicinmarknaden till apoteksmedicinens fromma.

Den fixpunkt som jag använt för att fånga den *försåtliga försäljningen* av på olika vis *falsk medicin* är bredare än humbug som jag hänvisar till i rubriken till detta avsnitt.⁴⁵⁶ Till »humbugen« analoga begrepp i fixpunkten är det sammansatta

456. Opiatartiklarna som hanteras i detta avsnitt är 002401, 020401, 020801, 021701, 022301, 031601, 051801, 052201, 052301.

»bedrägliga läkemedel«, det internationellt gångbara »patentmedel« och det ännu vid denna tid vanligt förekommande »kvacksalveri«. ⁴⁵⁷

Fixpunkten täcker in i artiklar om allmänt olaglig eller oetisk medicinförsäljning där medlen i fråga inte alltid är helt terapeutiskt överksamma. Det gör att också patentmediciner och arcana – båda med okänt innehåll och ofta sålda även på apoteken – berörs av debatten om denna handel. ⁴⁵⁸ Stridigheter om försäljning utanför apoteken av läkemedel med skyddade namn och som inte upptas i farmakopén är vid denna tid en juridisk gråzon och ämne för den apoteksvarustrid som råder under perioden och resulterar i Apoteksvarustadgan (som i kapitel 3 också bestämde periodens slut). I en bredare läsning av SFT framträder opiaterna härmed som artikulerade till en mycket omfattande problematisering, väldigt mycket större än morfinismens. ⁴⁵⁹

457. Humbug fångar dock mycket av fixpunktens material, uttryckt som bl.a. »uppenbara humbug«, »humbugsaaffär« (051801) och »sk. patent- och humbugmedicin« (052201). Utanför fallstudiens urval förekommer vid denna tid hela historiker över fenomenet i SFT, »Bidrag till humbugmedicinens historia« (SFT, 1905, nr 3). Humbug används även i oroadt referat av tidningen *Socialdemokraternas* artikel »Bort med humbugmedicinen« där humbug riskerar att knytas till apotekens handel (SFT, 1902, nr 4). Humbug definieras också tydligt som lögnaktigt försåt, som »[...] uppträdande i avsikt att slå blå dunster i ögonen på ngn; skoj, svindel, bluff«, *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), spalt: H1377, Lund, 1932. Fenomenet är dock svårfångat; i 002401, 020401, 020801, 021701, 022301, 031601 – opiatartiklar som fångas av fixpunkten kring försåtlig försäljning av falska medel – saknas både humbug och bedrägliga läkemedel. Arcana diskuteras tillsammans med sammansatta läkemedel och deras uppbyggda reklam, liksom humbug och patentmedicin, i 052201 och 052301. I 052301 används för första och enda gången också »bedrägliga läkemedel«. »Bedrägliga läkemedel« blir centralt för den välbekanta Byrån för upplysning om läkemedelsannonser, även om den artikel som presenterar Byrån för SFT:s läsare (SFT 1904, nr 4, vilken ligger utanför mina fallstudiers urval) på ett typiskt sätt använder »humbug«, »bedrägliga« och »patentmediciner« som ekvivalenter där »humbug« är det dominerande momentet. Byrån drevs med bidrag från Apotekarsocieteten av professorerna Mörner och Torsten Thunberg samt legitimerade läkaren Fredrik Clason från och med 1903. Dessförinnan hade Apotekarsocieteten »redan 1898 uppdragit åt professor Mörner att i Svensk Farmaceutisk Tidskrift publicera resultat av sina undersökningar av arcana och humbugpreparat. Under en lång följd av år inflöt sådana redogörelser i tidskriften under rubriken Ur analysjournalen.« Lönngren 1999, s. 100. Det är dessa artiklar från Mörner som helt dominerar fixpunktens analyserade opiumartiklar. Mörner har i dessa dock inte tagit upp begreppet »bedrägliga läkemedel« vilket verkar komma in senare och i samband med Thunbergs tidskrift *Om bedrägliga läkemedel och läkemetoder* (om vilken det annonseras i SFT, se 030301 och 030801). I dennes skrifter är dock begreppsanvändningen fortsatt blandad. I publikationer som *Om undergörande läkemedel* (1902), *Om gifters användande som läkemedel* och *Tyska sällskapet för bekämpande af kvacksalveriet* (båda 1905), används många begrepp för den bedrägliga medicinen och angreppen är såväl mot homeopati och naturmediciner (och deras anhängares likställande av all apoteksfarmaci med »gifter«) som mot »specialiteter« och patentmediciner.

458. Lönngren 1999 särskiljer arcana från humbug. Det förra begreppet får en tydlig definition, där arcana helt enkelt är till sammansättningen hemliga medel. Patentmedicinen förklaras på ett lika klart sätt vara »ett fabriksberett, originalförpackat läkemedel, dvs. haft liknande innebörd som begreppet farmaceutisk specialitet, vilket infördes i den svenska lagstiftningen år 1934« (s. 97).

459. En sådan bred läsning, alltså en som inte håller sig inom opiaternas snäva skrinna, ger vid handen att SFT dessa år innehåller runt 78 artiklar om humbug, något färre eller något fler beroende på hur brett man vill hålla det.

Att synas utan att verka

I det breda problemområdet kring falsk medicinförsäljning tar artiklarna i SFT generellt sin utgångspunkt i olika artikuleringar av medlens *overksamhet*. Allmänheten uppges bli pådyvlat medel som av olika anledning inte har en eftersträvd medicinsk effekt. Angreppen på den homeopatiska medicinen faller tydligt under denna kategori där medlet ärligt uppges innehålla en erkänt verksamt ingrediens, dock i en verkningslös dos. Men det finns flera andra medicinska varianter som knyts till humbug genom overksamheten.

Medel kan uppges ha en hög dos av ett erkänt verksamt medel, utan att detta stämmer. Medlet kan också helt sanningsenligt ha en hög dos av ett verksamt ämne, men ha en sammansättning eller administrationsmetod som gör att medlets verkan ändå inte kommer patienten till godo.

Ytterligare en typ av overksamma medel som angrips är de som både har en hög dos och en sanningsenlig innehållsförteckning, men där substansen som används inte har en farmaceutiskt erkänd verkan. Opiatartiklarna i SFT som knyts till kritiken om overksamheten faller under kategori två och tre.⁴⁶⁰

Overksamheten som element användes under 1870-talet i beskrivningen av samma marknads oregerlighet, men då på avstånd från detaljhandelsledet med opiumberedningar och snarare knuten till utblandningar på drogmarknaden. Det som 1900 artikuleras till humbugförsäljarna är närmast det som under 1870-talet knöts till *landthandlare* och *wallackare* i fallet med arseniken. (I figur 5:4 är också deras plats densamma – uppe till vänster på marknaden fält.)

Opium som varumärke

Att opium var en ingrediens som hos allmänheten framkallade bilder av en substans med verkan är tydligt från de exempel där det saluförs och säljs overksamma opiumpreparat under opiumets lockande namn. Reklam för »'Chlorodyne' pastiller, importerade från England« är ett sådant exempel. Chlorodyne var som nämnts i kapitel 2 en opiatstinn patentmedicin som vid denna tid var världsberömd. Men de piller som säljs med reklamen här visar sig inte innehålla ett korn morfin, gissningsvis till de svenska kunders stora förvåning.⁴⁶¹ Samma brustna förväntan kan anas

460. Homeopatiska rusmedel saknas verkligen, precis som rusmedel gjorda på psykoaktivt overksamma substanser, såväl historiskt som idag. Det verkar otvetydigt så att konsumenter på jakt efter rus får mindre hjälp av placeboeffekten än de konsumenter som söker hälsan. (Marknaden för rusvaror kan kanske då postuleras som närmare belägen det reala, ruskonsumenten mer känslig för traumats inbrott i diskursen.)

461. 020401. När humbugmedel angrips för att vara overksamma kan också ett negativt prov på bl.a. morfin fungera som en anklagelse, trots att inga löften om någon sådan ingrediens utlovats och att ett positivt prov hade brutit mot Giftstadgan. Så är fallet med »D:r Shoop's Återställare (Restorative)« i 051801.

hos den som i god tro köpt »Äkta Opia-bröstkakor» från handl. Carl Pettersson, Nora«. Dessa kakor blir hårt angripna i SFT:

Benämningen är tydligen vald i det illojala syftet att öfvertyga köparen om varans identitet eller likvärdighet med de sedan gammalt anlitade »bröstkakor med opium« (= trochschi Glycyrrizae opiat. Ph. Suec. VIII), hvilka finnas å hvarje apotek. De »Äkta Opia-bröstkakorna» innehålla emellertid icke opium!⁴⁶²

Lika vanliga i dessa humbugartiklar är fallen där opiater verkligen förekommer, men där anvisningarna som medföljer preparatet gör att alkaloidernas verkningar uteblir eller missriktas helt. Opium kan förskrivas som salva till »lokalbehandling», som morfinöverdragna sockerkristaller till invärtes bruk mot »döfhets» eller så uppmanas den lungsotsjuke att blanda det postledes levererade opiumpulvret i träsprit och inandas ångorna – knappast botande lungsot, kanske rusgivande, men ingetdera tack vare opiumet som förblir överksamt i båda avseendena.⁴⁶³

Översamheten kopplas till moment som har med en oprofessionell eller slarvig tillverkning att göra: »orent morfin» från »de 'konstgjorda trumhinnornas' smarte uppfinnare»; opiumkakorna är »till sammansättningen underlägsna» och innehållet i lunggasen är »inget annat än några gram oblandadt opium». Kedjan kring det rena ämnet från 1870 känns igen, här i en tydlig antagonism med farmacins vetande.

Potent placebo

Ett sista, särskilt fall av överksamma men morfinstinna humbugmedel är de falska ersättningsmedlen: *Antimorfin* och *Nicolicin*.⁴⁶⁴ Om man i fallen med de ofta opi-atfria humbugmedlen anar en allmän attraktionskraft hos opium som varumärke, skänker dessa medel en aning om den utbredda tilltron till en farmaceutisk lösning på morfinismens problem.⁴⁶⁵ Här kan inte angreppet riktas mot den oprofessionella

462. 051801 (kursiv i original).

463. Alkaloiderna i salvan från »fröken Alma Nordgren (Knutby)» mot »kvinnokönets alla svagheter» kunde nog absorberas i mycket liten mängd att döma av anvisningen (020801). Än mer överksamt måste alkaloiderna i »John Carlsson's Lung Gas från Nebraska» ha varit, och överksamheten är kanske därför en än viktigare angreppspunkt för SFT här. Pulvret, som skickades per brev för att enligt SFT undgå tullens kontroll av större gods och »hvilket inget annat är än några gram obehandlad opium», skulle blandas ut i »träsprit, och den juke har att genom ett rör inandas de ångor, som den på botten af en flaska uthållda lösningen afgifver. Lätt inses, att härvidlag pulvrets (opiets) beståndsdelar icke alls kunna komma den behandlade till godo [...]» (031601) Verkan eller inte – mot den föreskrivna sjukdomen verkar inte alkaloiderna, och de är i detta avgörande avseende angripna med koppling till momentet *översamhet*. Morfinismen som knyts till Nicolsons i London beredda och brev försända »Pulver mot döfhets» är inte den *verkan* kunden hoppats på (002401).

464. I 021701 och 022301.

465. Tilltron till den farmaceutiska lösningen med nya medel under 1800-talet som Chlorodyne och heroin nämndes i kap. 2. Såväl tilltron till som lanseringen av nya ersättningsmedel bestod under 1900-talet, där heroinet och metadonet avlöser varandra som mest klassiska exempel bland mängder av andra

tillverkningen eller amatörmässiga förskrivningen av medlen. Den *overksamhet* som ska angripas måste också preciseras, då morfinet i medlen sannerligen är verksamt. Här är det till att varsamt artikulera skillnaden mellan medel och medel.

Dionin och de andra »-in«-preparaten delar flera kopplingar till moment hos dessa humbugmedel: Tyskland, nya fabriksmedel, professionell tillverkning, vetenskapliga framsteg. Dessa såg ut att kunna stabilisera SFT:s kedja i relation till det utseparerade morfinismen-morfinet. Saken blir inte mindre prekär av att antimorfinet går att köpa på svenska apotek.⁴⁶⁶ I detta nät av gemensamma kopplingar gäller det alltså att knyta vissa ersättningsmedel till humbug och andra tvärtom till den »framtidens farmaci« som sedan 1870 artikuleras till de nya medlen som apotekarnas vetenskap och profession framställde som lösning på såväl gamla medels som nya patologiers problem.

Huvudangreppet riktas mot medlens koppling till en modern vetenskaplighet. Detta angrepp är särskilt grundligt då fabrikanten Fromme har mål i mun att i en farmaceutisk, vetenskaplig språkdräkt komma med gensvar. Genom omfattande kemiska analyser avslöjas att medlen bara innehåller »vanligt morfin«, »vanligt (icke substitueradt) morfin«, trots tydliga utfästelser i reklambroschyrerna som skickats till de svenska apotekarna och läkarna om att inga »*opiumhaltiga substanser eller kokain eller liknande ämnen*« ingår.⁴⁶⁷

Detta »vanligt morfin« är följaktligen bräckan in i alla övriga kopplingar. Det moderna räddas i och med den avslöjade hundraåringen och kan återigen reserveras för de nya ersättningsmedel som apotekarna lyft fram från Merck i Darmstadt.⁴⁶⁸ Lögnaktighetens element skapar ekvivalens mellan antimorfinet och ett brott mot professionalismens ansvar: ett brott mot en »oafvislig plikt« att veta vad man skickar ut på marknaden blir till »vetenskapligt otillåtlig« och så vidare mot »[e]xploitering af den samvetslösa idé [...]« att bedrägligt underhålla ett morfinberoende med *vanligt* morfin för snäv vinnings skull. Det verksamma artikuleras som det overksamma, som den förljugna verkan. Vetenskapen får här en skarpare udd, riktad inte bara mot overksamheten, utan också mot lögnen, dennas vapendragare.

opioiders liknande utveckling.

466. Professor Mörner uppger sig ha köpt sitt analysmaterial direkt från ett svenskt apotek i detta fall. Annars uppger han sällan varifrån materialet inköpts. Man kunde köpa dessa direkt från de tekniska fabrikena i landet, importera dem från utlandet per post eller köpa dem från diversehandlare och kem- och färgbutiker. Arcana och patentmedel utan innehållsförteckning var alltså vanliga inslag också på apoteken, så Mörners Antimorfin-inköp förvånar därför inte här. Dock har apoteken fått sälja arcana mot reglerna just för att de anses ansvariga nog att inte släppa gifter i handeln, vilket i detta fall således får sägas »förvånande«.

467. 021701 (kursiv i original).

468. Förutom att avslöjas som »vanligt morfin« så knyts antimorfinet också till moment som »ej kemisk individ utan ett galeniskt preparat« med givna associationer till en äldre farmaci.

Reklamkritiken och att vinna vettet åter

Apoteken hade genom giftregleringen monopol på all detaljhandel med giftklassade medel, ett monopol som varit viktigt för SFT:s artikulationer hitintills. Givet detta juridiska läge är det intressant att se att denna lagstiftning inte används hårdare mot humbugmedicinen.⁴⁶⁹ Viktigare är den nu utredda Overksamheten, den som vandrat in mot detaljhandelsledet från 1870-talets överksamma droger i grosshandeln.

Till själva huvudangreppet mot humbugen som överksam och därför såld under falsk flagg används också mer värdeladdade ord, lögn och förbannad dikt ligger närmare de moment som används. Och denna lögn tjänar i huvudsak endast ett syfte: att tjäna den sjukes skärv.⁴⁷⁰ Vad som stiger fram som en artikulerad helhet är en till apotekarna antagonistisk subjektposition sammanfattad som den vinsthungriga »geschäftsmannens förespeglings». ⁴⁷¹ Från denna position utges alltså »de löften om medicinsk verkan, hvilka af försäljerskan afgifvas som säkra [...]. Alltigenom uppgifter, hvilkas bedrägliga art väl knappast behöfver påpekas! 1 sats kostar 5 kr. 70 öre (kan enligt gängse apotekspris värderas till omkr. 75 öre)». ⁴⁷² Overksamhetens deflaterade medicinska värde är tätt kopplat till reklamens dubbelt inflaterade värde: såväl löften som geschäftvinster är uppblåsta och samartikuleras alltså. Genom att lova stort skapar man ett konstgjort behov som inbringar konstgjort höga priser.

Den lösning av humbugproblemet som förespeglas i en analys av SFT:s artikulationer kring opium är ett friläggande av medicinen från dess kopplingar till lögnaktighet. Genom att med kemisk analys avslöja medlens innehåll och erbjuda

469. I fallet med de falska ersättningsmedlen används t.ex. arseniklagstiftningen inte alls. Användningen är helt enkelt lite utspridd och till synes inte helt central: 002401 (ett opiummedel förklaras överksamt utan giftförordningen inkopplad, ett morfinmedel knyts till »giftförfattningar» och missbruk), 020401 (morfinmedel, giftförordningen och överksamhet centralt), 020801 (opiummedel, pris och överksamhet främst, men giftförordningen också närvarande), 021701 (morfinmedel, giftförordningen frånvarande), 022301 (morfin, giftförordningarna frånvarande som problemmoment), 031601 (opium, lagbrott som moment utan specifikt omnämnande av giftförordningen). Brotten mot giftreglerna skulle kunna ha artikerats som parhäst till överksamhetens lögnaktighet och ekonomiska försnillning så att ett nästan allt besegrande dubbelverkande anfall kunde ha riktas mot mången medicinsk vara som såldes utanför apoteken. Varor som var *verksamma* genom att ha opiatervore destabiliserade genom ekvivalensen till olagligheten, och de medel som var *lagliga* genom att inte innehålla opiatervore kunde angripas som överksamma i relation till apotekens mer potenta opiatberedningar. Det kan jag inte säga sker i SFT; en hierarki råder i angreppet mot humbug, där lögnen och det överksamma står fram aningen mer än lagen.

470. Höga priser och förlödande och lögnaktig reklam är dominerande teman och sammanfaller i hög grad i opiatartiklarna om humbug, som ständiga skuggor till överksamhetens nod: priskritiken kan sägas vara en central del i 020801, 022301, 031601, 051801, 052201 (även om priser nämns och kan ses som implicit kritiserade också i 002401 och 021701 bara genom att vara höga och i det senare fallet också i kursiv stil, som för att fästa ögonen på det höga priset); lögnaktigheten är central i nära nog precis samma artiklar, 020801, 021701, 022301, 031601, 051801 och 052201, där just i sista fallet »fullständigt uppdiktade» används bland momenten kring lögnaktighet. (Också här är 002401 möjlig att se som en artikel där lögnaktigheten lyfts fram, genom kursivering av »invärtes» behandling mot dövhets och »smarte uppfinnare» som en ironi.)

471. 051801.

472. 020801 (kursiv i original).

likadana sammansättningar från apotekens egna laborationer men mer professionellt – med renare medel och efter laborationstaxans lägre priser – ointetgör de möjligheten till reklamränta på det medicinska, essentiella bruksvärdet.⁴⁷³ Vetenskap och upplysning artikuleras därmed antagonistiskt gentemot Reklam och Lögn.⁴⁷⁴ (Grafiskt åskådliggörs denna skarpa antagonism genom placeringen av respektive signifikanter i rakt motstående hörn, Reklam och Lögn i övre vänstra och Vetenskap nära nedre, högra hörnet.)

Men att artikulera ett förbud mot reklam är svårt, det tar signifikantkedjan väl nära elementen kring statliga regleringar som ger mening åt den fria apotekshandeln i kedjan, och mot ett sådant förbud stod pressen samlad tillsammans med färghandlarna kring tryck- och yttrandefriheten.⁴⁷⁵ Således, som skulle bli så tydligt för alla dem som tagit sina första steg in i 1900-talet med huvudena fulla av idéer om essentiella behov och egentliga intressen hos folk och klasser, kvarstod för apotekarna problemet med den konstgjorda efterfrågan på överksamma medel, detta falska medvetande.

Överksamma medel kan inte bekämpas med giftregler, men de borde kunna hållas undan från apotekarnas marknad bara genom verksamma och konkurrenskraftigt prissatta apoteksmedel. Men en ekvivalenslogik sätter ändå samman det överksamma med kundernas preferenser, och destabiliserar samma preferens koppling till SFT:s signifikantkedja.

I SFT är saken tydlig: reklamen är det destabiliserande elementet. Reklamens lögn får kunderna att föredra humbug framför det apotekska bruksvärdet, alla betryggande analyser och sänkta priser till trots. Därmed är **reklamen, mer än förbrytelserna** mot giftreglerna, det som verkligen hotar signifikantkedjans stabilitet. Vi minns här hur artikulationen av opium 1870 band ett folkvett till folkmedlet och så försäkrade opium som del av en fri apotekshandel. Nå, det konstgjorda begäret med dess desinformation hotade detta folkvett och i förlängningen därför den fria opiumhandeln på apoteken.

Detta är således den utmaning som 1870 års signifikantkedja stod inför vid sekelskiftet: att skilja det konstgjorda begäret från det verkliga, det överksamma från det verksamma, det förljugna från det vettiga; att åter koppla samman kundernas

473. Den politiska lösning på dyra patentmedel som det strids om världen över idag, generiska medel tillverkade efter det med patentansökan bifogade tillverkningssättet men prissatta utan patent- och varumärkesskyddets extra kostnadspåslag, har i denna apotekarnas lösning på humbugfrågan på många sätt sin föregångare ett sekel tidigare.

474. Apotekarnas subjektposition knyts därmed, genom alla moment kring analys och noggrannhet vi nu ser strödda genom hela diskursen, till vetenskapen. Det gör att de genom vetenskapens förhållande till lögnen också förskonas från alla de hotande kopplingar till geschäftsmännens värv som skulle kunna göras utifrån det faktum att apoteken själva saluförde de efterfrågade reklammedlen.

475. Om pressens inblandning i apoteksvarustriden, där de var jäviga med sina inkomster från reklamen för den publika medicinen, se Lönngren 1999, s. 107.

tilltro till apotekens varor och vetande – att återvinna kundpreferensen. Som av en händelse, i förbifarten under detta fokus på reklamens problem, upprättades samtidigt en fullständig omformulering av opiumets problem. Det verksamma medlets effekter var vad kundpreferensen skulle knytas till som sant och riktigt. Dessa verksamma effekter var det giftiga läkemedlets verkan, där hostdämpning och smärtlindring, rus och njutning ingår. Det artificiella – som på det diskursiva fältet knöts till njutandet av ruset – reartikulerades här tvärtom som det som saknade rusverkan, som reklamens overksamma humbugmedel. Således ställdes här det konstgjorda upp som huvudproblem vad gäller opium i SFT.

Apoteken skulle vinna kundpreferensen i två steg. Först genom den artikulation som analyserats ovan, där humbugen genom reklamens element knytas till artificiellt behov, byggt på paradisiska men tomma bilder av »hälsa« i dess mest omfattande betydelse.⁴⁷⁶ Men då detta inte hindrar preferensens utflykter till det artificiella, och dessutom verkar fortsätta att ta med sig humbugen in på apoteken, tas ytterligare ett steg. Ett steg som förvånar. Genom att vidga definitionen av »apoteksvaror« till att också omfatta overksamma reklammedicinvaror, låter man dessa preferenser få fritt utlopp – men på apoteken allena.

Detta andra steg tas endast i artiklarna som till fullo refererar Medicinalstyrelsens utredning inför »ny lagstiftning rörande handeln med läkemedel«.⁴⁷⁷ Där kommer man till slutsatsen att då reklam inte kan förbjudas måste den bekämpas genom att den professionella medicinen tar steget in i 1900-talets skenvärld. Som för att trygga balansen lutar man över vikten på den stadiga foten i giftets realitet samtidigt som man med den andra foten försiktigt rör sig ut i drömlandskapet.

Apotekens berättigande som monopolister förklaras om och om igen vara deras sedan 1600-talet ansvarsfulla hantering av läkemedel »såsom 1) venena, opiata (gifter), 2) abortiva, anodyna« och deras noggranna kontroll av renhet och verkan. Det är detta som gör deras priser *å ena sidan* lätta att underbjuda i pris med hjälp av undermåliga, orena varor *och samtidigt å andra sidan* lätta att konkurrera ut trots »de

476. Tidigare forskning har som vi sett ställt upp medikaliseringens diskurs kring dikotomin friskt och sjukt mot den publika, folkliga eller alternativa medicinens diskurs kring hälsa. I humbugartiklarna med opiater i SFT kan man känna igen detta mönster på avstånd genom att »hälsan« aldrig inkopplas i signifikantkedjan kring apoteken samtidigt som löftena som blottas från humbugmedicinens håll skenar i väg mot mycket omfattande effekter (som »Botemedel mot kvinnokönets alla svagheter« medelst opium i 020801). Man får dock spana efter begreppet »hälsa« i humbugartiklarna. Bäst känner man igen mönstret i detta citat från en del av artikeln 051801 som inte hanterar ett opiatmedel: »Frånsedt tidningsannonser och smärre ströblad, användas för de olika fabrikatens bekantgörande kvasi-vetenskapliga gratisbroschyrer: Cederroths 'Nyckeln till hälsa' är ett värdigt motstycke till Henrikssons (Örebro) 'Hälsan framför allt', Hälsovännens Kem. Laboratoriums (Stockholm) 'Hemläkaren', Helios (Sundbyberg) 'Vägen till hälsa och kraft', Granlunds (Motala) 'Hälsan' m. fl.«

477. Dessa omfattande artiklar är 052201 och 052301 och citaten nedan i detta stycke är uteslutande från dessa. Dock hade denna lagstiftning, själva hjärtat i »apoteksvarustriden« som skulle komma att kulminera i Apoteksvarustadgan 1913, följts i varje led i SFT. Artiklarna som följt denna lagstiftning utan att ta upp opiater publicerades i SFT 1903, nr 14; 1904 i nr 15 och nr 16; 1905 i nr 10 och 11.

oerhört höga pris« humbugmedlen har tack vare de former av »braskande annonser« som apotekarna själva är förhindrade att använda.⁴⁷⁸

Signifikantkedjan – som löper från kontrollen av ämnena till tillgängligheten för kunderna – har förblivit stabil sedan 1870. Venena, opiata kopplar därmed samman apotekens monopol på

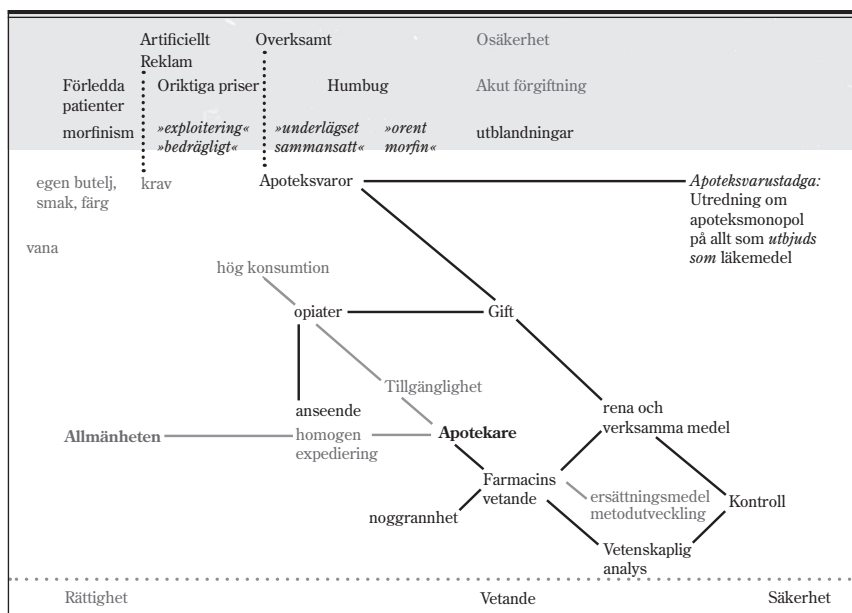
varor af hvilket slag som helst, då de antingen på grund af sin form, sammansättning eller beskaffenhet i öfrigt uppenbarligen äro afsedda till läkemedel eller ock genom bruksanvisning eller annat tryck eller skrifvet meddelande an gifvas kunna vid ut- och invärtes bruk förebygga, lindra eller bota sjukdomar eller sjukdomstillstånd.⁴⁷⁹

Det andra steget, ner i det förstådda och ut i 1900-talet, knyts till att upplysa kunderna om det medicinska bruksvärdet.⁴⁸⁰ Här ser det ut som om apotekarna försvarar signifikantkedjans gamla kopplingar kring brukarblicken och anseendet. Men med det uppenbara naggandet i kanten av den apotekare-kundrelation som byggde upp kopplingarna, genom introduktionen av ytterligare lagstiftning i misstro mot folket. (I figur 5:4 nedan illustrerat genom placeringen av utredningen av apoteksmonopolet långt upp till höger i regleringens fält, fjärran och direkt kontrapositionerat kvadraten nere till vänster som tidigare rymde det folkliga vetandets olika moment.)

För att ge stadga åt denna nya hjälpartikulation, att i apoteksmonopolet inkludera allt som utbjuds som läkemedel oavsett verkan, tycks kopplingen till vetenskaplighet belastas ännu hårdare. Kan den hålla?

478. »Allmänheten å sin sida har benägenhet att köpa, där den får billigaste pris, och kan själf icke bedöma varans renhet. Det synes därför åligga staten att lagstifta så, att allmänheten, då en vara är afsedd att användas såsom läkemedel, kan vara säker att erålla den ren och på vederbörligt sätt beredd. Detta återigen torde icke kunna vinnas på annat sätt än genom att fortfarande reservera läkemedelsförsäljningen åt särskildt kontrollerade affärer.« Det lagbrott apotekarna begått när de sålt arcana kopplas på samma sätt: det är som följd av att de hanterat all läkemedelshantering under strikt kontroll som de också fått bryta mot lagen genom att själva sälja arcana. Kopplingen löper så vidare också mot framtiden, ansvarsfullhet och kontroll med vetenskapliga metoder gör att de också bör ha ensamrätten att hantera allt som utbjuds som *läkemedel i framtiden*. Citaten är som sagt från 052201. 479. 052201.

480. § 4, mom. 2 och § 5 mom. 2 i lagförslaget instiftar just tvång om innehållsförteckning som den mekanism med vilken apoteken kan återvända till bruksvärdets realitet utan att förbjuda medlen i sig (052201). Motiverat vidare som: »Något skäl att förbjuda all handel med sådana läkemedel finnes ej heller, om endast tydligt bestämmes, att de endast få försälgas genom apoteken och möjlighet beredes att kontrollera såväl deras beskaffenhet som det pris de betinga, jämförda med inom landet på apotek beredda, på lika sätt sammansatta läkemedel.« (052301)

Figur 5:4. Humbug och den förledda patienten

Morfinismens problem länkas till och underordnas problemen på marknadens fält. Här är Löggen i form av reklamförda oversamma och dyra medel ställd mot Vetenskapens sanningar, en vetenskap apotekarnas marknad förlitar sig på. De artificiella begär som vid denna tidpunkt i andra diskurser knys till apotekens droger reartikuleras i SFT till de begär som väcks av reklamen. Opiaterna i handköp på apoteken är inte problemet, reklamen för allehanda onödiga varor utanför apoteken är det.

PROFESSIONENS VETANDE

Så långt har analysen försökt fånga en enhetlighet i SFT:s artikulationer av opiater till signifikantkedjan kring apotekarna som en lika enhetlig subjektposition. Men till skillnad från 1870 kan konflikterna och problemen inte längre externaliseras helt och fullt till andra grupper eller via utlandsmoment sättas i karantän hos apotekare som lider av en amerikansk sjuka. Nu måste avhandlingen ge plats åt de slitningar som på flera håll råder i kedjan. Här släpps resten av materialet in i analysen, med en bottenräländande fixpunkt kring analysmetoder-vetenskap-receptregleringar internationellt. En sista metkrok till fixpunkt kring de nationella momenten avslutar kapitlet.

Analysens upplösande: inbördeskrig om vetenskapligheten

Inte för inte är det i artiklarna om analysmetoderna som slitningarna i apotekarnas subjektposition först låter sig anas. Analysmetoderna är en viktig förbindelselänk; nu som 1870 håller den samman signifikantkedjan med opiater som ett verksamt giftigt och ett ofarligt, rent läkemedel, förbundet i båda ändarna med farmacins vetande.

Men det färgsprakande i kedjan har vid sekelskiftet övergått i en grumligare ton där analysmetodernas vetande börjat blandas ut med yrkets ekonomiska hänsyn.

I artiklarnas dominerande anda av tolkning och tips framträder en metodologiskt mycket självständig apotekarkår. Men bland de insända artiklarna om hur reglerna tolkas, vilka metoder man föredrar och vad för resultat man själv nått vid sin laborationsbänk, förekommer moment som kan sägas knyta fast farmacins vetande vid det Praktiska så pass att andra artiklar menar att apotekens koppling till Vetenskapen hotas. Skillnaderna illustreras tydligt i ordväxlingen i de två citaten nedan, som hämtats från två olika, på varandra följande, artiklar:

För öfrigt är det ju ej att begära, att alla farmaceuter skola känna morfinets formel eller molekularvikt, eller att det på alla småapotek skall finnas tillgång på facklitteratur. [...] [Övertygelsen] att hämatocylinlösningen behöfver vara nyberedd och färglös, delar jag ej – jag arbetar f. n. med en öfver årsgammal starkt gulfärgad lösning och är ändå fullt belåten med densamma.⁴⁸¹

Hvartill skall apotekarnes vetenskapliga utbildning tjäna, om man ej skall kunna fordra något så enkelt, som att de med tillhjälp af på apoteken tillgänglig facklitteratur i förening med det vetenskapliga vetande, som de tillägnat sig, skola kunna räkna ut, hur mycket alkaloid e. d., som utvisas af en i farmakopén föreskrifven titrering. Skall man ej kunna fordra en så enkel sak af apotekarne, torde vår farmaceutiska undervisningsanstalt när som helst kunna slopas.⁴⁸²

De slitningar som här står blottade utgör extrema exempel på den vanligen mindre tydliga uppdelningen i kopplingarna kring det farmaceutiska vetandets noggrannhet och exakthet. Lutande sig mot en mer praktisk vetenskapskoppling står formuleringar som ogillar den nya farmakopéns gödslande med nya »trivialnamn« utan vetenskaplig nytta och till ekonomiskt »gifven förlust« för apotekarna,⁴⁸³ eller de som ser en kollektiv insamling av viktuppgifter från apotekare landet runt som »från fullt pålitligt håll« upprättad ny kunskap.⁴⁸⁴ Vetenskap blir *praktik* på apoteken landet runt först och främst genom dessa formuleringar.⁴⁸⁵

Mot denna induktiva vetenskap med begränsade, praktiska mål formuleras en motstående position enligt mönstret i det andra av de två citaten ovan. Denna kan sägas vara samlad kring en mer formell vetenskap. Här förekommer en viss akademisk

481. 041201.

482. 041301.

483. 021801 (Förlusten består i att de många nya namnen i *Svenska farmakopén* innebär krav på nya etsningar eller markeringar på glasburkarna.)

484. 051101.

485. Återigen, denna Praktikens del i kopplingarna till vetenskapligheten är verksam i allra högsta grad också i de artiklar som bara nöjer sig med att beskriva egna analyser eller erfarenheter av nya metoder och som ingår i min analys av den enhetliga signifikantkedjan kring apotekarna, så som i 021901, 030801, 031501, 031901, 040101, 051702.

etik kring att citera tidigare litteratur med »förut [...] beskrifvna« resultat, liksom att söka sanningen också efter att minsta godtagbara praktiska resultat uppnåtts, vilket är minst lika viktigt som att vara fullt belåten med gamla gula analysvätskor som gör jobbet.⁴⁸⁶ Knutet till denna *formella* vetenskap är också maktcentrumen för vetenskaplig kunskap, exempelvis inramningen för ett

[...] föredrag jag höll i ämnet i Farmaceutiska föreningen. Då nyssnämnda föreningssammanträde var mycket talrikt bevistadt, bland andra af åtskilliga laboranter från Stockholmsapoteken samt till och med af en af ledamöterna i farmakopékommittén, så torde det ej finnas något tvivel om att min uppfattning af farmakopéens föreskrift är riktig.⁴⁸⁷

Det vill säga: Stockholm, föreningsföredrag, ledamöter för farmakopékommittén kontra småapotekens egna resultat efter egensinniga regeltolkningar föranledda av praktiska behov hos multitudens laboranter. (Det är uppdelningen i två sub-subjektpositioner – stora och små apotekare – som i figur 5:5 nedan kan ses strukturera slitningarna i kedjan i övrigt. En prickad linje mellan de två positionerna illustrerar destabiliseringen.) Frågan som står på spel är vilket vetande professionen grundar sig på, och därmed vilken den professionalism är som genom noggrannhet och analysmetoder garanterar renhet, verkan och bruksvärde på det opium som säljs fritt i landet.

Ekonomiskt vetande och vetenskapliga rum

De slitningar som stundtals blir revor i materialet kring analysmetoderna ger aningar om ytterligare en svaghet i väven. Det praktiska vetandets moment av gamla analysvätskor applicerade på tinkturer som »förvarats några år« uttrycks motvalls till kravet att följa den senaste facklitteraturen eller kostsamt uppgradera sina förvaringskärl.⁴⁸⁸ Det formeras kring subjektpositionen »småapotek« som annorstädes i materialet beskrivs som »de små apoteken på landsbygden, hvilkas existens beror icke endast på expedition af läkares och veterinärers recept utan äfven i hög grad på försäljningen i handköp«.⁴⁸⁹

I och med en lägre omsättning överhuvudtaget torde svinn från utgångna,

486. 051902. Här är det bekantingen professor Mörner som griper in och stramar upp en insändare (den Praktiska vetenskapskopplingen i 051702) vars skribent gett sken av att själv ha nått nya resultat. Mörner ger en forskningsgenomgång som läxa vilken råkar utmynna i att Mörner själv är en föregångare på området »Formaldehydsyra som reagens« för alkaloiderna. Andra artiklar som drar mot denna Formella, akademiska vetenskapskoppling är 000701, 032001, 041301, 051901, 052001.

487. 041301.

488. 051101 för citatet, 021801 och 041201 för de andra exemplen.

489. 052201. Dessa små landsbygdsapotek framhålls vara i särskilt behov av skydd mot den »olagliga medikamentshandel« som bedrivs av »färg- och kemikaliehandlare, kryddkrämare och diversehandlare« just genom detta sitt handköpsberoende.

gulnande och i år förvarade beredningar och droger som enligt lag måste hållas som officinella medel vara högre och ytterligare sätta press på de varor i handköpet som har en hygglig omsättning och kan hjälpa till med att täcka upp förlusterna, så som opiumberedningarna. Handköp var inget småapoteken fann anledning att oroa sig över. Ett visst annat krav på kopplingarna till verksamma medel torde likaledes komma från detta håll: ett mer generöst bäst före-datum, lite anakronistiskt uttryckt. I figur 5:5 ser vi i denna formering av ekonomiska moment kring det praktiska vetandet och handköpen en tydlig skillnad mot formeringen kring det mer formella.

För apoteken i de större städerna är problemet som lyfts i samband med opiaterna inte de kostsamma analysmetoderna utan tvärtom den osäkerhet som kvarstår med de vetenskapliga metoderna. Konkurrentens problem kopplas också in på ett annat sätt, inte till diversehandlare så mycket som till andra apotekare, den amerikanska sjukan som vi såg åren efter 1870. Det är från städer med fler än ett apotek som ropen på överenskommelser om enighet apotekarna emellan höjs, i anklagelser *sinsemellan* om illojal konkurrens bland annat med opium i handköp. Det är tydligt att oron över handköp som en splittrande fråga för kåren härrör från dessa städers apotekare och att det också är från deras håll som den restriktiva inställningen uttrycks.⁴⁹⁰

En analytisk brygga kan slås från oron för intern konkurrens till den formella vetenskapens koppling till noggrannhet (kostsamma analytiska metoder–formell vetenskap–homogenisering av nomenklatur och enhetlighet i expedition) och så vidare, till opiumhandköpens problem och den mer vanliga restriktiva hållningen (kundpreferens–gamla vanor–priskonkurrens). Ett mönster blir synligt schematiskt som en slitning mellan praktisk och formell, där det förra momentet knyter till sig mindre apotekare, handköpets frihet, nomenklaturens, vetandets och reglernas enkelhet medan det senare har kopplingar till motsatta moment.

490. Artiklarna från större städer med enighet och oro för intern konkurrens är 020403, 020602, 021003, 022101. En artikel med dessa positioner men som är svår att knyta till uppdelningen storstad/landsbygd är 020502. Stockholms Apotekarförening och farmaceutklubb är centrala för denna positionering, men till skillnad från övriga större städer har man en mindre begränsad hållning vad handköpen beträffar, 020101, 021004. Kanske är det intressant att det är opiumkakorna som används som främsta exempel på såväl prisasymmetrier och splittrande konkurrens inom (021003) och utanför (051801) kåren som den produktion man föreslår kan mekaniseras och skalas upp på apotek med hög omsättning (020603). Allt tyder på att opiumkakorna hade en god kommers på stadsapoteken vid denna tid, en som lockade till humbugaffärer utanför dem.

Borta bra men svenska bäst

Fascinerande nog består detta mönster när man ser till den svenska Medicinalstyrelsens positionering visavi förhandlingarna i »Brüssel för åstadkommande af enhetliga föreskrifter för starkt verkande läkemedel«. ⁴⁹¹ I Europa förklaras som tidigare nämnts en »lönande opiumkultur« råda; den stora morfinindustrins 1870-tal har skapat sig det folkliga, kulturella vetande den behöver. ⁴⁹² Men här artikuleras kulturen kring detta opium i Europa som ett hinder för kontroll och reglering av handeln. De försök att skapa enhetlighet som görs internationellt, eller snarare mellan alla »civiliserade stater« och »kulturländer« som den belgiska regeringen bjudit in, är en homogenisering av nomenklaturen, enhetlighet i beredning och expedition samt införandet av mer kostsamma metoder, just vad som sliter i farmacinns vetande hemmavid.

Den belgiska regeringens förslag går dessutom ut på att förbjuda beredning av medicinska viner på häftigt verkande medel som opium: endast ren sprit ska användas. Medicinalstyrelsen ställer sig avog till flera av dessa förslag. Vid en utzoomning upprepar sig det inhemska mönstret med småapotek ställda mot stadsapotek fraktalt när Medicinalstyrelsen på den internationella scenen ser »perkoleringen« som en alltför dyr metod, de nya namnen som »alldeles för olika« de gamla, och beslutar om ett särskilt undantag från överenskommelsen för opiumvin enligt vilket »Vinum Glycyrrizae opiatum bör fortfarande hos oss bibehållas«. ⁴⁹³ Enhetligheten som organiserande nod visar sig här avhängig det nationella rummet. (Detta syns i figur 5:5 i placeringen på motstående sidor av svenska Medicinalstyrelsen respektive belgiska regeringens försök till gemensamt förbud för alla »kulturländer«.)

Återigen framstår i SFT den svenska farmacin som nationellt självständig under dessa år. Strävandena mot enhetlighet internationellt vägs mot inhemska behov och homogeniseringens annars så viktiga nod väger lätt mot andra hänsyn, så som en vana att hantera gamla opiumviner och en apotekslaboration som inte bör fördyras med nya metodkrav.

En liten samling av materialet kring fixpunkten nationella moment gör sig påmind i detta läge. En närmare analys av hur de nationella momenten i övrigt används i förhållande till opiaterna, utöver de i Bryssel-överläggningarna, ger vid handen en stark kontinuitet i signifikantkedjan kring Tyskland och de anglosaxiska

491. 022401.

492. 052001.

493. Bryssel förhandlingarna som rapporteras med opiaterna nämnda är 022401 och 032402. Medicinalstyrelsen föreslår (och får 1906 också igenom) några för parallellen med de svenska småapoteken illustrativa undantag: »reservation i följande avseenden: att, då benämningen å de i förslaget uppräknade häftigt verkande läkemedlen i allmänhet är alldeles olika mot den i vår farmakopé använda, densamma ej bör införas i texten till farmakopén utan i stället upptagas i ett särskildt bihang därtill i samband med snart förestående omtryckning af den nuvarande farmakopéupplagan; att af Vina medicata benämningen Vinum Glycyrrizae opiatum bör fortfarande hos oss behållas; samt att, då beredningen af drogtincturer genom perkolation skulle fördyra dessa preparat, denna metod synes vara såsom allmän regel olämplig.« (032402; återges i originalet i punktform)

länderna – men också ett brott i användningen av momentet kultur i förhållande till resten av världen.

Den anglosaxiska sfären artikuleras mer eller mindre som identisk med humbughandeln: såväl USA som Storbritannien framstår som patentmedicinprånglare allenast.⁴⁹⁴ Till humbughandeln knyts som vi redan sett också Tyskland, men denna koppling hamnar helt i skuggan av alla de vetenskapliga referenser och jämförelser som klottrar ner SFT, vilken stundom framstår som en mer eller mindre tysköversatt tidskrift.⁴⁹⁵

Det är således svårt att urskilja en från de inhemska, »svenska« positionerna skild tysk koppling.⁴⁹⁶ Såväl kritik som vitsord hämtas och lämnas av vid den tyska tröskeln i alla de ämnen som omfattas av mitt artikelurval.⁴⁹⁷ Tyskland står (tillsammans med de utströdda frankofona och holländska momenten) i balansvågen som motvikten till den anglosaxiska sfären: landet är knutet till vetenskapliga metoder och kontrollerade, reglerade marknader snarare än till en fri handels kaos av lögner och smarta men obildade affärsmän.⁴⁹⁸

494. USA förekommer i humbugartiklarna 021701, 031601, 051801 och endast en annan gång, i ett kort omnämnande av landets förändrade apoteksreglementering i 001003. England eller engelska moment är knutna till humbug i artiklarna 002401 och 020401. Enda gången som man annars, mer spekulativt, kan koppla in anglosaxiska moment i mina analyserade artiklar är egennamn på tre forskare i undersökningar förmedlade genom tyska källor: »Gordin och Prescott» samt en »Collins» i 000701 respektive 031302. Kursiv i original.

495. Tyska moment återfinns, oftast som ensam jämförelsepunkt för svenska reglerings- eller metoddiskussioner men också som översatta artiklar, i 000401, 000402, 000701, 001003, 001101, 001102, 002204, 010101, 011102, 021701, 021801, 021901, 022301, 022401, 030101, 031901, 032001, 040101, 040103, 041201, 041301, 050402, 051901, 051902, 052001, 052201.

496. Moment som »svensk« används knappt, så i en analys av nationella moment blir den mest normativa positionen tyst förbigången. Det är dock viktigt att påpeka att kritiken mot humbug inte är xenofobiskt dominerad. Svenska tekniska fabriker och handlare dominerar och när de utländska nationella momenten används sätts de inte samman i nationella stereotyper på något sätt. Svensk apotekshistoria har heller inte skyggat för att beskriva Sverige som den nordligaste av de tyska staterna snarare än som ett eget språk- och kunskapsområde. Farmacin i landet är från första stund tysk, med holländska gästspel.

497. Tyska metoder refereras och lyfts fram lite varstans i de interna slitningarna i SFT där den formella vetenskapen står mot den praktiska som tagits upp i avsnittet ovan (041201, 041301, 051702, 051902). Tyskland är uppenbarligen en nod för striden om Vetenskapligheten, men inte en som avgör densamma. En tydlig självständighet till och kritik av de tyska metoderna och den tyska farmakopén förekommer också (021801, 040101, 051901, 051902, 052001).

498. Tyska moment förekommer endast i några få fall pejorativt, i de falska ersättningsmedlen och opiumförgiftningen hos droghandlaren (010101, 021701, 022301). I övrigt dominerar kopplingen till industriell tillverkning, nya metoder och stegrad vetenskaplighet utan negativa konnotationer. Men också handelsekonomiska aspekter sätts i relation till detta moment. De tyska handelsförbindelsernas fortsatta betydelse märks genom de tyska priskuranter som man refererar till i talet om taxeringen och den internationella drogmarknadens rörelser som man refererar till genom tyska källor. Hamburg kan anas vara den bestämmande exporthamnen för opium till Sverige i dessa artiklar, vilket stärker bilden av en stegrad opiumimport dessa år, då det är från Hamburg mina uppgifter huvudsakligen uppbringats. Ytterligare handelsekonomiska moment är uppkopplingen på den ordnade marknaden i form av ringar och syndikat som införts för att säkra tillgången på droger och tillverkningen av läkemedel, här

Men denna kontinuitet kring den amerikanska sjukan som humbug, reklam och kaotisk konkurrens döljer en artikulation av denna sjuka som är ny för sekelskiftet. Den anglosaxiska världen sätts samman med andra nationella moment vilka 1870 var artikulerade som överlägsna konkurrenter på opiumkulturens område men nu är koloniala gränsländer som inte bjuds in till belgiska konferenser om opium. Kongo, Holländska Indien, Tunisien, Egypten och Mindre Asien är platser långt från ett överlägset kulturellt vetande om opium. Vi har kommit långt från den tid då de svenska apoteken döptes till *Morianen* och *Markattan*.⁴⁹⁹ Den asiatiska opiumkulturens länder har förbytts till platser där utblandat och förorenat opium samsas med en benägenhet hos »infödingarna« att hemfalla åt opiumrökning och en apoteksrörelse av primitiv art.⁵⁰⁰ Dessa förbytta platser, där alla

apotek äro små [...]. Visitationer förekomma ej. Hvad apotekslokalen beträffar märkas kolossala skyltfönster med höga skyltflaskor samt stora plakater utanför dörren. [...] hvad signaturer beträffar begagnas med förkärlek sådana af guld-papper med svart tryck. Nomenklaturen är fransk eller italiensk. Gifterna förvaras ej avskilda från öfriga läkemedel, utan morfin står helt fredligt bredvid mysk och arsenikburken bredvid asa foetida.⁵⁰¹

Reklamen, den oreglerade kommersen och den primitiva gifthanteringen hamnar i en för den kontinentaleuropeiska farmacin och den svenska apoteksrörelsen mycket lyckad ekvivalens. (Ekvivalenskedjans berörda signifikanter samlade i övre, vänstra hörnet i figur 5:5.)

För läsarna av SFT:s opiumartiklar kring sekelskiftet hade ett stundande moraliskt drivet USA-århundrade på drogområdet tett sig som (möjligen medicinerbara) delirier, lika önskvärda som om framtiden hade legat i Tunisien småapotek eller i de

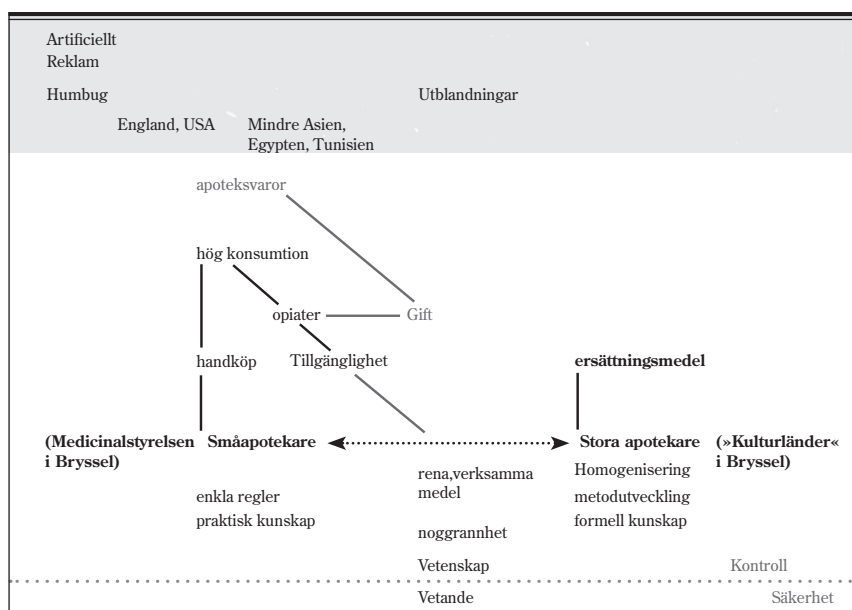
uttryckligen i bjärt kontrast till den fria marknadens profiterande på kriser som rysk-japanska kriget. »I fråga om medikamentshandeln skyddande äro tyskarne före oss svenskar.« (011102 till citatet, 030101 och 050402 för övriga exempel). Kanske är det talande för viktningen de nationella momenten emellan att också i fallet där de tyska ersättningsmedlen, med sina kopplingar till vetenskaplighet som just ska avslöjas av tyska, danska och svenska forskare, ges en USA-koppling trots allt med misstanken om att de falska alkaloiderna kan ha importerats från Amerika utan den tyska fabrikantens vetskap, »ett fall, som icke saknar analogier af tidigare datum« (021701).

499. Moren och den tropiska apan var tillsammans med enhörningen och draken under 1600-talet symboler för den exotiska handelns rikedomar, varifrån apotekens exklusiva varor som opium och saffran, ingefära och kanel hämtades.

500. 001003, 031302, 052001.

501. 011102. *Asa foetida* är det latinska namnet på dyvelsträck, en gammal medicinalört som på typiskt manér har dubbelspelat som krydda samt använts som medicin mot en mängd åkommor, såväl respiratoriska som matsmältningsrelaterade. I en orienterande artikel om växtens medicinska effekter nämns att den kan fungera som motgift till opium: »The herb is also used as an antidote of opium. Given in the same quantity as opium ingested by the patient, it will counteract the effect of the drug.« Poonam Mahendra och Shradha Bisht, »Ferula Asafoetida: Traditional Uses and Pharmacological Activity«, *Pharmacognosy Review*, vol. 6, nr 12 (July–Dec.), 2012, s. 141.

schackrande drogmarknaderna i ottomanska Smyrna. Men precis som småapoteken i Sverige måste underkasta sig alltmer formella krav på vetenskaplighet och reglerad handköpshandel, står hela den svenska apoteksrörelsen inför det kontinentala Europas liknande, ökade krav på kostsam homogenisering och standardisering: kort sagt modernisering.

Figur 5:5. Professionens vetande och professionaliseringen av Vetenskapen

Framtidens farmaci visar sig här, med sin kapplöpning mot Vetenskapens nod, skapa glipor i den enighetens rustning som apotekarna iklätt sig inför mötet med kundpreferensen (se figur 5:1). En splittring mellan stora och små apotekare kan anas där vardera sub-subjektpositionen knyter till sig olika delar av kedjan olika tätt.

MELLAN DET FABRICERADE OCH DET ARTIFICIELLA: SAMMANFATTANDE KOMMENTARER

Med en alltmer homogen, kristalliskt vit modernitet för ögonen gick apotekarna ut i 1910-talets snart kemiskt gulgröna dimmor, den europeiska sjukans akuta fas. Låt mig runda av kapitlet med en på samma gång sammanfattande, syntetiserande och arkeologisk titt på vad som skulle kunna ha sagts i det tvunget sagda som just sades.

I jämförelse med hur signifikantkedjan konstruerades efter 1870 är rus och njutningsmedel moment som saknas 1900. Men analysen av materialet kunde ändå belysa hur en sådan tystnad upprätthölls. Utträngningen av *kronisk förgiftning*, som vid denna tid användes för att medikalisera beroende, rus och njutning av psykoaktiva substanser, möjliggör ett eget diskursivt rum för farmacin, fristående från det klaustrofobiskt närliggande medicinska. Beroendemissbruket kan i och med denna utträngning istället artikuleras som isolerat till alkaloiden morfin genom det mer specifika *morfinism*. Så omintetgörs de ekvivalenslogiker som den kroniska förgiftningen skapar mellan å ena sidan detta bruk och å andra sidan *vanan*, *njutningen*, *ruset*, *andra njutningsmedel*, *gifter* och *den sociala bestämningen av brukaren*.

Opiumets problem kan utan dessa ekvivalenser stå fritt från den medikaliseringslogik som vid denna tid med patologiseringen av olika vanebruk smög sig in i farmacin. Utan ett sjukligt, generellt giftbegär som befinner sig på ett sluttande plan mot degeneration kan farmacin tvärtom artikulera andra, ersättande gifter som bot på medicinens patologier, inklusive de nu substansavgränsade »-ismerna«.

Giftets nod bevaras för ett mångfaldigt bruk som möjliggörs genom en professionell hantering, grundad på ett farmaceutiskt vetande. Nya farmaceutiska medel artikuleras som lösningen på gamla problem i linje med kedjan från 1870, men de vetenskapliga krav som denna lösning ställer på farmacin blir mer osäkert hanterade än tidigare: både behovet och viljan att hålla de gamla opiumberedningarna i orubbat bo och oförmågan att ta till sig den formella vetenskapligheten är koncentrerade till de mindre apotekarna. Utsepareringen av morfin-morfinism klarar inte ensam av att avlasta denna spänning.

För att hantera kundpreferensen i en kontext med en stor omsättning av opium på apoteken räcker inte heller utträngningen av den kroniska förgiftningen. Till denna utträngning fogas också en reartikulering av det *artificiella*. Problemet med det *artificiella begäret* figurerar vid denna tid som ett element på det diskursiva fältet, där det skapar en ekvivalenskedja mellan olika drogbruk såväl som mellan andra fördömda utlevelser i den moderna världen i en konsumtions- och njutningskritisk diskurs.

Ekvivalenskedjorna kring detta artificiella begär fångar där också in opiatbruk. I SFT 1900 artikuleras det *konstgjorda* till det *reklamgjorda*. I en sådan artikulation utgörs själva problemet av de begär som frodas på en oreglerad, oprofessionell och ovetande marknad. Kundpreferensen hålls alltså undan rus och njutning, med alla därmed potentiellt destabiliserande ekvivalenser, genom en samtidig utträngning

(av kronisk förgiftning) och en reartikulation (av det artificiella begäret).

Samma kombination av utträngning och reartikulation kan man se bilda mönster på ytterligare en plats i diskursen. Utträngningen skulle då vara den sociala bestämningen av brukaren och reartikulationen skulle röra kontrollen av och säkerheten med opium. På apoteken är alla lika, därför helt obestämda socialt. Den sociala bestämningen av brukaren till en degenererad kriminell à la Lombroso, med en ekvivalenslogik kring osäkerhet, oordning och oregerlighet, djurisk njutningslust och våldsbrott (som kan leda in till apotekens opiumförsäljning), utesluts lika skarpt som den kroniska förgiftningen. Genom utträngningen av sociala bestämmningar kan apoteken ta strid med en signifikantkedja som kopplar in ruslagstiftningens noder – förbud, fängelse, försvar – till *kontroll och Säkerhet*.

Säkerheten och kontrollen reartikuleras istället som knutna till den apotekska noggranna och professionella hanteringen av giftiga ämnen som opium. Det osäkra och oregerliga elementet förstås därigenom som ekvivalensen bakom den icke-professionella och slarviga hanteringen av opium på en fri, frivol marknad. I denna artikulation kommer en social bestämning, i den mån den alls artikuleras, att flyttas från drogkonsumenten till dessa handelsaktörer enligt mönstren från artikulationerna kring 1870 av främst eter och arsenik.

Genom dessa operationer av utträngning och reartikulation skapas en diskursiv öppning för kopplingar till det *rena* och det *exakta*, det *noggranna* och det *hederliga*, istället för det nyktra, polisiärt trygga och det socialt friska. Och därigenom kan den ordning försvaras i vilken opiaternas stora tillgänglighet och fria apotekshandel ska skrivas in.

Kort och gott, det var en annan tid för ett annat sätt att förstå omfattande mängder opium fritt i handeln. Så snart dimmorna skingrades på andra sidan 1910-talet var den tiden också förbi.

angående handel med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar;

given Stockholms slott den 6 april 1923.

(Svensk författningssamling nr 53 år 1923.)

Kungl. Maj:t har, med ändring av vad giftstadgan innehåller häremot stridande, funnit gott förordna som följer:

§ 1.

De narkotiska ämnen, som avses i denna kungörelse, äro

a) *råopium*, varmed förstås den ur de omogna frökapslarna hos vallmo (*Papaver somniferum*) erhållna stelnade mjölksaften, som ej underkastats annan behandling än den för dess förpackning och transport erforderliga,

b) *bearbetat opium*, varmed förstås dels den produkt, som erhållits av råopium genom vissa behandlingsmetoder, avseende dess förvandling till för rökning lämpligt extrakt, dels ock samtliga biprodukter och rester av vid rökning använt opium,

c) *medicinskt opium*, varmed förstås råopium, vare sig pulveriserat, granulerat eller blandat med indifferentia ämnen, vilket blivit upphettat till 60° C. och icke innehåller mindre än 10 % morfin,

d) *morfin*, *kokain* och deras salter, samt

e) *ekgonin*, *diacetylmorfin* (heroin) och deras salter ävensom sådana beredningar, som innehålla mer än 0,2 % morfin, beräknad som vattenfri alkaloid, eller mer än 0,1 % kokain, ekgonin eller diacetylmorfin.

§ 2.

Bearbetat opium må ej till riket införas eller därifrån utföras, ej heller inom riket tillverkas, innehavas eller saluhållas.

§ 3.

Ej må någon till riket införa ämne eller beredning, som avses i § 1 a), c), d) eller e), med mindre han blivit av medicinalstyrelsen godkänd såsom importör av sådan vara samt styrelsen tillika beträffande den till införsel ifrågasatta varan utfärdat sådant intyg, som i § 5 sägs.

Utförsel ur riket av i första stycket angiven vara må ej ske utan tillstånd av medicinalstyrelsen.

In- eller utförsel av råopium må ske allenast över Stockholms, Göteborgs, Malmö och Trälleborgs tullplatser.

Vad ovan i denna paragraf är sagt har ej avseende å vad av resande medföres allenast såsom läkemedel för personligt bruk; ej heller skall vad i denna paragraf är stadgat utgöra hinder för varas läggande å transitupplag eller för utförsel av sålunda upplagd vara eller varas omedelbara transitförsändning; dock att råopium ej må transitförsändas till annan inrikes ort än i tredje stycket sägs.

§ 4.

Jämväl i fall, då gods enligt eljest gällande bestämmelser icke skulle vara underkastat undersökning från tullverkets sida, må tullverket, i den omfattning sådant finnes påkallat av bestämmelserna i denna kungörelse, föranstalta om dylik undersökning.

§ 5.

Vill någon till riket införa ämne eller beredning, som avses i § 1 a), c), d) eller e), har han att i den ordning, medicinalstyrelsen föreskriver, hos styrelsen göra ansökning om intyg därom, att vad som ifrågasättes till införsel är avsett uteslutande för lagligt medicinskt eller vetenskapligt bruk.

6. Mellan monopol och totalförbud: 1920–1925

A vhandlingsarbetet har sökt efter några intensiva tidpunkter som lämpar sig för studier av opiaternas problematiseringar. I denna jakt identifierades från den droghistoriska forskningen redan på ett tidigt stadium tiden efter första världskriget som en av de mer intressanta. Vi minns från forskningsöversikten i kapitel 2 hur tiden efter det stora kriget såg den moderna narkotikalagstiftningen ta form i Europa efter USA:s mönster och hur Sverige skrev under Haagkonventionen i april 1923, vilket resulterade i den så kallade »Opiumkungörelsen«, den första särslagstiftningen för narkotika i Sverige vilken följts av ett flertal liknande lagar före andra världskriget.

Denna 1920-talets särslagstiftning för narkotiska ämnen löper parallellt med ivriga regleringsförsök också av andra rusvaror, i Sverige såväl som i utlandet. Tobak hade monopoliserats under statligt bolag i Sverige 1914 liksom alkoholdistributionen i landet alltmer kommit att monopoliseras till Ivan Bratts Vin & Spritcentral. Opiumhandeln står närmast på tur för en liknande centralisering och monopolisering till ett av Bratt föreslaget Centrallaboratorium. Laboratoriet planeras ensamt tillverka många av landets viktiga preparanda, färdigtillverkade apoteksvaror. Mot dessa planer organiserar och opponerar sig apotekarna.

Monopol var dock inte den strängaste av USA-exporterade regleringar som hotade vid denna tid. Efter kriget nådde striden om alkohol en kokpunkt i och med folkomröstningen 1922 om rusdryckers totalförbud. Här röstas totalförbudet ner, men i USA gick det åt andra hållet: förbudstiden tar där sin början 1920 med Volstead Act, ett förbud som varar ända fram till 1933.⁵⁰²

Opiumet som medicinvara hamnar i ett särskilt intressant ljus under tiden efter första världskriget. Dess medicinska betydelse hade gjorts särskilt tydlig av stridigheterna, lika tydlig som det nationella beroendet av de internationella marknaderna.

502. För Volstead Act och det politiska spelet kring dess genomdrivande rekommenderas Daniel Okrent, *Last Call: The Rise and Fall of Prohibition*, New York, 2010, särskilt kap. 1 och 3.

Från Läkemedelskommissionens verksamhetsberättelse kan man se hur acetylsalicylsyra (exempelvis Aspirin) vid denna tidpunkt kommit att bli en benhård konkurrent till opiumet på marknaden för smärtlindring.⁵⁰³ Ämnet var en ren fabriksvara, vilken apotekarna tillhandahöll som detaljister – medan opiumberedningarna ännu omfattades av omfattande laboreringar på apoteken. Opiumet – än så länge fritt i handköp och i SFT som vi vet tidigare artikulert till den på samma sätt fria apotekshandeln – hotades under 1920-talet både som medicinsk och rusgivande apoteksvara, det klämdes mellan centraliseringens ekonomiska logik och statskontrollens greppande hand; opiumet var upphängt mellan monopol och totalförbud.

Signifikantkedjan ställd mellan lagböckerna

Den prekära ställning som opiumhandeln på apoteken hade kan skönjas vid en genomgång av de juridiska händelser som genomkorsar materialet. Här finner vi främst i ledet (den till rusproblematiseringen anknutna) Opiumkonventionen av 1912 samt olika lagar kring alkohol och alkoholdistribution. Till frågan om monopol och centralisering läggs 1906 års giftstadga och apoteksvarustadgan från 1913 med artiklar kring medicinaltaxan och farmakopéfrågor.

SFT tar upp de flesta av de juridiska händelser som berör opium i Sverige – men oftast kopplas drogen till de juridiska händelser som reglerar alkohol. Man ser vidare att de internationella regleringarna av opium under tiden innan Opiumkonventionen börjar diskuteras, fram till säg 1922, är nästan helt frånvarande. Ett fokus i opiumdiskursen dels på Sverige, dels på alkohol framträder i SFT. Troget dessa iakttagelser (och kanske även omedvetet drivet av en vilja till symmetri) har den ordinarie fallstudien av talet om opium i SFT för denna tidpunkt kompletterats med ytterligare två fallstudier, liksom jag gjorde för tidpunkten 1870–1875.

Den ordinarie fallstudien inleder kapitlet och följs av den stora komplementära om totalförbudet. Men innan växlingen sker har den tredje, mindre fallstudien över Centrallaboratoriet i SFT sprängts in i berättelsen. Med hjälp av dessa fallstudier kryssar således kapitlet in i och ut ur det ordinarie urvalet opiatartiklar i SFT och det kan kränga lite i några av vändningarna. Läsaren ska dock vara försäkrad om att det finns en ordning och en väl uttagen riktning för seglatsen. Den beskrivs bäst med fixpunkternas respektive koordinater.

503. Sverige hade under kriget läkemedelsransonering styrd genom Läkemedelskommissionen. I sin verksamhetsberättelse gör de klart att opium tillhör de få »mycket viktiga läkemedlen«, men också att handeln med det smärtstillande medlet acetylsalicylsyra många gånger kommit att överskrida handeln med opium under dessa år. Läkemedelskommissionens verksamhetsberättelse december 1915–augusti 1919. Tryckt separat i Apotekarsocietets inbundna årgång av *Svensk farmaceutisk tidskrift* 1919: »BERÄTTELSE, avgiven av Kungl. medicinalstyrelsens läkemedelskommission över dess verksamhet december 1915–augusti 1919.« Genom centraliseringen av läkemedelsimporten under kriget läggs också ett rationaliseringstryck på marknaden i stort som speglar sig i diskussionerna som följer på krigsslutet. Rädslan för en socialisering av hela läkemedelsbranschen är märkbar – en rädsla som hos apotekarna ser ut att spela in också i synen på fabrikernas växande produktion.

Den första fixpunkten (opiater-apotekare-inhemsk handel) som samlar materialet till avsnittet *Tillgänglighetens nya artikulation* tar ett helhetsgrepp om den vid denna tidpunkt hårt pressade signifikantkedjan, där undantagscirkulärets tillgängliggörande från 1870 ska försvaras. Här ges en snabb och överskådlig bild av vilket slags reartikuleringar som gjorts framför allt i mötet med tidens nya regleringar från alkoholens fält och i och med framträdandet av droghandlarna i en egen farmaceutisk subjektposition.

Efter denna fixpunkts orientering av kedjans möte med den nya perioden vågas så ett första närmande till den (droghistoriskt) epokgörande internationella överenskommelsen som i mycket avgjorde att tidpunkten valdes och vars historia skrivs i avsnittet *Opiumkonventionen*. Framryckningen inleds med två fixpunkter, baserade på var sin subjektposition: Medicinalstyrelsen-Opiumkonventionen för det aningen oinspirerat rubricerade avsnittet *Mötet med Medicinalstyrelsen* respektive Droggrossisterna-Opiumkonventionen för avsnittet *De demokratiska droghandlarna*. I kontrasten mellan dessa två positioner blir ett huvudtema för hela kapitlet tydligt, apotekarnas eget sammanpressade läge i SFT.

Så långt har fixpunkterna triangulerat materialet i den ordinarie fallstudien. För att lyfta analysen av apotekarnas artikulationer av Opiumkonventionen i SFT en smula har jag i avsnittet *Apotekarnas positionering: från Centrallaboratorium till traditionens rätt* tagit mig friheten att göra en andra, komplementär fallstudie. Denna tar in SFT-artiklar om Bratts föreslagna centralisering av viss läkemedelstillverkning tillsammans med ett urval av artiklarna i SFT där apotekarna diskuterar Opiumkonventionen. Efter detta kryssande ut i tidskriftens motströmmar svänger kapitlet sedan hastigt och lustigt tillbaka in i den första fallstudien som avslutas med avsnittet *Opiumets benämningar*, med nämnda benämningar som fixpunkt. Ingen skada skedd: några vrängningar men kursen är åter rak och monopoliseringsshotet har tydligt identifierats i SFT:s tal om opium i den nya epoken.

Kvarstår hotet om totalförbud. Här vidtar så den stora komplementära fallstudien vilken avslutar hela avhandlingen. Den följer upp den rusets problematisering som presenterades med etern vid den första tidpunkten 1870–1875 för att se hur denna lämnar avtryck i SFT under totalförbudets tid, under den totaliserande statens period i den nya droghistoriska epoken. Totalförbudet upptar sex artiklar i SFT, men studien är utbyggd med Nykterhetskommitténs slutbetänkande som dessa sex artiklar förhåller sig till. En analys av detta betänkande upptar fallstudiens första del, därefter tar SFT-artiklarna vid med fixpunkten totalförbudsförslaget-apotekare.

Nog ordat, låt borda: slutseglatsen har börjat!

TILLGÄNGLIGHETENS NYA ARTIKULERING

Analysen av mängden material som fångas av fixpunkten kring den inhemska handeln är tänkt att visa hur den konflikt inom apotekarkåren som var tydlig 1900 nu ett par decennier senare har utvecklats till en reva i apotekarnas signifikantkedja, en reva som kraftigt destabiliserar kopplingen till Vetandets nod.

Men det förefaller rätt att först ge plats åt de kontinuiteter som kedjan uppvisar.

Samma dos (med lite denaturering)

Vi återfinner exempelvis den bekanta artikuleringen av opium som handelsvara i artiklarna efter kriget.⁵⁰⁴ Likaså ser man, när fall med falska morfinrecept som cirkulerar på landsbygden nämns, hur dessa inordnas i problemet med opiaterna som handelsvaror, där »smyghandel» och oegentligheter är de antagonistiska elementen.⁵⁰⁵ Den bekanta signifikantkedjan kring den apoteksordnade, trygga och fria opiathandeln genom dos-säkerheten återfinns också i materialet, här med »missbruk» knutet till »feldosering».

Doseringen får i kedjan på 1920-talet ytterligare stöd av denatureringens moment. Denatureringen av de alkoholhaltiga apoteksvarorna tjänar syftet att också osmakliggöra dessa. I några av farmakopéns olika opiumberedningar hade man sedan gammalt blandat med »kräkrot» i syfte att undvika förgiftningar.⁵⁰⁶ Dessa utblandningsmoment knyts nu också till den friare handeln med opium då insändare till tidskriften vill mena att »väl intet missbruk kunna befaras med 10% jodkalium».⁵⁰⁷ Utblandningen garanterar självmedicineringens måttliga dosering.

Det kan tåla att påminnas om hur doseringens moment, artikulerat på detta stabila sätt i signifikantkedjan ända sedan 1870, innebär en destabilisering av direkt-

504. Efter kriget är marknadsberättelser och ransoneringsartiklar dominerande bland opiumartiklarna: 190302, 190401, 191502, 191601, 201501, 201801, 202402, 202703, 203303, 211902, 232702.

505. I de två artiklar från denna tid som inte behandlar opium direkt som handelsvara utan berättar om hur förfalskade morfinrecept rapporteras cirkulera i landsorten saknas också missbruk som element. Fokus ligger istället på »smyghandeln», det oegentliga förfarandet, bortom kontroll och ordning, som denna »obehagliga trafik» utgör: 191402 och 200902.

506. Av de fjorton olika opiatberedningarna i 1908 års farmakopé (frånräknat de rena ingrediensernas uppteckning så som »opium» och »chloretum morphicum») ingår »kräkrot», *Ipecacuanha*, i två stycken: Thielemanns droppar och det sedan 1700-talet populära Dovers pulver (detta byter namn i farmakopén 1846 till *P. Ipecacuanhae thebaicus*). Linné nämner i ett brev hur roten beställts till ett svenskt apotek redan år 1726: »en lista på nya Medicamenter, som skulle skaffas på Apothequen, då där ibland war *Ipecacuanha*, som jag aldrig förr hört nämnas, och ett så grufweligt ord gaf mig anledning att admirera». Uppgifterna om brevet har jag fått genom apotekshistorikern Bo Ohlson. Apotekshistorikern Björn Lindeke har skrivit om läkaren, piraten och jordenruntsegaren Thomas Dover och hans sedan 1732 populära pulver i »Dovers Pulver: Från beprövad erfarenhet till vetenskap», *Kemivärlden Biotech med Kemisk Tidskrift*, nr 4, juni 2016, s. 38. Carl Linnæus, Brev till Bergius 1758-09-09 (<http://linnaeus.c18.net/eds/bs/01/03/t-0134.pdf>). *Svenska farmakopéen 1908* (Pharmacopoea Svecica, Ed. IX), Stockholm, 1908.

507. 220403. Jodkalium användes som ett slemlösande medel i hostmedicin, i det här fallet Tinctura Opii benzoic.

kopplingen mellan *miss*-bruk – opium och ett möjliggörande av kopplingar till flera *olika*-bruk beroende på dos, inom måttans ramar (outtalat men möjligt också som rusbruk).

Rubba inte mina apoteksglas!

I en dikotom uppställning mellan krångliga visavi förenklade regler artikuleras signifikantkedjan kring den sedan tidigare bekanta smidiga handköpshandeln med enkla regler.⁵⁰⁸ (I figur 6:1 nedan illustreras hur dessa enkla regler nu förankrar kedjan genom placeringen nederst, under apotekarnas subjektposition.) Starkt kopplade till krångel är kontrollstyrelsens cirkulär och nykterhetsnämndernas intrång i affärsverksamheten. Men dessa artikuleras analogt med såväl hindrande receptkrav som klagomål över giftstadgans förbud mot att, som vanan var att göra, dispensera giftiga läkemedel som opium i kundernas egna, medtagna flaskor och kärl. Endast de dyrare apoteksglasen fick användas.⁵⁰⁹

Detta krångel knyts till en kundvänlig politik och på ett antagonistiskt sätt till doserings- och denatureringsarbetets smidiga och noggranna förfarande. Då denna noggranna apotekarpraktik är garanten för trygg gifthantering utan missbruk artikuleras de krångliga reglerna på så sätt som ekvivalenta med ett premierande av missbruk i form av feldosering.

Utbildningens gift

Vi kan nu närskåda revan. Doseringens och denatureringens kedja handlar om att kontrollera gifterna, men proberingen är nära nog en icke-fråga i tidskriften under denna tidpunkt.⁵¹⁰ Vi kan här skymta en effekt som är förbunden med diskussionerna om giftstadgans krångliga hinder för detaljhandeln med opium. Denna hade från det att den trädde i kraft 1907 å ena sidan stärkt skyddet för kemiskt eller farmaceutiskt utbildade att bedriva import och grosshandel med opium, å andra sidan alltså inneburit hårdare krav på förvaring och dispensering av opium på apoteken.⁵¹¹ Vad som härmed verkar ha hänt är att subjektpositionen droggrossisterna – drog-

508. 190201, 192801, 200201, 230501.

509. Dispenseringen av opium i kundernas egna kärl diskuteras i 200201 och 200502, frågan om hur strängt man måste följa regleringen med förnyelse av recept på gifter av första klassen som opium i 220403 och 220501.

510. Endast en färgreaktionsartikel och en programpunkt för den internationella apotekarkongressen skvallrar om att probering ännu alls upptar apotekarnas intresse vid denna tid, 251601 och 252701.

511. Med giftstadgan av år 1906 reglerades slutligen den del av opiumets varukedja som ditintills stått fri, importen och grosshandeln. Dessa begränsas nu till vetenskapliga institutioner, fabrikörer med särskilt tillstånd och apotekare. För att få importera opium som fabrikör krävdes åtminstone någon sorts farmaceutisk eller kemisk utbildning. SFS 1906:114, § 2.

handlarna – nu får egen röst och tar långt större plats i SFT.

Särskilt i kapitel 5 skildrades konflikten mellan de små och de stora apotekarna. Droghandlarna är att betrakta som de stora apotekarnas utseparerade roll som grossister. Genom att de formar en egen subjektposition rivs apotekarnas subjektposition isär. Droghandlarna är under kriget tvungna att registrera sig hos Läkemedelskommissionen och från listan över importörer är det tydligt att nästan alla droghandlare är sprungna ur apotekarnas krets.⁵¹² Som grupp har de därmed lika goda meriter på den farmaceutiska eller kemiska utbildningens område som sina mindre kollegor i detaljistledet.

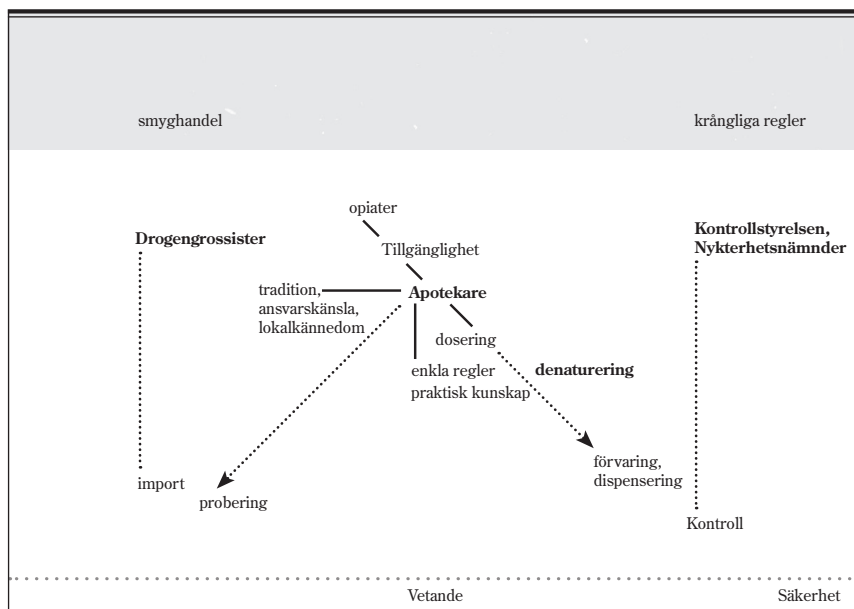
Dessa inhemska droghandlare artikuleras förstås till marknadens fält och befinner sig därför också i riskzonen för att hamna i ekvivalenslogik med instabilitetens element, på samma sätt som de utländska droghandlarna med sina utblandade droger tenderade att göra tidigare. Men vid denna tidpunkt har proberingen av drogerna som sagt destabiliserats i sin koppling till apotekarna och istället kommit att knytas till dessa svenska droghandlare. Detta moment kan därför inte användas för att ställa upp signifikantkedjan i skarp antagonism med instabiliteten på marknadens fält, så som brukligt varit för att skilja apotekarna från den subjektposition som tidigare figurerat på denna olyckliga plats (spekulanter eller försäljare av förfalskade droger mot vilka en kunnig probering höll sig vaksam). Istället förankras apotekarnas position här som den som bäst kan förhindra olyckor med »så farliga ämnen som gifter av första klassen»⁵¹³ med sin »genom tradition nedärvda ansvarskänsla» och lokalkännedom.

Då detaljhandeln med opium å sin sida knyts på bekant manér till en yrkespraxis, ständigt förhandlande mellan lagens stränga bokstav och kundrelationens helgd där smidig handel och billiga medel ofta vinner företräde, blir resultatet för den pressade signifikantkedjan ett markant skifte. Vetandets och Giftets kopplingar till apotekarna har skakats lösare, de måste dras åt på nytt, från andra fästpunkter.

Giftets problem förskjuts i varukedjan mot detaljistledet, där det nygamla momentet missbruk börjas förknippas med mer än en felhantering i handeln och kopplas allt närmare dispenseringen och brukarens bruk. Kontrollen av den internationella opiumhandeln, som tidigare artikuleras kring proberingen av förfalskade, icke-verksamma droger, är nu ledig för en reartikulering under Opiumkonventionens annorlunda kontroll, inte av giftet opium utan av narkotikan. Vad vetandet beträffar, kommer här tillgänglighetens signifikantkedja, som löper kring giftet på apoteken, att rotas i en lokal, inhemsk handel, buren av traditionernas och praktiken kunskaper. Framtidens farmaci var inte grundad i utbildningen allenast, den berodde ock på dess exklusivitet.

512. Av nitton inregistrerade importörer kan man från deras namn endast identifiera tre stycken som utanför apotekarnas krets: Firma Malmsten & Bergvall, Göteborg, Termometerfabrikanten B. A. Kahl, Stockholm och Instrumentmakare G. A. Kahl, Stockholm. »BERÄTTELSE, avgiven av Kungl. medicinalstyrelsens läkemedelskommission över dess verksamhet december 1915–augusti 1919«, s. 5–6.

513. 212801.

Figur 6:1. Tillgänglighetens nya artikulering

Apotekarnas möte med nya gift- och alkoholregleringar sammanfaller med deras förlust av proberingsuppgifterna till droghandeln i gross. Signifikantkedjan reartikuleras kring delvis andra vetandeformer om opium i handeln, kring traditionellt vetande. Med ett sådant vetande, parat med gamla och lokalt rotade relationer, behövs inte krångliga regler utan opiater kan tryggt hållas fria i apotekshandeln.

OPIUMKONVENTIONEN

Den corpus av regleringar som under denna tidpunkt, 1919–1925, införde idéer om totalförbud mot opiumrus på diskursivitetsens fält i Sverige tycks till en början vara en för apotekarna relativt fjärran händelse, att döma av de inledningsvis få artiklarna med dem som författare. Istället fylls SFT här av Medicinalstyrelsens korrespondens med Generaltullstyrelsen, Nationernas Förbund, Kommerskollegium och Kungl. Maj:t. Det närmaste man kommer några opiumhandlares subjektposition är den omfattande och agiterande inlagen från droghandlarna i frågan.

Det enda verkliga totalförbudet i Opiumkonventionen handlar om »bearbetat opium«, det vill säga opium ämnat för rusgivande rökning. Som beskrevs i kapitel 2 var konventionens andra åläggande införandet av recepttvång, där användningssätt, datum, köpare och säljare tydligt ska noteras och kunna redovisas. En lösning mycket lik både den bokföringens *namn-mängd-plats*-kedja vi minns från 1870-talets fallstudie över arseniken och föreskrifterna för gifter i den svenska giftstadgan från 1906.⁵¹⁴

514. Närmare bestämt § 11 i Giftstadgan 1906 som stadgar att apotekare eller fabrikörer bara får

Opiumkonventionens inverkan på apotekens opiathandel i detaljistledet genom att reartikulera opiumet, från gift-läkemedel till »narkotika« och så in i rusets och beroendets diskurs, började bli märkbar. Men det är alltså ingenting som föranleder inlagor från apotekarnas sida. Vad som under resans gång blir klart är dock att själva import-handeln med narkotika drastiskt kommer att påverkas. Följaktligen är det kring denna vi finner lejonparten av apoteksartikulationer i SFT, vad konventionen beträffar.

Apotekarna tiger till en början om denna Sveriges första särslagstiftning om narkotika. Istället intas scenen först av Medicinalstyrelsen som i några brevväxlingar med och kring NF 1921 håller sig klart reserverad inför de åtgärder konventionen verkar avkräva Sverige, främst av dess droggrossister.⁵¹⁵ Därav de två första fixpunkterna för att triangulera in Opiumkonventionen: Medicinalstyrelsen och droggrossisternas subjektpositioner.

Mötet med Medicinalstyrelsen

I Opiumkonventionen artikuleras opium, dess alkaloider och kokain som ekvivalenta med missbruket, genom elementet »narkotika«. I antagonism till denna ekvivalenskedja erbjuds en »kamp mot missbruk« som är kopplad till regleringar och förbud i handeln med narkotiska ämnen, regleringar som knyts samman i noden Opiumkonventionen.⁵¹⁶

Medicinalstyrelsen destabiliserar i sin tidiga korrespondens med NF kopplingen som Opiumkonventionen upprättar mellan sig själv och en »kamp mot missbruk« genom att introducera »svenska förhållanden«. Detta nationella moment kopplas till hur den svenska opiumhandeln internt redan administreras av laglydiga och ansvarsfulla handlare och att missbruk av narkotika är relativt sällsynt i landet.

Åtgärderna som NF knutit till sin kedja Opiumkonventionen – »kamp mot missbruk«, så som införsellicenser och kontrollåtgärder av kvantiteterna som importeras och reexporteras, avhängs kedjan som istället häftas fast med tyngder som »tids-

försälja gifter av första klassen mot skriftlig rekvisition. Där ska stå namnteckning, datum, giftets namn, apoteks eller fabriksinrättnings namn, mängd och ändamål. Rekvisenten förbinder sig att inte sälja vidare, bara använda ämnet som förskrivet, samt vara försiktig. Försäljningen antecknas i giftbok och sparas tillsammans med kvitterad rekvisition i tio år. Apotekarna hade frihet från dessa förordnanden så länge gifterna dispenserades som läkemedel enligt § 48: »Denna stadga äger icke tillämpning å vård och försäljning å apoteksinrättning af giftigt ämne såsom läkemedel, utan lände hvad medicinalstyrelsen därom särskildt förordnar till efterrättelse.« Opiumet har här sin arketypiska benämning och position för min undersökningstid, som giftigt läkemedel. Som läkemedel undgår det giftregleringarna, som gift möjliggör det en från medicinen friare och vidare roll för farmacin och apotekarna. Möjligen spelade detta undantag en viss roll för apotekarnas val att avhålla sig från egna inlagor i SFT rörande den internationella opiumregleringen.

515. 212701, 213001, 213201 för den följande diskussionen.

516. Originaldokumenten från Haag med konventionens fulla lydelse finns att bläddra i på Riksarkivet: Konseljakt 1913-05-16, ärende 46, Civildepartementet 1.

ödande», »för Sverige ovidkommande« och »oproportionerliga« för det ändamål som ska åstadkommas: ett minskat missbruk. (Det är dessa olika destabiliseringar av Opiumkonventionens kopplingar som grafiskt representeras i figur 6:2, som brukligt med prickade linjer.)

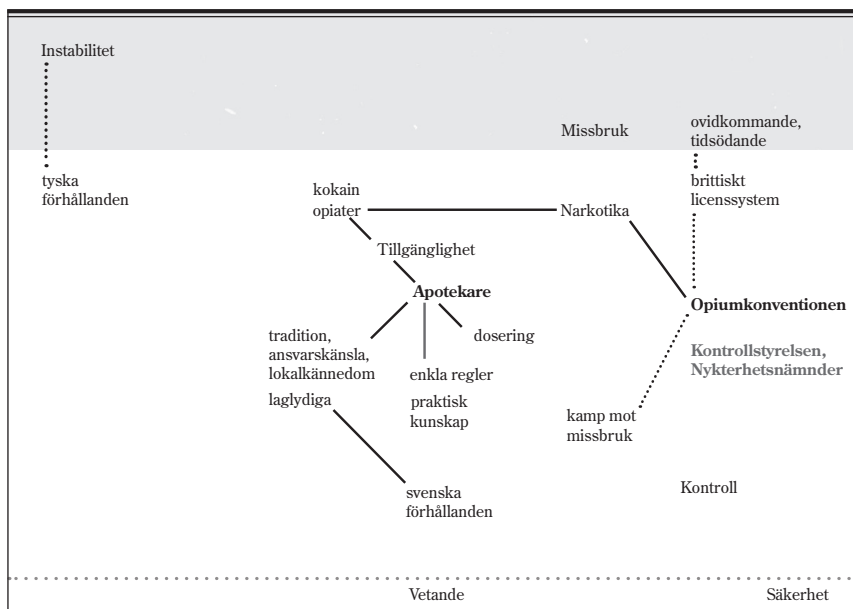
Nationell rockad

Ytterligare ett nationellt moment knyts till Medicinalstyrelsens signifikantkedja kring Opiumkonventionen. Det påpekas att Tyskland, en av de större narkotikaproducenterna, inte har anslutit sig till konventionen och heller inte ser ut att inom den närmaste tiden komma att ansluta sig. Ett internationellt samarbete med licensierad handel enligt brittisk modell (där reexport förbjuds och intyg utfärdas för att intyga legaliteten i varje handelsled) blir här »för svårt« menar styrelsen i ett remissvar till Kungl. Maj:t. »Svenska förhållanden«, kopplade till ordning och ansvar, förstärks således i sin tendens genom kontrasten till kaoset i Tyskland och på den internationella arenan i gemen.

Jag skulle inte ha blivit förvånad om kaoset i Tyskland och svårigheten att kontrollera narkotikahandeln skulle ha artikulerats till en ambition att säkra landets gränser och ett starkt bifall till den metod för att bekämpa missbruk som Opiumkonventionen framlägger. Men kopplingarna som Medicinalstyrelsen gör mellan dessa element är alltså helt annorlunda.

De utländska momenten som vi mött i SFT under de tidigare undersökta perioderna kastas här om av Medicinalstyrelsen: instabiliteten på drogmarknaden i Tyskland är en anledning att inte reglera opiumhandeln hårdare i Sverige; antagonismen följer med de nationella momenten och riktas nu snarare mot de onödigt hårda regleringarna från USA:s och Storbritanniens sida. Det är nästan så att de nationella momenten ser ut att vara de mest beständiga i sina positioner i SFT över de olika tidpunkterna.

Vid sidan av denna nationella rockad är också en rimlig tolkning i detta fall att signifikantkedjan som Medicinalstyrelsen konstruerar är fri från särskilt starka samhällsproblematiseringar, både av utlandet-Tyskland och av opiummissbruk som rus- eller beroendebbruk. Då USA just samhällsproblematiserar opiumbrukets rusaspekter riktas aversionerna mot detta nationella moment.

Figur 6:2. Opiumkonventionen stöter på grund mot Medicinalstyrelsen

Här visas Medicinalstyrelsens reartikulering av Opiumkonventionen efter »svenska förhållanden«. De nationella momenten används friskt för att destabilisera eventuella kopplingar mellan kamp mot missbruk och krav på nya svenska åtgärder i regleringen av opium.

Vetenskapen vrids

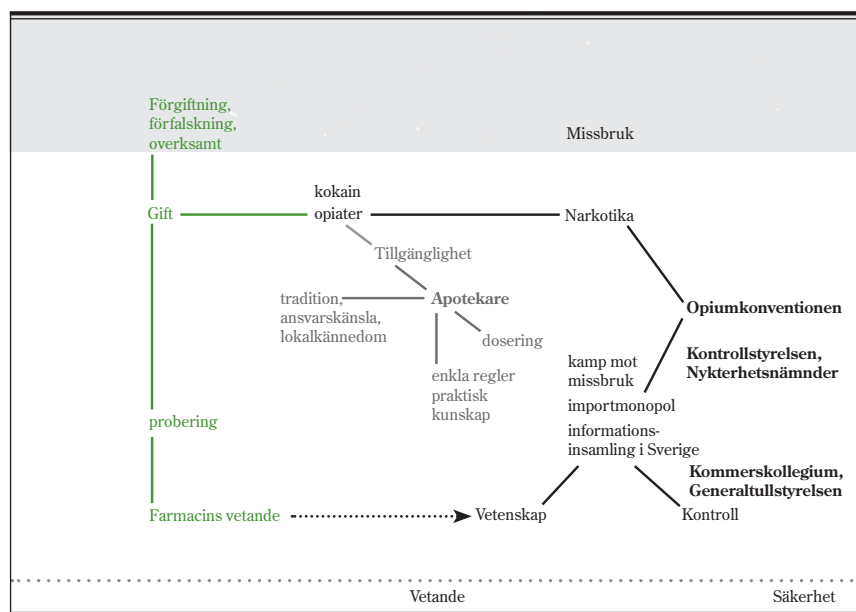
Regeringen gick dock emot Medicinalstyrelsen, valde att följa NF-direktiven och skrev på Opiumkonventionen. Medicinalstyrelsen tvingades byta fot i förhållande till den internationella opiumkontrollen. De gjorde det genom att förbinda sig till dess vetenskapliga syften.⁵¹⁷ De betonade att en kontroll av de importerade kvantiteterna bidrar till informationsinsamlingen och på så sätt till kampen mot missbruket internationellt.

Utan att avvika från sin tidigare destabilisering av kopplingarna mellan »kamp mot missbruk«–»Opiumkonventionen« (genom poängterandet av de svenska förhållandena) låter Medicinalstyrelsen en inkoppling av momentet informationsinsamling bli det som sätter samman signifikantkedjan: »kamp mot missbruk«–»informationsinsamling«–»internationellt«–»Sverige«.

Man kan uttrycka det så att Vetenskapen som nod stabiliserar signifikantkedjan mellan de tidigare oförenliga »kamp mot missbruk«, »Utlandet« och »Sverige«. Den är också en nod som Medicinalstyrelsens läkare kan inta samtidigt som den ger plats åt både Kommerskollegiums och Generaltullstyrelsens positioner som statistiksamordnare och kontrollörer. Här står en sak fram för mig som särskilt viktig:

517. 213501 särskilt, men med följdartiklar om informationsinsamling i 242001, 242401.

den Vetenskap det här är fråga om befinner sig långt från det farmaceutiska vetandet med sina kopplingar till probering och analys av Giftet. (Uträngningen av detta vetandes kopplingar är i figur 6:3 nedan markerad med gröna linjer.) Den Vetenskap det här är fråga om är en bokföringens kontroll-vetenskap av närmast sociologiskt och nationalekonomiskt slag. Opiumet är på glid i sin vetande-koppling.

Figur 6:3. Vetenskapen vrids, Opiumkonventionen seglar förbi Medicinalstyrelsen in i landet

Genom att Medicinalstyrelsen kopplar in momentet »informationsinsamling» kan Vetenskap knytas till Opiumkonventionen (som trots styrelsens rekommendationer skrivits under av regeringen). Med denna reartikulering kan fred slutas mellan alla opiumets kontrollerande institutioner. Men av reartikuleringen följer en vridning av Vetenskapen där andra av dess kopplingar anspänns och brister – de till det farmaceutiska vetandet.

De demokratiska droghandlarna

Det Medicinalstyrelsen i praktiken gick med på i sin vändning var att gå från en svensk kontroll av opium som giftigt läkemedel till en kontroll av den importerade kvantiteten opium i egenskap av narkotika. För att få kontroll över denna såg Medicinalstyrelsen bara en möjlighet: att centralisera importen till en enda aktör. Därmed kom de på kollisionskurs med de droghandelsfirmor som enligt egen utsago hade stora delar av sin omsättning i opiumimporten.⁵¹⁸ En rekongilering av droghandlarnas position med NF och Medicinalstyrelsen kring noden Vetenskap var inte mycket att hoppas på, kommer det att visa sig.

518. »Då opium och övriga här åsyftade varor utgöra en avsevärd del av droghandlarnas omsättning, skulle dessa genom ett monopol lida ett väsentligt avbräck i sin rörelse.» (223104)

Vetenskapens virrighet

Droghandlarnas position som handelsmän med farmaceutiska kvalifikationer tycktes inte vara tillräckligt för att tillåta dem att utmana Medicinalstyrelsen om vetenskaplighet som främsta artikulation. Dessa grosshandlare i drogbranschen såg sig om efter andra noder, som var lika – eller helst ännu mer – stabila, genom vilka de kunde sammankoppla sig själva, opiumimporten och det allmänna bästa. De gick stegvis tillväga.⁵¹⁹ De börjar med att angripa vetenskapligheten genom att ta upp Medicinalstyrelsens tidigare hållning i frågan, den som rörde de svenska förhållandena. Härigenom får man till stånd både en destabilisering av Opiumkonventionens koppling till »kamp mot missbruk« och – genom att visa att det enligt läkarna själva inte finns några »sakliga skäl« till eller »reella behov« av att ansluta sig till konventionens regleringar av svensk handel – en destabilisering av läkarnas koppling till Vetenskapen som nod. Det verkar i förstone som om deras beslut att gå med på Opiumkonventionen, »trots det att några reella skäl därför icke ens påstått vara för handen«, strider mot de vetenskapliga slutsatser de själva alldeles nyss dragit.

I stället för vetenskapliga skäl styrs Medicinalstyrelsens importcentralism av något helt annat, menar droghandlarna: de har »tagit sin tillflykt till« en rigid formalism och en feltolkning av Opiumkonventionens skrivelser för att få igenom »sitt monopolförslag«. Medicinalstyrelsen förlorar så sin koppling till ett vidare sanningsanspråk och ställs i ekvivalens med verklighetsfrånvända »tolkningar« och regelrytteri. (Översatt till figurernas grafiska schema: Medicinalstyrelsen leviterar, i droghandlarnas artikulation, upp mot det högra hörnet på regleringarnas fält, så som syns i figur 6:4 nedan.)

Fri opiumimport – för folket!

Droghandlarna går vidare med sin operation att klyva det diskursiva rummet genom att införa en kraftfull dikotomi mellan demokrati och diktatur, ett spänningsförhållande på det diskursiva fältet som före 1920-talet inte visat sig i talet om opium i SFT. Om världen 1917 skulle göras säker för demokratin menar droghandlarna 1922 att den också måste göras säker för en fri opiumimport.

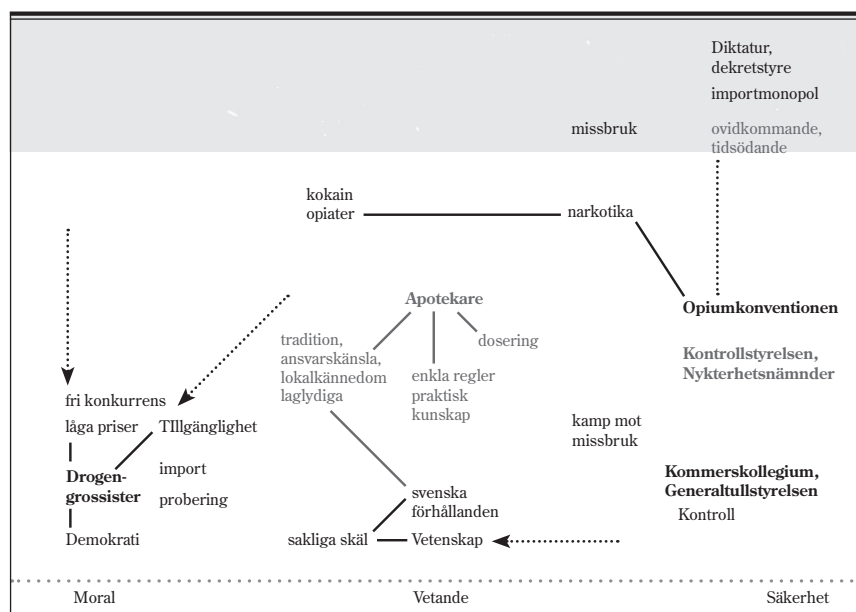
De framhåller att de låga priser som en konkurrens på marknaden garanterar är direkt kopplade till en stor tillgänglighet på läkemedel för hela folket. De betonar också att § 60 i regeringsformen, som garanterar fri företagsamhet, är demokratiskt förankrad och att Medicinalstyrelsens centraliseringsförslag är dess motsats.⁵²⁰ Ett dekretstyre görs ekvivalent med monopol, centralisering och Opium-

519. 223104. Hela droghandlardiskursen baseras på denna enda artikel, men denna är å andra sidan fem sidor lång. Analysen stötts eventuellt också upp av ytterligare läsning jag gjort av andra artiklar som grosshandlarna infört i liknande frågor i SFT.

520. Gissningsvis är det framför allt sista meningen i § 60, som rör monopolbildning, som droghandlarna hänvisar till: »Ej heller må Konungen Statens Inkomster förpakta eller, till winning för sig och Kronan eller enskilda personer och Corporationer, några monopolier fastställa.« SFS 1866:29, *Kungl. Maj:ts och*

konventionen, så som den nu tolkas av Medicinalstyrelsen – vilket i sig är ett hot mot folkhälsan.

Diktaturens ekvivalenskedja upprättar stabiliteten och det meningsbärande i droghandlarnas signifikantkedja mellan fri handel, demokrati och tillgängligheten på läkemedel. Denna artikulation riskerar givetvis också att destabilisera apotekarnas signifikantkedja kring Tillgängligheten, som i tidigare kapitel har visats varsamst konstrueras med ett visst avstånd till konkurrensen på den fria marknaden. Droghandlarna intar den position av tillgänglighet-folkmedel inklusive det sunda förnuftet kring sakliga skäl och reella behov, som SFT:s signifikantkedja fram till denna tid reserverade för apotekarna.

Figur 6:4. De demokratiska droghandlarna

En ny kraft gör sig gällande i SFT: droghandlarna. Med en rad artikulationer, centrerade kring opiumimportens frihet, drar de till sig moment såväl som noder vilka tidigare var stramt bundna till apotekarnas subjektposition. Opiumkonventionens och Medicinalstyrelsens mullrande hot om att centralisera importen av opium för att kontrollera dess (miss)bruk reartikuleras i det närmaste som diktatoriska övergrepp mot folkhälsan, men krymper på samma gång utrymmet för den äldre signifikantkedjan i SFT.

Apotekarnas positionering: från Centrallaboratorium till traditionens rätt

Det häftiga motståndet från droghandlarnas sida mot importmonopolet hade tvivelsutan sin grund i den färska debatten om etablerandet av ett Centrallaboratorium. En andra fallstudie över apotekarnas tal om Opiumkonventionen och Centrallaboratoriefrågan i SFT vidtar därför nedan.⁵²¹

1920 hade Medicinalstyrelsen i räddningen av Astra drivit på för att Ivan Bratt med sin Vin & Spritcentral skulle starta preparadatillverkning i fabriken att utbjuda till alla apotek och ha som grund för taxeberäkningen. För att lyckas föreslog man en statlig monopolisering av importen av gifter av första graden (det vill säga bland annat opium) till Centrallaboratoriet. Målet var att på så sätt kunna ge en fast grund för industriell läkemedelstillverkning och tränga ut vad man artikulerade som ineffektiv egentillverkning på apoteken. I slutändan genomförs inte förslaget, men det gav upphov till mycket fruktbara källtexter.⁵²²

Monopoliseringsförsöket föranledde bildandet av Föreningen Sveriges drogen-grossister,⁵²³ vars position i frågan fick stöd från flera insändarskrivande småapotekare i tidskriften och som kom att framgångsrikt motarbeta statliga monopolsträvanden på apoteksområdet under hela mellankrigstiden.⁵²⁴ När apotekarna diskuterar Opiumkonventionen under de följande åren ekar utfallen från Centrallaboratorie-debatten högre i rummet än de till Opiumkonventionen mildt framlagda satserna.

Centrallaboratoriet skulle organiseras efter Ivan Bratts systembolag och det var genom standardisering av medel, centralisering av inköp och fabriksmässig tillverkning som företaget artikulerades till det rationella, vetenskapliga och moderna.⁵²⁵

521. Striden om Centrallaboratoriet är ytterst het i SFT och kan inte annat än förstås som det närmast liggande diskursiva fält på vilket den senare artikulationen av opiumimportmonopolet med Opiumkonventionen förs. Artiklarna i fråga är: 200102, 202401, 202601, 202701, 202702, 202704, 202801, 202901, 203001, 203003, 203101, 203202, 203401, 203501.

522. SFT:s läsare får läsa att importmonopolet inte blir av i en av Medicinalstyrelsen utfärdad kungörelse i 231402, vilken kompletterar Opiumkungörelsens § 5, vilken publicerats i SFT (231101).

523. Utannonserat i SFT i artikel 203101. *Drogengrossist* är tyska för droggrossist, avslöjande opiumhandelns varukedja.

524. Detta var idéer som lyfts tidigare och skulle återkomma. Men förslaget 1920 faller, likaså det 1934 när man igen strävar efter likalydande monopolordning. Lönngren 1999, s. 152–154, 181–183.

525. Ivan Bratt uttrycker Centrallaboratoriets företag inför Apotekareförbundet som helt och hållet ett ekonomiskt och vetenskapligt rationaliserande i tiden på Vin & Spritcentralens grund: »Genom centralisering av allt inköp kan genom bolagets inköpsorganisation sådana pris erhållas, som för knappast någon annan i världen är möjligt. [...] Då de bästa, verkligt vetenskapligt utbildade läkarna sällan använda individuell receptur, kommer utvecklingen säkerligen att gå i riktningen av läkemedlens standardisering. [...] Centrallaboratoriet kan visserligen bli ingångsporten till en socialisering av läkemedelshandeln, men det kan även, om det drives rationellt och i tidsandans krav, bli en rigel däremot.» (202901) Denna kedja av centralisering-rationalisering-standardisering artikuleras också i samma artikel (samt på liknande sätt i två andra: 203003, 203501) i hotfull antagonism till apotekares motstånd, vilket görs ekvivalent med deras nuvarande olagliga försäljning av »inköpta galeniska läkemedel» (patentmedel) och döms ut på förhand som stridande mot utvecklingen. Om motståndet leder

Framtidens farmaci så som den artikuleras i apotekarnas signifikantkedja sedan 1870 står utan tvekan i skottgluggen. I de enskilda småapotekarnas och Apotekarförbundets motstånd artikuleras inte konkurrens och låga priser (knutna till demokrati eller frihet) som alternativ till den brattska modernismen; istället utgör signifikantkedjans kopplingar mellan apotek och farmacins vetande stridsäpplet.⁵²⁶

Centrallaboratoriets modernism knyter vetenskapen till standardiserade medel och en centralisering av kunskapen till fabriker i och med överflyttningen av tillverkning och probering dit. Artikulationen visar därmed på ett akut sätt hur beroende apotekarnas signifikantkedja kring farmacins vetande är av de ekonomiska momenten kring privilegierna och hur breda dessa privilegier måste vara, från probering och tillredning till detaljhandeln, för att inte hela kedjan ska destabiliseras. Signifikantkedjans heliga treenighet blottas i sina ömsesidigt beroende delar: ekonomiska privilegier för att garantera det farmaceutiska vetandet på apoteken, Vetandet för att garantera tilltro och anseende för apotekens handel, apotekens stora omsättning med hög Tillgänglighet för att underhålla det farmaceutiska vetandet.

I kampen för att bevara den ekonomiska positionen i trots mot den moderna ekonomins centraliserande, standardiserande och rationaliserande krafter förs stora droggrossister samman med småapotekare. En insändare från en av dessa mindre apotekare fångar på ett kärnfullt sätt hur framtidens farmaci nu kan artikuleras:

Sannolikt kommer bolaget icke att spara på propaganda inom läkarekretsar och härigenom kommer så småningom den individuella recepturen att till stor del försvinna, och vad detta kommer att betyda för apotekens nettobehållning är ej svårt att förutse. Hur går det sedan med utbetalningarna för pensioneringen och subvention till de mindre apoteken? Yrket kommer så småningom att sjunka i kunskapsnivå och all vetenskaplig bildning göres överflödigt. All kunskap skall även den, centraliseras och behöves endast å centrallaboratoriet. Vi apotekare bliva helt rätt och slätt endast distributörer.

Vad skola de stackars innehavarna av de mindre apoteken taga sig till hela, långa dagar då receptur och laboratorier berövats dem? Vad som förr tog en timma för tillredning, tages härefter färdigt från en hylla och expedieras ögonblickligen. Signatur är överflödigt! »Bruksanvisning medföljer.« Trevliga utsikter!

Arbetet är det enda som kan glädja och tillfredsställa en människa och detta skall undandragas oss. Leda och avsky för yrket blir en följd.⁵²⁷

till handling »kunde bolaget givetvis komma att taga under övervägande en hemställan om åtgärder i monopolsyfte« (202901).

526. Apotekarförbundet samlar sig till en kompromiss med laboratorieförslaget medan enskilda insändare och inlagor i debatten som hänvisar till småapoteks plågor eller beskriver sig som mindre apotek tydligt intar en mer antagonistisk position. De delar dock huvudartikuleringarna kring vetandets förvar genom tillredningens och proberingens bevarande på apoteken.

527. En småapotekare uttrycker i tre stycken värda ett blockcitrat vad som kan sägas sammanfatta stora delar av materialet som opponerar sig mot Centrallaboratoriet: 203202.

Det är dessa explicita uttryck för farmacins intresse för att behålla allt från import till tillredning och probering på apoteken i syftet att bevara vetandet – den stabiliserande noden i hela signifikantkedjan – som ekar när Opiumkonventionen diskuteras under åren därefter.

I Centrallaboratoriedebatten oroas man för en monopolisering genom centralisering från ett statligt sanktionerat bolags håll; det handlar om en oro för den moderna ekonomins ångvält vilken rattas rakt mot apoteksprivilegierna av starka statliga händer. I diskussionerna om Opiumkonventionen känns denna oro igen och följer precis samma mönster, men här knyts också Opiumkonventionen fast vid den sedan 1870 stabilt artikulerade signifikantkedjan kring en fri apotekshandel i antagonism mot stränga statliga regleringar av opiumhandeln-smugglingen-den kundovänliga politiken.

Smugglingen som ansågs följa på Opiumkonventionens handelsrestriktioner förenade marknadsberättelser om »de exportrestriktioner, som nu införts i U. S. A. och England«⁵²⁸ med rapporter från den internationella apotekarkongressen i Paris där Opiumkonventionen spökar bakom de »drakoniska« och »oförnuftiga« lagar som införts i många av de europeiska länder som är representerade på mötet.⁵²⁹

Det internationella momentet reartikuleras här, med utgångspunkt i konventionen, dels till ett internationellt samfund apotekare (vars förnuftiga vetande står antagonistiskt till lekmän och demokratiska ledare), dels till de internationella ekonomiska rörelselagar som normaliserats på ett stabilt sätt just i relation till det internationella momentet sedan 1870. Signifikantkedjan kring Opiumkonventionen ser här ut att artikuleras med apotekarnas förnuft som den nod vilken håller såväl drakoniska totalförbud som en kaotisk fri smuggelhandel stången. (Nedan syns denna nya förankring illustrerad genom kedjan som löper ned från »Apotekare« i vetandets centralspalt av figur 6:5.)

När Apotekareförbundet först yttrar sig om den föreslagna monopoliseringen av importen genom Opiumkonventionens implementering står inte längre vetandet, inte ens förnuftet, i centrum för kedjan:

528. 203303.

529. 240201. Rapporten från Fédération Internationale Pharmaceutiques möte i London fortgår i både 240101 och 240201. Opium och opiumlagarna internationellt diskuteras i det andra numret och det är ur detta citaten hämtas men analysen lutar sig mot bägge artiklarna. På denna kongress har det framlagts kritiska rapporter om de nya nationella narkotikalagarna i England, Frankrike och Holland. Alla dessa lagar har infört hårdare straffåtgärder för illegal narkotikahandel. Bötesbeloppen höjs och i vissa fall införs långa fängelsestraff för första gången i Europa för narkotikabrott. Som vi minns från den internationella drogforskningen var de lagar som här drabbas av apotekarnas kritik kompromisser visavi en långt mer drastisk, och i europeiska ögon puritansk, USA-position.

Sveriges anslutning till den internationella opiumkonventionen har för vårt land medfört skyldighet att, i den mån sådant visar sig erforderligt, komplettera de förordningar, som reglera försäljningen av och handeln med narkotiska ämnen. [...] Enligt medicinalstyrelsens förmenande kan detta endast ske därigenom, att all import av ifrågavarande ämnen sammanföres på en hand [...] Genom en sådan bestämmelse komma landets apoteksföreståndare, vilka hittills varit de, som i första hand varit berättigade importera dessa gifter, att för framtiden berövas all rätt härtill. För att i möjligaste mån åt apotekarekåren bevara dennas urgamla rätt till import av även dessa gifter, och då det synes vara för landets apoteksföreståndare av största betydelse, om dessa erhöles regeringens förtroende att handhava den föreslagna centraliserade importen, har det syntts utskottet önskvärt, att frågan kunde lösas i antydd riktning. [...] att landets apoteksföreståndare sammansluta sig till en förening, byggd efter kooperativa principer, och att åt denna förening uppdrages att handhava importen.⁵³⁰

Istället för hänvisningar till det farmaceutiska vetande som berättigade ett importmonopol står här endast apotekarna, med sin historia och urgamla rätt. Det är som om man vänt på sig, man riktar blicken bakåt och inåt mot det egna nakna intresset och har framtidens farmaci i ryggen.

I uppropen för att bilda ett kooperativt bolag för att vinna importmonopolet är också endast den urgamla rätten nämnd som berättigande.⁵³¹ I ljuset av Centrallaboratoriedebatten och rädslan för socialisering under Bratt blir en tolkning särskilt trovärdig: det Farmaceutiska vetandet är inte längre apotekarnas födslorätt. Att lyfta denna nod som berättigande ett monopol kan lika gärna stärka Bratts som apotekarnas hand. Hellre då tradition och urgammal rätt.

Ytterligare en reartikulation sker dessutom med Opiumkonventionens introduktion i SFT och den kan förklara frånvaron av det farmaceutiska vetandet i apotekarnas signifikantkedja. Vetandet om opium i Opiumkonventionen (som ympats på svensk lagstiftning genom Medicinalstyrelsen) kopplas till kvantiteten av narkotika i handeln, till kontrollen av dess flöden. Vetandet om opium har släppts loss från det farmaceutiska vetandet. Det farmaceutiska vetande som så desperat artikulerats i Centrallaboratoriediskussionerna finner ingen plats i detta sammanhang, och i ljuset av denna tidigare diskussion blir det samtidigt uppenbart vilken vändning i diskursen det måste innebära.

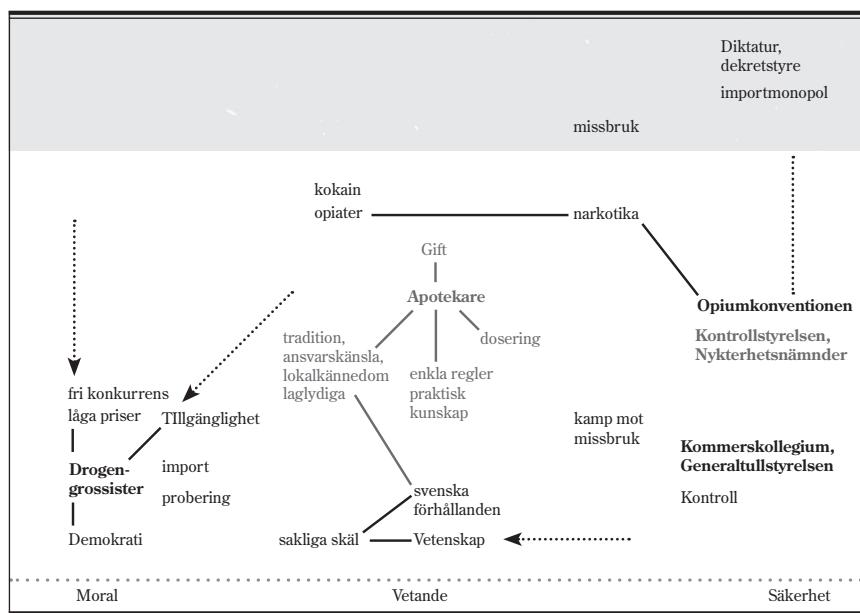
Att farmaceutiskt veta om Giftets dos och renhet, dess verkansgrad och rätta märkning räcker inte längre för att ge Säkerhet till opiaterna. Inte heller spelar folkets vetande i relation till detta farmacins vetande någon roll längre – tvärtom kan man anta. Kunderna ska misstänksamt bokföras, deras vetande om bruket av narkotika är i sig Osäkert.

530. 223002.

531. Följden på artiklarna med detta händelseförlopp är snabb. Nyheten att opiumimporten ska monopoliseras och centraliseras, mottas med lika delar knot och uppmaning till bildande av eget bolag för att vinna importmonopolet i 222803, 223002, 223102, 223103; genomdrivande av bolagsbildningen och uppföljning av det sakliga förloppet i 231101, 231402.

Signifikantkedjan kring den fria opiumhandeln i SFT, som vi följt sedan 1870, knyts härmed allt snävare och hårdare kring *giftet*, *traditionen*, och *yrkeskårens gemensamma intresse*, i sin fortsatta antagonism till statens och läkarnas vilja att allt hårdare kontrollera apotekshandeln med opium. (De insnävade kopplingarna syns i figur 6:5 i den lilla triangulära kärnan – »Apotekare«-»opiat«-»Gift« – som finns kvar av den förr så spretiga kedjan.)

Den andra antagonismen, som riktas mot den instabila marknaden, befinner sig nu i bakgrunden men är fortfarande verksam som den normalitetens gräns som ett totalförbud inte kan överstiga utan att släppa loss smugglings internationella krafter. Denna instabila marknad har i och med droggrossisternas artikulation av konkurrens-låga priser-demokrati kommit att bli något annat än en amerikansk sjuka att hota regleringsförsöken med. I någon mån har denna balansvikt mot krångliga regleringar nu fått egen röst och uppställt ett alternativ till den tillgänglighet som apotekarna företräder.

Figur 6:5. Apotekarnas opiumkonvention

Apotekarna framhårdar i att försvara den fria apotekshandeln med opiat också i mötet med de hårda strafflagar som följt på Opiumkonventionens undertecknande i Europa. Men snaran dras åt, signifikantkedjans kopplingar sträcker sig inte längre ut över vetandets vidder eller kundernas rättigheter. Endast de egna traditionsvunna rättigheterna och det egna förnuftet står stabila kvar (folkets *sensus communis* är ej längre inom räckhåll).

Arkeologiska anteckningar kring rus och reklam

1920-talets signifikantkedja, i huvuddragen sig lik från föregående decennier, saknar den tydliga kopplingen till en framtidens farmaci som förankrade den i de tidigare tidpunkterna. Fler tystnader än så kan uppmärksammas som potentiellt meningsbärande. Färghandlare och kemister har inte förekommit trots den segslitna kampen mot dessa och de reklamerade »hälsomedel« de ännu försäljer.⁵³² Inte heller har rusproblematiseringen samlat material till en fixpunkt att undersöka.⁵³³ Opiumkonventionens artiklar saknar nästan helt elementet rus eller njutning och de subjektpositioner som talat om njutnings- eller rusmedel, alltså Kontrollstyrelsen och Nykterhetsnämnderna, fångade endast opium i de nät som måttats till maskorna för den stora fisken – de alkoholhaltiga preparaten. Vadan dessa uteslutningar?

Vad som syns i analysen är hur denna tid av monopol och totalförbud kraftigt ändrat styrkeförhållandena mellan diskurserna på fältet, med implikationer för SFT:s artikulationer i sin signifikantkedja. Opiumets plats i kedjan måste artikuleras allra främst i relation till dessa nya tryck från en modernism som ser ut att kunna binda till sig de element mot vilka apotekarna förhållit sig antagonistiska: statliga tvångsåtgärder och marknadens instabila krafter.

Reklam ses nu snarare som Centrallaboratoriets propaganda mot läkarna, marknadskrafterna nu som den »standardiseringsterror« det brattska bolagets centralism knyts till av mindre apotekare.⁵³⁴ Denna industriella modernisms artikulationer gör apotekarnas position, som spelat ut dessa motstående element av marknad och stat

532. Striden mot humbug, som var så bestämmande för signifikantkedjan 1900, har ingalunda avklarat. Men opiaterna lyser med sin frånvaro i densamma. Min läsning av SFT utanför fallstudiernas urval måste här blottas en aning som det arkeologiska grävandets restmaterial med erkända referenser: Apoteksvarustadgan förbjöd utbudandet av någon substans som »läkemedel« för andra än apotekare. Så, nu utbuds istället »hälsovaror«. Apotekarna äskar genom societeten förbud och statligt engagemang för att stämma det oförnuft reklamens spelar på och underblåser, tillsammans med Medicinalstyrelsen och Centralstyrelsen för Sveriges farmaceutförbund i den illustrativa artikeln 240901. Som artiklar i denna strid kan nämnas 230202, 230301 och 230801 (den sista en av flera anti-reklaminlagor av den kände läkaren Torsten Thunberg, se också de polemiska 250501 och 250601). Striden kring apoteksvarustadgan ser ut att hetta till igen 1925 med en färghandlarinlaga om att denna stadga bör omarbetas. I diskussionen som följer blottas hela spektret av apotekarnas positionering mot fabrikstillverkning, reklam och fri konkurrens. Modernitetens krafter ställs i dessa artiklar mot vetenskaplig utbildning och ansvarsfullhet genom tradition. Se särskilt 253301. Ytterligare ett negativt resultat meddelas så att inget dubbelarbete råkar företas av framtida forskare: jag har läst igenom *Svensk färg-teknisk tidskrift: Organ för Sveriges färg- och kemikaliehandlare samt tekniska fabrikanter* för åren 1919–1925 och inte funnit någon enda artikel som nämner en opiat. I antagonismen med Apoteksvarustadgan och apotekarnas monopol på läkemedel görs istället reklam för medel i konkurrens med opium hos färghandlarna. Detta arkeologiska restmaterial ska inte förstås som en egen fallstudie, bara som en not som styrker det intressanta i att opiat *inte* nämns i samband med en professionsstrid som ändå verkar i materialet annorstädes.

533. Berusningsmedel i samband med Opiumkonventionen förekommer i 232001.

534. 203001. En apotekares insändare inskjuter samtidigt att Bratt knappast företräder läkarskråets majoritet i sin standardiseringsiver, ett försök av gammalt snitt att destabilisera läkarnas subjektposition i dess anknytning till de antagonistiska element apotekarkedjan står inför.

mot varandra, mycket prekär. Det brattska, ekonomiskt rationella bolaget samsas med Opiumkonventionens nya krav och förmår utmana Totalförbudet om de modernaste av noder. Det är i relation härtill som en annan plats för opium måste vinnas till kedjan. Avsaknaden av reklamens artificiella begär, som är knutet till färghandlarna eller lanthandlarna vad opiaterna beträffar, speglar en ny tids diskursiva fält.

Rusets fantom i kedjan (på ett fält som spänns ut av monopolet Vin & Spritcentralen, av förbudslagstiftningarna på rusproblematikens grund i Opiumkonventionen och av förslaget om Totalförbud) är svårare att förstå. Eller snarare, mer intressant. *Hur* ruset undanträngs är en fråga som hänger ihop med frågan om hur opium artikuleras isär från andra psykoaktiva apoteksmedel. I tidigare kapitel har vi sett hur ruset användes som en del i signifikantkedjan kring en fri apotekshandel, förvisso distanserat från opiumhandeln över expeditionsdisken genom kultur och dryckenskap men aldrig i sig antagoniserat. Skadan var överdriften i ruset, på samma sätt som överdriften användes i andra sammanhang. Ruset var inte i sig en överdrift.

Om trycket på det diskursiva fältet någonsin kan sägas kvävande för en rusets normalisering är det under 1920-talet. De två sista avsnitten i denna avhandling företar sig att ytterligare belysa hur opium (sär)artikuleras, genom att dels med en sista fixpunkt i opiatmaterialet studera benämningarna kring opiaterna och hur de visar på en redan antydd, hårt näpst, giftets diskurs, dels göra ytterligare en fallstudie: en exkurs ut i rusets hemvatten. I denna undersöks artikulationen av totalförbudsförslaget i SFT och hur det synliggör apotekarnas intrikata behov av en rusets normalitet *utanför* apoteken – för att kunna vidgå dess existens *på* apoteken.

OPIUMETS BENÄMNINGAR: AV AKADEMISKT INTRESSE?

Kärt barn har många namn, och opiumbenämningarna ser vid första anblicken ut att vara lika blandade som ingredienserna i en mithridiak.⁵³⁵ Men filtrera och extrahera och du skall finna. Apotekarnas signifikantkedja som vi känner igen den, benämnde opiaterna i första hand som läkemedel-som-varor 1870, och giftets moment som viktigt bihang ser ut att förstärkas och bli mer centralt framåt 1900, där jag har uppfört det som nod för kedjan. Vad som framträder med en fixpunkt kring benämningarna under 1920-talet är hur narkotikan får en allt större roll på det diskursiva fältet och hur apotekarnas signifikantkedja i mötet med denna alltmer centrala benämning söker bibehålla giftets centralitet bland de olika övriga benämningarna.⁵³⁶

Narkotikan som ingrediens

Först i och med Opiumkonventionen får narkotikabenämningen en ny och central position i materialet. Det handlar om juridiska satser och meningar som trycks in i SFT där »Opium m. m.» eller »opium, morfin m. m.» placeras tätt ihop med narkotikan som i »opium och vissa andra narkotiska ämnen» eller bara »narkotika».⁵³⁷ Den juridiska benämningen av de olika ämnena skapar intressanta spänningar i SFT; det är tydligt i materialet att ett nytt synsätt på opium måste ackommoderas.

Det är inte underligt att ordet narkotika, med sin väl etablerade farmaceutiska bety-

535. Mithridiak är en gammal benämning på farmaceutiska blandningar med mängder av gifter. Namnet tas från kungen Mithridates som, aningen paranoid, gjort sig immun mot alla gifter efter år av tillvånjning. Det låg honom i fatet när han skulle begå självmord medelst gift; han överlevde och fick be sin slav att hjälpa honom på mer handfast sätt. Alf Henrikson, *Antikens historier*, band 2, Stockholm, 1959, s. 109–128. Se även 232301 och 232401, båda med titeln »Teriak».

536. Benämningarna vid sidan av de diskussioner om gift och narkotika som följer är de sedan tidigare bekanta egennamnen på opiatberedningar eller varubenämningar. 190201, 190203, 190401, 191402, 200902, 220401, 233102, 253502 benämner opiater endast med egennamn, varubenämningarna i apotekarnas signifikantkedja återfinns i t.ex. 191502, 191601, 192801, 202703, 203303, 232702. Apotekarna synes tillsammans med droghandlarna, föga förvånande, fortfarande använda varubenämningar oftare än läkare och Medicinalstyrelsen. Skillnaden mot Medicinalstyrelsens benämning blir tydlig när de båda artikulerar ransoneringen i samband med kriget, där apotekarna använder »ransonerade varor», medan Medicinalstyrelsen föredrar läkemedelsbenämning. Varubenämningen i apotekarnas signifikantkedja minskar dock efter 1920 och avtar helt för de sista två–tre åren. Den förekommer då endast i droghandlarnas artikulation (men synnerligen frekvent i den långa artikeln 223104) och, kopplad till huvudbenämningen »narkotiska ämnen», i opiumkungörelsen.

537. Jag skriver juridiskt för att det är fördragstexternas lydelse om narkotika som inleder artiklarna och sedan i regel ges en ny lydelse när de så att säga ska översättas in i SFT:s signifikantkedja. Intressant nog talas i SFT till en början när NF:s opiumfördrag refereras ur Medicinalstyrelsens skrivelser bara om »opi-umhandel» och dess benämning i förhållande till de anknutna substanserna »opium m.m.» (212701, 213001). Narkotika som benämning kommer först lite senare, i Medicinalstyrelsens och Kommerskollegiums gemensamma skrivelse till Kungl. Maj:t om Opiumkonventionens svenska konsekvenser (213201). Redan några nummer senare, i 213501, definieras narkotiska medel av Medicinalstyrelsen tydligt i linje med Opiumkonventionen som opium, morfin, kokain och heroin och används utan andra benämningar. Därefter följer narkotika i olika sammansättningar med andra benämningar i 222803, 223002, 223104, 230202, 230401, 231101, 231402, 232001, 240201, 240602, 242001, 242401.

delse (av grekiska *nárke*, som bland annat betyder bedövning, och *narkósis*, känslolöshet, förlamning)⁵³⁸, skapar viss begreppsförvirring när det introduceras från juridiskt håll i en farmaceutisk-medicinsk diskurs för att binda samman opium, kokain och heroin vilka dels redan haft *gift* alternativt *alkaloid* som länkande nod, dels svårigen kunde tänkas som på samma sätt narkotiska.

De substanser som sammanförs under benämningen narkotika är disparata i sina »narkotiska« effekter. Även om kokain är ett starkt lokalbedövningsmedel var det för sin *stimulerande* effekt på centrala nervsystemet som det hade varit kraftigt kommersialiserat i trettio år världen över, med allt från kokavin och Coca-Cola till »Cocarettes«. Tidigt sågs kokainet som en stärkande nervdrog i motsatsställning till bedövningsmedel som opiaterna. Det var alltså inte bara dess centralstimulerande effekt som skilde den åt i medicinarnas ögon utan också dess effekter på nervbanorna enligt deras tidiga neurologiska teorier.⁵³⁹ Begreppsförvirringen visar sig dela den farmaceutisk-medicinska diskursen i SFT.

Det extraherade giftet

Denna drogdiskursens mithridiak skiftar sig, och dess giftiga benämning förbehålls under denna period apotekarnas subjektposition: när apotekare talar om opiatier vid denna tid är det framför allt som »gift« de benämns.⁵⁴⁰ Det visar sig att giftet nu stiger fram till och med på läkemedlens bekostnad, så att denna senare benämning blir sällsynt och närmast läkarnas egendom.⁵⁴¹ Varken droghandlarna eller läkarna

538. Norstedts etymologiska ordbok, Stockholm, 2008. Nationalencyklopedin hänvisar till »narkotiko's 'dövande', av narko'ö'göra stel eller styv', 'döva'«, www.ne.se.

539. Freud var en tidig förespråkare för denna syn, liksom uppfinnaren av patologin *neurasteni* – »nervsvaghet« – George Beard. Joseph F. Spillane, *Cocaine: From Medical Marvel to Modern Menace in the United States, 1884–1920*, Baltimore & London, 2000, s. 17–18. Genom sammankopplingen av centralstimulantia med centralbedövande medel var narkotika redan 1921 ett grumligt samlingsbegrepp och på god väg att flyta iväg som signifikant. Det blev inte lättare med införandet av ett öppet narkotikabegrepp i lagstiftningen. Detta föreslås i Sverige redan 1926 vid tiden för samhällsproblematiseringen av kokainbruk som Lindgren beskriver i sin avhandling. Det genomförs först i 1930 års kungörelse den 17 oktober angående handeln med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar. Sedan dess har man kunnat lägga till nya substanser till listan över narkotikaklassade medel med riksdagsbeslut. Narkotika – sömn- och bedövningsbegreppet – omfattar så idag såväl euforiserande centralstimulantia som amfetamin och MDMA som kraftiga hallucinogener som LSD och psilosybinsvamp. I inledningskapitlet nämndes hur denna ur farmakologiskt perspektiv förvrande benämning fortsätter att användas när man sommaren 2015 förklarade 114 sådana ämnen för »narkotika«. Bland dessa framstår den underbart upphetsande – men knappast sövande eller dövande – molekylen 6-MAPB som det allra bästa, traumatiska, exemplet på begreppsförvirringen som råder.

540. Apotekares benämningar av opiatier som gift över perioden: 200201, 200502, 220403, 220501, 223002, 223103, 251201, 251301, 251701, 252501.

541. Läkemedel används inte som huvudbenämning av apotekare vid denna tid om man frånräknar ett särfall, ett lite knepigt sådant. Insändarskribenten »Hmn« benämner opium som både läkemedel och gift, som ett »giftigt läkemedel« med andra ord (220501 och 230501). Jag klassificerar alla insändarskribenter som apotekare om de inte explicit uppger en annan subjektposition. Men just när det gäller »Hmn« får man känslan av att det kan röra sig om en farmaceutiskt intresserad läkare, då han refererar

(subjektpositioner på vardera sidan om apotekarna i signifikantkedjan) drar i det giftiga ämnet.⁵⁴²

I Apotekareförbundets artikel ovan i det senaste blockcitatet syntes hur den urgamla rätten lyftes fram. Det farmaceutiska vetandet togs inte upp i motiveringen till att ge apotekarna importmonopol. I samma citat syns också vad som är typiskt för apotekarnas artikulering av opiaternas benämningar vid denna tidpunkt: när narkotika som juridisk benämning ska diskuteras av apotekare i SFT är mönstret att snabbt övergå till först »handel med opium« och så på slutet till »handel med sådana gifter«.⁵⁴³ Opiumkonventionens narkotika-diskurs står mot apotekarnas diskurs om opium som gift.

Ett gift par skiljer sig

Här menar jag att giftets värde för signifikantkedjan kan skönjas. Och vice versa: betydelsen av narkotikabenämningen i Opiumkonventionen och den ruskontrolldiskurs som växer vidare ur denna under 1900-talet. Låt mig föreslå några tolkningar av materialet i denna riktning.

Opiumkonventionens juridiska prosa med benämningen »narkotika« som nod för opiaterna och kokain ympas alltså på SFT:s artikelmaterial med blandad framgång. Som bäst tar sig så småningom sticklingen i Medicinalstyrelsens artiklar. Den gör det möjligt att särslagstifta ämnen »med ändring av vad giftstadgan innehåller« liksom att hålla samma särslagstiftnings restriktioner på avstånd från de avtal som annars reglerar varuflöden och konsumtionsval.⁵⁴⁴ Så dikar man ut ett område kring en bieffekts moment vilket tidigare legat under giftets och droghandelns vatten och nu upprättas som det element som gör rusproblematikens utvalda substanser ekvivalenta. Men benämningen som torrlägger detta gärd är alltså »narkotika« – inte »rusdroger« eller »njutningsmedel«.

till den interna Medicinalstyrelseutredningens gång, talar om apotekare i tredje person och är extra tekniskt insatt i behandlingsmetoder.

542. Medicinalstyrelsens artiklar domineras av benämningen narkotiska ämnen. Undantagen är läkares benämningar av opium som gift i 190801 och 221401, även opium som giftet i läkemedlet 200502. När undantag från Opiumkungörelsen för skeppsapotek görs av Medicinalstyrelsen används läkemedel och giftiga läkemedel, 243401. I droghandlarnas inlägga mot Opiumkonventionens implikationer för importträtten är narkotiska ämnen och läkemedel de benämningar som får plats vid sidan av den i deras långa artikel som sagt helt dominerande *varubenämningen* av opium.

543. Hos apotekarna är det giftet som drivs fram som huvudbenämning i svaromålet till Medicinalstyrelsens tolkning av Opiumkonventionen. I Apotekareförbundets ovan blockciterade artikel 223002 (vars mönster ekar också i 223103) sker glidningar i opiatbenämningarna – från den juridiska benämningen »narkotika« till först »handel med opium« och så på slutet till »handel med sådana gifter«. Samma glidningar strukturerar också 230202. Ett liknande exempel, där redaktionen tar in *gift* som huvudbenämning och narkotika konkurrerar, finns i 240602 där Generalpoststyrelsen talar om narkotika, men i redaktionens rubricering görs detta substantiv om till ett adjektiv för substantivet gift – narkotiska gifter ersätter där narkotika. Narkotikan blir åter en effekt av giftet, inte själva ämnet.

544. SFS 1923:53, s. 1.

Benämningen »narkotika« ger, till skillnad från sådana alternativa element, Opiumkonventionen en ingång till den farmaceutisk-medicinska diskursen samtidigt som den befriar problematiseringen från att explicit behålla rus och njutning som antagonistiska element.

»Alkaloider« skulle som benämning på samma sätt som »gift« också införliva en nod från den farmaceutisk-medicinska diskursen. Men gissningsvis skulle kopplingen till den rusproblematiserande diskursens signifikantkedja i sådana fall bli svagare. Narkotika till skillnad från alkaloid har ändå en sinnesförändrande effekt, avståndet till rus är mindre.

Alkaloider samlar opiatier och kokain med en mängd andra kemiska substanser. Som nämnts fångar begreppet en grupp kvävehaltiga organiska ämnen där man vid denna tidpunkt känner till såväl andra rusdroger (nikotin, koffein, lysergsyra, amfetamin) som gifter (stryknin) och läkemedel (febernedsättande kinin).⁵⁴⁵ Benämningen gift samlar istället opiaterna med oorganiska ämnen, som arsenik, cyanväte, kvicksilver och så vidare. Ingendera benämningen är direktkopplad till sinnesförändrande effekter synliga som rus, njutning eller (anti)sociala beteenden. »Narkotika« klarar av att överbrygga behovet att skapa ekvivalens genom den psykoaktiva effekten, knyta an till den farmaceutisk-medicinska diskursen och hålla ruset eller njutningen på visst avstånd, allt i samma benämning.

Genom introduktionen av den medicinsk-farmakologiska benämningen »narkotika« upprättas en koppling till den medicinska vetenskapen och därmed till Vetenskapen som nod. Sammantaget handlar det om en artikulation som medikaliserar rusproblematiken och »polisierar« medicinen.⁵⁴⁶

Betydelsen av giftets benämning på opiaterna för apotekarnas signifikantkedja tycks öka i mötet med denna juridiska reartikulering av narkotika.⁵⁴⁷ Jag föreslår att detta beror på att giftets ekvivalenser ämnena emellan (arsenik, cyanid och opiatier)

545. Redan 1918 började Sandoz den industriella produktionen av mjöldrygans alkaloider; det dröjde dock till 1938 innan Albert Hoffman upptäckte LSD:s särskilda alkaloid bland dessa. Men det var sedan gammalt känt att mjöldrygan hade hallucinogena effekter. Andra viktiga alkaloider, som signalsubstanserna i hjärnan (dopamin, noradrenalin) och steroiderna, var ännu okända.

546. I det att Opiumkonventionen förpliktigar till ökade polisiära, inte medicinska, insatser mot narkotikaflödena. I artikelserien om den engelska farmacin uppmärksammas just polisens roll i beivrandet av olaglig försäljning av gifter, 250701. (Som karaktäristiskt är för apotekarna används dock inte narkotika som benämning här utan ännu gift, trots att det är narkotikalagarna som satt polisen på spåret.) »Narkotika« är det farmaceutisk-medicinska begrepp i konventionen som gör att den lagom löst kan sätta samman den medicinska diskursen med en moralisk eller polisiär dito. Detta bildar så mönster för drogpolitiken under 1900-talet, där *problemet* med narkotikamissbruk artikuleras till en medicinsk diskurs medan *lösningen* på problemet inte i första hand artikuleras till samma diskurs utan till en militär-polisiär diskurs kring ett »krig mot droger«.

547. Eli Heckscher ska ha anmärkt vid ökade merkantilistiska regleringar av en viss handel att detta var tecken, inte på minskad dylik handel, utan snarare på att denna handel var i tilltagande. Giftets ökade frekvens jämfört med perioden från 1870 och framåt kan nog med fog förstås just så, som giftets alltmär ansatta position på det diskursiva fältet.

försäkrar att problemet med opium fortsätter att handla om doseringen och den akuta förgiftningen där apotekarnas subjektposition är som allra mest förankrad i vetande och trygg hantering (trots destabiliseringen av kopplingarna till momenten probering, laboration, rena och verksamma medel som centrallaboratorium och droggrossister åsamkar kedjan).

Den juridiska reartikulationen av narkotika innebär att problemet med apotekens gifter flyttas från den fysiskt livsfarliga dosen (den akuta förgiftningens effekt) ner till den fysiskt ofarliga, terapeutiskt verksamma och eftersträlvade dosen, som säljs seriellt i handköp på apoteken (den narkotiska effekten). Det är svårare att koppla in farmacin vetande som lösning på en farmaceutiskt önskvärd effekt än på en farmaceutisk substans som kan substitueras med andra Framtida farmaceutiska medel. En lösning som den på morfinsmen som artikulerades vid tidpunkten kring sekelskiftet 1900, där morfin knyts till morfinsmen och inte till alla möjliga substitutionsmedel, försvåras i och med narkotikans juridiska reartikulation till element.

En farmaceutisk lösning på problematiseringen av en effekt istället för en särskild substans skulle kräva fabricerandet av medel utan den narkotiska effekten. Men då denna effekt i sig är terapeutisk kan lösningen knappast artikuleras endast till farmacin. En kontroll av vissa problematiska farmaceutiska medel måste med den nya juridiska artikulationen av narkotika övergå till krafter utanför farmacin, krafter som kan kontrollera allmänna psykoaktiva effekter eller sinnessillstånd. Därmed glider lösningen genom narkotikans artikulation det farmaceutiska vetandet ur händerna. En icke-farmaceutisk kontroll av medlen blir behövlig.

Den lösning som blir aktuell med narkotikan genom Opiumkonventionen (kontroll av handelns kvantiteter och vidare kontroll av kunders syften) passerar vid sidan av det farmaceutiska vetandet på apoteken. Som handelsmän i droger står apotekarna, liksom droggrossisterna, utan detta vetande om opium gissningsvis med Vite Petter på hand, vinstintresset.

Apotekarnas signifikantkedja bekämpar inte reartikulationen av narkotika som ovetenskaplig.⁵⁴⁸ Den ställer inte upp benämningen »gift« som mer sanningsenlig. Istället lyfter den den andra sidan av kedjan kring apotekarnas position: traditionen, förnuftet och ansvaret i gifthanteringen. Det är i artikulationen som löper kring deras »urgamla rätt« som apotekarna tar sig an utmaningen. Vad som saknas är Framtidens farmaci. Möjligen spökar här den försvagning i kedjan kring kopplingen till Vetenskapen och Framtiden som redan syns i materialet och som berör det angrepp som riktats från modernismens ekonomiska krafter: centralisering, monopolisering, standardisering. Signifikantkedjan förflyttas genom den modernistiska utmaningen på regleringens såväl som på ekonomins fält i riktning mot en insnävning kring »gift« och »tradition«, där Vetenskapen ersatts med förnuftet som ensam försörjningslinje till vetandets ymnighetshorn.

548. Så som droghandlarna tydligt gör i sin artikulation av Opiumkonventionen exempelvis.

Den juridiska reartikulationen av narkotika är central för denna förflyttning. Den hotar ett helt sätt att förstå opium som fritt tillgängligt på apoteken, och detta utan att rus och njutning ens kastats in i elden. Det är för att vinna en djupare förståelse av dessa signifikanter vi som sista ansträngning nu i en tredje och avslutande fallstudie vänder oss bort från Monopolet och mot Totalförbudet.

EXKURS OM TOTALFÖRBUDET

Sverige har under den politiska demokratins förlöpta snart hundra år företagit blott fyra folkomröstningar. Den första av dessa rörde regleringen av ruset: totalförbudet mot alkohol.⁵⁴⁹ Faktum är att *omedelbart* efter att konsultativa folkomröstningar möjliggörs med ändring av grundlagen 1921–1922⁵⁵⁰, framläggs motionen »Förslag till lag om folkomröstning angående rusdrycksförbud»⁵⁵¹ till andra kammaren av »herr Sävström jämte 69 andra medlemmar av R. D:s nykterhetsgrupp».⁵⁵² Rus och nykterhet hamnade till slut uttryckligen i fokus för hela landet, så ock i SFT. Med ruset således fastnaglat i fokus belyses i en fallstudie om totalförbudet i SFT vad som hänt med denna bieffekt av de giftiga apoteksmedlen sedan etern problematiserades under 1870-talet.

Regleringarnas relativism

Alkohol var en viktig apoteksvara redan på medeltiden. Under min undersöknings-tid baserades som vi sett många opiumberedningar på vin eller destillerad sprit. Alkoholhaltiga drycker som konjak och champagne såldes också som apoteksvaror. Att apotekshandeln skulle komma att beröras av totalförbudet var inte svårt att se. Men exakt hur var en mer öppen fråga.

Sedan de nya förordningarna 1918 gällde mer eller mindre samma regler för alkohol som för andra gifter på apoteken, inklusive att föra giftbokföring.⁵⁵³ Recept-

549. Totalförbud innebar givetvis olika saker i de olika länder som vid denna tid inför eller debatterar prohibitionistiska lagar och förslag. Förenande är dock att förbuden riktade sig mot användning av alkohol som njutnings- och berusningsmedel och formulerades och drevs för nykterhetens sak. Så även förslaget i Sverige.

550. »RD antager från 1921 års riksdag vilande förslag till ändrad lydelse av RF § 49 samt RO §§ 1 och 38 (konsultativ folkomröstning).« Utskottets utlåtanden eller memorial, samling 5, nr 1, s. 3. Också i Martin Seth, *Lagtima Riksdagen 1922, översikt*, årgång XVIII, Stockholm, 1922, s. 146–147.

551. Motioner i Andra kammaren, nr 131, 1922: »Förslag till lag om folkomröstning angående rusdrycksförbud».

552. Seth 1922, s. 147. Förslagets förhistoria står att närmast finna i Nykterhetskommittén, vars *Underdånigt betänkande med förslag till lag om alkoholvaror m. m.* är ämne för analys nedan. Strax före denna kommitté i historien och som viktiga orsaker till dess tillsättande står vidare den nedröstade motionen om rusdrycksförbud 1907 och den av nykterhetsrörelsen därefter anordnade folkomröstningen i protest.

553. 1918 utfärdades tre förordningar den 1 och 2 juli som reglerade försäljningen av alkohol från apoteken: SFS 1918:564, »angående vissa alkoholhaltiga preparat», SFS 1918:639, »angående handel med

tvång var infört på alla alkoholpreparat över 10 procent och recept- och denatureringstvång på alla »tekniska preparat« över 2,25 procent. Spriten på apoteken skulle hållas bakom lås, all expediering uppföras i särskild spritbok och verifikationer kvarhållas för inspektion av hanteringen. Totalförbudet kunde knappast skärpa apotekens hantering av sprit mycket mer.⁵⁵⁴ Dess betydelse för apoteksrörelsen låg i att apotekens alkoholförsäljning i och med totalförbudsförslaget ändrades relativt lite jämfört med omdaningen av all annan alkoholhantering i riket. Förbudet skulle ha inneburit en fullständig överflyttning av import, tillverkning och försäljning av alkohol till å ena sidan industrin och å andra sidan apoteken.⁵⁵⁵ Endast apoteken skulle ha kunnat motivera användningen (import, försäljning) av smakliga (ej denaturerade) alkoholvaror och därmed erhållit monopol.

Inför denna möjlighet förfasar sig apotekarna. Signifikantkedjan infogar inte totalförbudets diskurs i kampen för att vinna monopol. Varför omfamnar de då inte ett rusmedelsmonopol?

Avsnittet nedan börjar med att bränna fast den skugga på väggen som ruset utgjort i materialet under 1920-talet genom att se närmare på tidens absolutism och prohibitionism i form av nykterhetskommitténs betänkande.⁵⁵⁶ Därefter beskrivs hur SFT:s signifikantkedja antar utmaningen. Den sista pusselbiten i min skildring av giftets diskurs ska därmed kunna läggas och detta ämne anses vara *avhandlat*.

Nykterhetens utmaning

Nykterhetskommittén (NK) tillsattes 1911 efter en rätt häftig debatt i riksdagen åren 1909–1910 mellan dem som ville ha en utredning av *hur* ett totalförbud skulle åstadkommas och de som ville utreda *om* det alls skulle åstadkommas.⁵⁵⁷

alkoholhaltiga apoteksvaror m. m.» och SFS 1918:640, »med särskilda föreskrifter i anledning av nådiga förordningen den 1 juli 1918 angående handel med alkoholhaltiga apoteksvaror m. m.»

554. Den enda större förändringen av regleringen av alkoholen på apoteken som verkade kunna komma med totalförbudsförslaget var den som gällde icke-tekniska preparat med alkoholhalt mellan 2,25 och 10 %, dvs. svaga viner och tinkturer.

555. Det slutgiltiga lagförslaget som lades fram för omröstning framhåller tydligt undantagen för farmacin och industrin: »Med fullständigt rusdrycksförbud förstås i denna lag förbud mot att framställa, innehava, införa eller överlåta spritdrycker, vin, öl, pilsnerdricka, som innehåller mer än 2 ¼ viktprocent alkohol, eller annan dryck eller vara med högre alkoholhalt, än nu är sagt, med mindre det äger rum för vetenskapligt, medicinskt, farmaceutiskt, tekniskt eller industriellt ändamål.« *Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima Riksdagen i Stockholm år 1922, nionde samlingen. Första avdelningen. Första lagutskottets utlåtanden och memorial nr 1–26, »Första lagutskottets utlåtande Nr 11«, s. 19.*

556. Mitt intresse ligger i hur signifikantkedjan i SFT artikuleras inför nykterhetens utmaning, men för att ge riktig stadga åt analysen har kommitténs betänkande och arkiv analyserats i en egen, inledande delstudie som alltså, liksom tidigare exkurser, gått utanför mina urvalskriterier för artiklar i SFT.

557. Nykterhetskommittén hade explicit i uppdrag att »efter behörig utredning framlägga förslag till jämväl andra välberäknade och verksamma anordningar för att begränsa rusdryckshanteringens skadliga verkningar, bland annat genom reformering av det s. k. Göteborgssystemet, samt att åvägbringa

Under tiden kommittén arbetar utvidgas alltmer det restriktionssystem som leds av Ivan Bratt där individuellt tilldelade ransoner alkohol registrerades i särskilda motböcker. Utredningen kom att huvudsakligen bli ett arbete för ett totalförbud och därigenom ett frontalangrepp på restriktionssystem, särskilt det så kallade »Brattsystemet«.⁵⁵⁸

Rusproblemet som murbräcka

Rusdrycksförbud och Nykterhetskommitté, rus och nykterhet som antagonister: genom att ställa upp ruset som problematiskt öppnar man för ekvivalenser mellan många slags alkoholbruk. Sedligt bruk och kulturellt bruk, frivilligt njutande av rus utan slagsmål blir problematiskt. Seder, kultur, individuell rätt och fri vilja blir – liksom den Tillgänglighet sådana rättigheter och friheter förutsätter – problem. Kort sagt: samhällsproblematiseringen av rus innebär att stora delar av det som SFT:s signifikantkedja har artikulerats kring måste angripas och reartikuleras in i nya diskursiva formationer, in i en nykterhetens diskurs som tydligare än någonsin visar SFT:s signifikantkedjas verkliga, onyktra konturer. Sådana artikulationer följer också på varandra som ett pärlband i Nykterhetskommitténs betänkande. Det utgör därmed en verkligt fascinerande läsning.

Liksom när eterfrågan lyftes till debatt i SFT under 1870-talet utgör nykteristernas kärnangrepp en ekvivalenskedja mellan skada och rus och mellan rus och det mesta av bruket. Bruk förvandlas i de flesta upptänkliga former till missbruk:

Icke heller har man anledning förmoda, att det missbruk som i rusdrycksförsäljningsförordningen karaktäriseras med orden »bruka rusdrycker till uppenbar skada för sig eller andra« och mot vilket nykterhetsnämnd har skyldighet ingripa, täcker alla de former av alkoholbruk som faktiskt åstadkomma skadegörelse. Det finns utan tvivel ett mycket utbrett alkoholbruk, som tär på hushållens

en allsidig utredning rörande allmänt rusdrycksförbud«. Nykterhetskommittén, *Underdånigt betänkande med förslag till lag om alkoholvaror m.m.*, Stockholm, 1920, s. 2. Men i striderna i pressen som följde kommitténs arbete i hälsorna debatterades vad detta »allsidig« kunde innebära. I ett PM redogör kommittén själv för hur man kommit att förstå detta och man lutar sig på uttalanden från dåvarande statsministern, liberalen och totalförbudsförespråkaren Karl Staaff. (Man nämner varken tiden för yttrandet eller statsministerns namn, men det borde vara 1912–1913 då Staaff iklädde sig ämbetet. Karl är alltså son till den Staaff som ledde nykterhetskampen mot etern på apoteken under 1870-talet, se kap. 3.) Allsidig ska enligt kommittén förstås som att, förutom hela omfattningen av alkoholens skadeverkningar, alla hinder för ett totalförbud och alla upptänkliga problem med totalförbudet som lösning ska undersökas. Detta i syfte att lägga grunden till ett vattentätt förbudslagförslag, som kan svara mot alla dessa upptänkliga invändningar. Se Nykterhetskommitténs arkiv, RA 320085, F: »Ämnesordnade handlingar«, folie 1 (av två), bunt 15 (F1-15 i mitt register): »PM. Angående förbudsutredningen«, maskinskriven text om 30 sidor.

558. I sin kraftfulla reservation mot kommitténs arbete påpekar Ivan Bratt att det påstådda granskandet i sömmarna av totalförbudet som lösning snarare ägnas reservationssystemet (därtill framför allt Brattsystemet). Se betänkandet, s. 345 ff, »Särskilt yttrande av herr I. Bratt«. Resultatet blir ändå detsamma, alla hinder mot förbudet undanröjs steg för steg, främst i kap. 14 där reservationssystemet jämförs med totalförbudet. I min följande analys av signifikantkedjan kommer inte minst av detta skäl Medicinalstyrelsen, Bratt och apotekare att slutas samman i en och samma artikulation av signifikantkedjan i SFT.

ekonomi, minskar trevnaden i hemmen, sänker arbetsprestationerna o. s. v. men som dock aldrig tar sådana »uppenbart« skadliga former att några samhälleliga åtgärder komma ifråga. Att ett dylikt bruk medför en betydande skadegörelse och därför bör betecknas som missbruk är ock alldeles tydligt.⁵⁵⁹

Redogörelsen för miss-brukets skador upptar en stor del av betänkandets över femhundra sidor.⁵⁶⁰

Skadorna som räknas upp, mångtaliga och samhällsomfattande som de är, ställs upp som antagonistiska antingen i förhållande till en andlig, moralisk nod i nykterhetskommitténs signifikantkedja eller till en nationalekonomisk dito.⁵⁶¹ I jämförelse med eter-rus-problematiseringen under 1870-talet framträder en tydlig överflyttning av skadorna in på det nationalekonomiska fältet och en biologisering eller i alla fall medikalisering av de sedliga skador som då var tongivande.⁵⁶² I båda fallen utgör rusets ekvivalenskedja kring mångfaldiga bruk själva murbräcken.

En (totalt) ny kultur är möjlig

Problematiseringen av ruset och alkoholnjutningen kopplar sig på många sätt till en kulturkritik, där industrisamhällets baksidor skapar »frestelserna till berusning utanför hemmets väggar« hos de lägre klasserna.⁵⁶³ I de övre samhällslagren är en under restriktionssystemet fortsatt sammankoppling av fest och sprit den skadliga sed som utgör själva alkoholproblemet:

559. Nykterhetskommittén 1920, »Kap. 14, Jämförelse mellan restriktionssystemet och totalförbudet«, s. 237.

560. Betänkandet delas in i två avdelningar, dels en fullständig kartläggning av skadeverkningar och dels en jämförande undersökning av totalförbudet som lösning. Den första avdelningen, »Skildring av alkoholens skadegörelse«, ger redan i sin kapitelrubricering en god bild av Nykterhetskommitténs samhällsproblematisering av allt alkoholbruk. Kapitlen har i tur och ordning titlarna: »Alkoholkonsumtionen, omfattning och kostnader«, »Alkohol och fattigvårdsbehov«, »Alkohol och arbete«, »Fylleriförelserna«, »Brottsligheten«, »Hemlivet«, »Alkohol, sjukdom och dödlighet«, »Alkohol och ärtlighet« och »Om olika orsaker till alkoholmissbruk«.

561. I förarbetet under åren 1916–1917 görs denna tudelning av skadorna tydlig och då med rubriceringen »ekonomiska skadeverkningar« och »moraliska skadeverkningar«. Nykterhetskommittén X, *Bilagor till utredningen rörande allmänt rusdrycksförbud*, 5: »Undersökningar angående alkoholens sociala skadeverkningar, utförda av Socialstyrelsen«, Stockholm, 1921. Också i det egentliga betänkandet är denna dubbelhet i alkoholens skadeverkningar, ekonomisk och moralisk, ledande överallt. Se t.ex. Nykterhetskommittén 1920, s. 166: »den obeskrivna friheten att förtära alkohol blir för det stora flertalet medborgare ett hinder för deras ekonomiska och andliga utveckling«, och vidare på samma sida: »Alkoholen själv uppträder i det nuvarande samhället såsom en faktor, som sänker befolkningens ekonomiska och kulturella levnadsnivå [...]«. Även s. 114 och s. 237 innehåller exempel på liknande tudelade sammanfattningar av skadorna.

562. Alltså helt i linje både med Foucaults teori om biopolitikens framväxt kring »befolkningen« som ny kategori under modernismen och med svensk historieskrivnings bild av 1920-talet så som den beskrivits i inledande kapitel.

563. Nykterhetskommittén 1920, s. 85.

De socialt tongivande kretsarna komma under ett restriktionssystem alltför att begagna alkohol i sitt umgängesliv och därmed locka de övriga samhällslagen att göra detsamma. De uppväxande unga skola finna, att alkoholen alltjämt intar en hedersplats såsom alstrare av livsglädje och god stämning vid alla festliga tillfällen och de skola invaggas i den tron, att livets högtidsstunder skulle vara fattigare utan sprit. De offentliga nöjeslokalerna och rekreationsplatserna skola fortfarande i väsentlig mån präglas av alkoholvanorna och därigenom skola stora massor av folket bibringas den föreställningen, att nöjesliv och förlustelser äro oskiljaktigt förenade med alkoholbruk.⁵⁶⁴

Rusets problematisering blir genast vidarekopplad till en kamp om en hel kultur, människans behov av »sedvänjor, tradition, personliga böjelser och drifter».⁵⁶⁵ Dessa kan omformas med drastiska medel – faktum är att det är just med drastiska medel som alkoholseden kan ändras. När individens rätt till sina seder och drifter står mot samhällets förbättring får den förra stå tillbaka.⁵⁶⁶ Rätt till tillgänglighet i SFT:s signifikantkedja förbyts till plikt mot samhället för den enskilda konsumenten. Genom att artikulera förhållandet mellan kultur-rus-drift och individens plikt på detta sätt blir också friheten att välja briljant reartikulerad:

Denna form av frihet, som det här gäller, innebär tillfredsställandet av ett visst behov, nämligen det fysiologiskt eller psykologiskt betonade behovet att förtära alkoholhaltiga drycker. Funnes icke detta behov, så skulle det icke heller finnas något krav på denna form av frihet, och frånvaron av denna frihet skulle icke alls förnimmas som något tvång.⁵⁶⁷

Förbud är frihet, frihet är slaveri under lasten.⁵⁶⁸ Det som gör denna omkoppling av friheten möjlig är i hög grad förståelsen av begären som ytterst snabbföränderliga.⁵⁶⁹ Totalförbudet artikuleras till en radikal politik vilken utmanar apotekarnas signifikantkedja på flera punkter. Vanan och kulturen stabiliserar inte längre tillsammans

564. Ibid., s. 246.

565. Ibid., s. 165.

566. Nykterhetskommitténs diskurs har som alla liknande totalförbudsdiskurser att hantera de stridande värdena »privat frihet» och »förbättringar i samhällstillståndet» och här artikulera man tydligt sin position: »Med vår tids starka betoning av de samhälleliga intressenas suveränitet över de enskilda kan en sådan jämförelse endast ge det resultatet att den enskilde individens önskemål få komma i andra hand.» Ibid., s. 165–166.

567. Ibid., s. 243.

568. Jag parafraiserar här Orwells dystopiska skildring av frihetens artikulation till slaveri av de totaliserande staterna under denna period. »Partiets tre slagord i elegant text mot den vita fasaden: Krig Är Fred. Frihet Är Slaveri. Okunnighet Är Styrka.» George Orwell, 1984, Höganäs, 1984, s. 7. Rousseau uttryckte precis samma tanke, men utopiskt istället, nära tvåhundra år tidigare: »vem som än vägrar lyda den allmänna viljan, kommer han att tvingas till det av hela [stats]kroppen; vilket endast betyder att man kommer att tvinga honom att vara fri», Jean-Jacques Rousseau, *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*, Stockholm, 1994, s. 32.

569. Man talar om den tid som behövs för att rikta om (de tusentals år gamla) alkoholvanorna som »tillfälligt, snart övergående». Nykterhetskommittén 1920, s. 244.

med ett folkligt vetande en fri tillgänglighet på apotekens medicinska rus-gift-varor. Begäret är inte normaliserat som den yttre gränsen för drogpolitiken – det är lika föränderligt som politiken själv. (I figur 6:6 syns detta i centralspalten där »njutning« fått en prickad linje till »praxis, vana«.)

Både begäret och kulturen destabiliseras i sina positioner i kedjan när rusets biefekt lyfts fram som samhällsproblem. I undersökningen av opiumets artikulation under 1920-talet blev det tydligt hur traditionen och seden liksom giftets benämning blev mer centrala för signifikantkedjan när vetandet som vetenskap sattes under press med Opiumkonventionen och hoten från en centraliserad tillverkning. Rusets problematisering ser här ut att angripa just dessa delar av kedjan i fråga om alkohol. (I figur 6:6 placerade i centralspalten uppe i det grå fältet.)

Nykterhetskommitténs signifikantkedja som löper kring en radikal politik drabbar traditioner, seder och kulturer hårt och driver dessas försvarare mot en mer reaktionär eller omodern position. De moment som dessa noder organiserade i SFT:s signifikantkedja görs därmed fria att användas av en ny, nykter ekonomi i ett nytt samhälle. Jag ska kort visa några delar av dessa reartikuleringar av ekonomin och samhällskroppen som blir möjliga i och med rusets samhällsproblematisering.

Den ekonomiska skadan: lyxens onytta och plikten att vilja producera

Väldiga nationalekonomiska skador kan knytas till missbruket av alkohol när detta vidgas med ekvivalensen till ruset. Som framgick i detta avsnitts första blockcitat om sänkta arbetsprestationer och onödig konsumtion, knöts vaga men väldiga ekonomiska skadeverkningar till missbruket, genomgående i formuleringar om »onyttig lyxkonsumtion« å ena sidan och på produktionssidan mer eller mindre en individens stöld av »arbetsförmågan och arbetsviljan« från samhället.⁵⁷⁰ Grova nationella uppskattningar och hänvisningar till moderniteten (»i Förenta staterna, där som bekant det maskinella arbetet i hög grad fullkomnats och fordringarna på hastighet och intensitet i arbetet stegrats») kopplar skadorna ekonomiskt till ett hot mot industrisamhällets nya ekonomi.⁵⁷¹ Nykterheten knyts så direkt till det moderna och det

570. »För att få fram den nationalekonomiska nettoförlusten av alkoholkonsumtionen har docent Brock från den erhållna totalsumman dragit den summa, som rusdrycksbeskattningen år 1911 ställde till det allmännas förfogande och som uppgick till 52,790,000 kronor. Återstoden, omkring 74 milj. kronor, skulle utgöra den summa, som direkt förstördes på en onyttig lyxkonsumtion.« Ibid., s. 39. Lyx på konsumtionssidan paras med förlorad vilja att arbeta, som i »[d]en sänkning av den allmänna levnadsnivån, som uppstår genom alkoholmissbrukets skadliga inverkingar på hushållens ekonomi, på arbetskraften och arbetsviljan [...]« (s. 64) och lika träffande: »Alkoholbruket verkar nationalekonomiskt skadegörande icke blott genom att åsamka konsumenterna stora kostnader, som kunnat användas på bättre sätt, och genom att för det allmänna vålla betydande utgifter till fattigvård o. d. Utan även genom att i stort sett nedsätta arbetsförmågan och arbetsviljan.« Ibid., s. 79.

571. Ibid., s. 82. Också Irving Fischer kommer till användning i sammanhanget på samma sida: »Den i Förenta staterna rådande allmänna uppfattningen om alkoholbrukets försämrande inflytande på arbetsprestationen torde vara ganska träffande återgiven av den berömde nationalekonomen prof. Irving

vetenskapliga Vetandet i den nya nationalekonomin, vilket ger upphov till en motsatt effekt för de signifikantkedjor som försvarar rus-bruk mot miss-brukets ekvivalenser.

Att dricka blir genom artikulationen av de ekonomiska skadorna att beröva sin nästa sitt mesta möjliga arbete såväl som sina konsumtionsbegär. Den plikt som i apotekarnas signifikantkedja förbundits med tillgängliggörandet av apoteksvarorna (med många möjliga användningsområden och effekter) står fri att nu reartikuleras som en plikt mot samhället istället, plikten att vilja producera mera. Tillväxt istället för Tillgänglighet.

I signifikantkedjan som formuleras kring nykterheten är lösningarna radikala och moderna. Men samtidigt framträder ett fascinerande spänningsförhållande till industrisamhället som helt centralt. Som redan anmärkts rörande njutningens fres-telser utanför hemmen spökar industrialismen bakom den urbanisering som tvingar unga ut från de trånga hemmen, där de »utsätts för nedbrytande och förflockande påverkningar»⁵⁷² vilka liknas vid »en psykisk smitta».⁵⁷³

Arbetarna i denna värld beskrivs som drabbade av fysiologisk »urartning», av miljöhygieniska skador som liknar genotypisk förändring, en djupgående och intergenerationellt överförbar sjuka, vilken kan botas i en frisk miljö.⁵⁷⁴ Det är tydligt hur en fysiologins vetenskaplighet används för att förankra nykterhetsdiskursens vetande här, men det är också spännande att iaktta samartikulationen av alkohol och narkotika: »Alkoholen är ett narkotiskt ämne», ekvivalent med kloroform och eter apropå de fysiska skadorna.⁵⁷⁵

Degenerationens fysiologiska element, »kroppslig eller andlig degeneration», skapar ekvivalens mellan industristaden, brottsligheten, den fysiska som psykiska nedbrytningen av individen och familjelivet samt alkoholbruket i alla dess former.⁵⁷⁶

Fischer [...] 'Genom att avlägsna drickande skulle vi öka landets produktion med allra minst 10, sannolikt 20, kanhända 30 procent. Jag är beredd att våga mitt rykte som ekonom på det påståendet att vi genom ett förbud skulle öka den årliga inkomsten i Förenta staterna med åtminstone 10 procent årligen.'«

572. Ibid., s. 112.

573. Ibid., s. 238.

574. »Arbetsarbefolkningen i de stora industricentra företer vissa bestämda tecken till 'urartning'; men flyttas barnen till denna befolkning ut i en hygieniskt god miljö, så bringas urartningsfenomenen lätt nog att försvinna. Miljöns påverkan hade alltså ej träffat själva den biologiska 'kärnan' eller genotypen.» På samma sätt förstås alkoholmissbruket, som aktiverar anlag, förändringar som »orsakar ett negativt, antisocialt urval bland de nedärvda egenskaperna». Ibid., s. 128 för båda utdragen.

575. När alkoholens fysiska skador ska utredas i kap. 7, »Alkohol, skador och dödlighet», görs kopplingen alkohol-narkotika tidigt och hålls fast: »Alkoholen är ett narkotiskt ämne. Jämförd med t.ex. eter och kloroform är den visserligen ett svagare sådant, i det att för fullständig medvetslöshet fordras att blodet innehåller ungefär 0,02 % kloroform eller 0,25 % eter eller 0,7–1 % alkohol.» Ibid., s. 117.

576. Ibid., s. 114. Degenerationen är här vald som fysiologiskt element, men beskrivningarna av det ärftliga förhållandet mellan miljö och påverkansfaktorer som stadsliv och alkohol är inte enkelriktade. Man slår fast att »det i vårt samhälle råder ett intimt samband mellan alkoholmissbruk och brottslighet» (s. 109) och att »[e]n stor del av vanedrinkarna torde vara personer med någon nedärvd defekt i sin psykiska mekanism och skulle även i brist på alkohol visa sig äga en mindre god moral och en mindre väl avvägd karaktär. Dock är det troligt, att dessa lyten just genom alkoholbruket ofta bringas att re-

Industrialismen och alkoholismen har kort sagt likartade effekter på den arbetande befolkningen.⁵⁷⁷ Men av de två är det industrialismen som nykterhetsdiskursen *normaliserar*. (Grafiskt är denna spänning i nykterhetsdiskursen representerad av den prickade linjen mellan »industrisamhället« på marknadens fält och degenerations element som i sin tur står i vanskelig ekvivalens med »alkoholkulturen«.)

Resultatet är en »samhällskropp« som håller på att krossas i grunden.⁵⁷⁸ Totalförbudets absoluta jämlikhet artikuleras rakt av som klasspolitik.⁵⁷⁹ Under revolutionernas sena 1910-tal låter möjligen förklaringen att förbudet är den alkoholpolitiska lösning som »icke reta upp klassinstinkterna« som ett förtäckt hot.⁵⁸⁰

Moderniteten med det amerikanska maskinella arbetet och de nya städernas nöjesliv kan inte förbjudas. Det du inte får hata börjar du älska, enligt Freuds samtida teori om reaktionsbildning. Nykterhetskommittén synes mig i denna anda stundtals vilja gripa tag i de *artificiella paradisen* hos Baudelaire, ta hans ord om dygdens berusning på allvar och ropa:

Det är tid att nyktra till!
För att inte bli Tidens förpinade slavar,
var nyktra utan uppehåll!⁵⁸¹

sultera i brottsliga handlingar och att frånvaron av alkohol skulle avsevärt inskränka de sociala följderna av nämnda individers nedärvda, dåliga anlag.« (s. 109–110) Men åter bekräftas att urartade barn till alkoholmissbrukare, som dels har »minskad motståndskraft mot alkohol och ha lättare att hemfalla åt alkoholisk sinnessjukdom än föräldrarna, dels ock minskad motståndskraft mot frestelser till brott, varigenom den svårartade vaneförbrytartypen lättare framträder«, dock inte så vitt man vet permanent har en skadad genotyp utan kan frälsas från den degeneration som hotar dem genom att lyftas undan den skadliga miljön. Ibid., s. 128.

577. »De betingelser för ett sunt och lyckligt hemliv som de industrialiserade samhällena [...] erbjudit åt de kroppsarbetande klasserna ha ofta varit ganska begränsade. Hemmens fostrande inverkan [...] har i många fall på ett ödesdigert sätt motverkats av det sällskaps- och nöjesliv, som trätt de unga till mötes utanför hemmets väggar. [...] För att i möjligaste mån neutralisera de destruktiva verkningar, som de antydda samhällsförhållandena utöva på familjeliv och uppfostran, är det givetvis nödvändigt att söka avlägsna sådana faktorer, som kunna ytterligare skada och undergräva hemlivet.« (Ibid., s. 111)

578. »Alkoholens förräande inflytande på andan inom hemmet och äktenskapet torde vara en av de viktigaste posterna på dess debetsida. Familjen är dock cellen i samhällskroppen; det är funktionerna i dess liv, som äro avgörande för samhället.« (Ibid., s. 112)

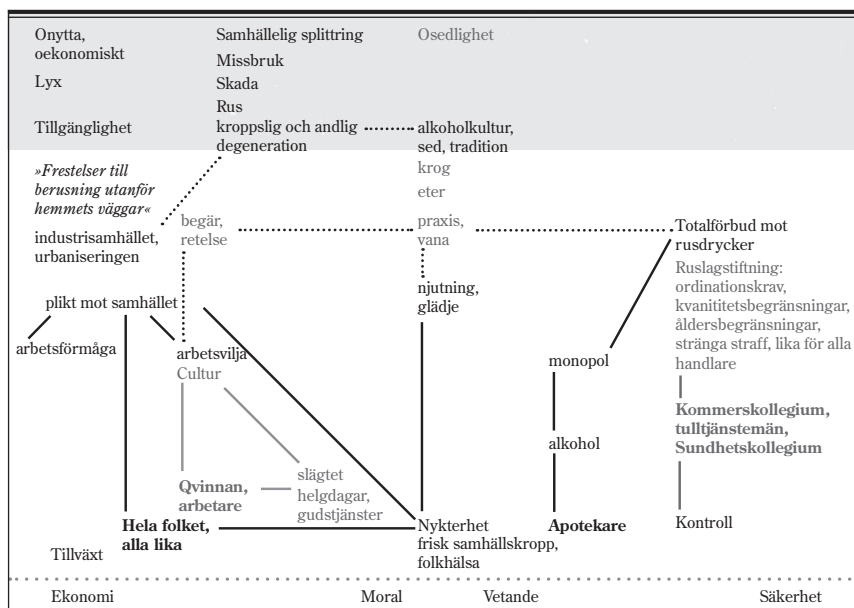
579. Totalförbudets klasspolitik görs tydlig särskilt när det ställs upp mot restriktionssystemet. På grund av att fattiga oftare förlorar sin motbok kommer »[...] hela det restriktiva systemet med nödvändighet att få en viss karaktär av klasspolitik«. Ett totalförbud är lika för alla och oföränderligt över tiden, inget utrymme ges för »hit och dit vacklande« justeringar av restriktionerna eller politiskt rävspel utifrån privilegierade positioner, inte heller för »ständiga tvister i nykterhetsfrågan, vilket ej kan vara till bättnad för samhället«. Ibid., s. 240–243. Totalförbudet artikuleras således som tätt kopplat till stabiliteten i samhället, men utifrån en genom alkoholmissbruket först artikulerad destabilisering av den rådande samhällsordningen.

580. »Framför de individuella restriktionerna ha de generella restriktionerna och i än högre grad totalförbudet det stora företrädet, att de icke sår jämlighetskänslan, icke reta upp klassinstinkterna, utan behandla alla lika.« (Ibid., s. 241)

581. Baudelaire ser allt förflyktigas under industrialismens uppblomstring. Ruset – av vin, poesi eller

I kärlek till den industrialism man inte kan hata artikuleras därmed totalförbudet mot det som hotar denna utveckling. Industrialismens ekonomiska tillväxt kopplas in som nod i Nykterhetskommitténs signifikantkedja, medan dess splittrande verkan på samhällskroppen reartikuleras som skador som genom rusets ekvivalenskedja överförs på alkoholen.

dygd – hyllas som den enda lösningen i hans prosadikt »Berusa er!«, här i Erik Blombergs översättning: »Man måste alltid vara berusad. Det är allt: det är det enda det är frågan om. För att inte känna Tidens förfärliga börda som knäcker era skuldror och böjer er mot marken, måste ni berusa er utan uppehåll. [...] Det är tid att berusa sig! För att inte bli Tidens förpinade slavar, berusa er utan uppehåll! Med vin, med poesi eller med dygd, alltefter behag.« Charles Baudelaire, *Prosadikter* (1869), Stockholm, 2000, s. 122. I den verkliga droghistoriska klassikern, *De artificiella paradisen*, som han skrev därefter, sammanflätar han än en gång den dygdiges och den drogades rus på ett närmast förebådande vis. Efter en vindlande beskrivning av haschischbrukarens storhetsvansinniga välvilja når han plötsligt fram till den nyktre: »Får det er inte att minnas Jean-Jacques Rousseau, efter det han inte utan välbehag hade biktat sig för världen? Också han vågade utstöta samma triumfskri (eller skillnaden är åtminstone liten) med samma uppriktighet och samma övertygelse. Den entusiasm varmed han beundrade dygden, den nervösa rörelse som fyllde hans ögon med tårar vid åsynen av en vacker handling eller vid tanken på alla de vackra handlingar han skulle velat utföra räckte för att ge honom en överdriven föreställning om sitt moraliska värde. Jean-Jacques Rousseau hade berusat sig utan haschisch.« Charles Baudelaire, *De artificiella paradisen*, Stockholm, 2001, s. 74.

Figur 6.6. Nykterhetens utmaning

I Nykterhetskommitténs betänkande ges en encyklopedisk bild av alkoholens – och rusets – alla skadeverkningar. Vad som artikuleras är inget mindre än en kulturrevolution. Radikala demokratiska värderingar tvingas för att rädda samhället undan kollaps att, när det kommer till kritan, välja fiende: alkoholen eller industrialismen. Tillväxten väljs före Tillgängligheten.

Ruset måste försvaras

Fixpunkten apotekare-totalförbudet mot alkohol fångar sex artiklar som material ur SFT. I detta stoff som bygger upp apotekarnas signifikantkedja om totalförbudsförslaget tas de goda utsikterna för ett apoteksmonopol på alkoholförsäljning märkligt nog emot med ovilja.⁵⁸²

Vad som förväntas och ogillas med ett sådant förbud är i korta ordalag det värsta av de två världar för den signifikantkedja vi har följt i tre kapitel: marknadens instabilitet hotar att välla in över tröskeln och fram till expéditionsdisk, på samma gång som drakoniska regleringar slås i ryggen på apotekaren som förskräckt står förskansad bakom denna disk.

Istället för ett vinstgivande monopol förespeglas förlusten av apotekens autonoma rum, den plats mellan dessa två krafter som kedjan så länge och ihärdigt ägnat sig åt att staka ut.

582. Artiklarna är i kronologisk ordning 200102, 200901, 212802, 221401, 221901 och 222301. Fyra artiklar behandlar förbudets införande i Norge och Finland medan de två resterande är längre och behandlar Nykterhetskommitténs förslag till totalförbud i Sverige. En av artiklarna är signerad Medicinalstyrelsen men medtas här som del av apotekarnas signifikantkedja genom sitt motstånd till totalförbud med fullt analoga artikuleringar. Efter totalförbudsförslaget fall diskuteras det norska förbudet vidare i 242501, med samma ovilja mot apotekens alkoholmonopol.

Känn dig själv: kulturens spritinläggning

Om inte analysen av Nykterhetskommitténs betänkande tillräckligt förberett läsaren på vilket nyckelelementet är i kampen om detta autonoma rum, torde tidigare exkurser om eter och arsenik på 1870-talet eller sekelskiftets diskursiva manövrerande kring det artificiella i reklamen ha jämnat marken: vi kan nu utan häpnad gå ut och möta begäret i materialet.

I direkt antagonism med nykterhetsdiskursen artikuleras här »spritbegäret« som fast och normaliserat, ett »[i] människonaturen djupt rotat begär« som samhället har att ordna sig efter.⁵⁸³ (Normaliseringen illustreras i figur 6:7 med den långa heldragna linjen som förankrar »spritbegäret« i sin farliga position nära det grå fältet i Allmänheten långt nere till vänster.) Begäret är drogpolitikens yttre förutsättningar, inte dess antagonistiska element. Artikulerat på det sättet kan det förankra apotekarnas signifikantkedja i biologin:

Biologien lär oss, att det i naturen försiggår en ständig anpassning efter ändrade levnadsförhållanden och att en under generationer gradvis fortgående ändring av dessa medför resultat, som ej kunna erhållas genom ett plötsligt, mera brutalt ingrepp. Historien visar också, att det mänskliga samhället ej ostraffat kan lämna gränserna för individernas anpassningsförmåga ur räkningen.⁵⁸⁴

Nykterhetsdiskursen hade knutit den biologiska vetenskapen till sig genom degenerationsbegreppet. I citatet ovan, där begäret artikuleras som biologiskt grundat, något vi »lär oss« av den biologiska vetenskapen, kan apotekarna ta strid om vetenskapligheten. Ytterligare kopplingar blir möjliga genom biologin: historien och samhället kan reartikuleras som mer trögrörliga. Därmed kan apotekarnas signifikantkedja även utmana nykterhetsdiskursens radikala artikulationer av den samhälleliga sammanhållningen.⁵⁸⁵

Smuggling, surrogatsupplösning och korruption

Elementen i ekvivalenskedjan kring totalförbudet som följer på begärets artikulation i SFT är som följer: en ökad omsättning på apoteken av sprit är förväntad och diskuteras allmänt i artiklarna;⁵⁸⁶ följden av detta är allt annat än den frid och ro som

583. Begäret uttrycks explicit i två av artiklarna. »[D]en del av allmänheten, som i kulturellt avseende står lägst« kan komma att tillfredsställa »sitt spritbegär« med osmaklig apotekssprit (221901). Detta begär står att finna hos alla kultur- såväl som naturfolk (221401). Men som element syns begäret att organisera signifikantkedjan både i andra former som i att »folkstämningen« inte är lierad med ett totalförbud (212802) och i beskrivningarna av den förväntade ökade omsättningen, smugglingen etc. som följer nedan.

584. 221401.

585. Historien som vetenskap var som vi vet på sina platser artikulerad som deterministiska järnlagar under denna tid. Att vinna Historiens vetande var möjligen att vinna vetenskapen i högre grad då än nu.

586. 212802, 221401, 221901, 222301. Apotekens omsättning och i vilken grad den består av alkoholförsäljning verkar också vara av intresse för norska statens nationaliseringssträvanden; man begär in uppgifter på denna omsättnings storlek i artikeln 200901 och man får uppmärksamma att detta sker

förespeglas i nykterhetsvännernas förslag; istället kommer »läkarna i och med dettas ikraftträdande [att] bliva av allmänheten bestormade« i jakten på alkoholrecept och »man [får] vara beredd på att totalförbudet kommer att medföra en betydande ökning av spritreceptens antal». ⁵⁸⁷ Likaså kan man förvänta sig en ökad smuggling och hembränning, samt falska recept från läkare som kommer att korrumpas av denna ökade kommers. ⁵⁸⁸

Det är uppenbarligen de »betungande kontrollåtgärderna» som driver fram denna utveckling i mötet med spritbegäret. ⁵⁸⁹ Förbudet antagoniseras (genom dessa korrumpande effekter, surrogatsupning och hembränning) mot den till vetenskapen anknutna och i tidens diskurser nära nog hegemoniska noden Folkhygien. ⁵⁹⁰

Erfarenheten av hur man under kriget försökte hålla fusk och båg i ransoneringen på avstånd och hur svartmarknader och smuggling tog vid, används som exempel på vad ett totalförbud kan tänkas leda till, nu bara i ännu större omfattning. Den totalförbudets stabilitet som här utmanas är den samhällsvida, den som är knuten till brottsligheten i samhället. Denna artikuleras som ekvivalent med själva förbudet, inte med alkoholens rus. (Ekvivalenskedjan är tydligt utmärkt i figur 6:7 med den horisontellt löpande heldragna linjen rakt över det grå fältet mellan totalförbudet och korruptionens olika element.)

under samma tid som alkoholomsättningen på apoteken ökat kraftigt: »Försäljningen av sprit på apoteken har tilltagit år från år, vilket belyses av statistik. Mängden expedierat brännvin enligt läkares recept var vid 1920 års slut 4 dubblad, mängden koncentrerad sprit, som expedierats på läkarerecept, mer än femdubblad. Den kraftigaste stegringen faller under julmånaden.» (221901)

587. 221401 (citrat från två olika ställen i artikeln).

588. Smuggling och surrogatsupning, liksom hembränningen, kopplas in med 221401 och 221901. Läkarkårens korruption, när de skriver ut fler alkoholhaltiga recept, kopplas in med 221401, 221901 och 222301. Att stänga in alkoholen på apoteken hotar också deras frihet: för höga vinster i den handeln kan locka till ett förtärligande av apoteken. Detta i artikeln efter att Totalförbudsförslaget besegrats, 242501.

589. Den »drakoniska bestämmelse» och »stränga åtgärd» som totalförbudet beskrivs som finns, liksom »bestormningen» den orsakar på apoteken, i 221401, och är inte svår att sätta i relation till de »mycket betungande kontrollföreskrifterna» i 200102 och det onödiga belastande av apoteken med den »avsevärd[a] ökning av omsättning och göromål» som skulle orsaka »rubbnings» av farmacin i landet under många år framöver i 212802. Att »det måste [...] förutsättas att förbudet i än mindre grad än det under krigsåren tillämpade restriktionssystemet skall kunna av myndigheterna upprätthållas», blir slutsatsen av denna spänning mellan marknadskrafter och regleringsiver i 212802. Medicinalstyrelsen skriver: »Redan den stränga ransoneringen av sprittilldelningen, som under de senaste krigsåren vidtogs i vårt land, alstrade allmänt bekanta missförhållanden [...] bland annat den så kallade 'surrogatsupningens' svåra följder.» (221401) Sverige står inte förberett att hantera vare sig »smugglingen», en »ny uppblomstring av hembränningen» eller trycket mot apoteken som, att döma av det norska exemplet, kan förväntas med totalförbud, förklaras det i 221901.

590. »Att förbudslagstiftningen mångenstädes tvärtom framkallat stora folkhygieniska olägenheter genom den olagliga och okontrollerbara sprittrafik, som till följd av densamma uppstått, torde icke kunna förnekas.» (221401) Som jag föreslog i den medicinhistoriska forskningsöversikten hade hygienismen vid denna tid blivit ett av de viktigaste sätten att bemöta alla de nya sjukdomar och platser för sjukdom som den kliniska blicken upptäckte med allt skarpare röntgenfokus. Folkhygien som begrepp var en nod i den diskurs som var knuten till den hygieniska rörelsen och i vilken rashygienen hade några av sina idéhistoriska rötter.

Läkemedlen visar var (sprit)skåpet ska stå

I artikulationen av denna ekvivalenskedja kring totalförbudet upprättas också apotekens position enligt en välkänd formel. Här reartikuleras Stabiliteten på apoteken i det lilla. I och med totalförbudet hotas apotekens anknytning till »allmänhetens förtroende« när dessa mer och mer förvandlas till »krogliknande institutioner«, fjärran sin huvuduppgift: »att med noggrannhet och uppmärksamhet expediera recept på verkliga läkemedel«⁵⁹¹ i »läkemedelsförbrukarnas« intresse.⁵⁹²

Anknytningen till läkemedel och medicin som den egentliga verksamheten ser ut att accentueras öga mot öga med nykterhetens utmaning, där totalförbudet knyts till en ytterligare utommedicinsk reglering av en helt medicinsk angelägenhet: den betungande och hindrande läkemedelsdispenseringen. Att Kontrollstyrelsen ska bestämma vilka viner och spritsorter som ska kunna ges ut som medicin uppfattas som så absurt att det beskrivs som »en konsekvens av lagförslagets lydelse, som nykterhetskommittén ej gärna kan hava avsett«.⁵⁹³

Läkemedelsbrukarnas intresse samartikuleras med »apotekens sunda ekonomi och rationella drift«.⁵⁹⁴ Genom att totalförbudet förklaras hota apoteken med kraftiga fluktuationer i anställningsförhållandet (när först mängder av nya farmaceuter måste anställas och sedan avskedas ut i en hög arbetslöshet om förbudet misslyckas), så hamnar denna rationella ekonomiska ordning som är till allmänt gagn antagonistiskt till förbud. Totalförbudet görs ekvivalent med en »rubbning« och ett »experimenterande« med den naturligt framväxta, stabila hanteringen av alkohol på apoteken.⁵⁹⁵ Den samhälleliga stabiliteten är sammanvuxen med det autonoma apoteksrummets.

Vad som står fram när dammet lagt sig är hur apotekarnas signifikantkedja tagit strid om *stabiliteten* och knutit den till en tydligt icke-radikal, låt oss säga konservativ, politisk hållning. Man har uppställt *evolutionen* – i såväl biologisk mening som i regleringarnas samhälleliga utveckling – i antagonism till totalförbudets *revolution*. Man har också lyft denna framvuxna stabilitet på apoteken som knuten till, och där-

591. Apotekens »egentliga verksamhet« (200102) är kopplad till medicinens högre sfärer, så som uttrycks i 221901.

592. 221901, 212802.

593. »[A]potekens handel med dylika läkemedel komma att stå under kontrollstyrelsens och icke under medicinalstyrelsens tillsyn, en konsekvens av lagförslagets lydelse, som nykterhetskommittén ej gärna kan hava avsett.« Vidare menar man att Medicinalstyrelsen ska ha rätt att avgöra, precis som veterinärerna menar sig ha rätt att själva avgöra i den norska protestartikeln, vilka viner och spritsorter som »är för hälso- och sjukvården behövliga« (212802). Liknande artikulation av utommedicinsk reglering av medicinen som problematisk eller med samma effekt, medicinsk reglering av den rusproblematiserade apoteksspriten i 200102, 200901, 221401 och 221901.

594. 221401.

595. »[E]tt experimenterande med totalförbud [skulle] föranleda starka fluktuationer i apoteksrörelsen med stora rubbningar i rekryteringen av den farmaceutiska personalen [...]« (212802) »Omkastningar och rubbning i apoteksrörelsen kunna härigenom väntas uppstå till, såsom i de av medicinalstyrelsen införda yttrandena närmare utvecklas, skada för apotekens sunda ekonomi och rationella drift.« (221401)

för stridande om, den rationella ekonomiska ordningen. Vidare har brottslighetens instabilitet och samhällsomstörtande element riktats bort från alkoholbrukarna, de degenererade typerna, och knutits till andra handlare, smugglare – och läkare.

Vad som kvarstår i återupprättandet av apotekarnas signifikantkedja inför nykterhetens utmaning är att reartikulera ruset och det mångfaldiga bruket i giftets diskurs.

Giftets diskurs kring totalförbudet: rus, smak och vetande utanför apoteken

Jag menar att man kan hänföra försvaret av det mångformiga alkoholbruket i SFT till tre huvudoperationer: för det första försvaret av njutningen i ruset i sig; för det andra hur olika andra bruk kopplas in; för det tredje operationen att öka distansen mellan skador och alkoholbruk samt föreslå lösningar på de begränsade skador som erkänns.

I allt detta återfinner man den giftets diskurs som jag menat mig ha sett i det tidigare analyserade materialet.

Först och främst försvaret av ruset. På samma sätt som nykterhetsdiskursen fann anledning att koppla in skador till det grumliga spannet av olika bruk mellan brakfylla och desinfektionsmedel, kopplas i SFT:s signifikantkedja olika nyttor in på samma pluripotenta plats, där bland annat rusets njutningar kan lokaliseras:

Vid en allsidig prövning av totalförbudets behövlighet, nytta eller skada för samhället måste man självfallet taga hänsyn icke blott till alkoholens terapeutiska egenskaper och till de olycksdiga följderna av dess missbrukande utan jämväl till de verkningar av alkoholhaltiga drycker, som icke kunna betecknas som skadliga och som gjort dessa drycker till ett i alla tider uppskattat njutningsmedel. Alkoholen har nämligen, som bekant, förtärd i ringa mängd, förmågan att verka sinnesuppfreskande och att neutralisera en del olustkänslor.⁵⁹⁶

I försvaret av ruset som njutningsbruk följer också ett försvar av en hel kultur lika självklart som det var nödvändigt för nykterhetsdiskursen att omfatta en kulturkritik. (I figur 6:7 återfinns kulturens moment på samma centrala plats i den vänstra spalten som i fallet med opium tidigare för att illustrera hur det här fyller samma funktion i fallet med alkoholen.) Kulturen utvecklar sig i ett samhälle som nyttjar alkohol, och därutöver framhålls att alla »kultursamhällen» troligen behöver »stimulerande medel».⁵⁹⁷ Njutandet av alkohol blir en fråga om kultur, och smak.

Här blottas åter den klasskonservativa ådra som har framträtt som en av 1920-talets variationer i SFT:s signifikantkedja. Njutningsmedel, där alkoholen görs ekvivalent

596. 221401.

597. »Att ett kultursamhälle skulle kunna helt undvara stimulantia, är knappast troligt. Redan det allbekanta förhållandet, att de s.k. naturfolken, som representera människan på ett av 'civilisation' oberört stadium, använda sådana stimulerande medel, vilka så gott som undantagslöst sökas inom alkoholgruppen, vittnar om ett i människonaturen djupt rotat begär. Man må för övrigt utdöma detta begär huru mycket som helst; det förhållandet får man ej lämna obeaktat, att vad vi beteckna som kultur icke har utvecklat sig i ett alkoholfritt samhälle.» (221401)

med »våra nu så vanliga njutningsmedel, tobak och kaffe«, kan vara mer eller mindre inriktat på smak och kultur eller brukas »i rent berusningssyfte«. ⁵⁹⁸ Surrogat-supandet av apotekens osmakliga droppar kopplas till »den del av allmänheten som i kulturellt avseende står lägst« och ses närmast som ett rus som är befriat från smak. ⁵⁹⁹

I motsatt ände av alkoholhyllan på apoteken återfinns sprit, konjak och whisky, champagne och andra starkviner, vars bruk försvaras som smaklig medicin, medicin som föredras på grund av sin smak av dem som har smak – eller är det kultur? ⁶⁰⁰ Kundens rättighet står kvar på samma plats i kedjan som förr, men hennes kultur har kommit att specificeras liksom ruset i samma mån specificerats bland effekterna. Vissa rus är mindre värda än andra.

Från försvaret av rus-bruk har operationen utvidgats till ett försvar av ett mångfaldigt bruk, glidande i sina effekter och bieffekter. Smak, rus och terapi flyter gränslöst in i varandra som färgerna på ett lackmuspapper. Folkmedlets plats i kedjan intas i materialet om totalförbud av landsbygdens behov av husmedicin mitt på detta färgband. ⁶⁰¹ Det är också i och med de mer specifika diskussionerna om alkoholen som medicin som den tredje operationen kan sägas vara fullbordad: avskiljandet av skadorna från alkoholbruket.

Under de sista årtiondenas agitationsarbete för införande av alkoholförbud har man säkerligen svartmålat alkoholens direkt sjukdomsalstrande verkan mera än skäligen är. Nyare undersökningar hava reducerat dessa svartmålningar, och särskilt ha de patologer, som studerat alkoholsjukdomarna, funnit endast få sådana anatomiska förändringar, som kunna anses karaktäristiska för alkoholförgiftning. ⁶⁰²

598. 221901.

599. 221901.

600. Detta är en linje man håller under hela tidpunkten 1920–1925 och som jag därför tar mig friheten att koppla in i läsningen av den oproblematiserade finska champagneförsäljningen (222301) och i försvaret av veterinärers och tandläkares förskrivningsrätt på konjak (212802). Debatten som föregår totalförbudet mot alkohol handlar i mycket om de förordningar om försäljning av alkoholhaltiga apoteksvaror som utfärdats 1918 där bland annat denatureringskrav (osmakliggörande med kräkmedel oftast) införts. SFS 1918:564, 639 och 640. Annorstädes refereras t.ex. Medicinalstyrelsen i SFT som uttrycker stöd för tandläkarnas rätt att förskriva konjak just med smaken som element eftersom »vissa patienter kunna hava viss svårighet att föredraga sådana medel till skillnad från exempelvis konjak eller starkvin« (211001). Klassaspekten i denna artikulation av smaklig tandläkarsprit blir tydlig om man minns att de »som i kulturellt avseende står lägst« inte gick till tandläkare vid denna tid. Införandet av folktandvården från 1938 var en av de sista hälsoåtgärderna som den framväxande välfärdsstaten vidtog, så överförskrivning av konjak syftade (eller riskerade) inte till att höja dessa människors smak. Elin Bommenel, *Sockerförsöket: Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*, Lund, 2006, s. 34–35.

601. Totalförbudets införande av apoteksmonopol på alkohol skulle fördyra mycket av den nu använda »husmedicinen« till skada för allmänheten (212802) och »[...] ett stort antal läkare [anser], att detta hjälpmedel [alkoholen] vid en del sjukdomar och under vissa omständigheter icke utan stor olägenhet kan undvaras. Detta gäller icke blott beträffande egentlig läkarpraxis utan till viss grad även i fråga om en del lindrigare sjukdomstillstånd, som allmänheten, framför allt i trakter, där det är långt till läkaren, plägar sköta om på egen hand.« (221401)

602. 221401.

När skadorna ska benämnas och lösningar föreslås återkommer »alkoholförgiftningen« som ovan. Miss-bruket specificeras eller förtigs.⁶⁰³ Nykterhetskommittén hade använt narkotika som benämning på alkoholen, en benämning som inte förekommer i SFT.⁶⁰⁴ Med fokus på alkoholförgiftningarna artikuleras istället alkoholproblemet närmare en giftets diskurs, med doseringen och denatureringen som anknutna lösningar.

Den samtida kontrollösningen av narkotikaproblemet (Opiumkonventionen) hålls undan genom att man behåller giftets diskurs med giftets egna regleringar; den samtida kontrollösningen på alkoholproblemet (Totalförbudet) hålls här undan både med ett avstånd till narkotikabenämningen och ett närmande till giftets benämning.

Men något särskilt spännande har skett över min undersökningstid med giftregleringarnas lösningar kring dosering. Där apotekarnas farmakopé stod som det främsta reglerande dokumentet 1870–1875 placerades redan 1876 arsenikboken som komplement, med dess kontroll av mer än renhetsgrad och dos. Som nämndes i kapitel 2 infördes med Giftstadgan 1906 en allmän giftbok där också opiumets grosshandel kontrollerades. Giftregleringarna stärks över min undersökningstid, och som lösning på drogproblemen kan giftets diskurs på så sätt tolkas som stärkt i lika hög grad. Men ett mer subtilt skifte sker med dessa förändrade giftregleringar: kontrollens vetandekopplingar glider.

Farmakopéernas giftregleringar är tätt knutna till det farmaceutiska vetandet, om probering och dosering. Giftbokföringen är det inte.

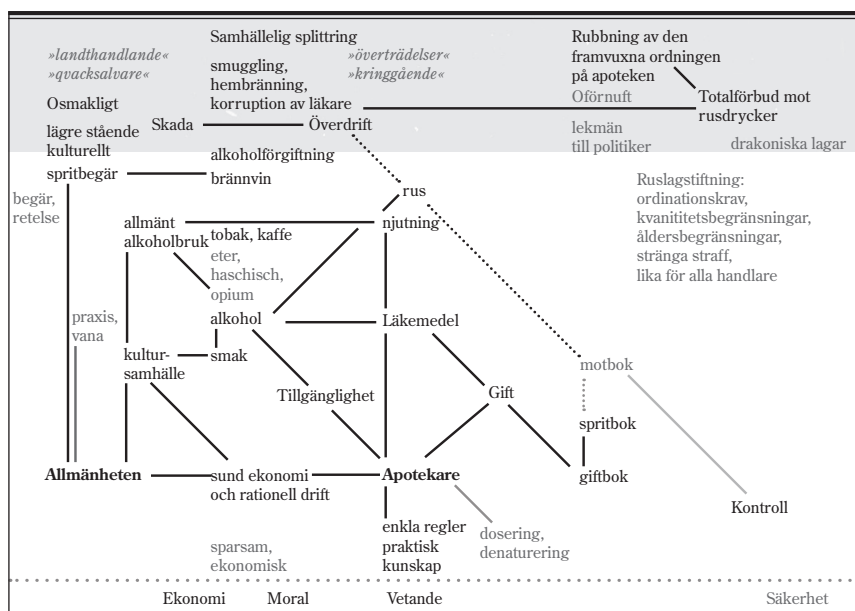
Under 1920-talet, när giftets diskurs konfronterades med rusproblematiseringens utmaning via totalförbudets revolutionära, helt jämlika, kollektiva kontroll, stod apotekarnas bokföringslösning utomordentligt väl placerad för att reartikuleras till Ivan Bratts system. Detta skedde genom en »successiv anpassning« av ruset utanför apoteken medelst individuell kontroll: *motbokens* lösning.⁶⁰⁵ Ruset – inte giftet – skulle nu bokföras.

Tiden för giftets diskurs var över.

603. Missbruket kan sägas hanteras på två tydligt olika sätt i SFT, ett i Medicinalstyrelsens långa remiss-svar och ett annat i apotekarartiklarna. Skillnaderna består inte så mycket i konflikter mellan artiklar-nas respektive kopplingar, som i att Medicinalstyrelsen explicit diskuterar elementet missbruk (genom specificerandet av det till en begränsad patologi med få patienter och mindre skadeverkningar än vad som i nykterhetsiver påstås) medan apotekarna ignorerar det.

604. NK benämner alkohol som narkotika i avsnittet som går in på substansens fysiologiska verkan. SFT har en mängd benämningar av alkohol, men narkotika är aldrig närvarande. Faktum är att i SFT, vare sig man som här ser till totalförbudsartiklarna eller om man ser till alla artiklar om alkoholregleringar 1919–1923 (71 artiklar), så är »sprit« den överlägset vanligaste benämningen på alkohol och narkotika är aldrig kopplat till det.

605. Apotekarna liksom Bratt vill bevara rusbruket utanför apoteken. Giftbok som motbok möjliggör fortsatt mångfaldigt bruk efter individuell smak och kultur, individuellt behov och begär. Apotekar-na föreslår till och med i en parallell till systembolaget hos Bratt att sälja alkoholhaltig medicin, som »konjak och [...] viner« utanför apoteken i »särskilda så att säga medicinska spirituosaaffärer« om total-förbud är det enda alternativet (221901).

Figur 6:7. Ruset måste försvaras

Kampen om rusets plats i samhället tas på allvar i SFT: ruset måste försvaras för att samhället måste försvaras. Samhällets stabilitet hotas inte av alkohol så som nykterhetsvännerna menar, utan av alkohol-förbudet. I artikulationerna av det stabila samhället används kultur, historia och ett biologiskt grundat och trögrikligt begär som viktiga ankare för argumentationen. Här blottas också – framdriven av nykterhetsvännernas radikaldemokratiska retorik – en kulturkonserverad tendens i SFT där klassamhället hamnar analogt med den kultur som ska bevaras.

MELLAN MONOPOL OCH TOTALFÖRBUD: SAMMANFATTANDE KOMMENTARER

Det här kapitlet har bestått av två delar vilka i huvudsak byggts upp av två jämnstora fallstudier, en över opiumartikulationerna efter det ordinarie urvalet i SFT och en över totalförbudsförslaget mot alkohol. Den förra delen, som kompletterades av en tredje, mindre fallstudie kring Centrallaboratoriet, handlade om den industriella modernismens monopoliseringshot som apotekarna stod inför, den andra delen om de hot om totalförbud som skulle kunna kasta in ruset på apoteket. I sammanfattningen nedan görs närmast ett försök att läsa samman dessa två delar.

Centrallaboratoriet som monopolhot kom att leda till en reartikulering av kopplingarna till vetandet från apotekarna i signifikantkedjan. I kopplingar som snävat in till traditionellt och förnuftigt vetande kom man allt mindre att nå fram till en Framtidens farmaci i sina artiklar. Denna hade industrin tagit över.

Uppmaningen apotekarna verkar rikta till sin samtid, i brist på en framtid att vända sig till, lyder: ena er alla kring de privata opiumhandlarnas kooperativ och låt

historien och status quo vara måttet också för framtidens doser. Kedjan från förr anas bakom denna uppmaning, men försvaret av samhället i mötet med marknadskrafterna har nu övertagits från apotekarna av det mer totaliserande samhällets mycket häftigare kapprustning med centralism och totalförbud.⁶⁰⁶ Privata handelsmän i giftbranschen är inte längre försvar nog mot de lidelser mass-maskin-marknads-samhället har att tygla.

Fallstudien om alkoholens rusproblematisering belyser några i mina ögon både enkla och intressanta saker som rör detta nya försök hos samhället att tygla den moderna ekonomins lössläppta konsumtionsbegär.

En sådan sak är hur det i SFT:s artiklar vid denna tidpunkt, i alla de tre fallstudierna, framträder en tendens till reaktionär konservatism.

Till skillnad från tidigare tidpunkter föreslås nu inte några egna progressiva lösningar på problemen med opium och alkohol; man reagerar på dessa problem genom att hänvisa till den gamla ordningen som bättre.

Vetandets kopplingar kring den gamla ordningen har dock reartikulerats. Lösningarna som den gamla ordningen kring giftets diskurs erbjöd har nu kommit att kompletteras med bokföringslösningar, giftbokföringen, där kontrollen gäller handelsflöden, inte doser och renhet. Farmacins vetande på apoteken har nu svagare kopplingar till giftkontrollen. Signifikantkedjans insnävning kring giftet ger den inte längre tillgång till det farmaceutiska vetandets progressiva lösningar.

Insnävningen kring giftet ser ut att sammanfalla med en konservativ inställning över hela spelplanen. Framtiden förloras och historien vinnas, farmacins vetande minskar på apoteken och då följer folkets vetande med i fallet, eller blir uppdelat i smak och klass.

I fixeringen av spritbegäret som normaliserat och de olika smakkulturerna som vuxit fram kring detta begär som trögrörliga normaliseras också i förlängningen av kedjan klassamhället under industrialismen. Lika lite eller långsamt som spritbegäret kan reformeras till sina kulturella former, lika lite kan en radikal social förändring i övrigt sluta väl.

Klassamhället blir identiskt med kulturen.

606. Det kanske inte har undgått många att apotekarnas signifikantkedja lätt kan infogas i Karl Polanyis breda historiografi över kapitalismen, där 1870-talet utgör höjdpunkten för de marknadskrafter som enligt Polanyi tenderar att slita itu samhället och som därför, framemot det i hans ögon reaktionära och konservativa 1920-talet, åter har »inbäddats» i regleringar och skyddsmekanismer, som totalförbud mot antisociala konsumtionsmönster. Artikulationen av deras handel med opium synes närmast likna en köl i relation till Polanyis teori, som vid kraftiga frihandelsvindar i början av min period och vid dess mitt erbjuder försvar för samhället visavi kaoset på marknaden och i slutet av perioden kränger inför samhällets överkompensation visavi den fria handeln. »Giftet» är männe bottentyngden i denna köl. Polanyi 1989.

Smaken som artificiell klass (ificering)

Syns emellertid inte också något ytterligare i denna klasspositionering i kedjan? Den smaklöshet med vilken de lägre klassernas vilja till berusning tvinnas samman sam-artikuleras inte med opiumet. I kedjan i stort, från 1870 till 1925, har smaken och doften varit en del av de bieffekter som blandats med ruset och skapat kulturen och mångformigheten i giftets diskurs. Denatureringen av de smakliga alkoholhaltiga apoteksvarorna under den totaliserande statens period separerar ruset från smaken. Med detta följer också klassamhällets separering av konsumenterna tätt inpå.

Separeringen av smaken från ruset är påbjuden i och med denatureringen och står i rak motsats till den saffranskryddade medicinen på marsalavin och opium som farmakopéerna under århundraden givit instruktioner om, med noggranna och ansvarsfulla doseringar. Detta gör, vilket är poängen, ruset lättare att problematisera som osmakligt och således okultiverat.⁶⁰⁷

Den odelade njutningen

Effekter som smak och färg på medicinen var egenskaper hos apoteksmedlen som bara gradvis avskiljdes från desamma. Fallstudien om totalförbudet kastar också ljus över det som här och var, lite varstans och härligt, gnistrat fram i avhandlingen: njutningens delaktighet i giftets diskurs. Vad som artikuleras kan allra enklast uttryckas som att medicin kan vara medicin genom att ge njutning eller tröst.

I en tid där glipan mellan botemedel och patologier var iögonfallande var utrymmet för mediciner som var olika verksamma och verksamma på olika sätt kanske större. En patologi hade inte en binärt upprättad bot. I sprickan sken ljus fram för homeopati och radioaktiva läskedrycker, och plats och ljus gavs ännu åt giftets diskurs där njutningen av en viss dos av en viss drog kunde vara nog så terapeutisk. Njutningen av drogen hade precis, just, ännu, inte blivit till själva sjukdomens kärna som den är i det moderna narkotikaproblemet.

Ruset som en fri radikal

Ställda mot varandra bidrar kanske kapitlets två delar till att belysa frågan om hur man ska förstå att ruset artikuleras som oproblematiskt på samma gång som apotekarna undanber sig rusmonopol efter ett totalförbud. Två förklaringar kan ges som tillsammans förlikar exkursen om totalförbudet mot alkohol med signifikantkedjan kring opium.

Om ruseffekten är normaliserad utanför apoteken är den också lättare att normalisera som effekt av apoteksvarorna. En avproblematisering av ruset generellt, för alkohol såväl

607. Smakens betydelse var också viktig inom motbokssystemet från början, för att skilja olika grupper alkoholkulturer och rus åt. Motboken ransonerade främst bruket av arbetarklassens alkoholvaror, som brännvin, inte alkohol. När motboken avskaffas inleds »Operation vin» av Systembolaget för att fortsätta skiftet i alkoholkulturen, bort från brännvin och mot över- och medelklassens vindrickande. Jenny Björkman, »Operation Vin», *Spiritus: skriftserie för Vin- och sprithistoriska museet*, nr 6, 2004.

som för opium eller eter, underlättar ett fokus på giftets problem.

Ett generellt rusmonopol till apoteket skulle göra hela kedjan kring givet ohållbar. Apoteket bleve då en krog, som man uttrycker det. Apotekarnas vetande om farmaka går utmärkt att artikulera till den akuta förgiftningens effekt. Rusets effekt är långt mer öppen mot den kulturella kemin, andra vetanden, kulturella vetanden utanför apoteket har där ett försprång. Stänger man in ruset på apoteket blir det som en fri radikal, i sin vilja att reagera med vilket ämne som helst: hela giftets ordning skulle slås sönder av dess kraft.

Men ett rusmonopol knutet till apoteksmedel som opium kan däremot infogas i en giftets diskurs, så länge som ruset också är Tillgängligt via andra medel utanför apoteket eller normaliserat där. Detta kan uttryckas på ett sätt som gör logiken i artikulationerna i det närmaste banal: ruset föreställs som bieffekt av psykoaktiva ämnen, och rusbegäret ses som ytterst starkt och närmast medfött hos människor. I värsta fall kan det flytta mellan ämnena om dess kulturella flödesriktning däms upp. Ergo: logiken förefaller vara att rus med apoteksvaror inte kan bli ett samhällsproblem så länge rus är fritt och ingår i en kultur utanför apoteksdörrarna. Giftets diskurs tjänar på rus-reagenser annorstädes.

Om detta synes banalt när det gällde artikulationen av opium under perioderna som omfattas av min undersökningstid, betänk då vilken revolution efterkrigstidens diskurs kring »narkotika« innebar!

Narkotikans diskurs gör avhandlingens banala poäng om ruset som en fri radikal 1870–1925 till en ovidkommande (*smus*förnuftig?) akademisk invändning. Att alkoholruset under 1900-talet fortsätter att artikuleras som normalitet, att reklam, sed och kultur förbinds med alkoholruset, leder inom narkotikans diskurs inte längre till den förväntade avproblematiseringen av ruseffekterna också av apoteksmedel som opium. En normalisering av rus-begär utanför apoteken kan inte längre underbygga en giftets diskurs på apoteken. Narkotikan har kategoriseparerat ruset.

Ett kulturkrig mot vissa droger – narkotika på apoteken – kan utan att skapa synbar kognitiv dissonans hos sina soldater föras *samtidigt* med att andra droger – som alkohol, tobak, kaffe och raffinerat socker – legalt kan marknadsföras som universellt verkande stimulansvaror jorden runt, berusa alla kulturer dygnet runt och utgöra den psykoaktiva regleringsmekanism utan vilken alla större samhällen på jorden skulle rista av så allvarliga abstinensbesvär att den socioekonomiska följdverkningen skulle bli lika omfattande som en global generalstrejk. Betänk vilken epokgörande makt en diskurs kan tillskansa sig genom att skifta element för sin ekvivalenslogik: från gift till narkotika.

Detta om något är den banala poäng som vunnits av samläsningen av detta kapitel delar, som runnit ur apotekarna när de pressats mellan monopol och totalförbud. Urfrågan »varför« det moderna narkotikaproblemet uppstod är ingalunda besvarad därmed, men i apotekarnas tal om opium har en fördjupad förståelse av vad detta problem bland annat förhöll sig till och trängde ut erhållits.

Det som glömdes med den nya problemformuleringen var apotekens vetande om farmaka, det minne som tynade var det om opium i giftets diskurs.

☞ Tinctura Opii.

Opiumdroppar.

<i>Opium (pulver n:r 10)</i>		<i>tio delar</i>		<i>10</i>
<i>Aqua Cinnamomi spirituosa</i>	. .	<i>så mycket som erfordras</i>		
<i>Spiritus dilutus</i>		<i>så mycket som erfordras.</i>		

Opiet blandas med dubbla mängden väl tvättad och torkad sand. Af blandningen beredas genast **100 delar** tinktur genom perkolering med en blandning af kanelvatten och utspädd sprit (2 + 3). Skall innehålla omkring 1 proc. morfin.

Tinctura Opii benzoica.

Opiumdroppar med benzoesyra.

<i>Anetholum</i>		<i>två delar</i>		<i>2</i>
<i>Camphora</i>		<i>tre delar</i>		<i>3</i>
<i>Acidum benzoicum</i>		<i>fem delar</i>		<i>5</i>
<i>Tinctura Opii</i>		<i>femtio delar</i>		<i>50</i>
<i>Spiritus dilutus</i>		<i>niohundrafyrtio delar</i>		<i>940</i>

Anetolen, kamfern och benzoesyran lösas i spriten och opiumdropparna tillblandas.

☞ Tinctura Opii crocata.

Opiumdroppar med saffran.

<i>Cortex Cinnamomi ceylanici (pulver n:r 10)</i>		<i>sex delar</i>		<i>6</i>
<i>Flos Caryophylli (pulver n:r 10)</i>		<i>sex delar</i>		<i>6</i>
<i>Stigma Croci</i>		<i>tjugofem delar</i>		<i>25</i>
<i>Opium (pulver n:r 10)</i>		<i>hundra delar</i>		<i>100</i>
<i>Spiritus dilutus</i>		<i>så mycket som erfordras.</i>		

De torra beståndsdelarna blandas med dubbla mängden väl tvättad och torkad sand. Af blandningen beredas genast **1000 delar** tinktur genom perkolering. Skall innehålla omkring 1 proc. morfin.

7. Giftets värde: historien om den fria apotekshandeln med opium i Sverige, 1870–1925

Jag inledde avhandlingen med frågan om hur opium fritt i handköp på apoteken förstods innan det moderna narkotikaproblemet uppträdde. En sådan handel utan detta problem var för mig ett lockande mysterium i ljuset av mitt egna erfarenhetsrum i drogkrigets sena 1900-tal och dess framtidshorisont i det tidiga 2000-talet där kriget börjar gå på tomgång och apoteken igen ombeds att handha försäljning av rekreationella droger.

Frågan *hur* en sådan handel förstods av apotekarna kom alltmer att överskugga mitt intresse för *varför* det moderna missbruksproblemet uppstod och underkastades prohibitionismens diskurs. Vad som berättas i detta kapitel är den vindlande historien om detta hur.

Frågan riktades mot apotekarnas tal om opium i *Svensk farmaceutisk tidskrift* åren 1870–1925. Det svar som jag fann var berättelsen om hur denna pluripotenta drog skrevs in i en *giftets diskurs*.

GIFTETS DISKURS

Det första resultatet jag behöver redovisa innan jag griper mig an uppgiften att skildra hur opium skrevs in i giftets diskurs finns i beskrivningen av hur en *annan* diskurs – medicinens – dominerade materialet. När jag nedan beskriver hur giftets diskurs utvecklar sig är det utifrån vetenskapen om att opium aldrig promenerar mer än en koppellängd från *läkemedlet*.

Opiumets inskrivning i en medicinsk diskurs beror på dess stora användning som läkemedel mot flera olika vanliga åkommor. Opiumets betydelse som läkemedel gjorde det viktigt att hålla det tillgängligt på apoteken. Detta är grundläggande för

signifikantkedjan kring apotekens fria opiathandel. Det är bland annat som läkemedel som opiumet undkommer de strängaste giftregleringarna, de som drabbar den långt mindre medicinska arseniken.

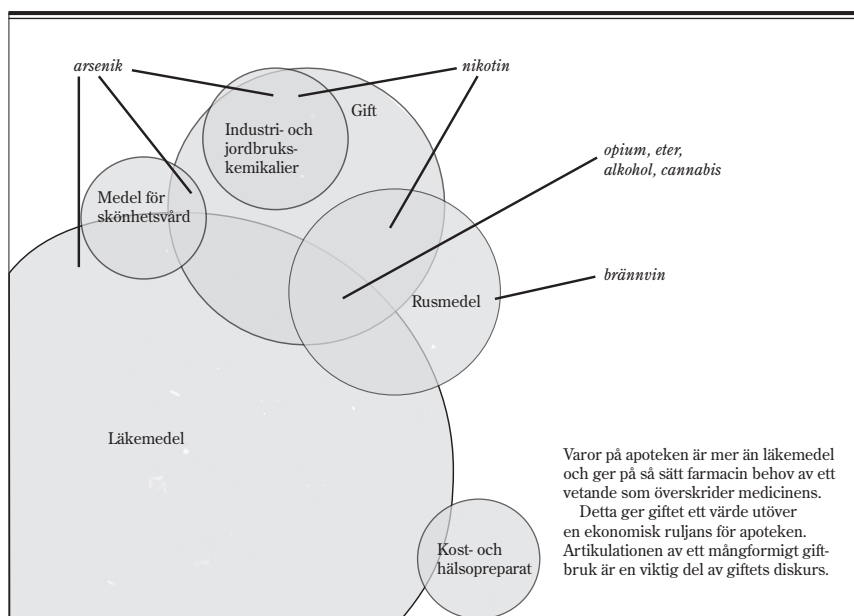
Det är i egenskap av giftigt *läkemedel* som opiumet strosar ut från medicinen och in i det för farmacin vid denna tid så fruktbara fält som är giftighetens.

Det förgiftade apoteket

Gift var viktigt redan från början. Som undersökningen visar kunde förgiftningen och faran med giftiga medel tydligt artikuleras som ett problem, inom vilket ett farmaceutiskt vetande om och noggrann hantering av ämnet var centrala. Här utstakas apotekarnas marknad som en med privilegier skyddad handel. Det förgiftade apoteket erbjöd först och främst detta egna butiksrum för apoteken.

Inringat av den vidare medicinska diskursen, fungerade också giftet som ett sätt att hålla läkarnas vetande och makt utanför apoteksdörrarna. Att bestämma drogernas renhet, verkan och dosstyrka var viktigt för beredandet av läkemedel. Riskerna med en akut förgiftning höjde insatserna långt högre. Läkarna var här inte tillräkneliga. Kontrollen över opium som gift tillföll det farmaceutiska vetandet på sätt som ett vetande om opium som läkemedel allenast inte kunde göra.

Opium som gift bör därför förstås i ett större mönster i apotekens handel och självuppfattning fram till och med denna tid. Apoteken sålde inte bara läkemedel utan var i hög grad försäljare av *farmaka* – droger som gift. Gifter kunde användas för många ändamål, som rovdjurs- och insektsgift, som ingredienser i färger och i hygienprodukter – för att bota sjukdomar eller åstadkomma rus. I egenskap av *förgiftade* förblev apoteken därmed, så som jag tolkar avhandlingens resultat, autonoma inte bara i förhållande till diversehandeln utan också till medicinen. Denna aspekt av giftets roll på apoteken har inte skrivits fram i svensk apotekshistoria, där gifthandeln underordnats medicinen som en mindre viktig och äldre del av den egentliga farmacin. För mig framträdde denna historia om giftets värde sent i forskningsprocessen och först efter att jag angrep materialet med en diskursanalytisk ansats.

Figur 7:1. Det förgiftade apoteket

Opium som inskrivet i en giftets vidare diskurs ställde fram den akuta förgiftningen som huvudproblem. Så länge den akuta förgiftningen hölls i tydligt fokus kunde en stor seriell försäljning av farmaceutiskt kontrollerade opiumtinkturen lämnas i folks händer med förutsättningen att kunderna hade kunskap nog att inte förgifta sig med dem. Det lämnade fältet öppet för att artikulera ett mer mångfaldigt opiatbruk till en oproblematiserad handköpshandel.

Vetandet och känslorna

Vetandet uppställdes som oförenligt med begäret och känslostyrkheten. Där begäret eller känslan artikulades flög vetandet ut, vare sig det rörde arsenik, eter eller opium – i form av mordiskhet, dryckenskapslast eller förgiftningsfara.

Artikulationen av ett folkvett i denna bemärkelse visade sig vara en omistlig parhäst till det farmaceutiska vetandet och en som överraskade, åtminstone mig minns jag, genom sina kopplingar till smak, färg och doft liksom till en övergripande kultur kring bruket. Det doftande apoteket bjöd in det folkliga vetandet om medlen på ett icke-formellt sätt, det bevarade ett kulturellt vetande om man så vill. Smaken banade en väg för vanan in mot vetandet.

Inom giftets diskurs går det att se ett tydligt ömsesidigt beroende mellan olika vetanden som samverkade i artikulationerna av handköpshandeln med opium. Det

farmaceutiska vetandet behövde folkets sunda förnuft och vetande om opium för att undvika akuta förgiftningar. I artikulationen av ruseffekten som normal och fjärrad från skadan vid måttligt bruk av njutningarna behövde det också utländsk opiumkultur eller en svensk alkoholkultur. Det kulturella vetandet var i mycket det vetande som avlastade det farmaceutiska vetandet när begärets element började komma alltför nära signifikantkedjan.

Om det farmaceutiska vetandet behövde det folkliga vetandet om opium inom giftets diskurs verkar motsatsen snarare gälla för det medicinska vetandet när det medikaliserar opiatbruket. Det expanderar in över och destabiliserar istället det folkliga vetandet om opium. Medikaliseringen behöver det folkliga *ovetandet* när den patologiserar själva viljan hos folk som vanebrukar opiater som morfin.

Opiumvanan inom giftets diskurs artikulerades som folkligt vetande. För att möjliggöra denna artikulering använde sig apotekarna av en undanträngning av den *kroniska förgiftningen*, ett vanligt samtida begrepp för vad vi idag skulle kalla drogmissbruk. Kronisk förgiftning skapar en ekvivalenskedja mellan beroendeproblem och gifter generellt. Det hade antagligen gjort problematiseringen av den akuta förgiftningen perifer. Noden gift hade destabiliserats och hela signifikantkedjan från apotek till opiumvana och handköpshandel skulle ha skakat sönder.

Giftets diskurs kunde artikulera många sinnesintryck som vetandeformer om opium (smak, doft, sköna färger); ovetenskapliga vetanden kunde bli viktiga vetanden om opium (folkligt, vanemässigt, kulturellt); det kunde normalisera rusbegär och göra njutning till en del av den terapeutiska effekten (avhjälpta olustkänslor). Men undanträngningen av kronisk förgiftning verkar visa hur själva viljan måste artikuleras som fri också i SFT:s signifikantkedja. Vanebruket måste viljas fritt.⁶⁰⁸

Det förgiftade apotekets berusande terapeutiska index

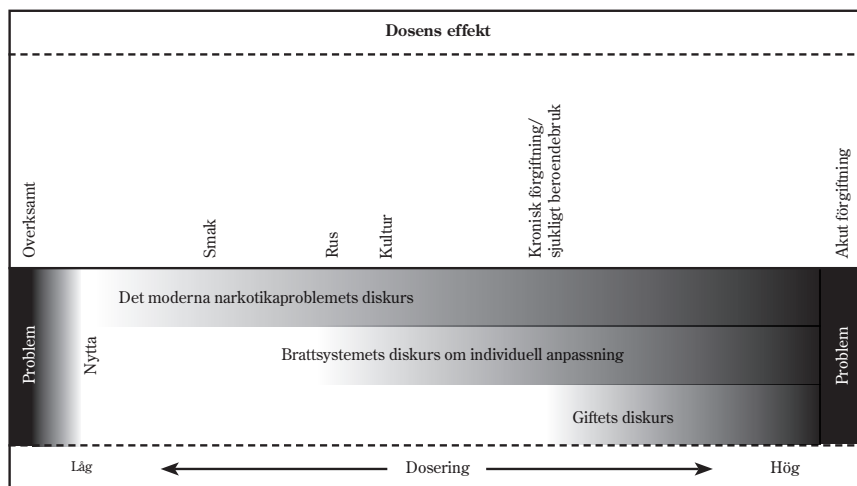
Vidgade vetande- och känslorformer fick plats kring opiumet inom en giftets diskurs i och med att den akuta förgiftningens problem samlade uppmärksamheten. Ett mer mångformigt bruk kunde därmed artikuleras. Njutningsmedlen var också husmediciner, opiumviner var smaksatta med saffran, konjak och champagne var apoteksvaror som dämpade oro. Bruk som inte hotade åsamka akuta förgiftningsproblem var, ja, inte mycket till problem. Den terapeutiska effekten gled in i ett välsmakande, njutbart tillstånd där ruset ruvade. Giftets diskurs syntes kunna tillåta sig en bredare syn på den *terapeutiska* effekten när den hade en snävare syn på den *förgiftande* dito.

Kanske kan man beskriva det med hjälp av det inom farmacin viktiga analy-

608. Inte heller inom giftets diskurs är (den vegetativa) viljan till liv nog som etisk grund till opiumbruk. Också utanför medikaliseringsens dikotomi mellan en sjuk och en frisk vilja är mästersignifikanten *det medvetandegjorda valet*: (den mänskliga) viljan att veta.

tiska verktyget terapeutiskt index. Ett sådant index tal betecknar svårighetsgraden att dosera ett ämne. Genom att dividera den genomsnittliga giftiga, skadliga dosen med den genomsnittligt terapeutiskt verksamma dosen får man fram indextalet. Ett högt tal indikerar då alltså ett lätt doserat ämne medan ett lägre tal, som fås om den skadliga dosen är nära den terapeutiska dosen, indikerar ett svår doserat ämne. Problemet är förstås att definiera skada och nytta.⁶⁰⁹ Utifrån detta problem och med syfte att fånga den diskursiva problematiseringen av ett ämne kan ett terapeutiskt index för den *kulturella* kemien i figur 7:2 nedan konstrueras.

Under giftets diskurs vidgas den terapeutiska dosen för de rusgivande ämnena, i och med att dessa ruseffekter i sig ses som oskadliga eller terapeutiska. Inom narkotikadiskursen krymper istället den terapeutiska dosen i motsvarande grad då ruseffekten där ses som ytterst skadlig. Om överksamma doser står på ena sidan indexet och dödliga doser på den andra, tillät giftets diskurs fler steg mot döden som odelat terapeutiska. Inom giftets diskurs finner vi problemen med opium i de yttersta ändarna av indexet, i överksamma bluffmedel och i den dödliga dosen.

Figur 7:2. Den kulturella kemins terapeutiska index

609. Också ett så enkelt, kvantitativt och biofysiskt mått på drogernas farlighet som detta index stöter på problem när det som i mitt fall ska användas på en kulturell kemi. Det terapeutiska såväl som det skadliga måste definieras. Dessa effekter kan betyda mycket olika saker för olika droger. Långsiktiga skador måste vägas mot kortsiktiga, skador på DNA skattas mot de på cellväggar, leverskador värderas i relation till hjärnskador etc. Skador måste vidare alltid bedömas i förhållande till en föreställd eller postulerad normalfunktion i biofysiken. Gift är alltså, inom dagens naturvetenskap precis som i min analys av apotekartexter, en synnerligen flytande signifikant. Och en historiskt bestämd sådan.

Apotekarnas marknad och farmacins vetande

Det var dock inte så att det saknades problem i övrigt. Inom giftets diskurs var allmänhetens rätt att tillgå opium fritt i handköp på apoteken den centrala länken. Apotekarna artikulerade denna rätt som antagonistiskt uppställd till två ekvivalenskedjor. En sådan kedja upprättades kring en instabil marknad där lögner och obeständigheter, förväxlingar och förfalskningar regerade. En andra upprättades kring det regellåsta, opraktiska och drakoniskt maktivrande. Dessa kedjor gjordes i viss mån ekvivalenta också sinsemellan genom Ovetandets och Överdriftens element.

De problem som lyftes fram med opiaternas handköp artikulerades alla i ekvivalens med någon av dessa antagonismer till apotekarnas signifikantkedja. Problemen kom då att få en given lösning: den som artikulerades till apotekarnas marknad. Så länge giftets diskurs höll samman kom varje försök att länka opiumproblem till opiumets tillgänglighet på apoteken att missa sitt mål. Istället för att hota, kom dessa försök ofta att stärka signifikantkedjan kring Tillgänglighet-Apotekare-Farmaceutiskt vetande.

När tillgängligheten på giftiga medel problematiserades som farlig, kopplades denna överdrivna tillgänglighet till smugglingen, till kringresande diversehandlare, till en olovlig handel i jakt på mervinst, tydligt åtskild från de rotade och vetande apotekarna.

När Medicinalstyrelsen krävde att opiumberedningar endast skulle få säljas till kunder med läkarrecept så reartikulerade apotekarna »recept« till apotekarnas receptbok, farmakopén. Om opiumrecept vet därför apotekarna bäst. Läkarnas kontrollkrav artikulerades istället i ekvivalens med myndigheternas överdrivna regleringsiver och till läkarnas vilja att agera mellanhand i opiumhandeln, helt i onödan eller för mervinstens skull. Krav på läkarrecept gör läkarna till recept-rentier.

När förgiftningen med opiater problematiserades kunde den knytas till det centrala elementet okunskap, med ekvivalenslogiken riktad mot andras hantering och vissa kunders överdrivna känslsamhet, utan förnuftig förståelse för det normala i dessa faror.

När ruset från apoteksmedel problematiserades kunde detta på samma sätt både normaliseras som fenomen och i sina mer omåttliga former förklaras av den överdrivna regleringsivern av rusdrycker utanför apoteken.

När det konstgjorda begäret på det diskursiva fältet figurerade i SFT var det inte knutet till opiumrusets artificiella paradiset utan till den instabila marknadens överdrivna och ovetande viljor, pådrivna av reklamens utpuffande av lögner och löjliga löften.

Det missbruk av opiater som tidigare svensk forskning studerat för denna tid reartikulerades i giftets diskurs till missbruket i den olovliga och okunniga handeln, till smugglingen och humbughandeln.

Jag ser i dessa resultat hur de problem – de element med en alltmer vittomfattande ekvivalenslogik – som senare skulle utgöra grunden i det moderna narkotikaproblemet, här neutraliseras i sin verkan av en stark differenslogik i den motstående signifikantkedjan. Jag ser också hur kedjan är stark nog för att *förstå att glömma* vissa samtida

problematiseringar på det diskursiva fältet, för att parafrasera Nietzsche från avslutningen av kapitel 2.

I SFT sker ingen som helst social bestämning av några opiatbrukare, kunderna på apoteken är alla lika. De oroande bilderna av kineser som är så vanliga i talet om opium vid denna tid – både deras slaveri under opiumvanan och deras njutningslystnad som hotar vita kvinnors dygd – saknas. Istället används kulturella och nationella moment på omvända sätt: de förstärker bilderna av ett möjligt normaliserat rusbruk (i Asien) och av en amerikansk sjuka som istället för ett narkotikamissbruk bestod i en oregerad giftmarknad.

Tillgänglighetens signifikantkedja i SFT utgjorde ett tryggt försvarsverk runt apotekarnas marknad. Den motstod rycken under såväl frihandelns som deflationens och masspolitikens perioder, fastad som den var i ett självsäkert farmaceutiskt vetande.

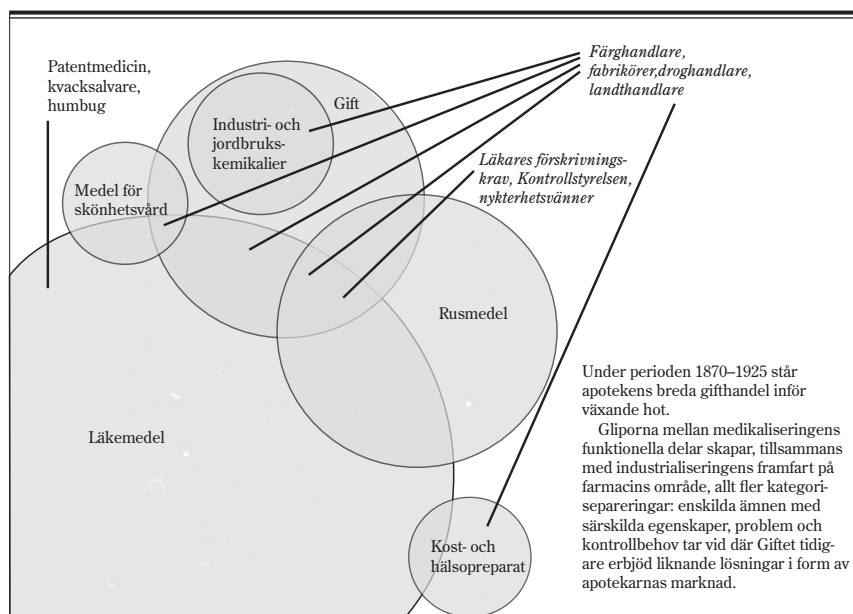
I det farmaceutiska vetandet flöt många discipliner och traditioner samman för analys och syntes, botanik med toxikologi, kulturhistoria om traditionell användning med rättsmedicin och kemi. Det var i detta breda vetande på apoteken som signifikantkedjan kunde förankras och apotekarnas marknad hållas undan grunden och skären i överregleringarnas och marknadsinstabilitetens ekvivalenskedjor. Det var också i detta vetande som förändringen i diskursen över min undersökningstid syntes som starkast, som riktningen klargjordes.

Detta farmaceutiska vetande var omfattande och ganska spretigt i sina inkopplade moment. På så sätt illustrerade det också väl den bredd i verksamheten som apoteken kunde omfamna inom giftets diskurs. Proberingen av droger i jakten på förfalskningar och överksamma prov samartikulerades med identifierandet av alkaloider; det noggranna blandandet av gamla välkända tinkturer samsades på laborationsbänken med isoleringen av ämnen till nya, rena kristaller.

Droghistorien har tagit fasta på betydelsen av de nya rena alkaloiderna för att delförklara uppkomsten av det moderna narkotikaproblemet: starkare, renare opiat ger -> en kraftigare ruseffekt och ett därpå direktföljande -> beroendemissbruk som tvingar fram åtgärderna som utgör -> det moderna narkotikaproblemet. Det är, naturligt nog, till denna historia som avhandlingens resultat närmast ansluter sig. Alkaloiderna framträder dock i en helt annan berättelse i giftets diskurs: den om det farmaceutiska vetandets växande inre spänningar under min undersökningstid.

Det farmaceutiska vetandet blottar i flera av sina delar en slitning mellan det praktiska och det formella, det dagligdags brukade och det för framtiden ämnade vetandet. Det förra sammankopplas oftast med hänsynen till den ekonomiska verksamheten på landets mindre apotek, det senare till omsorgen om yrkets anseende. Det förra strävar inte efter att utveckla vetandet utan vårda det, det senare ställer upp framtida lösningar på de samtida problem det farmaceutiska vetandet och gifthanteringen står inför. Det är detta senare som ger det farmaceutiska vetandet en riktning under min undersökningstid, en riktning mot en framtidens farmaci.

En viss riktning kunde kanske ge en viss tillförsikt. Men det är inte styråran som bestämmer farten och i SFT kan man tydligt ana de två krafter tidningens redaktion på Wallingatan 26 som styrman hade att parera och bemästra: konkurrensen från den framväxande internationella farmaceutiska industrin och de nya regleringar som införs. Båda krafterna syns i kraven på högre renhetsgrader, kunskaper om alkaloidernas molekylformler, homogeniseringen av formuler såväl som av drogernas sammansättning. De pressar det farmaceutiska vetandets utveckling mot mer ambitiösa mål i gifthanteringen. Framtidens farmaci utlovas och krävs.

Figur 7:3. Utmaningar på apotekarnas marknad

Vad som i materialet främst synes vara den egna utstakade kursen för apotekarna i talet om opium inför dessa utmaningar är den som leder mot Vetenskapen som nod. För att vinna denna strider man med såväl de reglerande myndigheternas läkare som den fria handelns subjektpositioner – och internt kring vetandets delar.

I diskussionerna om homogeniseringen av recepten och nomenklaturen syntes det farmaceutiska vetandet tydligt uppdelat i det praktiska och formella vetandet, mellan en hållning som föredrog de stående recepten och reglerna och en med strävan att homogenisera opiumets nomenklatur. Vanorna kring de gamla medlens sammansättningar, deras färger, smaker och buteljer, stod mot vetandets utveckling kring en exakt bestämning av vad som var och vad som skulle bli Opium att kontrol-

lera.⁶¹⁰ Det var en diskussion som internationellt sett var seg, och inrikes sett fylld med slitningar. Och det var homogeniseringens sida av vetandet som segrade. Från detta fall syns alla de drag som var karaktäristiska för riktningen vetandet tog och som jag försöker fånga med begreppet den farmaceutiska blicken.

Den farmaceutiska blicken

Den farmaceutiska blicken är förstås ett begrepp jag tagit fram som analogt med den kliniska blicken inom medicinhistorien. Där klinikern alltmer ser förbi patientens biografi och sunda vätskor i deras helhet och in i dennes enskilda, opersonliga vånader och celler, där ser den farmaceutiska blicken först mithridiakens enskilda drogämnen, och sedan allt djupare in i drogämnet självt.

Denna blick som söker genomborra drogen och avslöja dess delar behöver en homogeniserad första utgångspunkt: en standardisering av namnet, mängden, innehållet. Därifrån utvecklar den vetandet – vetenskapligt, med löfte om ständigt nya resultat – genom att finna alltmer exakta mått, mindre delar av ämnet, tydligare separerade från varandra. Den farmaceutiska blicken utgör själva *modus operandi* för det farmaceutiska vetandets utveckling, och det är den som ger den särskiljande praktiken dess riktning.

Diskursanalytiskt kan den farmaceutiska blicken förstås som artikulerandet av det farmaceutiska vetandet till två noder: Framtiden och Vetenskapen. Med framtiden som ett löfte knutet till det farmaceutiska vetandet destabiliseras opiumets problem i dess kopplingar till farmacin i samtiden. Med hjälp av vetenskapen kan det farmaceutiska vetandet bli en del av modernismens hegemoni.

Det är genom dessa noder som den farmaceutiska blicken under min undersökningstid driver signifikantkedjans utveckling mot alltmer experimentella mål.⁶¹¹

610. Läser man homogeniseringen av receptet med Kosellecks ögon kan det få rätt magnifika innebörder, där droger och opium ska bli Droger och Opium precis som moderniteten förvandlar andra pluralistiska fenomen till megaliter: »Det var en stor tid för singulariseringar och förenklingar, vilka socialt och politiskt riktade sig mot ståndssamhället: friheterna blev till friheten, rättigheterna till rättvisan, framstegen (les progrès i pluralis) till framsteget, de många revolutionerna till 'La Révolution'.« Koselleck 2004, s. 71–72. Parallellen till drogernas historia på apoteken, exemplifierad i homogeniseringen av receptet på bl.a. Thielemanns droppar, ser att processen ännu håller på att värka fram Drogen ur specierna, färgämnena, rovdjursgifterna, kryddorna, apoteksvarorna och njutningsmedlen. Kravet på homogenisering av recepten på Thielemanns droppar – för att få fortsätta sälja mer eller mindre galeiska medel fritt – kan ses som en del av den omstöpta temporalitet kring droger som från olika vanor, njutningar och sociala problem ska bli modernismens eviga »Drogproblem«. Homogeniseringen, med helt andra manifesta syften än detta, deltar så i formerandet av det som ska bli det Drogproblem som under 1900-talet haft sin spegelbild i lösningen Kriget mot drogerna. Det är ett högst tentativt teoretiskt exempel på vad jag ovan beskrev som diskursens regelbundenheter.

611. Jag skriver här i linje med Pickstones schema för vetandets utveckling. Tumreglerna i hantverkets sätt att veta skulle då motsvaras av det noggranna blandandet av tinkturer efter vana recept, det naturhistoriska sättet att veta skulle vara kampen om receptets homogenisering och nomenklaturens

Den farmaceutiska blickens isolering och identifiering – som först förbands till en probering av den omoraliska internationella droghandelns varor – kan börja appliceras på produktionen av nya, särskilda ämnen, kompletterad också med syntetiseringen av desamma. När missbruket som beroendebbruk tränger in i diskursen kan denna hänskjutas till ett isolerat ämne med isolerade effekter: morfinet och morfinismen.

Den farmaceutiska blicken lovar att urskilja och utseparera enskilda fysiologiska effekter hos opiaterna och erbjuda farmaceutiska lösningar på de nya sjukdomar som kopplas till vanebruket av farmaceutiska ämnen, i framtiden. Men när denna framtid väl anländer för den med sig en kraftig försvagning av apotekens koppling till det vetenskapliga vetandet.

Med den farmaceutiska blickens lösning på problemen med opium inom giftets diskurs tog sig apotekarna allt djupare ner i farmakan och fann där sin egen grav.

FARMACINS PROCESSANDE MOTSÄGELSE

Sedan 1600-talet hade apotekarnas marknad reserverats som privilegium genom det farmaceutiska vetandet om farmakan. Genom att ha kunskap om sådant som att proba drogen opium utmärkte sig apotekarna från diversehandlarna och upprätthållde därmed en stabil plats på marknadens fält genom privilegiebrev och förordningar om gifthanteringar i riket.⁶¹² Men detta fält stod inte stilla.

Privilegiet som nod eroderades genom en friare ekonomisk ordning under frihandelns period 1840–1873, vilket ökade betydelsen av den farmaceutiska blickens löfte om nya lösningar genom ständigt fler särskiljanden av ämnet. Därmed uppstod ett behov av att driva vetandet vidare mot Vetenskapens horisont, med syftet att hålla apotekarnas marknad stabil och skyddad.⁶¹³ För apotekens del innebar det

standardisering, analysmetoderna och proberingen hos apotekarna skulle svara just mot det analytiska sättet att veta, och syntetiseringen och utforskandet av nya produktionssätt skulle spegla det experimentella sätt att veta som Pickstone själv knyter till de tyska farmaceutisk-kemiska laboratorier. Pickstone 2001.

612. Detta försök att skapa en stabil plats på marknadens fält föreslås inte i sig som något nytt för den farmaceutiska blicken. Försök att hålla dess rörelser stilla i relation till den egna positionen (priser, varuflöden, efterfrågan och utbud) är snarare borgarens ständiga och vardagliga skräck för konkursen och oro över det ackumulerade kapitalets obeständighet, inflationens demoniska Pan mot vilken man i desperat skydd för sin ansamlade Mängd frammanar deflationens Pluto. I dessa försök har apotekarna sedan länge artikulert monopol (privilegiet) och de garanterade priserna (medicinaltaxan) till sin egen position. Vad som gör dessa försök att artikulera en stabil position på ett kaotiskt fält dynamiska är de snabba förändringarna av ekonomin under 1800-talet.

613. Möjligen ser vi här också implikationer för ekonomisk teori i frågan om vilket förhållandet är mellan fri konkurrens, statliga regleringar och vetenskaplig utveckling inom näringslivet. I fallet med den farmaceutiska blicken ser behovet att artikulera ett monopol ut att vara nog så tätt bundet till vetenskapliggörandet av farmacin som konkurrensen mellan handlare om kunderna på en fri varumarknad. Det är här inte den fria konkurrensen som driver utvecklingen av vetenskapliga upptäckter inom den privata handeln utan viljan att bevara statliga privilegier. (I denna veva skulle man nog upptäcka att

att den farmaceutiska blicken måste tränga allt djupare ner i ämnet.

För att ingenting skulle förändras i marknadsrelationerna måste allting förändras i vetandets former: fursten på Lampedusa som apotekare.⁶¹⁴

Men i förlängningen undergrävde detta grunden för viktiga delar av signifikant-kedjan, i en dynamik jag tänker mig som *farmacins processande motsägelse*.

Farmacins vetande i giftets diskurs vilade på ett ömsesidigt beroende med ett folkligt vetande om giftet. Genom utvecklingen av *nya* ämnen med separerade effekter, åtskilda från sin gamla smak, doft och kultur överhuvudtaget, destabiliserades detta band. Det skapade i sin tur möjligheten av en patologisering av delar av den vana som nu inte längre sågs som Vetande. Det folkliga vetandet kunde *glömmas*, opiumvanan som medikaliserades kunde *avgiftas*.

Blicken krävde nya rum att verka i. Det apoteksrum som skulle helgas från marknadens mest oregerliga inslag kom att alltmer likna ett centrallaboratorium på ett läkemedelsföretag eller ett universitet. Med den farmaceutiska blickens alltjämt ökande fokus behövdes snart elektronmikroskop. Redan vid sekelskiftet märks hur en konflikt inom apotekarnas subjektposition utvecklar sig till ett allvarligt hot mot kårens sammanhållning.

Stora apotek kunde lättare anamma Blickens krav på och löften om framtiden. 1920 har de förlorat sig in i andra subjektpositioner, som droghandlare och industritillverkare. Kvar står apotekarna i SFT som endast hade giftet-traditionen och sin urgamla rätt att artikulera till opiumet i handköp. Framtidens farmaci hade undergrävt farmacin på apoteken.

Med utgångspunkt i denna hypotetiska beskrivning av farmacins processande motsägelse vill jag som avslutning sätta in avhandlingens miniatyrmålning *Giftets värde* i en mer storslagen, impressionistisk tavla med det droghistoriska epokskiftet kring sekelskiftet 1900 som motiv.

Min något lättsinniga tanke är att den farmaceutiska blicken gör det stadigt lättare att artikulera olika effekter av ett tidigare sammansatt drogämne som onyttiga *utgifter*, en fördömd del. »Den fördömda delen« är vad Georges Bataille benämner den del av konsumtionen som inte direkt främjar en vidare produktion eller reproduktion:

apoteksmonopolet artikuleras på patentets plats i SFT om man med andra urval i undersökningen hade fångat dessa diskussioner om patentmedicinen.)

614. Att vetandet inom vetenskapens diskurs måste ständigt vidare, med en expanderande logik, antas vara givet. Varje upptäckt ger nya frågor, varje utlovad lösning innebär sina nya problem. Så verkar också farmacins blick utveckla sig i sin relation till drogen/ämnet: varje utlovat nytt medel har sina biefekter och varje ny upptäckt möjliggör att man nu kan se något nytt oupptäckt där bakom. Ad infinitum.

uppförandet av kostnadskrävande monument, spelen, skådespelen, konsterna, den perversa sexuella aktiviteten (utan fortplantning som mål), vilka alla åtminstone under primitiva betingelser blott har sig själva som mål. Det är således nödvändigt att reservera namnet utgift för dessa improduktiva former [...].⁶¹⁵

Den allvarligaste formen av utgift kan vara kriget. Genom att kapitalackumuleringen framträder som mål istället för som medel under kapitalismen eskalerade detta problem. Batailles sätt att tänka den fördömda delen blir ett sätt att förstå hans tids katastrof: världskrigen.

Batailles utgiftsbegrepp har inte upptagits i ekonomivetenskapen direkt, men man finner tanketråden tydligt utlagd hos viktiga inspirationskällor till denna avhandling: hos Fernand Braudel vad gäller kriget som lyx⁶¹⁶ och hos Michel Foucault vad gäller sjukdomarna som exklusiv utgift, om man som jag här läser honom med Bataille-glasögon.⁶¹⁷

De historiska implikationer för ruseffekten hos opiumet som apoteksämne som jag vill föreslå – i linje med dessa tre franska herrar – är: förståelsen av opium i handköp på apoteken utvecklas genom farmacins processande motsägelser i dialektik med de ekonomiska förhållandena.

Den glipa mellan medikaliseringens delar vars framväxt under denna tid (nya sjukdomar och sjukdomsorsaker får inte nya terapeutiska lösningar i samma rasande takt) jag beskrivit ger ljus åt en vildvuxen publik medicinmarknad. På denna konkurrerar apotekarna med såväl läkares nya icke-farmaceutiska kurer som farmaceutiska medel i form av homeopati och humbug som bot på modernismens allt rikare, luxuösa sjukdomsformer. I denna konkurrens utvecklas farmacins vetande genom den farmaceutiska blicken så att apoteksämnena gradvis blir alltmer genomskinliga: först blir de möjliga att identifiera, därefter att isolera och slutligen att syntetisera.

De alltmer genomskinliga apoteksämnena ger också möjligheten att allt lättare skilja deras biofysiska och psykoaktiva effekter från varandra. Den sammansatta kedjan effekter emetisk-hypnotisk-sedativ-narkotisk-euforisk-analgetisk kan separeras med det farmaceutiska vetenskapliga vetandet. Särskilda effekter kan prepareras i framtidens farmaci.

Detta gör i sin tur ett åtskiljande inom drogpolitiken enklare. En »narkotikapolitik« kan gradvis artikuleras som åtskild från den övriga drogpolitiken kring Farmakan, den som ditintills artikulats som en giftets politik inom en giftets diskurs om opiumet.

615. Georges Bataille, *Den fördömda delen: samt Begreppet utgift*, Stockholm, 1991, s. 15.

616. »If the war of Chioggia marks a break, is it because in the 1380s a long period of growth had unquestionably been brought to an end? Both major and minor wars had now become too expensive a luxury.« Fernand Braudel, *The Perspective of the World: Civilization and Capitalism 15th–18th Century* (1979), vol. 3, New York, 1984, s. 118.

617. »Before the advent of civilisation, people had only the simplest, most necessary diseases.« Michel Foucault, *Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception* (1963), New York, 1994, s. 16.

Genom farmacins processande motsägelse sönderdelas en från naturen färdig panacea av Blicken till ett ämne vars bieffekter – inte minst njutningen i ruset – förvandlas till en onyttig rest, en utgift, och ett särskilt ämne för lagstiftning.

Opiumruset förvandlas till *farmacins fördömda del*.

Both the Greek god of healing Asclepius and his daughter Hygieia had a poisonous snake as a symbol. The goddess's cup with a coiling snake has become the international emblem of the pharmacy profession. Seen above is an old version transposed upon the trademark of the Swedish state-run pharmacy monopoly of the late twentieth century.

The Value of Poison:

The Understanding of Opium among Swedish Pharmacists, 1870–1925

Summary

CHAPTER 1: INTRODUCTION

Once upon a time, there was a country where people could buy any amount of a drug they wanted and could afford, from for-profit and privately owned stores. Things had worked this way for a very long time – and still there were no signs of any drug-abuse epidemics of the modern kind. The country was Sweden, the drug was opium, the time was the centuries before the two world wars of the twentieth century.

This dissertation is based on a sense of wonder in the face of these facts, and of how this free opium trade was understood.

In the twentieth century, the distribution of opium worldwide mostly came under the professional control of either the doctors or the police. In Sweden, this prohibitionism, aimed towards the limitation of availability, became a particularly important political issue from 1965 onwards.

In much of the world before World War I, however, another profession was more central: pharmacists. In Sweden, the pharmacists had exclusive rights to many of the most important parts of the trade, including retailing, since the 1600s. Opium was freely available to the customer in Sweden, except it could be purchased only from pharmacies.

Much of the historical research on opium during this time has been devoted to the understanding of the emerging medical problematization of drugs. The medical conceptualization had a huge impact on the formation of the modern drug problem, centered on opium. But this dissertation has chosen another path: its questions are focused on the discourse about opium *before* this problem and the discourse *close to the trade*, where people who were non-medical users mixed with the medical users and professions.

There are good reasons to wonder about how other epochs have spoken about opium compared to our own. Prohibitionism, after almost fifty years of military and medical war against the availability of drugs, has not solved the drug problem. In Sweden, it has not reduced the availability, the use, or the dangers of drugs in comparison with the situation before the declaration of war. On the contrary, fatalities among heavy users of narcotics have soared under prohibitionism due to acute poisoning.

Today, some war-weary countries are trying to re-legalize the sale of drugs, in different ways. In some states of the US, marijuana has been legalized into a commodity product with advertising and brands. In Uruguay, the sale of this same drug has been legalized, but only in pharmacies. The attempts to legalize in our time reflect the same issues that occupied pharmacists in Sweden a hundred years ago.

Wondering about exactly who the pharmacists were at this time is central to this dissertation, and likewise about exactly what opium was. A starting point lies in the idea that opium is a highly cultural phenomenon: the drug is open to historical change, its problems not objective but in the hands of those who were recognized as having the right to define this matter. Similarly, the dissertation assumes that pharmacists themselves were constituted in unique ways through their speech and their silences regarding opium. What has been discovered in this historical study of how Swedish pharmacists spoke of opium is not simply other professionals than hitherto believed, but also a very different drug.

CHAPTER 2: FRAMING THE QUESTION

As an economic historian, one may approach the question of how pharmacists spoke of opium from many perspectives. I have chosen three adjoining historic fields: pharmaceutical history, drug history and medical history. Chapter 2 tackles each of these fields, and in that order.

The chapter shows how the issue of how pharmacists spoke of opium 1870–1925 can enrich current research in each of these fields: (1) Swedish pharmaceutical history has not taken into account the use of opium for recreational purposes or its habitual use without medical purpose, as a consumer good; (2) The pharmacists' role in Swedish historical drug research has constantly been in the shadow of the doctors and the problem of addiction; in this dissertation they will stand in the spotlight by virtue of their economically central role as traders; and (3) the concept “medicalization” in medical history can in a similarly advantageous way be investigated with a focus on the particular role pharmacy played in this process.

Chapter 2 shows how the period before opium was regulated because of its psychoactive effect – via the Opium Convention of The Hague in 1912 as implemented in the first Swedish statutory laws about the drug in 1923 – was governed by a

completely different principle: as that of a toxic medicinal drug.

The exclusive right to trade in and prepare certain medicines was granted to the pharmacies through many different regulations. An important part in the regulation of this trade was the different pharmacopoeias which, ever since the first *Pharmacopoeja Holmiensis* (1688), were published by the Swedish doctors' Collegium Medicum. The pricing of the opium retail trade was also regulated by the Medical Tax (*Medicinaltaxan*) to increase accessibility. Regarded in themselves, these medical regulations did not give the pharmacists a waterproof control of opium. Determining what was medicine and what was just a healthy substance was not easy, and this fact was exploited by other traders. But the regulation of opium as poison secured the position of the pharmacist as an exclusive agent: beginning with the government's toxin regulations (*giftstadgorna*) from 1756 onwards, these gave the exclusive right to the trade in toxic products to the pharmacists. The toxin regulations also made it possible for pharmacists to create a knowledge-space with autonomy from medicine. Their field of knowledge was all about Pharmaka: drugs, including toxic ones. In those days, the pharmacies were stores selling poison in general, something that has been little highlighted in previous research, least of all in pharmacy history.

In both Swedish and international medical and drug history, the time around 1900 is captured by some central themes. It was at this time of the second industrial revolution that the medical discourse, supported by growing state powers, took on the task of explaining social problems such as drug abuse. This process is termed "medicalization", where habitual use of coffee and alcohol – as well as pharmaceutical products as opiates – became diseases.

The different uses of drugs, medicalized in this way, were connected to many other contemporary problems, where medicine and morals, doctors and police together formulated major political solutions for the future. Some of these problems were connected to the criticism of the consumption of artificial pleasures and to the cultural criticism of degeneration. In Sweden too, one can see these trends concerning the medicalization of the use of opium, but unlike in the United States opium at this time never became promoted to the level of a social problem.

The central aspect that the dissertation raises from the literature about medicalization in order to understand the pharmacists' understanding of opium is the uneven pace of the different parts of medicalization: "the clinical gaze" discovered more illnesses, more theories about the diseases and more places that were sick, than pharmaceutical cures. Medicalization therefore has widely different implications for doctors and pharmacists in this period.

Competition in the medicine market was simultaneously becoming much tougher, with the emergence of a pharmaceutical industry outside the pharmacies and the advertising of humbug medicine in the fast-growing paper media. It is in

this competitive context, in offering cures for an increasing number of pathologies, that the pharmacists' discourse about opium must be understood at this time.

CHAPTER 3: THEORY, METHOD AND SOURCE MATERIAL

The third chapter of the dissertation presents sources, method and theory. Based on three different concepts of time, elaborated from Fernand Braudel's work, three historical fields are read-together into common epochs, periods and episodes. Epochs can be counted in centuries and periods in decades, while episodes consist of about five years.

The dissertation examines the time from 1870 to 1925, in order to capture the shift between two epochs in drug history: before and after the emergence of the modern drug problem. During this time one can distinguish three periods: a period of free trade and liberal reforms, 1840–1873; a period of deflation and mass policy, 1874–1912; a period of commercial contraction and totalizing politics, 1913–45. To capture these periods the dissertation examines three separate episodes: 1870–1875, 1900–1905 and 1920–1925.

The appendix to the dissertation presents accounts of two empirical studies of opium prices and opium imports in Sweden, which form an important backdrop for the discursive analyses in the three empirical chapters; there are also some statistics on pharmacy trends in Sweden 1851–1925 and a list of the magazine articles which form the source material.

In essence, the dissertation consists of three empirical chapters with a series of case studies of the Swedish pharmacists' magazine, *Svensk farmaceutisk tidskrift* (SFT). This trade magazine united the country's pharmaceutical corps in a common self-image. Among the writers one finds provincial pharmacists and physicians, executives in the pharmacists' association and pharmacists working in universities.

From the three chosen episodes, all articles in SFT about opiates were selected. This resulted in 78 articles for chapter 4, 53 articles for chapter 5 and 45 articles for chapter 6. These sources have been closely read in accordance with the discourse-analytical theory that Laclau & Mouffe introduce in *Hegemony and Socialist Strategy* (1985). In this influential work, "discourse" changes into an ontological notion, partly under the influence of Jacques Lacan's ideas: it presents a theory of "reality" as a linguistic system. Language is historically contingent and is created by discursive struggle, and in accordance with this theory the way opium is semiotically organized can be said to determine how the reality of opium is construed. By studying language, an understanding of the structures that create problems, such as those connected to drugs, can be reached.

Central to this dissertation are the following of Laclau & Mouffe's terms: discourse, element, moment, articulation, nodal point, signifying chains and hegemony. A

discourse consists of a regularity in the distribution of signs – it is constituted by linguistic elements (free, possible signs) which become fixed in their relationships and thus become converted into moments. This maneuver is called articulation.

Through a logic of difference, the elements are centered on certain privileged moments, which are called nodal points. In this way, the relationships become hierarchized and formed into signifying chains. These are constructed around the nodal points, but they also stand in relation to the repressed but possible meanings that exist among the elements in the discursive field. These repressed meanings constitute the space for new articulations: through the logic of equivalence between the elements and the fixed moments, they threaten to destabilize the order of the signifying chain. They are the weapons that competing discourses utilize in their struggle against each other – in their will to determine the semiotic reality. The general order in which they are active and which ultimately determines their maneuvering space is called hegemony.

My method of analysis tries to trace and map out these discursive practices in the source material. After having analyzed each article in search of its discursive structure, I have moved on to identifying certain fixed points that makes up an assortment of a portion of the analyzed material and from which a certain perspective in the sources can be distinguished. An example of a fixed point is “pharmacists-opiates-poison regulations”, picking out all analyses with those elements. By examining partly the same material from the perspective of other fixed points, by means of “triangulation” I have finally reached an understanding of the relationships between elements and nodal points in the totality of the sources. Finally, based on the form of this totality, I have described the signifying chains that determine the meaning of opium in the pharmacists’ understanding at the time of study.

CHAPTER 4: BETWEEN ARSENIC AND ETHER

The episode 1870–1875 was at the high point of a period of general liberal economic policy in Sweden, while at the same time important attempts were made to create stronger regulations of the free pharmaceutical over-the-counter trade in various drugs: the arguments were directed against both toxicity (arsenic-centered regulations) and recreational use (ether-centered regulations). The articles in SFT grapple with these two opposing forces of regulation in order to defend their own line in the opium question.

Availability

Chapter 4 shows above all how the discourse about opium in SFT was formed around a signifying chain that defended a large availability of opium in over-the-counter trade at the pharmacies. Their articulations created a space for the pharmacists' market in opposition to both a freedom of economic activity and a tighter trade regulation. Their signifying chain was able to subsume both the recreational use and the dangers of opium poisoning as normalized moments, phenomena not worthy of regulatory or indeed problematizing activity.

An important discussion in SFT during these years concerned the "exception circular letter", which had the purpose of defending the free over-the-counter trade in opium. From the beginning, the role of the customers was important for the articulations of the signifying chain: their demand for opium was rightful, and the pharmacist had a duty to provide them with the drug.

Knowledge

Unlike the arguments of the medical professionals, the pharmacists emphasized the customer's own "sensus communis" as a valid and adequate form of knowledge regarding opium. This knowledge of the customer was articulated close to the pharmacists' own careful and trained handling of opium to form a strong link in the signifying chain that articulated opium as harmless in free over-the-counter trade.

The customer's knowledge included the use of the drug, but not the formula of the recipe. The latter was tied exclusively to the pharmacists, and through this articulation of the formula of the *pharmakon*, the medical professionals' knowledge too could be held at a distance. The doctor's demand to necessitate the prescription of opium with a recipe was annulled as unnecessary: the knowledge of the recipe was pharmaceutical. As long as the recipe was prepared with great knowledge of the *pharmakon*, no doctor had to intervene as a costly middleman in the trade.

In SFT, the customers' knowledge of the use of opium was joined with a host of other important knowledge of opium, gathered around the nodal point "cultural knowledge" in a broad sense. This also helped to hold back the knowledge of medicine from a monopoly on opium. The "yellow peril" of Chinese opium smoking was spreading (as an articulated threat, that is) in the US at this time and has later been part of the explanation of the emergence of the modern drug problem. In SFT, on the contrary, this mode of recreational use was instead rearticulated as a form of cultural knowledge in Asia, which, like cultural knowledge of other kinds, lessened the hazards of opium.

Pharmaceutical knowledge and the Pharmacy of the future: The chemical isolation and the marketing of pure alkaloids were articulated as the signifying chain's central connection to science and thus to future solutions to contemporary medical

problems. In this scientificity, opiates were central, and the free trade with them was thus discursively switched from a potential problem (dependence and insobriety) to the solution (by creating economic incentives to improve and innovate) to the other problem with opioids that the pharmacists highlighted: poisoning.

Poison

In the battle over the recipe, poisoning – not inebriation or dependence – stood at the center. In the discourse of poison that emerged around opium, careful handling was set against carelessness, different forms of knowledge against ignorance, and personal reputation against the forces of trade and regulation that were distant from the respectable relations of trade. One central element in all these discursive formations concerned the threat of acute poisoning.

Through the centrality of acute poisoning in the discourse, “Poison” is articulated as a nodal point in the signifying chain. This in turn makes the knowledge of poison – of *Pharmaka* – into the essential knowledge for regulating, managing and selling opium. This knowledge belongs to the pharmacist by birthright. Thus, through the organization of the discourse around the nodal point of Poison, an autonomous room of expertise is articulated for the pharmacist’s subject position: opium-as-poison becomes the emancipating articulation for the profession itself.

Thus, in this discourse the threat from the trade in opium does not lie in its availability, but in its non-professional handling and that is not best fought with prohibition, but with privileges for pharmacists, which enable them to provide safe, clean doses, in as accessible a way as possible.

Such is the signifying chain that connects free over-the-counter trade in opium to the pharmacies between 1870 and 1875. Via this chain, the “abuse of opium” becomes quackery, the habitual use of opium can correspond to adequate knowledge and safety, and the free availability of this fickle, poisonous, inebriating drug may function as one of the requirements in financing the dreams of the pharmacy of the future. In the following two chapters, this signifying chain will see its dreams take shape from the mists of the new century.

CHAPTER 5: BETWEEN THE FABRICATED AND THE ARTIFICIAL

At the turn of the century, the signifying chain faced several new challenges, in particular the rapidly growing medical market. As a result of this, the pharmacists were squeezed both by increasing sales of patent medicine, new ones as well as older forms of humbug, and by cheap, pure and effective products of the new pharmaceutical industry.

Furthermore, pharmacists now had to respond to two further developments in the area of opium, two elements that needed to be organized into the discourse of poison: firstly, the much larger and ever-growing consumption of opiates, and secondly, the now established disease of opium addiction, i.e. morphinism.

Squeezed between drugs fabricated and sold outside the pharmacies and by new problematizations of the artificial pleasures now connected to the drugs sold in their own stores, the pharmacists turned their gaze to an increasingly homogeneous, crystalline white modernity. With this vision of pharmaceutical knowledge in the future, the pharmacists entered into the 1910s chemically green-yellowish mists, the critical phase of the European disease.

Addiction

The problem of addiction was handled discursively in two ways: through suppression and rearticulation.

At this time, the concept of chronic poisoning was used to medicalize the habitual use of psychoactive substances. Seeing as Poison functioned as the nodal point in the signifying chain around the free availability of opium, the nodal point that created most of the pharmacists' autonomy from the doctors, this concept became menacing: it created a chain of equivalence between, on the one hand, a habitual use of opiates (easily associated with the high level of consumption in general, which at the turn of the century had to be incorporated into the signifying chain) and on the other hand all other problems tied to intoxicants at the time, such as addiction, artificial pleasures and a degenerate, urban culture.

By consistently not mentioning chronic poisoning, these equivalences could be avoided, but this suppression needed a parallel articulation of addiction in some measure so as to disarm the chain of equivalence proceeding from the element of chronic poisoning. By linking addiction to morphinism, an act of autotomy was performed, in which a separate part of the trade was sacrificed (the one with the individual alkaloid morphine, isolated from the poison and from opium) in order to save the larger share.

Free from a pathological, general desire for poisons on a slippery slope toward degeneration, pharmaceuticals could now articulate secondary, substituting poisons as cures for the medical pathologies, including the "-isms" that were connected to particular substances such as morphine. At this point, the Pharmacy of the future, which was articulated to the chain in 1870, came in handy. Via a strong connection to the scientific development of new, clean alkaloids, the threat of morphinism could be rearticulated as a possibility for substitutes such as dionin or heroin.

The nodal point of poison was preserved for a diverse, popular use, made possible by professional handling, and based on pharmaceutical knowledge. New

pharmaceutical substances were articulated as solutions to the old problems, all in the spirit of the 1870 chain. But the scientific demands that this solution made on the pharmacies were more demanding than before. They were therefore handled in a more uncertain way: the need and the desire to keep the old opium preparations untouched by regulations and homogenizations as well as the inability to apply more formal scientific knowledge to the pharmaceutical practice at the pharmacies, were concentrated among the minor pharmacists in the countryside. The rearticulation of the problem of addiction to the single substance of morphine was not sufficient to relieve this tension inside the very subject position of the pharmacists.

Advertising

In an expanding market, with ever-growing turnover, a new threat began to be directed toward the signifying chain in the form of customer preferences, and the competition that became threatening when these preferences were expressed. In order to articulate these together with a high level of consumption, the suppression of chronic poisoning (which was necessary to justify the continued serial sale of opiates on the market and not to lose this sale to the humbug competitors) was not enough. To the suppression was added a rearticulation of the artificial. The artificial desire was at this time an element in the discursive field which was used in an anti-modernist discourse to create a chain of equivalence between different kinds of drug use as well as between other condemned enjoyments in the modern world.

The chains of equivalence around this artificial desire also affected the use of opiates. In SFT 1900–1905, the artificial was rearticulated to advertising instead of the drug. In such an articulation, the very problem consists of the desires that flourish in an unregulated, unprofessional and unknowing market. Hence, the problem of the customer's preference was kept away from inebriation of opium and instead connected to those advertising various patent medicines. The major potentially destabilizing equivalences around the desire for opiates were thus being handled, via a simultaneous suppression (of chronic poisoning) and rearticulation (of artificial desire).

The same combination of suppression and rearticulation also created patterns at another place in the discourse: in the management of humbug and the security of the poison trade. A form of suppression can be identified concerning the social categorizing of the user, the rearticulation takes place regarding the control and security of opium.

In the pharmacies, all men are created equal, without social determinations. The social determination of the user as a degenerate criminal à la Lombroso, with a logic of equivalence revolving around uncertainty, disorder and unruliness, animal lust and violent crime (which could lead the way into the opium sales in the pharmacy),

was excluded as distinctly as chronic poisoning. Via the suppression of social determinations, the pharmacies could do battle about the nodal points of control and safety and their connections to opiates, against discourses that connected these nodal points to prohibition, prison, and the police.

Instead, security and control were rearticulated into the pharmacies' thorough and professional handling of toxic substances like opium. The unsafe and unruly element was thus understood as the equivalence that connected non-professional and sloppy handling of opium in a open, frivolous, free-spinning market. In this articulation, a social determination (to the extent that it was articulated at all) was moved from the consumer of drugs to commercial operators, in the same form as the articulations around 1870 of mainly ether and arsenic.

Through these operations of suppression and rearticulation, a discursive opening was created for connections between security and control to the pure and the precise, the accurate and the honest, rather than to sobriety, law enforcement and social health. Thereby, one could defend the order in which opium remained freely available at the pharmacies even in a period of high levels of consumption and low prices. In short, this was a different time with a different way of understanding opium in open sale. But as soon as the greenish fog dispersed on the other side of the 1910s, this era was gone.

CHAPTER 6: BETWEEN MONOPOLY AND PROHIBITION

After World War I, several major threats arose against the signifying chain of the pharmacies, which were centered on over-the-counter trade in opiates. The threats were all typical of this new period, including the contraction of trade and the totalizing state's grasping for big solutions to social problems. In Sweden there was debate about a proposal to give a central laboratory a monopoly on the import and manufacture of opiates. The Opium Convention was signed, which supported the argument for the central laboratory. This took place at the same time as Sweden held its first ever plebiscite (full political democracy had just been won). This referendum concerned a national prohibition on alcohol, which threatened to transform the pharmacies into the country's sole legitimate vendor of alcohol – a development that was opposed by the pharmacists. In this period, pharmacies were squeezed between monopoly and prohibition.

The threats from monopoly led to a rearticulation of the links to the knowledge of pharmacists in the signifying chain. The arguments for the central laboratory were about efficiency, scientific and advanced product development together with high levels of safety – which were all key to the pharmacists' old signifying chain and were connected to their knowledge. Pharmacists were forced to refer to other moments, the chain was narrowed into "traditions" and "rational judgment" rather

than scientific and pharmaceutical knowledge – thus the struggle for the pharmacy of the future became increasingly difficult, as expressed in the articles. The Future was won by the industry.

A Tincture of Taste and Class

In SFT's articles during this period, in all three case studies, there emerged a tendency to reactionary conservatism. Unlike earlier periods, the articles did not propose their own progressive solutions to the problems of opium and alcohol; instead they reacted to these problems by referring to the old order as a better one.

The solutions that the old order's discourse of poison had offered, were now supplemented by solutions of accounting and poison records, in which the control was focused on trade flows, not on doses and purity. Now, the pharmaceutical knowledge possessed weaker links to the control of poison, while the narrowing around poison failed to give the signifying chain access to the progressive solutions of pharmaceutical knowledge.

Via this narrowing into a conservative discourse of knowing and control, the future was lost and history was won; the pharmaceutical knowledge that could be tied to the pharmacies decreased; and it is clear that this also affected the articulation of popular knowledge, which was divided into taste and class.

In the chain generally, from 1870 to 1925, taste and smell had been part of the side effects that were combined with inebriation and that created the culture and multiformity of the discourse of poison. It was these sensual impressions that had made popular knowledge possible: people were able to know the opium preparations by their impressions. During the 1920s, a denaturation of certain pharmacies' spirits was imposed, and at the same time the problematized opiates were the pure, distasteful alkaloids, not the old saffron tinctures. The point is that this made it easier to problematize inebriation as distasteful and thus vulgar.

Those who drank denaturated, distasteful pharmacy spirits were separated from those who drank tasty spirits such as cognac: the social stratifications around inebriation started to divide the articulation of a popular, knowing subject position.

Such effects as a medicine's flavor and color were characteristics of pharmaceutical substances that were only gradually separated from other effects. The case study on prohibition sheds light on something that from time to time has glimmered all through the study: the involvement of pleasure in the discourse of poison. When the articles in SFT articulated a resistance to prohibition, the constant tendency in the articulation of the chain returned: medicine can be medicine also by providing pleasure or comfort.

In a time when the crack between the pathologies and their cures was conspicuous, perhaps the space for medications that were differently active and active in different ways was greater. Through this crack, light got in for homeopathy and radioactive

soft drinks, but at the same time it also retained some space and light for the notion that the very pleasure derived from a particular dose of a particular drug, could be quite therapeutic. The pleasure of drug use had not yet become the core of a disease, as in the modern drug problem.

Inebriation as a free radical

Placed against each other, the two parts of the sixth chapter – the study of opium and the study of alcohol – highlight the question of how one is to understand the fact that inebriation was articulated as unproblematic by the pharmacists at the same time as these same pharmacists refused a monopoly on inebriation after prohibition. Two explanations emerge:

If the inebriating effect was normalized outside the pharmacies, it could also more easily be normalized as an effect of pharmacy goods. A general deproblematization of inebriation, whether from alcohol or opium or ether, strengthened the focus on the problem of poison.

A general monopoly on inebriation for the pharmacies would destabilize the entire chain around poison. Then, the pharmacy “becomes a pub,” as it was put in SFT. The pharmacist’s knowledge of pharmaceuticals was well suited to articulate the acute poisoning effect. The inebriating effect opened up for a cultural chemistry, which instead would give an advantage to other types of knowing about opium: knowledge outside that of *Pharmaka*. If inebriation was locked up in the pharmacy, it would become a free radical, and through its willingness to react with any element, the whole order of poison would be broken by its own force.

A monopoly of inebriation linked to pharmaceutical substances such as opium could however be inserted into a discourse of poison, as long as inebriation was also accessible through other means outside the pharmacy, or was normalized there. This can be expressed in a way that makes the logics of articulation almost banal: inebriation was thought of as a side effect of psychoactive substances, and the desire for inebriation was seen as extremely strong and almost inherent in humans. At its worst, it could move between substances, if the cultural direction of its flow was obstructed. Ergo: the logic was that inebriation from pharmaceutical goods could not become a social problem as long as inebriation was free and remained part of a culture outside the pharmacy’s doors. The discourse of poison benefited from the reaction of inebriation elsewhere.

If this seems banal concerning the articulation of opium during the period covered by my investigation, consider what a revolution the postwar discourse on “narcotics” meant.

The discourse of narcotics changes the dissertation’s banal thesis of inebriation as a free radical during the period 1870–1925 into an irrelevant academic remark.

That alcohol inebriation during the twentieth century continues to be articulated as normality, that advertising, traditions and culture are connected with alcohol inebriation, does not influence the discourse of narcotics in the direction of the expected deproblematization of inebriation by pharmaceutical substances. The normalization of the desire for inebriation outside pharmacies can no longer underpin a discourse of poison in pharmacies. The discursive introduction of “narcotics” has compartmentalized inebriation into non-communicating vessels, one for alcohol and one for narcotics.

A cultural war on some drugs – drugs in pharmacies – can be conducted without provoking cognitive dissonance among its soldiers, at the same time that other drugs – such as alcohol, tobacco, coffee and refined sugar – are legally marketed globally as universally acting stimulus goods. Consider the epochal power of a discourse when it – as took place in the case of the Opium Convention – shifts elements in its chain of equivalence: from poison to narcotics.

This is the point gained by the joint reading of the parts of this chapter, which trickled out of the pharmacists when they were squeezed between monopoly and prohibition. What was forgotten with the new formulation of the drug problem was the pharmacy’s knowledge of *Pharmaka*: the memory that faded was that about opium in the discourse of poison.

CHAPTER 7: THE PROCESSING CONTRADICTION OF THE PHARMACY

The concluding chapter provides a theoretical explanation for the change in the discourse about opium which emerged during the investigated period.

Since the 1600s, the pharmacists’ market in Sweden was reserved as a privilege via the pharmaceutical knowledge of *Pharmaka*. By their knowledge of such things as probing the drug opium and preparing safe dosages, pharmacists distinguished themselves from various merchants and thereby established a secure place on the market by charters and regulations on medicine and poison management in the kingdom. But this field was not static.

The privilege as discursive nodal point in its own right was eroded by a more liberal economic order during the free trade period 1840–1873. Other nodal points of the pharmacy monopoly had to be articulated. The solution was “the pharmaceutical gaze”: the knowledge of *Pharmaka* as a process in which the substance was penetrated and separated into ever smaller components. This gaze carried a promise of new pharmaceutical solutions to the growing problems that “the clinical gaze” created at this time. Ever more separations of *Pharmaka* gave the monopoly of the pharmacists a possibility to anchor itself to a pharmacy of the Future. This let the pharmacists’ signifying chain connect itself to the hegemonic discourse about progress and

development through industrialization and science.

But with the articulation of this gaze, there arose a need to pursue knowledge ever further in order to hold the pharmacists' market stable and protected. This meant that the pharmaceutical gaze had to penetrate ever deeper into the pharmaceutical substance.

By extension, this undermined the basis for important parts of the pharmacists' signifying chain around free over-the-counter trade with opium, in a dynamic that could be described as the processing contradiction of the pharmacy at this time.

Pharmaceutical knowledge in the discourse of poison was co-dependent on a popular knowledge of the use of poison. Through the development of new substances with separate effects, different from their old flavor, fragrance and culture in general, this friendship between ways of knowing became destabilized. In turn, this created the possibility for the medical discourse to pathologize parts of the habit which were no longer regarded as knowledge. Popular knowledge could be forgotten, the medicalized opium habit could be detoxified.

The pharmaceutical gaze had to have a room in which to function. This room, consecrated from the most unruly elements of the market, increasingly came to resemble a central laboratory in a pharmaceutical company or at a university rather than an old pharmacy. As the pharmaceutical gaze grew in perceptive power, it soon would come to need electron microscopes. Already at the turn of the last century, the conflict within the pharmacists' subject position developed into a serious threat to the cohesion of the profession.

Large pharmacies could more easily embrace the demands of the gaze and the promises of its future. In 1920, they had changed into other subject positions, such as major drug trading-houses and industrial manufacturers. Left behind were the pharmacists in SFT, who only had "tradition" and "their ancient right" to articulate to the over-the-counter sales of opium. The pharmacy of the future had undermined pharmacy in the pharmacies.

Based on this theory of the processing contradiction of the pharmacy, a new light is finally thrown on the drug-historic epoch-shift around 1900 and the birth of the modern drug problem.

The pharmaceutical gaze made it gradually easier to articulate different effects of a previous composite substance as valueless expenditure, what Georges Bataille called "the condemned part". This is the part of consumption which does not directly encourage further production or reproduction:

the construction of costly monuments, games, dramas, arts, perverse sexual activity (without reproductive aims), all of which, at least in primitive conditions, only have themselves as goals. It is therefore necessary to reserve the name expenditure for these unproductive forms [...].

Because the accumulation of capital under capitalism appeared as the goal rather than as the means of economic activity, the problem of expenditure escalated with its development. Accumulation abhors expenditure. War became a drastic solution. Bataille's way of understanding the condemned part is a way to understand the disaster of his time: the world wars.

Bataille's notion of expenditure has not entered directly into economic science, but one can find the idea as present in some important sources of inspiration for this dissertation: in Fernand Braudel's idea of war as luxury and in Michel Foucault's theory of diseases as the exclusive expense, if you read him through a Bataillesque lens.

The historical implications of this notion of luxury and expense as regards the inebriating effects of opium, and in line with these three Frenchmen, are proposed to be: the understanding of opium in over-the-counter sales in pharmacies developed in a dialectic with the fast-evolving economic conditions, a dialectic also best described by the processing contradiction of the pharmacy.

The gap between the parts of medicalization that emerged during this time (new diseases and pathological causes were not given new therapeutic solutions at the same furious pace) sheds light on a wild-grown public medical market. Here, pharmacists compete both with the doctor's new non-pharmaceutical cures and with pharmaceuticals in the form of homeopathy and humbug as cures for the increasingly rich, luxurious pathological forms in modernity. In this competition, pharmacies created knowledge via the pharmaceutical gaze, so that the chemical substances gradually became more transparent: first possible to identify, then to isolate and finally to synthesize.

The increasing transparency of the pharmaceutical substances also made it increasingly possible to separate their biophysical and psychoactive effects from one another. The complex intermingling of effects in the pharmakon opium – emetichypnotic- sedative-euphoric-narcotic-analgesic – could be separated by the pharmaceutical scientific knowledge. Certain effects could be isolated and prepared in the pharmacy of the future.

This in turn simplified a separation in drug policy. A “narcotics policy” could gradually be articulated as separate from the rest of the drug policy concerning Pharmaka, hitherto articulated as a policy of poison.

By the processing contradiction of the pharmacy, a natural substance's panacea was dissolved by the gaze into a substance whose side effects – not least the pleasures of inebriation – were transformed into a useless residue, an expenditure, and a special subject for legislation.

Opium inebriation was transformed into the *condemned part of pharmacy*.

Underrättelse om Medicinal Wigterne.

 1. Gran är den minsta wigt och
tecknas Sålunda på recepter. 3j

 $\frac{1}{2}$. Scrupel, wäger 10. gran.... 3ß

 1. Scrupel, wäger 20 gran... 3j

 $1\frac{1}{2}$ Scrupel, wäger 30 gran. 3ß

 2. Scrupel 40. gran. 3ij

 $\frac{1}{2}$. Drachma, wäger 30. gran... 3ß

 1. Drachma, wäger 60. gran 3j

 2. Drachmer, wäger 120. gran... 3ij

 $\frac{1}{2}$ Unce 3ß 1. Unce. & Dr
är 4 Drachmer 3j

Apotheket Gripen.

Källkritiska kommentarer

Taxan innehåller en stor detaljrikedom i taxeringen av olika opiumpreparat, från allehanda tinkturer till morfin och kodeinalkaloider.⁶¹⁸ Huvudgrupperna för själva växtdrogen opium är dels olika viktklasser, dels olika grader av beredning (renat, pulveriserat etc.). Ju längre tillbaka mot 1698 års taxa vi kommer, desto mer exotiska blir dessutom viktsystemen, valutaomräkningarna och uppskattningarna av alkaloidinnehållet i opiumet. Av dessa anledningar har jag här endast tagit med uppgifter från och med 1827, när en viss stabilitet i alla dessa faktorer har börjat framträda. Medicinaltaxorna som används är alla tryckta i *Svensk författningssamling* för varje år.⁶¹⁹

Jag har också valt att bara ta med en av alla olika kvaliteter och viktklasser, den klass och vikt som jag tror närmast beskriver konsumentprisernas utveckling: endopriserna för renat opium, omräknade till kronor per franskt gram. För avhandlingens syften – att skapa en ramförståelse för opiumhandelns konjunkturer vid olika tidpunkter – räcker en sådan serie långt. Nedan följer en närmare specifikation av hur prisserien räknats fram. Därefter följer serien, både de nominella priserna i kronor per gram och deflateringen av desamma med KPI.

Specifikation av prisserien

Publikationsår

Priserna i medicinaltaxorna gäller för året efter publikationsåret. Det pris som man betalade för opium i Sverige under år 1850 utgår alltså från den taxa som publicerades 1849. Min serie återger de priser som gällde för varje år. I början av prisserien utfärdas taxor vars pris också gäller för den resterande perioden under det år de utfärdas, så att taxan som utfärdas 1827 har priser som gäller både under hösten samma år och för 1828. Från och med SFS 1840 införs priser som gäller först vid nästkommande års ingång, en praxis som sedan håller fram till slutet av min undersökning.

618. Under 1870-talet upptas t.ex. följande 16 opiumpreparat i taxan: Acetas Morphi, Mixture Thielemanni, Morphi, Opium Pulver, Opium depuratum, Pilulae Ammoniaci Thebaici, Pilulae Styracis Thebaici, Pulvis Ipecacuanhae Thebaici, Syrupus Thebaicus, Tinctura Castorei Thebaici, Tinctura Thebaica, Tinctura Thebaica Benzoica, Trochisci Glycyrrhizae Thebaici, Vinum Glycyrrhizae Thebaici, Vinum Thebaicum och Vinum Thebaicum Crocatum, den sista antagligen också den godaste, opiumvin med saffran... SFS 1871:63. Kongl. Maj:ts Sundhets-Collegii kungörelse, angående af Kongl. Maj:t i nåder fastställd Medicinal-taxa; Utfärdad i Stockholm den 13 November 1871.

619. De nummer som taxorna har i SFS varje år är listade efter prisserien i tabellen nedan.

1869 görs som nämnts ett undantag när en halvårstaxa publiceras under sommaren. Priserna i denna gäller för andra hälften av själva publikationsåret 1869. Liknande halvårstaxor införs sedan som regel från och med första världskriget. För år med halvårstaxor återges medelvärdet i prisserien.

Viktklasser om omräkningstabeller

I taxan används under min period tre olika viktenheter. Fram till 1858 används på apoteken särskilda medicinalvikter, angivna för opiumets del i gran, scrupler, drachmer, uns och liber.⁶²⁰ Dessa vikter ersätts 1863 av de i den ordinarie handeln använda vikterna med decimaltal: skålpund, ort och korn. 1870 ersätts så dessa med det franska grammet.

Problemen med viktomräkningarna är inte särskilt stora när man försäkrat sig om vilka viktenheter som anges och bestämt sig för en omräkningstabell.⁶²¹ Jag har valt den mer precisa omräkningen mellan gamla medicinalvikter och franska gram före den som anges i den kungliga förordningen från tiden för omställningen.

Opium, liksom nära nog alla preparat i medicinaltaxan, anges i upp till tre viktklasser där de högre vikterna premieras med rabatterade priser. Dessa viktklasser varierar dock över tiden och är inte alltid tre. Den lägsta klassen kan ena året uppgå till priset för 1 gran och nästa år för ½ skrupel. I de tidiga taxorna nämns bara en vikt och ett pris. Detta har föranlett mig att konstruera viktklasser som kan hållas bestående över alla taxor. Sådana viktklasser är viktiga för att kunna extrapolera uppgifter till den jag nu valt för avhandlingens serie över renat opium i endosklassen.

Endosklassen är den lägsta, den som handköpshandeln mestadels antas ha prisat efter. För att komma åt variationerna i taxan vad gäller de viktgränser som uppges för de lägsta klasserna i denna handel följde jag två enkla regler.

För åren med tre viktindelningar fördes dessa rakt av in i min tredelade kategorisering av en grossprisklass, en minutprisklass och så den här viktiga endosprisklassen. För åren utan tre viktindelningar i taxan följde jag det mönster som framträtt från indelningen av taxorna med tre indelningar. Där kom gränserna att generellt ligga i vikter upp till och med 1 gram, mellan 1 och 20 gram samt en klass för vikter däröver.⁶²² Naturligtvis köpte man ofta mer än en dos och att endospriset hamnar på

620. Dessa medicinalvikter blir allena rådande med taxerevisionen 1736. Dessförinnan hade också vikter som manipulus och portion använts. Hjelt 1893, band 3, s. 510–511.

621. Det finns flera olika omräkningstabeller att använda, bl.a. en i SFS 1859:62 och en i SFS 1869:61. Jag har å min sida följt den mer precisa omräkningstabell som farmacihistorikern Bo Ohlson presenterar i artikeln »Om medicinalvikter«, se databasen *PerBos Farmacihistoriska Sidor*: <http://pharmhist.ownit.nu/Artiklar/medicinalvikt.html>. Här är omräkningstalen: 1 skålpund (libra) = 12 uns (à 29,69 gram); 1 uns = 2 lod (à 14,85 gram); 1 lod = 4 drakmer (à 3,71 gram); 1 drakma = 3 scrupler (à 1,237 gram); 1 skrupel = 20 gran (à 61,85 gram).

622. Dessa vikter gäller alltså för opiumdrogen i dess olika klasser av bearbetning. När man under andra hälften av 1800-talet stöter på morfin i taxan är detta självklart satt i långt lägre viktklasser. Men dessa frågor är ovidkommande just för den här använda prisserien.

en så låg medelvikt är rätt intressant i sig. Utrymmet för att köpa mycket åt gången var till en början antagligen litet för många konsumenter. Som vi ska se nedan om alkaloidinnehållet fick man dock en redig dos inom den lägsta viktklassen. Minutpriset viktclass skulle också ha varit intressant att ta fram.

Ingen viktning efter alkaloidinnehåll

Det är inte förrän den kemiska vetenskapen gör framsteg under sent 1700-tal som en närmare innehållsanalys av opium blir möjlig. Men under hela 1800-talet dominerar rykten om producenternas varor snarare än en strikt kontroll längs hela varukedjan. Spåren av denna bestämning av opiumdrogens verksamhetsgrad återfinns vi i namnen i medicinaltaxan, där utskeppningshamnen för det egyptiska opiumet står kvar mycket länge.⁶²³ Som framgår också av min undersökning av SFT är bestämmandet av alkaloidhalterna i opium lika lite som förfalskningarna och utblandningarna en avgjord fråga ens vid sekelskiftet 1900.⁶²⁴

För en svensk undersökning av alkaloidinnehållet i olika sorters opium får man vänta till andra hälften av seklet.⁶²⁵ Utifrån denna kan dock en grov uppfattning om alkaloidinnehållet också i äldre tider göras. De internationella studier som tas upp är alla utförda tidigast 1850 och visar på morfinhalter mellan 7 och 10 procent. Det verkar troligt att opium blev aningen mer stabilt i sin komposition över min tidsperiod. Däremot finner jag inte att det blivit mer potent. Problemen med utblandat opium kvarstod mot slutet av perioden och möjligheterna att testa och rena opium var på plats på apoteken redan vid tiden för seriens början 1827. Jag låter därför bli att vikta opium i min serie efter alkaloidinnehållet.

623. Opium från Egypten hade länge ett gott renommé och »Opium Thebaicum« (opium från den egyptiska staden Thebe) var standardsorten på de svenska apoteken under lång tid. Trots den kemiska analysen lever detta klassificeringssystem vidare och svenska apotek ser ut att gå över till det turkiska opiumet som skeppas från Smyrna, »Opium Levanticum Smyrnaeum«, vid mitten av seklet. Första gången smyrnaopiumet nämns i medicinaltaxorna är 1846. Benämningen Thebaicum lever dock obehindrat vidare i olika opiumpreparat som »Pilulae Styracis Thebaicae«, »Pulvis Chloreti Hydrargyrosi Thebaicus« och »Pulvis Ipecacuanhae Thebaicus«. Detta alltså trots att själva opiumbasen sedan länge tagit ångbåten mot Levanten och lämnat Osiris ensam kvar på deltats strand med sitt alltmörder undermåliga råopium. I en artikel från 1903 menas att opium med föroreningar tyder på att det inte kommer från Smyrna: »Förekomma nämnvärda mängder kronbladsrester skulle de tyda på, att drogen ej härrör från Mindre Asien, och alltså ej är förfärdningsenlig.« Herman Svenonius, »Botanisk undersökning af en opiumdrog«, *Farmaceutiska föreningens tidskrift*, 7 juli 1903, s. 309–312.

624. I min undersökning knyts utblandningarna diskursivt i SFT till en oregerlig marknad och en förfallen opiumkultur. En alternativ förklaring till utblandningarna som inte platsar i avhandlingens analytiska del men väl förtjänar att nämnas är den som Edwards tar upp. Han påpekar att än idag inblandas kodynga och andra växtdelar för att bereda rökopium i Rajastan. Kanske villade sig sådana lokala produkter ut mot de internationella marknaderna. Edwards 2005, s. 134.

625. Närmare bestämt till Oskar Th. Sandahl, *Om opium samt andra smärtstillande och sömngifvande medel ur växtriket*, Stockholm, 1873.

Valutaomräkningar

Tiden fram till myntreformen 1855 är en med flera riksdaler i Sverige, alla riksdaler. En nogsamhet vad gäller vilka riksdaler som anges i medicinaltaxan är därför av stor vikt för att räkna om priserna däri till löpande priser i kronor. Till min hjälp för omräkningstalen har jag tagit Jörbergs klassiska verk *A History of Prices in Sweden* och kompletterat med Edvinssons redogörelse i *Swedish Monetary Standards in History*.⁶²⁶

Från och med år 1806 har jag anledning att tro att de riksdaler som används är satta i banco och inte i riksgäld.⁶²⁷ Då man sedan 1803 låst fast relationen mellan banco och riksgäld till 1:1,5 och relationen riksmünt till riksgäld 1855 sätts till 1:1 kan bancopriserna i taxorna mellan 1806 och 1857 multipliceras med 1,5 för att konverteras till riksmünt.⁶²⁸ För perioden från 1827 är en sådan omräkning den enda som behövs för att få en serie i löpande priser »kronor«.⁶²⁹

Interpolering, extrapolering och deflatering

Taxepreiserna upptar inte alltid förändringar i varje kvalitet eller viktklass. För att få en så tät serie som möjligt för renat opium i endosviktklassen har både interpoleringar och extrapoleringar gjorts.

Taxan reviderades enligt ambitionen varje år, men ändrades ofta inte.⁶³⁰ En första

626. Lennart Jörberg, *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, Vol. 1, *Sources, Methods, Tables*, Lund, 1972 och Rodney Edvinsson, *Swedish Monetary Standards in History*, Stockholm Papers in Economic History, No. 6, May 2009. Särskilt för omräkningarna mellan olika svenska valutaenheter (alla dessa daler silvermynt, runstycken och ören kopparmynt) har jag tagit hjälp av tabell 3, s. 26. Rodney Edvinsson har även bidragit med tålmodiga muntliga förklaringar.

627. I många av taxorna under 1800-talets första hälft preciseras inte valutan mer än till riksdaler i själva taxan. För en bedömning av vilka riksdaler som menas har visst detektivarbete krävts. Jag förlitar mig inledningsvis på Jörbergs utsago att priserna om de inte står i banco decennierna kring sekelskiftet 1800 kan antas vara i riksgäld. I taxan 1799 och 1801 anges också uttryckligen riksgäldsedlar som enhet: »de åsatte pris åsyfta warornes betalning uti Riksens Ständers Riksgälds Contours Credit-Sedlar» (Medicinaltaxan 1801, s. 42). 1806 preciseras däremot att vi har priser i banco, och vi får sådan hjälp även 1812. Annars är det sekundärkällor som jag lutar mig mot. 1819 års taxa kallas av Margareta Modig för »Banco-taxan» (hon bortser från att taxor dessförinnan prissatts i samma valuta). Modig 1970, s. 1060. För taxorna därefter, som alla saknar valutaprecisering, har jag priser från andra medicinalförordningar på till exempel blodiglar som anges explicit i banco (kungörelse No. 14 1835, 23 mars och 1844, samt kungörelse No. 44 där det förvisso inte sker någon ändring i taxan, men väl förklaras att det förhöjda priset på blodiglar ska följa det som anges i kungörelsen 1843 från den 11 september). Som sista stopp på bancospåret mot 1857 står i förordningen 31 januari 1855, kungörelse No. 18 (samma datum som taxan kungörs) att Kronans avlöning av diverse personal ska ske i banco.

628. Devalveringen 1834 förändrar inte denna relation mellan riksgäld och banco utan bara prisläget som sådant. Man kan därmed bortse från den här. Det är först med taxan som beslutas 1857 (som alltså gäller från januari 1858) som de nya riksmüntens införs i medicinaltaxorna och inte direkt med reformen som beslutas 1855.

629. Övergången till guldmyntfot 1873 och till den nordiska »kronan» vi har än idag förändrar inte valutans värde annat än till namnet.

630. Under 1700-talet sågs inflationen nästan som en anomali och prisökningar av taxan drog man sig

interpolering görs med ett konstant tal där (1) de två punkterna mellan vilka interpoleringen sker är identiska och (2) andra opiumpriser under denna period inte fluktuerar i taxan.

Där jag vet, explicit uttryckt i källorna, att inga ändringar av taxan sker under år utan prisuppgifter (som fallet är 1844), interpoleras med det föregående årets pris konstant, trots att prisuppgifterna under det år taxan återupptas för kvaliteten och viktklassen året som följer är ändrade. Interpoleringar av dessa slag är i serien markerade med reguljära svarta siffror.

Med extrapolering utifrån priser *inom samma kvalitetsgrupp* (pulver, renat, råopium) kan serien göras än tätare. Skillnaderna i pris mellan viktkategorierna inom samma kvalitetsgrupp är relativt konstanta, men för att ta hänsyn till eventuella avvikelser används en medelkvot för närliggande års uppgifter om det finns tre eller fler uppgifter intill den som ska extrapoleras, annars används medelkvoten för hela serien. Extrapoleringar på detta sätt är markerade med grå spärrade siffror i serien.

En sista förtätning av serien görs genom att extrapolera från uppgifter *utanför kvalitetsgruppen*. Här används istället kvoten mellan samma viktklasser opium inom olika grader av bearbetning. En annan metod som används är att använda *redan interpolerade eller extrapolerade värden* enligt ovan för utarbetande av kvoter. Extrapoleringar på detta mindre tillförlitliga, mer approximativa sätt är i serien markerade med svarta kursiverade siffror.

Förutom slutåret 1923, som är en extrapolerad uppgift, har dessa inter- och extrapoleringar endast varit nödvändiga för tiden fram till och med 1869.⁶³¹ De berör således inte den del av serien som rör undersökningstiden för mina tidskriftsanalyser. De priser som är direkt hämtade från medicinaltaxan, utan några omräkningar, är skrivna med gröna siffror i serien.

Det konsumentprisindex jag använder för att deflatera serien är det som Söderberg och Edvinsson utarbetat för Sveriges Riksbank.⁶³² Vikterna i detta KPI reviderar Jörbergs index för att närmare följa modernare internationella studier med något lägre vikter för mat.⁶³³ Basåret har ändrats från 1914 till slutåret, 1923.

för då man märkte att marknadspriserna ändå snabbt sjönk tillbaka till den nivå taxan var anpassad för. Till exempel överensstämmer priset i taxan 1687 helt med det 1739 för alla opiumsorterna. Man kan rimligen anta att taxans pris från 1687 gällde hela denna tid. Samma sak gäller ännu för vissa år under 1800-talets första hälft.

631. Denna extrapolering stöds av den tryckta apotekartaxan för detta år: Apotekare-Societetens *Taxa å Officinella och icke officinella läkemedel m. m. att tillämpas från och med den 1 januari 1923. På uppdrag af Apotekare-societeten utarbetad af Societetens Medicinaltaxe-revisorer. Distribueras från apoteket Lejonet*. Inbunden volym, Apotekarsocietetens samlingar.

632. Dessa serier är publicerade på Riksbankens hemsida, www.riksbank.se/templates/Page.aspx?id=26813.

633. Johan Söderberg, »Long-term Trends in Real Wages of Labourers«, i *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277–2008*, Stockholm, 2010, s. 453–455.

Kommentar rörande källäget för priserna

En stor förtjänst med medicinaltaxan som källa är att den alls existerar. En annan att den sträcker sig tillbaka så många år, till den handelskapitalistiska epoken i svensk droghistorias början. Man har valt att bevara *de reglerade prisernas* material, medan kvantiteterna som såldes, där en oreglerad vinst kunde göras eller snarare avgjordes, *inte bevarats*. (Se vidare kommentarer om dessa uppgifter i bilaga 2.)

Vilka källor som bevarats är i sig en intressant aspekt av varje källkritik. I detta fall, under epoken före det moderna narkotikaproblemets genombrott, bevarades källor som uppvisar reglerade priser i detaljistledet: de maxpriser som syftade till att öka tillgängligheten på opium i den fria apotekshandeln. Under denna epok bevarades däremot inte uppgifter om de kvantiteter som flödat genom händerna i handköpet. I den epok som följde var det just dessa uppgifter man internationellt avtalade om att samla in. Källorna avgör vad man kan veta. Epokenas respektive synsätt på opium avgör vilka källor som står forskaren till buds. Men genom att göra *avsaknaden* av källor till ett forskningsresultat i sig bryts i någon liten mån denna epokenas autobiografiska historia upp. Betydelsen av att uppmärksamma tystnaderna gör sig återigen påmind.

Endospriser renat opium, kronor per gram, 1827–1923

År	KPI: 1923=100	Renat opium, endos- pris, kronor per gram	KPI-deflaterat endos- pris, renat opium
1827	31,06	0,21	225,39
1828	28,87	0,16	189,13
1829	30,60	0,16	178,40
1830	32,12	0,16	169,96
1831	35,25	0,24	227,90
1832	32,73	0,24	245,42
1833	31,99	0,21	218,87
1834	32,88	0,21	212,92
1835	32,65	0,21	214,41
1836	33,53	0,21	208,79
1837	35,46	0,21	197,43
1838	36,68	0,21	190,85
1839	35,31	0,21	198,28
1840	35,08	0,18	170,37
1841	36,67	0,18	162,94
1842	36,44	0,14	124,87

1843	34,69	0,10	94,19
1844	31,88	0,10	102,49
1845	35,42	0,18	163,01
1846	36,71	0,29	259,94
1847	37,15	0,18	155,43
1848	35,02	0,18	164,86
1849	34,72	0,18	166,30
1850	36,46	0,17	158,37
1851	37,69	0,25	219,79
1852	37,35	0,30	266,44
1853	40,26	0,23	188,69
1854	41,09	0,28	225,35
1855	47,93	0,36	247,40
1856	51,28	0,36	231,22
1857	50,20	0,39	256,33
1858	43,23	0,37	284,15
1859	42,08	0,37	291,89
1860	45,54	0,37	269,73
1861	47,66	0,37	257,77
1862	46,30	0,37	265,32
1863	44,50	0,37	276,03
1864	42,19	0,37	291,16
1865	42,42	0,28	217,90
1866	44,03	0,28	209,92
1867	49,33	0,34	227,48
1868	48,91	0,36	242,71
1869	44,20	0,54	404,59
1870	44,35	0,54	402,11
1871	45,22	0,36	269,07
1872	47,23	0,36	257,64
1873	51,41	0,45	287,28
1874	52,18	0,46	288,78
1875	51,64	0,32	206,59
1876	51,61	0,32	206,69
1877	51,50	0,32	207,15
1878	46,96	0,26	181,01
1879	44,80	0,28	208,37
1880	47,49	0,42	291,33

1881	48,48	0,28	192,54
1882	48,13	0,28	193,95
1883	47,15	0,28	197,97
1884	45,40	0,25	183,58
1885	43,04	0,20	154,92
1886	40,83	0,20	163,27
1887	38,46	0,25	216,70
1888	40,81	0,20	163,39
1889	42,05	0,20	158,57
1890	42,76	0,25	194,90
1891	45,56	0,20	146,34
1892	43,66	0,20	152,72
1893	42,45	0,20	157,07
1894	40,24	0,20	165,68
1895	40,27	0,20	165,56
1896	40,60	0,20	164,23
1897	42,42	0,20	157,17
1898	43,84	0,20	152,09
1899	46,47	0,20	143,48
1900	47,73	0,20	139,68
1901	47,47	0,20	140,47
1902	47,67	0,20	139,86
1903	47,47	0,20	140,45
1904	47,49	0,20	140,40
1905	48,27	0,20	138,13
1906	49,95	0,20	133,47
1907	52,49	0,35	222,30
1908	53,54	0,30	186,79
1909	52,77	0,30	189,51
1910	52,70	0,30	189,77
1911	53,34	0,40	249,99
1912	56,16	0,40	237,41
1913	56,79	0,40	234,82
1914	57,53	0,30	173,83
1915	66,10	0,50	252,17
1916	74,72	0,50	223,08
1917	94,26	0,76	269,66
1918	138,51	0,78	186,51

1919	152,88	0,70	152,63
1920	155,75	0,70	149,82
1921	127,02	0,50	131,22
1922	105,75	0,43	136,59
1923	100,00	0,30	100,00

305

Källor till diagram 1

SFS 1827:4	SFS 1855:97	SFS 1878:Bih. 56	SFS 1901:Bih. 104
SFS 1828:75	SFS 1856:65	SFS 1879:Bih. 52	SFS 1902:Bih. 113
SFS 1829:7	SFS 1857:49	SFS 1880:Bih. 51	SFS 1903:Bih. 103
SFS 1830:7	SFS 1858:93	SFS 1881:Bih. 58	SFS 1904:Bih. 34
SFS 1831:24	SFS 1859:62	SFS 1882:Bih. 68	SFS 1905:Bih. 49
SFS 1832:32	SFS 1860:44	SFS 1883:Bih. 63	SFS 1906:Bih. 63
SFS 1833:25	SFS 1861:71	SFS 1884:Bih. 78	SFS 1907:Bih. 60
SFS 1834:15	SFS 1862:67	SFS 1885:Bih. 65	SFS 1908:Bih. 86
SFS 1835:51	SFS 1863:60	SFS 1886:Bih. 74	SFS 1909:Bih. 65
SFS 1839:1	SFS 1864:78	SFS 1887:Bih. 80	SFS 1910:Bih. 76
SFS 1840:36	SFS 1865:60	SFS 1888:Bih. 76	SFS 1911:Bih. 62
SFS 1841:53	SFS 1866:60	SFS 1889:Bih. 77	SFS 1912:46; 269
SFS 1842:38	SFS 1867:66	SFS 1890:Bih. 68	SFS 1913:286
SFS 1843:33	SFS 1868:69	SFS 1891:Bih. 67	SFS 1914:359
SFS 1845:40	SFS 1869:16; 61	SFS 1892:Bih. 89	SFS 1915:87; 344; 530
SFS 1846:35	SFS 1870:55	SFS 1893:Bih. 101	SFS 1916:50; 119; 434; 537
SFS 1847:39	SFS 1871:63	SFS 1894:Bih. 90	SFS 1917:70; 435; 764; 848
SFS 1848:56	SFS 1872:77	SFS 1895:Bih. 70	SFS 1918:107; 379; 849
SFS 1849:69	SFS 1873:67	SFS 1896:Bih. 96	SFS 1919:1; 114; 593, 674
SFS 1850:69	SFS 1874:85	SFS 1897:Bih. 91	SFS 1920:209; 815
SFS 1851:41	SFS 1875:84	SFS 1898:Bih. 81	SFS 1921:210; 533; 718
SFS 1852:53	SFS 1876:Bih. 53	SFS 1899:Bih. 79	
SFS 1854:73	SFS 1877:Bih. 56	SFS 1900:Bih. 92	

Negativa resultat: talande tystnader

Mig veterligen har inga uppgifter om den svenska opiumimporten sammanställts för den epok som föregår det moderna narkotikaproblemets genombrott.⁶³⁴ Det kan kanske förklaras med att det först är med denna epok, och särskilt med Haagkonventionen, som ett intresse väcks från statens håll att insamla och sammanställa sådana uppgifter. I den offentliga statistiken saknas för hela den handelskapitalistiska epoken i drogernas svenska ekonomiska farmaci- och medicinhistoria sådana uppgifter för opium.

Denna avsaknad är ett intressant negativt resultat i ljuset av den statistik som *finns* inom detta historiska fält. Låt mig ta några exempel.

För alkohol, som var ackumulationssättets objekt just i vårt land, flödar naturligtvis importuppgifterna friskare fram. Samma sak för de fiskalt viktiga kaffe- och tobaksdrogerna. Detta gäller för statistiken redan från sent 1600-tal.

I handelsstatistiken finns på högt aggregerade nivåer fortfarande plats för att uppteckna importen av enskilda droger och kryddor.⁶³⁵ I *Commers collegii* berättelser finns från denna epok uppgifter om importen av »apoteksvaror».⁶³⁶ Denna övergripande kategori för opiaterna liknar den oprecisa kategoriseringen i många andra arkivuppteckningar jag undersökt med stickprov för epoken.⁶³⁷ Det finns alltså ett

634. Jag vill vara mycket tydlig med att mina efterforskningar i denna riktning inte är färdiggångna och att de mestadels negativa resultat jag nedan redogör för mycket väl kan bero på att jag missat något verk eller arkiv.

635. I den allra mest aggregerade statistiken över Sveriges import upptas varor som rör sig på det historiska fältet för denna avhandling: kaffe, socker, tobak, cigarrer, peppar, russin, sviskon, vin och sprit under perioden 1815–1862 (russin och sviskon som del av kryddhandeln, upptagna just i denna ordning i statistiken i förhållande till varorna inom den reguljära droghandeln). För perioden därefter upptas ännu kaffe, socker, tobak och vin som separata varukategorier på detta fält. *Historisk statistik för Sverige, del 3: Utrikeshandel 1732–1970*, SCB, tabell 2.1, »Kvantitet av de viktigaste införda varorna 1815–1862», s. 161, och tabell 3.1, »Kvantitet av de viktigaste införda varorna 1861–1907», s. 197. Importstatistik är förstås olika mycket värd för olika droger för att förklara respektive drogkonsumtion. Till skillnad från kaffe, tobak och opium var Sverige självförsörjande på alkohol, om än inte på Rhenvin eller starkt importöl från Hamburg.

636. Under åren varierar namnet på den statistikförande myndigheten mer än den för apoteksvarorna. Kungl. General Tull-Directionen, General-Tull-Styrelsen, *Commers collegii* och *Kommerskollegium* upptecknar dock alla »imp. apoteksvaror». Detaljnivån är otrolig i de senare »berättelserna», men apoteksvarorna är ännu sammanslagna och därtill inhysta i en slaskkategori: »26) Den sista stora varugruppen, hvilken omfattar artiklar, som ej äro till någon af förestående grupper hänförliga, såsom apoteksvaror, böcker och taflor, flyttsaker, leksaker, litografiska arbeten m. m. samt hvarjehanda slöjdvaror [...]». *Bl-SOS, F, Handel. Kommerskollegii underdåniga berättelse för år 1910*, Stockholm, 1912, s. XVI.

637. Jag har undersökt olika sjukhusarkiv för att få grepp om kvantiteterna opium som användes. Flera av sjukhusarkiven har kvar sin bokföring över inköp av mediciner från apotek. Fann man ett sätt att

intresse för att uppteckna varor i krydd- och drogkategorin och att insamla uppgifter om apotekens handel. Opium ses dock inte under denna epok som intressant i sig, eller som lika intressant som sviskon och vin.

I sjukvårdsstatistiken har vi också flera spännande uppgifter, och än mer spännande tystnader. Från 1885 upptas kategorin »kroniska förgiftningar« vilka 1887 specificeras efter olika ämnen, så som *morphinismus*, *nicotinismus* och *alkoholismus*. Tystnaden för tiden före dessa förgiftningsfall talar tydligt om en tid med andra medicinska problem.⁶³⁸ Lika spännande är skiftet i statistiken vid tiden för det moderna narkotikaproblemets genombrott. Den stora och skiftande kategorin över kroniska förgiftningar blir 1921 en kategori endast för »förgiftningar« i och med att beroendesjukdomarnas patologi och problembild förstärkts och blivit till internationell politik.⁶³⁹

De negativa resultat som fås vid en genomgång av den statistik som sammanställts till dags dato för epoken före det moderna narkotikaproblemets genombrott ger vid handen en annan diskurs om opium än den under tiden som följde. Under denna senare epok är insamlingen av kvantitativa data över handelns alla aspekter en central del av de internationella avtalen om narkotikabekämpning. Med en diskursiv ingång i tabellmaterialet behöver dessa vändningar och fall av tystnader inte främst ses som ett avbrott i en dataserie som sätter punkt för forskningen. Med en sådan ingång kan de snarare ses som en punkt av förtäta mening. De negativa resultaten, tystnaderna och glömskan, tas som meningsmättad utgångspunkt för min diskurs-analytiska undersökning.

beräkna kvoten opiumpreparat av de totala inköpen kunde serier över åtminstone den medicinska opiumanvändningen i landet göras. Genom en extrapolering mot importstatistiken över apoteksvaror nationellt kunde med samma kvoter också en serie konstrueras för opiumkonsumtionen i landet totalt sett. Jag har dock inte stött på verifikationer där läkarna specificerar opium eller typ av recept tillräckligt väl. »Tanddroppar« kan vara det närmaste man kommer i detaljnivå. Vägen genom sjukhusarkiven behöver inte vara stängd, men den måste ägnas långt mer arbete än jag hade tid till här för att bli farbar för större undersökningar om kvantiteterna opium som använts i landet. I de apoteksarkiv jag hunnit gå igenom används på liknande sätt »droppar« och »bröstpulver« tillsammans med fullt ut preciserade farmakopénamn på beredningarna i den rätt tunt bevarade bokföringen. Att från dessa arkiv bilda sig en bredare uppfattning om opiumets kvantiteter i handeln skulle kräva en närmast total genomgång av alla spridda apoteksarkiv och från dessa ett ihoppusslande av en sammansatt serie.

638. Tabellen »Vid helsobrunnar och badanstalter i riket behandlade sjukdomar« i *Bidrag till Sveriges officiella statistik. K, Hälso- och sjukvården* (volymerna från 1851–1925), i vilka förgiftningsfallen finns, löper vidare tillbaka i statistiken men utan dessa särskilda fall av hälsobrunnsproblem.

639. De akuta förgiftningsfallen med morfin och opium får nu dela plats med de för ormbett, 9 fall av opiatförgiftning och 156 fall där huggormar varit framme. Förhållandet i farlighet mellan fenomenen skulle troligen inte föranleda ett drogkrig om inte kategorin med beroendesjukdomar samtidigt slagit igenom med det moderna narkotikaproblemet. Tabell 23 a, »Översikt över å lasarett och sjukstugor intagna fall av skador och förgiftningar med hänsyn till skadans natur och påföljd år 1921«.

Handelsstatistik: preliminära uppgifter

Svenska sammanställningar

Med epokskiftet börjar statistik stötvis föras för opiumets kvantiteter i den svenska handeln. De första uppgifterna jag funnit härrör från beslutet i giftstadgan 1906 att Generaltullstyrelsen varje år ska sammanställa tullplatsernas förteckningar av giftiga ämnen.⁶⁴⁰ På giftets väg smugglas så vad det verkar opium in som specificerad underkategori i »Apoteksvaror«, i den avslutande slaskkategorin »Artiklar, som ej äro till någon af förestående grupper hänförliga«.⁶⁴¹

Uppteckningarna varar dock bara fem år, fram till Haagkonventionens under-tecknande 1912. Åren därefter fram till mitt slutår 1925 är opium åter försvunnet in under »Apoteksvaror, andra, ej särskilt nämnda«.⁶⁴²

I konseljakten som diskuterar Haagkonventionen används dessa uppteckningar av Kommerskollegium för att förklara hur oväsentlig konventionen är ur ett svenskt handelsmässigt perspektiv. Kanske ser de saken som avgjord därmed, och slutar också därefter bemöda sig om att sammanställa opiumimportens siffror separat.⁶⁴³

Jag har också stött på två fall där importsiffror för hela landet uppges i SFT. En enskild uppgift lämnas om importen av opium för perioden 1916–1919 av Läkemedelskommissionen, där den sammantagna mängden skattas till 3 700 kilo för dessa år, en lägre årsmängd men rimlig i ljuset av krigets handelshinder.⁶⁴⁴ En andra uppgift lämnas av Medicinalstyrelsen till NF:s representant »Direktören m. m. Herr Doktor Th. Madsen, Köpenhamn C.« för år 1920, där opiumimporten skattas till 1 200 kilo.⁶⁴⁵

640. »Vid varje tullplats i riket skall öfver därstädes till införsel angifvet giftigt ämne af första klassen föras särskild förteckning enligt formulär, som af generaltullstyrelsen fastställles. Förteckningen insändes vid hvarje års slut till generaltullstyrelsen.« SFS 1906:114, § 3, *Kungl. Maj:ts nådiga giftstadga: gifven Stockholms slott den 7 december 1906*.

641. *Bidrag till Sveriges officiella statistik, F) Handel, Kommerskollegii underdåniga berättelse för år 1907*, Stockholm, 1909, tabell 2, s. 46.

642. Så står att läsa i varunamnindex i *Sveriges officiella statistik, Handel: Berättelse för år 1913 af Kommerskollegium*, Stockholm, 1915, s. 721.

643. »Då vi i Sverige hvarken läser förekomma produktion eller konsumtion af opium, morfin eller kokain för annat än medicinskt bruk, äger Sverige knappast något intresse i en internationell reglering af de frågor som stå i samband med tillverkningen och försäljningen af dessa ämnen.« »Kommerskollegium ang. Sveriges anslutning till intrd. opiumkonventionen« i Konseljakt 1913-05-16, ärende 46, Civildepartementet 1. Man ser dock inte ut att ha sparat på mödan med underkategorierna för andra varuslag än opium i statistiken. Man kan vid denna tid läsa kvantitetsuppgifter för »Kryddor, tropiska: ingefära, torr, kanel, kanelknopp och cassia lignea, kardemummor, muskot och muskotblomma, nejlikor och nejlikstjälkar, peppar, alla slag: krydd-, annan, vanilj, vanillin [...] Frö, växter m. m.: frö: kanarie-, tall, gran, timotej [...] Kemiskt-tekniska preparat, ej specificerade [...] lanolin, lysol, naftalin, ostlöpeextrakt, oxalsyra, salicylsyra [...]« *Bidrag till Sveriges officiella statistik, F) Handel, Kommerskollegii underdåniga berättelse för år 1910*, Stockholm, 1912, tabell 2.

644. Särtryck ur *Svensk farmaceutisk tidskrift*, 1919, »BERÄTTELSE, avgiven av Kungl. Medicinalstyrelsens läkemedelskommission över dess verksamhet december 1915–augusti 1919.«

645. »Opiumförbrukningen i Sverige«, *Svensk farmaceutisk tidskrift*, nr 27, 1921.

Utländska sammanställningar

För tiden före giftstadgan, under epokskiftets inledande tid, har jag endast kommit över uppgifter om opiumimporten till Sverige genom utländsk statistisk.

Jag har från spridda uppgifter nått fram till en rudimentär bild av de olika importvägarna som gick till Sverige från sent 1700-tal fram till slutet av epoken.

Importländerna varierade mycket under Napoleonkrigens skiftande allianser, som synes av en kontobok för denna tid från apoteket Kronan i Göteborg liksom också i de diskussioner om taxan som förs i Collegii medicums protokoll.⁶⁴⁶ Men från att stundvis ha dominerats av Amsterdam och senare London kommer opiumhandeln på Sverige att strax efter Napoleonkrigens slut domineras av staden Hamburg, ett förhållande som jag tror består fram till och med epokens slut,⁶⁴⁷ även om en direktimport av opium från Turkiet ser ut att mot 1910-talet bli allt viktigare.⁶⁴⁸ Från dessa uppgifter har stökandet i SCB:s arkiv således kunnat riktas främst mot handelsstatistiken från dessa länder för 1800-talet.

I tabellen nedan sammanfattas mina fynd. Det är från denna uppgifterna hämtas

646. Handskrift i Apotekarsocieteten arkiv, Huvudarkivet K26A, »Kontobok, apoteket Kronan«, där Amsterdam, Altona (Hamburg) och London är de återkommande hamnarna under sent 1700-tal. Otto Hjelt beskriver dels hur Collegium medicum 4 augusti 1760 begär och får lovat priskurantbaserade listor över de prisförändringar som skett i London och Hamburg och på vilka varor (saken rinner ut i sanden), dels hur turerna i blockadsystemet kring 1808–1809 svänger kring London och kontinenten. Hjelt 1893, band 3, s. 516, 523–524.

647. I den nya taxeordning som beslutas 1839 kan man i handskrifterna se hur priskuranterna dras från denna *entrepôt*: »1° att, då de utländska droguerne wanligen af Apotekarne, enligt deras egen uppgift, införskrifwas under Maji och Junii månader, sudes lämpligast att Hamburgs priskurant för sistnämnde månad rådfrågas«, Sundhetskollegiums skrivelse till Kungl. Maj:t, 13 juni 1839, SE/RA/1134/10/70. Den tyska handelsordningen bekräftas i en konseljakt 1842, där man skriver att man »efter erhållne priskurranter från Hamburg och Lybeck« lagt grunden för den nya taxan efter 1839 års bestämmelser. Kungl. Maj:ts brev till Sundhetskollegium, 25 augusti ink. 30 augusti 1842, SE/RA/1210. En genomläsning av Sundhetskollegiums arkiv på jakt efter medicinaltaxan ger vid handen att brevet 1839 fortsätter att styra taxeberäkningarna. Exempelvis hänvisas till brevet i styrelsens protokoll 1864, se SE/RA/420608/A 1 A/52, § 13, 26 september. Det beslutas till och med att Hamburg-priserna ska gälla för taxeringen av *inhemskt insamlade* vegetabilier. Anledningen ges i 700201, Hamburg-vegetabilierna är billigare. I beräkningarna av taxan på nya grunder som görs 1912 är tyska prisuppgifter allena rådande i inlagorna. Kommerskollegium huvudarkivet, F1aa:401. Just efter krigets slut bekräftas denna Tysklands dominanta roll i Läkemedelskommissionens berättelse: »Det land, från vilket såväl svenska droghandelsfirmor som apotek huvudsakligen brukat förse sig med apoteksvaror, har sedan lång tid tillbaka varit Tyskland.« Särtryck ur *Svensk farmaceutisk tidskrift*, 1919, »BERÄTTELSE, avgiven av Kungl. Medicinalstyrelsens läkemedelskommission över dess verksamhet december 1915–augusti 1919«, s. 7. Då jag undersöker en tid när den tyska farmaceutiska industrin framträtt som ledande aktör på marknaden och då min handelsstatistiska forskning på det stora hela styrker bilden av »the German connection« från och med 1890-talet, utgår jag från att Hamburg och eventuellt också Lübeck dominerade exporten till Sverige fram till och med slutet av min avhandlings period.

648. Framgår av de mer detaljerade uppgifterna om importsiffrorna i BISOS 1907–1911 från Konseljakt 1913-05-16, ärende 46, Civildepartementet 1, bilaga till Kommerskollegiums yttrande. Jag har inte funnit fler uppgifter om denna turkiska import för 1800-talet under mina begränsade efterforskningar i arkiv.

till diagrammet i avhandlingen, där den enda egentliga uppgiften jag använder som ekonomisk konjunktur för mina tidpunkter är *trenden* av ökande import av opium till Sverige kring sekelskiftet 1900.

Jag vågar också föreslå att denna trend av ökande import av opium kanske inte ska dras längre tillbaka i tiden än till just 1890-talet. Detta endast föreslaget och baserat på vad som berättas i SFT 1890. Här beskrivs hur apoteket Lejonet haft en åtgång av morfinsalter som gått från $\frac{3}{4}$ kilo 1866 till 2 kilo 1876 och lika mycket också 1889, en stillastående trend tiden innan min handelsstatistik blir tät. Om opiumåtgången sägs att den »ända sedan 1846 varit temligen lika, ungefär 10 kilo årligen».⁶⁴⁹

649. C. W. Sebarts redogörelse i SFT 1890, nr 19, »Om den stigande eller aftagande förbrukningen af en del apoteksvaror under de senare decennierna«.

Kilogram opium, exporterat till Sverige

	Hamburg	Amsterdam	Danmark	Tyskland	Turkiet*	Övriga**	Totalt***
1882		35					35
1883							
1884		33					33
1885							
1886		34					34
1887							
1888							
1889							
1890							
1891							
1892	170						170
1893							
1894	190						190
1895							
1896							
1897	240						240
1898	660						660
1899	616						616
1900							
1901	540						540
1902	820						820
1903							
1904	670						670
1905	140						140
1906	155						155
1907	140		14	123	150	1	288
1908	300		47	540	100	6	693
1909			29	574	332	5	940
1910	175		57	348	345		750
1911	145		24	422	363	5	814
1912	130						130
1913							
1914							
1915							
1916 – 1919						3700****	3700
1920						1600	1600

* Turkiets siffror är sammanslagna från Europeiska respektive Asiatiska Turkiet, »Kommerskollegium ang. Sveriges anslutning till intrd. opiumkonventionen« i Konseljakt 1913-05-16, ärende 46, Civildepartementet 1.

** Övriga är sammanslagna siffror för Storbritannien (1 kg år 1907 och 1908), Frankrike (5 kg år 1911), Schweiz (5 kg år 1908 och 1 kg år 1909) och Grekland (4 kg år 1909). »Kommerskollegium ang. Sveriges anslutning till intrd. opiumkonventionen« i Konseljakt 1913-05-16, ärende 46, Civildepartementet 1.

*** Här dubbelräknas inte Hamburgs uppgifter med de för Tyskland år 1907–1911. Totalt för dessa år är endast baserat på kvantiteterna för Tyskland, trots att dessa överstiger dem som gäller för hela Tyska riket år 1907. Om jag hade behövt ännu en påminnelse om denna statistiks vanskliga karaktär hade detta varit en bra sådan.

**** För diagrammet i avhandlingen har denna uppgift fördelats över de fyra åren 1916–1919 så att 1916, 1917 och 1918 har fulla andelar och 1919 har en halv andel, då uppgifterna bara sträcker sig till augusti detta år. (3700 kg har alltså delats i sju andelar à 528,57 kg.)

Källor till tabelluppgifterna

Hamburg:

Tabellarische Uebersichten des Hamburgischen Handels im Jahre [1866–1913], zusammengestellt von dem handelsstatistischen Bureau, år 1913–1887, del II och III, år 1886–1873, del II, år 1872–1866, en och samma volym.

Amsterdam:

Koninkrijk der Nederlanden, Statistiek van den in-, uit- en doorvoer over het jaar [1878–1900], Gravenhaagsche Bock- en Handelsdrukkerij: Uitvoer uit het vrije verkeer.

Danmark, Tyskland, Turkiet och Övriga:

»Kommerskollegium ang. Sveriges anslutning till intrd. opiumkonventionen« i Konseljakt 1913-05-16, ärende 46, Civildepartementet 1.

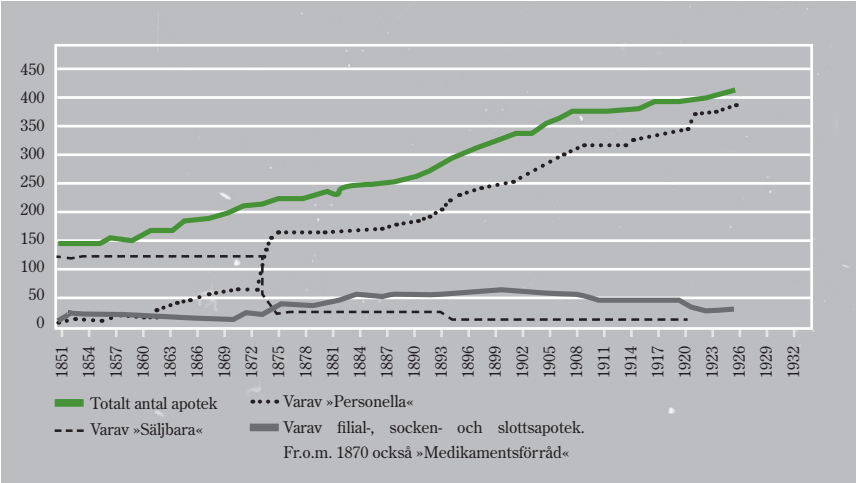
Resterande uppgifter:

För 1916–1919: Särtryck ur *Svensk farmaceutisk tidskrift*, 1919, »BERÄTTELSE, avgiven av Kungl. Medicinalstyrelsens läkemedelskommission över dess verksamhet december 1915–augusti 1919«.

För 1920: »Opiumförbrukningen i Sverige«, *Svensk farmaceutisk tidskrift*, nr 27, 1921.

BILAGA 3. APOTEKSUTVECKLINGEN I SVERIGE, 1851–1925

Antal apotek i Sverige, 1851–1925

År	Antal apotek i riket	Varav »Säljbara«	Varav »Personella«	Varav filial-, socken- och slottsapotek. Fr.o.m. 1870 också »Medikamentsförråd«
1851	145	118	9	18
1852	147	118	9	20
1853	147	118	9	20
1854	148	120	9	19
1855	148	121	9	18
1856	149	121	9	19
1857	153	121	13	19
1858	153	121	13	19
1859	154	121	14	19
1860	159	121	19	19
1861	165	121	24	20
1862	167	120	28	19
1863	173	120	35	18
1864	177	120	38	19
1865	187	120	48	19
1866	188	120	49	19
1867	191	120	54	17

1868	194	120	57	17
1869	197	120	60	17
1870	200	120	61	16
1871	210	120	64	26
1872	215	120	66	29
1873	217	120	66	31
1874	218	35	153	31
1875	227	25	163	39
1876	230	25	164	41
1877	230	25	163	41
1878	231	25	164	42
1879	232	25	164	43
1880	234	25	164	45
1881	237	25	165	47
1882	239	25	165	49
1883	243	25	165	53
1884	244	25	166	53
1885	245	25	168	52
1886	247	25	170	52
1887	250	25	173	52
1888	256	25	176	55
1889	257	25	179	53
1890	259	25	181	53
1891	265	25	187	53
1892	273	25	194	54
1893	281	25	199	57
1894	291	12	222	57
1895	297	12	228	57
1896	303	12	232	59
1897	308	12	237	59
1898	314	12	241	61
1899	320	12	244	64
1900	322	322	248	62
1901	326	12	252	62
1902	333	12	259	62
1903	335	12	266	57
1904	345	12	278	55
1905	351	12	284	55
1906	360	12	293	55
1907	365	12	297	56
1908	370	12	304	54
1909	371	12	309	50

Källor

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K, Hälso- och sjukvården. Vol./nr 1861–1865, bunden volym på KB: 64 Bb SOS. Tabeller använda i denna volym: Åren 1851–1860: XX, s. 61; Året 1861: U2, s. 172, U4, s. 174; Året 1862: K1, L1, s. 110; Året 1863: G1, H1, s. 110; Året 1864: Q1, s. 116, R1, s. 118; Året 1865: T1, s. 127, U1, s. 129.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K, Hälso- och sjukvården. Vol./nr 1866–1870, bunden volym på KB: 64 Bb SOS. Tabeller använda i denna volym: Året 1866: S1, s. 140, T1, s. 143; Året 1867: T1, s. 104, U1, s. 108; Året 1868: T1, s. 113, U1, s. 117; Året 1869: S1, s. 98, T1, s. 104; Året 1870: S1, s. 75, T1, s. 78. *Bidrag till Sveriges officiella statistik. K, Hälso- och sjukvården.* Vol./nr 1871–1877, bunden volym på KB: 64 Bb SOS. Tabeller använda i denna volym: Året 1871: R1, s. 71, S1, s. 73; Året 1872: R1, s. 73, S1, s. 77; Året 1873: R1, s. 68, S1, s. 70; Året 1874: V1, s. 63, samt lista över samtliga inlösningar av säljbara privilegier på s. 64; Året 1875: X1, s. 71, Y1, s. 72; Året 1876: X1, s. 63; Året 1877: X1, s. 67.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K:1, Hälso- och sjukvården. 25–34. 1885–1894. »Medicinalstyrelsens underdåniga berättelse för år 1885 [...]«. Bunden volym på KB: 64 Bb SOS. Tabeller använda i denna volym: Tab. N:r 32 år 1885; Tab. N:r 34 år 1886; Tab. N:r 34 år 1887; Tab. N:r 34 år 1888; Tab. N:r 34 år 1889; Tab. N:r 34 år 1890; Tab. N:r 33 år 1891; Tab. N:r 33 år 1892; Tab. N:r 33 år 1893; Tab. N:r 33 år 1894.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K:1, Hälso- och sjukvården. 35–42. 1895–1902. Medicinalstyrelsens underdåniga berättelse för år 1895 [...]. Bunden volym på KB: 64 Bb SOS. Tabeller använda i denna volym: Tab. N:r 33 år 1895; Tab. N:r 33 år 1896; Tab. N:r 34 år 1897; Tab. N:r 34 år 1898; Tab. N:r 34 år 1899; Tab. N:r 34 år 1900; Tab. N:r 30 år 1901; Tab. N:r 30 år 1902.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K, Hälso- och sjukvården. 1 Vol./nr 1903–1910, bunden volym på KB: 64 Bb SOS. Tabeller använda i denna volym: Tab. N:r 30 år 1903; Tab. N:r 30 år 1904; Tab. N:r 30 år 1905; Tab. N:r 30 år 1906; Tab. N:r 30 år 1907; Tab. N:r 23 år 1908; Tab. N:r 23 år 1909; Tab. N:r 23 år 1910.

Sveriges officiella statistik. (S. O. S.) Allmän hälso- och sjukvård. Vol./nr 1911–1914; 1915–1918; 1919–1925, bundna volymer på KB: 64 Bb. Tabeller använda i dessa volymer: Tab. N:r 24 år 1911; Tab. N:r 26 år 1912; Tab. N:r 26 år 1913; Tab. N:r 26 år 1914; Tab. N:r 26 år 1914; Tab. N:r 30 år 1916; Tab. N:r 30 år 1917; Tab. N:r 30 år 1918; Tab. N:r 30 år 1919; Tab. N:r 30 år 1920. (Kommentar: I originalet står »1919« igen, man måste ha glömt att ändra året för denna tabell, trots att man ändrat siffrorna i den.) 1921–1925 hämtas samma siffror ur den skriftliga redogörelsen före tabellbilagan, »IV. Apoteksväsendet«, då ingen tabell över apoteksväsendet görs. Sidorna med dessa uppgifter är för respektive år: 1921, s. 36; 1922, s. 36; 1923, s. 37; 1924, s. 38; 1925, s. 41.

Tabeller använda för apoteksprivilegiernas överlåtelse

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K, Hälso- och sjukvården. Vol./nr 1861–1865; 1866–1870; 71–77, bunden volym på KB: 64 Bb SOS.

Tabellernas år	Tabellernas beteckning i volymen
1861	U2, s. 172, U4, s. 174
1862	K1, L1, s. 110
1863	G1, H1, s. 110
1864	Q1, s. 116, R1, s. 118
1865	T1, s. 127, U1, s. 129
1866	S1, s. 140, T1, s. 143
1867	T1, s. 104, U1, s. 108
1868	T1, s. 113, U1, s. 117
1869	S1, s. 98, T1, s. 104
1870	S1, s. 75, T1, s. 78
1871	R1, s. 71, S1, s. 73
1872	R1, s. 73, S1, s. 77
1873	R1, s. 68, S1, s. 70
1874	V1, s. 63, samt lista över samtliga inlösningar av säljbara privilegier på s. 64
1875	X1, s. 71, Y1, s. 72

BILAGA 4: ARTIKELURVAL I SVENSK FARMACEUTISK TIDSKRIFT

Registernumrets sex siffror anger utgivningsår (de första två siffrorna, endast decennium och år), tidskriftens nummer i årgången (01 för första numret, etc.) samt artikelns ordningsföljd i detta nummer i raden av artiklar som vid första genomgången av tidskriften togs ut för närmare läsning. Då denna genomgång var bredare än vad den ordinarie fallstudiens senare blev så går dessa de sista två siffrorna i registernumret inte alltid över hela sifferserien från 01 till 02, 03 osv. Ibland hoppas något nummer över i raden eller så börjar registret mitt i en sådan serie. De överhoppade artiklarna är alltså sådana som jag vid första genomgången gav ett registernummer och flera andra klassificeringar, men som sedan aldrig blev del av en fallstudies urval.

317

1870

Registernummer	Titel
700201	<i>Kloralhydrat</i>
700402	<i>Apotekare-Societets Direktions framställning till Kungl. Sundhetskollegium om rättighet för apotekare att få i handköp sälja Roséns bröstdroppar m. fl.</i>
700501	<i>Apomorfia</i>
700502	<i>Om försäljning i handköp på apoteken af Roséns bröstdroppar, Tielemanns droppar m. fl.</i>
700601	<i>Om försäljning i handköp på apoteken af Roséns bröstdroppar, Tielemanns droppar m. fl.</i>
700901	<i>Bidrag till kännedom om medicinaltaxan för 1870</i>
701001	<i>Om Hampan i medicinskt hänseende</i>
701101	<i>Om Hampan i medicinskt hänseende</i>
701201	<i>Om Hampan i medicinskt hänseende</i>
701301	<i>Om Hampan i medicinskt hänseende</i>
701302	<i>Drogmarknaden</i>
701501	<i>Översigt af de under år 1869 till apoteken utdelade författningar</i>
701502	<i>Förändringar i drogmarknaden. Sedan min sista berättelse af den 24 juni</i>
701601	<i>Översigt af de under år 1869 till apoteken utdelade författningar</i>
701602	<i>Thielemanns droppar för handköp</i>
701702	<i>Angående formeln för Thielemanns droppar i handköp</i>
701801	<i>Jemförelse mellan medicinaltaxorna för åren 1869 och 1870</i>
702101	<i>Jemförelsetabell öfver priserna i Danska Medicinal-taxan af den 1 Juli 1869 och Svenska Medicinal-taxan af den 18 nov. 1869</i>
702102	<i>Jemförelse mellan medicinaltaxorna för åren 1869 och 1870</i>
702202	<i>Jemförelse mellan medicinaltaxorna för åren 1869 och 1870</i>
702301	<i>Ny medicinaltaxa för 1871</i>

1871

Registernummer	Titel
710201	<i>Drogmarknaden</i>
710601	<i>Om stormhatten i medicinskt hänseende</i>
710602	<i>Om bruket af eter som berusningsmedel i nordliga Irland</i>
710701	<i>Pharmacopea norvegica</i>
710702	<i>Om stormhatten i medicinskt hänseende</i>
711002	<i>Drogmarknaden</i>
711202	<i>Översigt af de under år 1870 till apoteken utdelade författningar</i>
711501	<i>Undersökning af opium i afseende på morfinhalten</i>
711601	<i>Opiiförbrukning i Kina och England</i>
711801	<i>Kemiska studier öfver opii alkaloider</i>
711901	<i>Kemiska studier öfver opii alkaloider</i>
712002	<i>Medicinaltaxans revision för 1872</i>
712202	<i>Prisförändringar i drogmarknaden</i>

1872

Registernummer	Titel
720201	<i>Om jodreaktion på narcein</i>
720901	<i>Annonser; Apomorphinum hydrochloratum äfvensom öfriga opiibaser eller salter deraf, billigt hos J. G. Cavalli, Göteborg</i>
721002	<i>Annonser; Apomorphinum hydrochloratum äfvensom öfriga opiibaser eller salter deraf, billigt hos J. G. Cavalli, Göteborg</i>
721101	<i>Apomorfin</i>
721102	<i>Om apomorfinlösningens hållbarhet</i>
721103	<i>Om några kodein- och morfinafkomlingar</i>
721401	<i>Glycerin som lösningsmedel</i>
721402	<i>Emplastrum Adheasivum fluidum rubrum</i>
721701	<i>Olycksfall till följe chinins förväxling med morfin</i>
722201	<i>Chininsalts pröfning på morfin</i>

1873

Registernummer	Titel
730101	<i>Utdrag af Generaldirektör Berlins berättelse öfver verkställda apoteksinspektioner 1872</i>
730601	<i>Skriffel på recept</i>
730801	<i>Grofva förfalskningar af medicinalier</i>
730901	<i>Frågor angående laborationstaxans tillämpning m. m.</i>
731001	<i>Några alkaloiders förhållande till svafvelsyra och socker</i>
731201	<i>Åtal för på apotek oriktigt tillagade Trochisci morphici</i>
711301	<i>Angående meddelandet i föregående N.r om fallet med Trochisci morphici</i>
731501	<i>Underdånigt förslag till förordning angående vård och försäljning eller utlämnande af hvit arsenik och andra giftiga ämnen</i>

731601	<i>Underdånigt förslag till förordning angående vård och försäljning eller utlämnande af hvit arsenik och andra giftiga ämnen</i>
731602	<i>Åtal</i>
731701	<i>Underdånigt förslag till förordning angående vård och försäljning eller utlämnande af hvit arsenik och andra giftiga ämnen</i>
731801	<i>Underdånigt förslag till förordning angående vård och försäljning eller utlämnande af hvit arsenik och andra giftiga ämnen</i>
731902	<i>Underdånigt förslag till förordning angående vård och försäljning eller utlämnande af hvit arsenik och andra giftiga ämnen</i>
732001	<i>Reaktion på apomorfin</i>
732102	<i>Cirkulär från tyska kemiska fabrikanter angående några farmaceutiska preparater</i>

1874

Registernummer	Titel
740101	<i>Opium på verdensutställningen i Wien</i>
740102	<i>Haschisch</i>
740103	<i>Dubbelsatser af de högre alkaloiderna med fosforsyra och talkjod eller deras isomerer</i>
740501	<i>Farmacien på verdensutställningen i Wien 1873</i>
740901	<i>Farmacien på verdensutställningen i Wien 1873</i>
740902	<i>Bemärkelse angående Kongl. Sundhetskolegi cirkulär den 4 April 1874 angående giftiga eller häftigt verkande läkemedels utlemnande efter läkare recept</i>
741801	<i>Nytt reagens för morfin</i>
742101	<i>Bref från Chicago om farmaceutiska förhållanden i Förenta staterna</i>
742202	<i>Bref från Chicago om farmaceutiska förhållanden i Förenta staterna</i>

1875

Registernummer	Titel
750101	<i>Medicinaltaxans prissättningar för några af farmakopéns pharmaca preparanda</i>
750301	<i>Reaktioner för veratrin och morfin</i>
750401	<i>Riksdagsfråga om inskrängning i utlemnandet från apotek af rusgifvande drycker</i>
750701	<i>Bestraffad oloflig handel med medicinalier</i>
750801	<i>Förgiftning med morfin</i>
751201	<i>Riksdagsfråga om inskrängning i utlemnandet från apotek af rusgifvande drycker. II</i>
751301	<i>Frågan om handeln med Hoffmans droppar</i>
751601	<i>Morfinreaktion</i>
751801	<i>Frågan om handel med Hoffmans droppar</i>
752101	<i>Medicinaltaxans prissättningar</i>
752102	<i>Frågan om handeln med Hoffmans droppar</i>
752103	<i>Medicinaltaxornas revision</i>
752104	<i>Om datering af recept och förnyadt utlemnande af det föreskrifna medikamentet</i>
752201	<i>Om datering af recept och förnyadt utlemnande af det föreskrifna medikamentet</i>

1900

Registernummer	Titel
000401	<i>Läkemedelssyntesens teori</i>
000402	<i>Nyare läkemedel</i>
000701	<i>En ny metod att bestämma morfinhalten i opium</i>
001003	<i>Farmacien i utlandet</i>
001101	<i>Litteratur</i>
001102	<i>Nyare läkemedel</i>
002204	<i>Nyare läkemedel</i>
002401	<i>Ur analysjournalen</i>

1901

Registernummer	Titel
010101	<i>Farmacien i utlandet</i>
011102	<i>Farmacien i utlandet</i>
012402	<i>Meddelande från läsekretsen</i>

1902

Registernummer	Titel
020101	<i>Om likformighet i expeditionen vid öfvergången till den nya farmakopéen</i>
020401	<i>Ur analysjournalen</i>
020403	<i>Göteborgs farmaceutklubb</i>
020502	<i>Meddelande från läsekretsen</i>
020602	<i>Göteborgs farmaceutklubb</i>
020603	<i>Sydsvenska farmaceutklubben</i>
020801	<i>Ur analysjournalen</i>
020901	<i>Stockholms apotekareförening</i>
021002	<i>Göteborgs farmaceutklubb</i>
021003	<i>Om enhetlighet i expedition</i>
021004	<i>Meddelande från läsekretsen</i>
021701	<i>Ur analysjournalen</i>
021801	<i>Några anmärkningar till den nya svenska farmakopén, Pharmacopoea Suecica Ed. VIII</i>
021901	<i>Om fuktigheten i droger</i>
021902	<i>Sydsvenska farmaceutklubben</i>
022101	<i>Den nya farmakopén. Några ord med anledningen af farmakopékritiken</i>
022301	<i>Ur analysjournalen</i>
022401	<i>Den internationella konferensen i Brüssel för åstadkommande af enhetliga föreskrifter för starkt verkande läkemedel</i>

1903

Registernummer	Titel
030101	<i>Läkemedelstaxorna för år 1903</i>
030301	<i>Några iakttagelser och reflektioner vid användandet af nya farmakopén</i>
030801	<i>Svenska farmakopéns kinasaltprof</i>
031302	<i>Handelns opiumslag</i>
031501	<i>Om identifiering och pröfning af tinkturer, särskildt enligt kapillaranalytisk metod</i>
031601	<i>Ur analysjournalen</i>
031701	<i>Om identifiering och pröfning af tinkturer, särskildt enligt kapillaranalytisk metod</i>
031901	<i>En identitetsreaktion för morfin</i>
032001	<i>Morfinbestämning i opium</i>
032402	<i>Internationell öfverenskommelse ang. heroica</i>

321

1904

Registernummer	Titel
040101	<i>Färgreaktioner med kaliumpermanganat och koncentrerad svafvelsyra</i>
040103	<i>Nyare läkemedel</i>
040202	<i>Läkemedelstaxorna för år 1904</i>
021201	<i>Morfinbestämning i opium</i>
041301	<i>Morfinbestämning i opium</i>

1905

Registernummer	Titel
050102	<i>Läkemedelstaxorna för år 1905</i>
050402	<i>Den tyska handeln med droger och kemikalier under år 1904</i>
051101	<i>Tinkturerens eg. vikt och extrakthalt</i>
051702	<i>Några nya alkaloidreaktioner</i>
051801	<i>Ur analysjournalen</i>
051901	<i>Morfinbestämningar i opium</i>
051902	<i>Formaldehyd-svafvelsyra som reagens</i>
052001	<i>Morfinbestämningar i opium</i>
052201	<i>Förslaget till förändrad lagstiftning rörande handeln med läkemedel</i>
052301	<i>Förslaget till förändrad lagstiftning rörande handeln med läkemedel</i>

1919

Registernummer	Titel
190201	<i>Spritkontrollen</i>
190203	<i>Diverse: Alkoholhaltiga apoteksvarors maximihalt av alkohol</i>
190302	<i>Meddelande från läkemedelskommissionen</i>
190401	<i>Varubristen på apoteken</i>

190801	<i>Diverse: Spriten på apoteken</i>
191402	<i>Diverse: Förfalskat morfinrecept</i>
191502	<i>Meddelande från läkemedelskommissionen</i>
191601	<i>Meddelande från läkemedelskommissionen</i>
192801	<i>Några iakttagelser och reflektioner vid användandet av nya farmakopén Ed. IX</i>

1920

Registernummer	Titel
200102	<i>Farmacien i grannländerna</i>
200201	<i>Slöseri med glas</i>
200502	<i>Giftstadgans förteckning över giftiga ämnen av andra klassen</i>
200901	<i>Farmacien i grannländerna</i>
200902	<i>Diverse: Förfalskade morfinrecept</i>
201501	<i>Studier över apotekskommitténs betänkande och förslag</i>
201801	<i>Marknadsberättelse</i>
202401	<i>Socialiseringsfrågan och hittillsvarande former av samhällelig drift</i>
202402	<i>Marknadsberättelse</i>
202601	<i>»Ett centrallaboratorium för rikets apotek«</i>
202701	<i>Centrallaboratorium eller apotekslaboratorium?</i>
202702	<i>Några ord om centrallaboratoriumfrågan</i>
202703	<i>Marknadsberättelse</i>
202704	<i>Meddelande från Sveriges apotekareförbund</i>
202801	<i>Centrallaboratoriefrågan</i>
202901	<i>Meddelande från Sveriges apotekareförbund</i>
203001	<i>Apotekarna och centrallaboratoriet</i>
203003	<i>Sammanträde</i>
203101	<i>Diverse: Föreningen Sveriges drogengrossister</i>
203202	<i>Centrallaboratoriefrågan</i>
203303	<i>Marknadsberättelse</i>
203401	<i>Diverse: Aktiebolaget Svanens droghandel</i>
203501	<i>Striden om Centrallaboratoriet</i>

1921

Registernummer	Titel
211001	<i>Diverse</i>
211902	<i>Marknadsberättelse</i>
212701	<i>Diverse: Opiumförbrukningen i Sverige</i>
212801	<i>Meddelande från apotekaresocietetens direktion</i>
212802	<i>Diverse: Alkoholvaror</i>
213001	<i>Diverse: Opiumhandeln</i>

213201	<i>Diverse: Opiumhandeln</i>
213501	<i>Diverse: Narkotiska medel</i>

1922

323

Registernummer	Titel
220401	<i>Thunbergs inspektion</i>
220403	<i>Författningsfrågor</i>
220501	<i>Morfinrecept</i>
221401	<i>Diverse</i>
221901	<i>Det norska brännvins- och hetvinsförbudets inverkan på apoteksväsendet</i>
222301	<i>Spritförbudets inverkan på apoteken i Finland</i>
222803	<i>Diverse: Importen av opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar</i>
223002	<i>Importen av opium, morfin m. m.</i>
223102	<i>Sveriges apotekares kooperativa förening</i>
223103	<i>Upprop</i>
223104	<i>Importen av opium, morfin m. m.</i>

1923

Registernummer	Titel
230202	<i>Diverse: Drogengrossisternas varor</i>
230202	<i>Diverse: Smyghandeln med narkotika</i>
230301	<i>Namnskyddade läkemedel</i>
230401	<i>Kungl. Medicinalstyrelsens cirkulär n:r 20, 21 1922 angående apoteksförfattningar och kollegialräkningar</i>
230501	<i>Författningsfråga</i>
230801	<i>Ur professor Thunbergs inspektionsberättelse för år 1922</i>
231101	<i>Importen av opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar</i>
231402	<i>Importen av opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar</i>
232001	<i>Postförsändelser av narkotiska gifter</i>
232301	<i>Teriak</i>
232401	<i>Teriak</i>
232702	<i>Diverse: Kungl. Arméförvaltningens sjukvårdsstyrelses förråd av vissa läkemedel</i>
233102	<i>Diverse: Falsa morfinrecept</i>

1924

Registernummer	Titel
240101	<i>Fédération Internationale Pharmaceutique</i>

240201	<i>Fédération Internationale Pharmaceutique</i>
240602	<i>Diverse: Postförsändelser av narkotiska gifter</i>
240901	<i>Kungl. Medicinalstyrelsens cirkulär</i>
242001	<i>Angående uppgifter rörande handeln med opium m.m.</i>
242401	<i>Meddelande angående uppgift om opium m.m.</i>
242501	<i>Tredje nordiska farmaceutmötet</i>
243401	<i>Skeppsapotek</i>

1925

Registernummer	Titel
250501	<i>Originalförpackningarnas reklamprospekt</i>
250601	<i>Ur professor Thunbergs inspektionsberättelse för år 1924</i>
250701	<i>Apoteksväsendet i England</i>
251201	<i>Apoteksväsendet i England</i>
251301	<i>Apoteksväsendet i England</i>
251601	<i>Fédération Internationale Pharmaceutique</i>
251701	<i>Ur den farmaceutiska och kemiska litteraturen</i>
252501	<i>Apoteksväsendet i Irland</i>
252701	<i>En ny färgreaktion för identifiering av kodein, dionin och papaverin</i>
253301	<i>Anspråken på revision av apoteksvarustadgan</i>
253502	<i>P.S. Apoteksförfattningarna av den 27 december 1923 upphävda</i>

BILAGA 5: MALL FÖR TIDSKRIFTSANALYSEN

70-01-01 (Registernummer)

Teckenförklaringar

- (kort bindestreck) symboliserar en koppling mellan moment
- (långt, eller dubbelt, bindestreck) symboliserar en koppling till en nod.
- /- (separerade bindestreck) symboliserar ett antagonistiskt förhållande
- //- (separerade bindestreck med plats för element emellan) symboliserar en plats för destabiliserade element, inte tydligt knutna till endera sidan av ett kluvet diskursivt rum. Här återfinns normaliserade moment.

Vem talar till vem?

.....

.....

Fokus – problemformulering – lösningar

Fokus och berörda juridiska händelser

.....

.....

Vilken är problemformuleringen?

.....

.....

Vilka lösningar formuleras utifrån problemsynen?

.....

.....

*Moment och Noder i texten **

(Excerpering av artikeltexten. Kursiveringar märker ut moment av vikt och stor bokstav utsätts för noderna i texten. Omkastningar och ihopklippningar av excerperade meningar kan göras för att visa på återkommande eller ordnande strukturer vilka pekar mot antagonistiska element eller gemensamma kopplingar till en nod.

Särskild uppmärksamhet på vissa moment som från tidigare analyser, fixpunkter eller forskningsöversikten visat sig intressanta att följa närmare.)

Benämna moment till opiat

.....

.....

Nationella moment i artikeln

.....

.....

Element**

.....

.....

Iakttagna signifikantkedjor***

.....

.....

Motdiskurser identifierade

.....

.....

Arkeologisk metod: vad kan inte sägas?

.....

.....

.....

.....

Kontextuell kunskap av vikt i artikeln

.....

.....

.....

.....

* Bestämda, fixerade betydelser (moment) och de centrala bland dessa, de som ordnar och hierarkiserar de andra (noder).

** Icke-fixerade betydelser. Det är i relation till dessa som betydelser i form av moment och noder upprättas.

*** Hur sitter momenten och noderna samman och hur ges de betydelse genom antagonism till vilka element?

Citodon® 500 mg/30 mg
Citodon
bioPharmas

BioPharmas

Den föränderliga farmacin.

OTRYCKTA KÄLLOR

Apotekarsocietetens arkiv

Huvudarkivet K26A:

Kontobok, apoteket Kronan, handskrift.

Riksarkivet

Sundhetskollégium

SE/RA/420608/A 1 A/52. Sundhetskollégiums styrelses protokoll, § 13, 26 september 1864.

SE/RA/1210. Kungl. Maj:ts brev till Sundhetskollégium, 25 aug. ink. 30 augusti 1842.

SE/RA/1134/10/70. Sundhetskollégiums skrivelse till Kungl. Maj:t, 13 juni 1839.

Civildepartementet

Konseljakt 1913-05-16, ärende 46.

Kammarkollégiet

Medicinalväsendet 4:3, Apotekens register. Räkning till hovet 1595, handskrift.

Kommerskollégium

F1aa:401. Beredning av nya medicinaltaxan 1912, inlagor.

Nykterhetskommitténs arkiv

RA 320085, F: »Ämnesordnade handlingar«, folie 1 (av två), bunt 15: »PM. Angående förbudsutredningen«, maskinskriven text om 30 sidor.

TRYCKTA KÄLLOR

Svensk författningssamling (SFS)

SFS 1847:13, *Kungl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående förbud emot aetherångors inandning utan derom af legitimerad Läkare meddelad föreskrift: Gifven Stockholms Slott den 16 April 1847.*

SFS 1866:29, *Kungl. Maj:ts och Rikens ständers fastställda Regerings-form, Dat. Stockholm den 6 juni 1809:*

Med de derefter, och sist wid Riksdagen i Stockholm åren 1865 och 1866, af Konungen och Rikens ständer antagna förändringar.

SFS 1870:6, *Kungl. Sundhets-Collegii Cirkulär till Läkar och Apotekare i Riket, angående wissa läkemedels utlemnande ifrån apoteken äfven utan läkares ordination: Utfärdadt i Stockholm den 17 Februari 1870.*

SFS 1873:5, *Kongl. Maj:ts och Rikets Commerce Collegii kungörelse, angende de främmande länder och orter, som äro af kreaturssjukdomar smittade: Gifven i Stockholm den 14 januari 1873.*

SFS 1876:3, *Kongl. Maj:ts nådiga förordning den 7 januari 1876 angående vård och försäljning af arsenik samt af andra giftiga ämnen och varor: gifven Stockholms slott den 7 januari 1876.*

SFS 1876:57, *Kungl. Maj:ts Nådiga förordning, angående handel med aether samt aether- eller sprithaltiga läkemedel: Gifven Stockholms Slott den 8 December 1876.*

Bihang till SFS 1901:90, *Kungl. Medicinalstyrelsens cirkulär till samtliga läkare, tandläkare och veterinärer i riket med föreskrifter i anledning af den nya farmakopéns införande: utfärdat i Stockholm den 25 oktober 1901.*

Bihang till SFS 1882:66, *Kongl. Medicinalstyrelsens cirkulär till läkare, tandläkare och veterinärer i riket angående giftiga och häftigt verkande läkemedels utlemnande från apoteken: utfärdat i Stockholm den 8 november 1882.*

SFS 1906:114, *Kungl. Maj:ts nådiga giftstadga: gifven Stockholms slott den 7 december 1906.*

SFS 1913:308, *Kungl. Maj:ts nådiga apoteksvarustadga: given Stockholms slott den 14 november 1913.*

SFS 1918:564, *Kungl. Maj:ts nådiga förordning angående vissa alkoholhaltiga preparat: given Stockholms slott den 1 juli 1918.*

SFS 1918:639, *Kungl. Maj:ts nådiga förordning angående handel med alkoholhaltiga apoteksvaror m. m.: given Stockholms slott den 1 juli 1918.*

SFS 1918:640, *Kungl. Medicinalstyrelsens kungörelse med särskilda föreskrifter i anledning av nådiga förordningen*

den 1 juli 1918 angående handel med alkoholhaltiga apoteksvaror m. m.: given Stockholms slott den 2 juli 1918.

SFS 1923:53, *Kungl. Maj:ts kungörelse angående handeln med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar*.

SFS 1828–1923, *Medicinaltaxor*, redovisas separat i bilaga 1.

Juridiskt tryck, samlingar

Krook, Gunnar och Wiklund, Arnold O., *Apotekens författningssamling*, Stockholm, 1955.

Seth, Martin, *Lagtima Riksdagen 1922: översikt*, årgång XVIII, Stockholm, 1922.

Ahlberg, Karl och Schimmelpfennig, C. F. V., *Författningar m. m. angående Apoteksväsendet i Sverige*, Stockholm, 1903.

Ahlqvist, Alfred, *Författningar m. m. angående apoteksväsendet i Sverige omfattande tiden till och med 1924 års utgång. Samlade, kommenterade och utgifna av Alfred Ahlqvist, legitimerad apotekare, laborator vid Kungl. Farmaceutiska institutet*, Stockholm, 1925.

Apotekarsocieteten samlingar: *Samling av författningar och cirkulär m. m. angående medicinalväsendet utgiven av Kungl. Medicinalstyrelsen, nr 144, ser. A*, 1923.

Farmakopéer

Pharmacopoeia Holmiensis Galeno-Chymica, Stockholm, 1686.

Pharmacopoea Svecica, Stockholm, 1775.

Svenska farmakopén, översatt från sjunde upplagan Ed. VII, Stockholm, 1871.

Svenska farmakopén Pharmacopoea Svecica, Ed. VIII, Stockholm, 1901.

Svenska farmakopén 1908, *Pharmacopoea Svecica* Ed. IX, Stockholm, 1908.

Svenska farmakopén 1946, *Pharmacopoea Svecica* Ed. XI, Stockholm 1946.

World Health Organisation, *The International Pharmacopoeia*, Fourth Edition, Geneva, 2006.

Offentligt tryck

Nykterhetskommittén, *Underdånigt betänkande med förslag till lag om alkoholvaror m. m.*, Stockholm, 1920.

Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima Riksdagen i Stockholm år 1922, fjärde samlingen, 35 häftet (Nr 131–135), Motioner i Andra kammaren, Nr 131. »Av herr Sävström m. fl., med förslag till lag om folkröstning angående rusdrycksförbud», Stockholm, 1922.

Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima Riksdagen i Stockholm år 1922, nionde samlingen, Första avdelningen, Första lagutskottets utlåtanden och memorial nr 1–26, »Första lagutskottets utlåtande Nr 11», Stockholm, 1922.

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5, American Psychiatric Association, Arlington, Virginia, 2013.

Monografier

Thunberg, Torsten, *Om gifters användande som läkemedel*, Uppsala, 1905.

Thunberg, Torsten, *Om undergörande läkemedel*, Uppsala, 1902.

Thunberg, Torsten, *Tyska sällskapet för bekämpande af kvacksalfveriet*, Stockholm, 1905

Sandahl, Oskar Th., *Om opium samt andra smärtstillande och sömngifvande medel ur växtriket*, Stockholm, 1873.

Scheele, C. W., »Rön och anmärkningar om Aether«. K. Vet. Akad. Handlingar, Stockholm 1782.

Artiklar

Farmaceutisk tidskrift. Supplement, »Handlingar angående förändringar i grunderna för medicinaltaxan, föranledda af den nya farmakopéns införande. Till Kungl. Sundhets-Collegium», 1869 (inbunden, Apotekarsocieteten samlingar).

Hygiea, 1843, vol. 5, s. 270, 287, 389.

Hygiea, 1850, vol. 12, s. 166.

Svensk farmaceutisk tidskrift, årgång 1870–1875, 1900–1905 och 1919–1925: artikelurval redovisas separat i bilaga 4.

Svensk farmaceutisk tidskrift, 1890, nr 19, »Om den stigande eller aftagande förbrukningen af en del apoteksvaror under de senare decennierna».

Svensk farmaceutisk tidskrift, 1905, nr 3, »Bidrag till humbugmedicinens historia».

Svensk farmaceutisk tidskrift, 1902, nr 4, »Stockholms Apotekareförenings årsberättelse».

Svensk farmaceutisk tidskrift, 1903, nr 14, »Apotekarsocietetens Direktions underdåniga skrivelse angående förändrad lagstiftning i fråga om försäljning af läkemedel».

Svensk farmaceutisk tidskrift, 1904, nr 15, »Förslag till förändrad lagstiftning rörande handeln med läkemedel»; nr 16, »Förslag till förändrad lagstiftning rörande handeln med läkemedel».

Svensk farmaceutisk tidskrift, 1905, nr 10, »Förslaget till

förändrad lagstiftning rör. handeln med läkemedel»; nr 11. »Förslaget till förändrad lagstiftning rör. handeln med läkemedel«.

Särtryck ur Svensk farmaceutisk tidskrift, 1919, »BERÅTTELSE, avgiven av Kungl. Medicinalstyrelsens läkemedelskommission över dess verksamhet december 1915–augusti 1919«.

Statistiskt tryck (utöver det redovisade i bilagorna 2 och 3)

United Nations Office on Drugs and Crime, *World Drug Report 2015* (United Nations publication, Sales No. E.15.XI.6), 2015.

Folkhälsomyndigheten, *2014 National Report (2013 data) to the EMCDDA*, 2014.

Socialstyrelsen, *Sveriges officiella statistik, Hälso- och sjukvård*, »Dödsorsaker 2014«, 2015.

Socialstyrelsen, *Folkhälsorapport 2005*, 2005.

Folkhälsomyndigheten, *Folkhälsan i Sverige, årsrapport 2014*, 2014.

Elektroniska källor

Agreement Respecting the Unification of Pharmacopoeial Formulas for Potent Drugs, Bryssel, 29 november 1906, Library of Congress, <<https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0568.pdf>> [2016-06-27].

Edvinsson, Rodney och Söderberg, Johan, *A Consumer Price Index for Sweden 1290–2006*, <<http://www.riksbank.se/templates/Page.aspx?id=26813>> [2016-06-27].

Instituto de Regulación y Control del Cannabis (IRCCA), <<http://www.ircca.gub.uy/farmacias/>> [2015-11-27].

Ley N° 19.172, *Marihuana y sus derivados*, <http://archivo.presidencia.gub.uy/sci/leyes/2013/12/cons_min_803.pdf> [2015-11-27].

Linnaeus, Carl, Brev till Bergius 1758-09-09, <<http://linnaeus.c18.net/eds/bs/01/03/t-0134.pdf>> [2009-11-23].

Ohlsson, Bo, »Om medicinalvikter«, *PerBos Farmaci-historiska Sidor*, <<http://pharmhist.ownit.nu/Artiklar/medicinalvikt.html>> [2016-04-26].

Nationalencyklopedin, uppslagsord »narkotika«, www.ne.se [2016-09-30].

Litteratur

Ahlberg, Karl, *Den svenska farmaciens historia*, Stockholm, 1908.

Aléx, Peder och Söderberg, Johan (red.), *Förbudna njutningar: Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, Stockholm, 2001.

Åmbjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer*

och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930, Stockholm, 1988.

Arendt, Hannah, *Origins of Totalitarianism*, del 3, New York, 1973.

Armstrong, David, »The Patient's View«, *Social Science and Medicine*, 1984, vol. 18, s. 737–744.

Backman, Louis E. *Om den äldsta svenska farmakopén, dess medicinskt-historiska bakgrund och dess ställning till folkmedicinen*, Uppsala, 1923.

Bakalar, James B. och Grinspoon, Lester, *Marihuana: The Forbidden Medicine*, Yale, 1993.

Baraibar, Matilda, *Green Deserts or New Opportunities? Competing and Complementary Views on the Soybean Expansion in Uruguay, 2002–2013*, diss., Stockholm, 2014.

Bataille, George, *Den fördömda delen: samt Begreppet utgift*, Stockholm, 1991.

Baudelaire, Charles, *De artificiella paradisen*, Stockholm, 2001.

Baudelaire, Charles, *Prosadikter* (1869), Stockholm, 2000.

Bejerot, Nils, *Barn – serier – samhälle*, Stockholm, 1954.

Bejerot, Nils, *Narkotikafrågan och samhället*, Stockholm, 1968.

Benjamin, Walter, *Bild och dialektik*, Göteborg, 1969.

Berg, Annika, *Den gränslösa hälsan: Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*, diss., Uppsala, 2009.

Bergmark, Matts, *Lust och lidande: Läkörter, giftdroger och kärleksdrycker* (1956), Stockholm, 1966.

Berridge, Virginia, *Opium and the People: Opiate Use and Drug Control Policy in Nineteenth and Early Twentieth Century England* (1981, 1987), London, 1999x.

Björkman, Jenny, »Operation Vin«, *Spiritus: Skriftserie för Vin- och sprithistoriska museet*, 2004, nr 6, s. 1–5.

Bommenel, Elin, *Sockerförsöket: Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*, diss. Linköping, Lund, 2006.

Boström, Per och Hallböök, Torgil, »Det giftiga kvicksilvret ett arv från guden Merkurius«, *Läkartidningen*, 2004, vol. 101, s. 2356.

Braudel, Fernand, *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid* (1949), Furulund, 1997.

Braudel, Fernand, *The Structures of Everyday Life: Civilization and Capitalism 15th–18th Century* (1979), vol. 1, New York, 1985.

Fernand Braudel, *The Perspective of the World: Civilization and Capitalism 15th–18th Century* (1979),

vol. 3, New York, 1984.

Bruun, Kettil och Christie, Nils, *Den gode fiende*, 3. rev. uppl., Oslo, 2003 (1984).

Bull, Melissa, *Governing the Heroin Trade: From Treaties to Treatment*, Aldershot, 2008.

Burnham, John C., *How the Idea of Profession Changed the Writing of Medical History*, London, 1998.

Båtefalk, Lars, *Staten, samhället och superiet: Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1770–1900*, diss., Uppsala, 2000.

Canguilhem, Georges, »Life as organization«, i *A vital rationalist: Selected writings from Georges Canguilhem*, Delaporte, François (red.), New York, 1994.

Claessons, Cecilia, *Apotekaryrke i förändring: En social-farmaceutisk studie av apotekarnas yrkesutveckling och professionella status*, diss., Uppsala, 1989.

Cocks, H. G., *Classified: The Secret History of the Personal Column*, London, 2009.

Condrau, Flurin, »The patient's view meets the clinical gaze«, *Social History of Medicine*, vol. 20, 2007, s. 525–540.

Conrad, Peter, »Medicalization and Social Control«, *Annual Review of Sociology*, vol. 18, 1992, s. 209–232.

Conrad, P. och Schneider, J. W., *Deviance and Medicalization*, St. Louis, 1980.

Courtwright, David T., *Drogernas historia*, Lund, 2005.

Courtwright, David T., *Dark Paradise: A History of Opiate Addiction in America* (1982), Cambridge, Massachusetts & London, 2001.

De Landa, Manuel, *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, London & New York, 2006.

De Landa, Manuel, *A Thousand Years of Nonlinear History*, New York, 1997.

Derrida, Jacques, *Apoteket*, Lund, 2007.

Dijk, José van, *The Transparent Body: A Cultural Analysis of Medical Imaging*, Seattle, 2005.

Dijkhuisen, Jan Frans van och Enenkel, Karl A. E. (red.), *The Sense of Suffering: Construction of Physical Pain in Early Modern Culture*, Leiden & Boston, 2009.

Douglas, Mary (red.), *Constructive Drinking: Perspectives on Drink from Anthropology*, New York, 1987.

Edenborg, Carl-Michael, *Alkemins skam: Den alkemiska traditionens utstötning ur offentligheten*, diss.,

Stockholm, 2002.

Edman, Johan, *Tvångsvården av alkoholmissbrukare 1940–1981*, diss., Stockholm, 2004.

Edman, Johan, »Swedish drug treatment and the political use of conceptual innovation 1882–1982«, *Contemporary Drug Problems*, Fall 2012, vol. 39, s. 429–460.

Edman, Johan, *Vård & ideologi: Narkomanvården som politiskt slagfält*, Umeå, 2012.

Edquist, Samuel, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, diss., Uppsala, 2001.

Edvinsson, Rodney, *Swedish Monetary Standards in History*, Stockholm Papers in Economic History, No. 6, May 2009.

Edwards, Griffith, *Matters of Substance: Drugs – Is Legalization the Right Answer or the Wrong Question?* (2004), London, 2005.

Ekström, Stig & Danielsson, Bengt, *Den farmaceutiska utbildningens historia i Sverige*, Uppsala, 1987.

Englund, Peter, *Stridens skönhet och sorg*, Stockholm, 2009.

Epstein, Edward Jay, *Agency of Fear: Opiates and Political Power in America*, New York, 1977.

Eriksson, Gunnar, *Västerlandets idéhistoria 1800–1950* (1983), Hedemora, 1996.

Findley, Ronald och O'Rourke, Kevin H., *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton, 2007.

Fleck, Ludwik, *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum: Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Stockholm & Stehag, 1997.

Fors, Hjalmar, »Medicine and the Making of a City: Spaces of Pharmacy and Scholarly Medicine in Seventeenth-Century Stockholm«, *Isis*, vol. 107, nr 3 (September), 2016.

Foucault, Michel, *Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception* (1963), New York, 1994.

Foucault, Michel, *Diskursens ordning*, Stockholm & Stehag, 1993.

Foucault, Michel, *Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, New York, 1980.

Foucault, Michel, *Samhället måste försvaras: Collège de France 1975–1976*, Hägersten, 2008.

Foucault, Michel, *Sexualitetens historia, band 1: Viljan att veta* (1976), Göteborg, 2002.

Foucault, Michel, *Sexualitetens historia, band 2:*

- Njutningarnas bruk* (1976), Göteborg, 2002.
- Freud, Sigmund, *Valda skrifter*, Stockholm, 1995.
- Gunnar Olsson, *Abysmal: A Critique of Cartographic Reason*, Chicago & London 2007.
- Frånberg, Per *Umeåsystemet: En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915–1945*, diss., Umeå, 1983.
- Frängsmyr, Tore (red.), *Vetenskap och läkemedel: Ett historiskt perspektiv*, Uppsala, 1987.
- Gerritsen, Jan-Willem, *The Controll of Fuddle and Flash; A Sociological History of the Regulation of Alcohol and Opiates*, Leiden, 2000.
- Gleeson-White, Jane, *Double Entry: How the Merchants of Venice Created Modern Finance*, London 2011.
- Goodman, David och Russell, Colin A. (red.), *The Rise of Scientific Europe 1500–1800* (1991), London 1999.
- Goodman, Jordan; Lovejoy, Paul E. och Sherratt, Andrew (red.), *Consuming Habits: Global and Historical Perspectives on How Cultures Define Drugs* (1995), London, 2007.
- Gustafsson, Tommy och Arnberg, Klara (red.), *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012*, Stockholm, 2013.
- Gårestad, Peter, *Industrialisering och beskattning i Sverige 1861–1914*, diss., Uppsala, 1987.
- Hauge, Ragnar, *Rus og rusmidler gjennom tidene*, Universitetsforlaget, Oslo, 2009.
- Hedenborg, Susanna och Morell, Mats (red.), *Sverige: En social och ekonomisk historia*, Lund, 2006.
- Henrikson, Alf, *Antikens historier*, band 2, Stockholm, 1959.
- Hjelt, Otto E.A., *Svenska och finska Medicinalverkets historia, 1663–1812*, Band 1 och 3, Helsingfors, 1891.
- Hobsbawm, Eric, *Imperiernas tidsålder* (1987), Stockholm, 1994.
- Hobsbawm, Eric, *Kapitalets tidsålder* (1975), Stockholm, 1994.
- Jakobson, Christer, *Arsenikfrågan 1900–1906: En studie i svensk kemikaliekontroll under tidigt 1900-tal*, diss., Uppsala, 1990.
- Jay, Mike, *Emperors of Dreams: Drugs in the Nineteenth Century*, Sawtry, 2000.
- Jewson, Nicholas, »Disappearance of the Sick-Man from Medical Cosmology, 1770–1870«, *Sociology*, vol. 10, 1976, s. 225–44.
- Johannisson, Karin, »Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget«, *Lychnos*, 1991.
- Johannisson, Karin, *Melankoliska rum: Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm, 2009.
- Johannisson, Karin, Nilsson, Ingemar och Qvarsell, Roger (red.), *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Karolinska Institutet University Press, Stockholm, 2010.
- Johnson, Steven, *The Ghost Map*, London, 2006.
- Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, Vol. 1, *Sources, Methods, Tables*, Lund, 1972.
- Kern, Stephen, *A Cultural History of Causality*, Princeton, 2004.
- Kihlström, Jofen, *Böjelser & begär: En kritik av medicins beroendebegrepp*, diss., Örebro, 2007.
- King, Charles R., »The Historiography of Medical History: From Great Men to Archaeology«, *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, vol. 67, No. 5 (September–October) 1991, s. 407–428.
- Klerk, Saskia, »The Trouble with Opium: Taste, Reason and Experience in Late Galenic Pharmacology with Special Regard to the University of Leiden (1575–1625)«, *Early Science and Medicine*, 2014, No 19, s. 287–316.
- Kock, Wolfram (red.), *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962*, Stockholm, 1963.
- Koselleck, Reinhart, *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tiders semantik*, Göteborg, 2004.
- Kremers, Edward och Urdang, George, *History of Pharmacy: A Guide and a Survey* (1940), Philadelphia, London, Montreal, 1951.
- Lacclau, Ernesto och Mouffe, Chantal, *Hegemonin och den socialistiska strategin*, Göteborg, 2008.
- Lenke, Leif och Olsson, Börje, »Drugs on Prescription: The Swedish Experiment of 1965–1967 in Retrospect«, *European Addiction Research*, vol. 4, 1998, s. 183–189.
- Lichtenstein, M., »Co-dependency: The Construction of a New Disease«, Presentation at the Annual Meeting of the Eastern Sociological Society, Philadelphia, 1988.
- Lindeke, Björn, »Dovers Pulver: Från beprövad erfarenhet till vetenskap«, *Kemivärlden Biotech med Kemisk Tidskrift*, nr 4, juni 2016, s. 38.
- Lindgren, Sven-Åke, *Den hotfulla njutningen: Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 1993.
- Levertin, Alfred, *Sveriges apotekarhistoria från konung Gustaf I:s till närvarande tid*, band 1–7, Stockholm,

1910–1971.

Lundberg, Anna, *Läkarnas blanka vapen: Svensk smittskyddslagstiftning i historiskt perspektiv*, Lund, 2008.

Lönnngren, Rune, *Svensk farmaci under 1900-talet, Band 1: Utvecklingen över tiden*, Stockholm, 1999.

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm, 1997.

Mahendra, Poonam & Bisht, Shradha, »Ferula Asafoetida: Traditional Uses and Pharmacological Activity«, *Pharmacognosy Review*, vol. 6, nr 12 (July–Dec.), 2012, s. 141–146.

McCoy, Alfred W. »The Stimulus of Prohibition: A Critical History of the Global Narcotics Trade«, i Steinberg, M. K., Hobbs, J. J. och Mathewson K. (red.), *Dangerous Harvest: Drug Plants and the Transformation of Indigenous Landscapes*, Oxford, 2004.

Milligan, Barry, *Pleasures and Pains: Opium and the Orient in 19th Century British Culture*, Charlottesville, 1995.

Moberg, Vilhelm, *Min svenska historia, berättad för folket: Del 2, Från Engelbrekt till och med Dacke*, Stockholm, 1971.

Modig, Margareta, »Svenska medicinaltaxor«, *Svensk farmaceutisk tidskrift*, nr 31, 1970.

Morgan, Howard Wayne, *Drugs in America: A Social History, 1800–1980*, Syracuse, 1981.

Musto, David F. *The American Disease: The Origin of Narcotics Control*, New Haven, 1973.

Mörkenstam, Ulf, *Om »Lapparnes privilegier«: Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, diss., Stockholm, 1999.

Nehls, Eddy, *Kung alkohol och andra drogaktörer*, Göteborg, 2009.

Newman, R. K., »Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration«, *Modern Asian Studies*, vol. 29, nr 4, 1995, s. 765–794.

Nietzsche, Friedrich, *Den glada vetenskapen* (1882), Göteborg, 2011.

Nietzsche, Friedrich, *Samlade skrifter*, Band 2, Eslöv, 2005.

Nietzsche, Friedrich, *Samlade skrifter*, Band 7, Eslöv, 2002.

Nordholm, Uno, *Om Apotekarsocieteten uppkomst och utveckling*, Stockholm, 1976.

Nutt, David, *Drugs Without the Hot Air: Minimising the Harms of Legal and Illegal Drugs*, Cambridge, 2012.

Nye, Robert A., »The Evolution of the Concept of Medicalization in the late Twentieth Century«, *Journal of History of the Behavioral Sciences*, vol. 39, nr 2 (Spring), 2003, s. 115–129.

Okrent, Daniel, *Last Call: The Rise and Fall of Prohibition*, New York, 2010.

Olsson, Börje, *Narkotikaproblemets bakgrund: Användningen av och uppfattningen om narkotika inom svensk medicin 1839–1965*, diss., Stockholm, 1994.

Olsson, Börje (red.), *Narkotika: Om problem och politik*, Stockholm, 2011.

Orwell, George, 1984, Höganäs, 1984.

Padwa, Howard, *Social Poison: The Culture and Politics of Opiate Control in Britain and France 1821–1926*, Baltimore, 2012.

Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Göteborg, 1989.

Parssinen, Terry M., *Secret Passions, Secret Remedies: Narcotic Drugs in British Society 1820–1930*, Philadelphia, 1983.

Peele, *The Meaning of Addiction; an Unconventional View*, 1998 (1985).

Pickstone, John V. *Ways of knowing: A new history of science, technology, and medicine*, Chicago, 2001.

Plant, Sadie, *Writing on Drugs*, London, 1999.

Pommeranz, Kenneth och Topik, Steven, *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy 1400 to the Present*, New York, 1999.

Polanyi, Karl, *Den stora omdaning* (1944), 1 uppl., Lund, 1989.

Poovey, Mary, *Making a Social Body: British Cultural Formations, 1830–1864*, Chicago, 1995.

Porter, Roy & Roberts, Mulvey (red.), *Pleasure in the Eighteenth Century*, London 1996.

Porter, Roy & Tiech, Mikulás (red.), *Drugs and Narcotics in History*, Cambridge, 1995.

Prestjann, Anna, *Att bota en drinkare: Idéer och praktik i svensk alkoholistvård 1885–1916*, diss., Örebro, 2004.

Qvarsell, Roger och Torell, Ulrika (red.), *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm, 2005.

Rathers, Lelland, »Harvey, Virchow, Bernard, and the Methodology of Science« i *Disease, Life, and Man: Selected Essays*, Stanford, 1958.

Roudinesco, Elisabeth, *Jacques Lacan: En levnadsteckning*,

ett tankesystems historia, Stockholm & Stehag, 1994.

Rousseau, Jean-Jacques, *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*, Stockholm, 1994.

Schivelbusch, Wolfgang, *Paradiset, smaken och förnuftet: Njutningsmedlens historia*, Stockholm, 1982.

Schopenhauer, Arthur, *The World as Will and Representation* (1818), Cambridge, 2010.

Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel* (2000), Stockholm, 2012.

Schön, Lennart, *Vår världs ekonomiska historia: Del 2, Den industriella tiden*, Stockholm, 2010.

Skinner, Quentin, »Meaning and Understanding in the History of Ideas«, *History and Theory*, vol. 8, nr 1, 1969, s. 3–53.

Snelders, Stephen, Kaplan, Charles och Pieters, Toine, »On Cannabis, Chloral Hydrate, and Career Cycles of Psychotropic Drugs in Medicine«, *Bulletin of Medical History*, vol. 80, 2006, s. 95–114.

Spillane, Joseph F., *Cocaine: From Medical Marvel to Modern Menace in the United States, 1884–1920*, Baltimore & London, 2000.

Stanfors, Maria och Öberg, Klas, »Apotek som arbetsmarknad, institutionell förändring och feminisering av apotek i Sverige«, *Historisk tidskrift*, vol. 127, nr 2, 2007, s. 225–246.

Steiner, Christopher, *Automate This: How Algorithms Came to Rule our World*, New York, 2012.

Svanström, Yvonne, *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1812–1918*, Stockholm, 2006.

Svanström, Yvonne, *Policing Public Women: The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, diss., Stockholm, 2000.

Szasz, Thomas, *Ceremonial Chemistry: The Ritual Persecution of Drugs, Addicts, and Pushers* (1974), Syracuse, 2003.

Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf och Persson, Christer, *Stagnating Metropolis: Economy and Demography in Stockholm, 1750–1850 (Research report No. 4)*, Department of Economic History, University of Stockholm, December 1984.

Söderberg, Johan, »Long-term Trends in Real Wages of Labourers«, i Edvinsson, Rodney, Jacobson, Tor och Waldenström, Daniel (red.), *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277–2008*, Stockholm, 2010.

Tham, Henrik, *Drug Control as a National Project: The Case of Sweden*, Department of Criminology, Reprint

series No. 7, Reprinted from *The Journal of Drug Issues*, Winter 1995, vol. 25, no. 1, s. 113–128.

Trebach, Arnold S., *The Heroin Solution*, New Haven, 1982.

Trebach, Arnold S., *The Great Drug War* (1987), Nashville, Indiana, 2005.

Trocki, Carl A., *Opium, Empire and the Global Political Economy: A Study of the Asian Opium Trade 1750–1950*, London, 1999.

Wallerstein, Immanuel, *Världssystemanalysen: En introduktion*, Hagersten, 2005.

Winder, Simon, *Danubia: A personal history*, London, 2013.

Zacke, Brita, *Koleraepidemien i Stockholm 1834*, Stockholm, 1971.

Zinberg, Norman, *Drug, Set and Setting: The Basis for Controlled Intoxicant Use*, New Haven, 1984.

Öberg, Klas, *Pharmacy Regulation in Sweden: A New Institutional Economic Perspective*, diss. Lund, Stockholm, 2003.

Öberg, Klas, *Svensk läkemedelsförsörjning ur ett ekonomisk-historiskt perspektiv*, Lund, 1996.

